

SAMBODHI

(QUARTERLY)

VOL. 7

APRIL 1978-JANUARY 1979

NOS. 1-4

EDITORS
DALSUKH MALVANIA
DR. H. C. BHAYANI
NAGIN J. SHAH

L. D. INSTITUTE OF INDOLOGY AHMEDABAD-9.

CONTENTS

Pinḍeṣaṇā

Ram Prakash Poddar

Bhoja's Śṅgāraprakāśa : Prakrit Text Restored

V. M. Kulkarni

'Sāmrājyalakṣmīpiṭhikā or Akāśabhairavakalpa :
A Tāntrik Encyclopaedia of Magicoreligion'
Ganesh Thite

Vasiṣṭha in the Vedic Saṃhitās
Umesh Chandra Sharma

The Definition and Nature of Pramāṇa
According to Jayant Bhaṭṭa
R. D. Hegde

Prahasanas in Sanskrit Literature
- A study of Its History
S. Ramratnam

A Close Look at the Plot - Construction
of the Kādambarī
Vijay Pandya

The Language of Candā's Pṛthvirāja - Rāsau
- Lāṭīya Aprabhraṃśa
H. C. Bhayani

Zodiacal Circumference as Graduated
in Jaina Astronomy
Sajjan Singh Lishk and S. D. Sharma

Self-Immolation as an Expedient for Emancipation
as Revealed in the Uvāsagadasāo
S. N. Ghosal

Another Rare Specimen of Archaic Jain - Māhārāṣṭrī :
Taraṃgavaī - Kahā of Pādalipta
H. C. Bhayani

PINDEṢAṆĀ

Ram Prakash Poddar

In Jaina monastic discipline great importance is attached to *Pindeṣaṇṭī* i.e. begging for food. Among other things Lord Mahāvīra inherited a code of conduct also from his predecessor and there is no doubt that the discipline of begging for food formed an essential part of monk's conduct in pre-Mahāvīra Jainism. A monk has to be free from all attachments for food – he takes food only to survive and he survives only to practise asceticism. Whenever he feels that his survival is not conducive to the practice of asceticism he has to give up taking food with a determination to end the body which no longer served any purpose. While remaining completely detached to food, the monk has also to exercise great discretion in accepting it. We find that the discretions have gradually gained dimension.

The general principle is that a monk should beg such food as has been prepared by the householders for themselves and in the action of begging or taking food he should not commit, cause or support injury to living beings. He has to be abstemious in the matters of food.

In his ascetic life Lord Mahāvīra was completely detached to food. Though in good health, he did not take his fill and generally lived on rough food. For days together he did not take any food or drink at all. It did not make any difference to him if he got moist or dry food or he did not get food at all.

The Lord exercised great discretion in taking food. While still a householder he had given up the use of cold water. In his ascetic life he did not take the food which had expressly been prepared for him.¹ He begged such food as was prepared by the householders for themselves. He took care that the food was free from living beings.² He ate food restraining his impulses regarding its quality.³ He took care that his begging for food did not involve in any way injury to living beings. Whenever there were *Brāhmaṇa* or *Śramaṇa*, a beggar or guest or a *Cāṇḍāla* or even a cat or a dog already waiting for food, he walked away lest his presence might result in their disappointment.

1. Ahākaṣaṇṭī.

2. Viyaṣaṇṭī.

3. Āyata-jogayāe.

Āyurāṅga Bk1 lesson (8-2) contains some warnings for the monk regarding the acceptance of alms. A householder may approach him and request to partake of food prepared by injuring living beings expressly for the monk or bought, borrowed or taken away by force for him. The monk should refuse such offers. He should also refuse offers of such food as is given without due authority.⁴

A *Sūyagaḍaṃ* verse cautions a monk to abstain from evil food prepared for some guest – for such food also becomes food prepared for him since he happened to be the guest.⁵

Bhagavati-Sūtra (267-269), enumerates the blemishes of taking food. These are gluttony, aversion and relish.⁶ It prescribes only such food for the monk as has been made free from living beings by the householder and possesses ninefold purity—i.e. it does not involve the act, order or approval of killing, cooking, and buying⁷ on the part of the monk. Carrying food through a distance of more than four miles or retaining it for more than six hours are forbidden.

Lord Mahāvīra's reference in *Sūtra* 556 to Revati's cooking two "*kavo-yasarirā*" for him and his instruction to his disciple, the mendicant Sīha to beg and bring for him "*Pāriāsiya mujjārakaḍe kukkuḍamaṃsae*" *prima facie* baffle attempts at reconciling them with strict abstinence from animal food.

The *Naya* (5) presents the scruples of monk regarding food in a very interesting dialogue between the *Parivrājaka* Śuka and the *Śramaṇa* Sthāpatyaputra. The *Parivrājaka* asks: 'Are *Sarisavayā* to be eaten by monks or not?' The *Śramaṇa* replies: there are two kinds of *Sarisavayā*—the friend *Sarisavayā* (of equal age) and the corn *Sarisavayā* (the mustard seeds). The former are not to be eaten. The latter are of two kinds—those felled by weapon and those not felled by weapon. The latter are not to be eaten. The former are of two kinds—free from living beings,⁸ and not free from living beings. The latter are not to be taken. The former are of two kinds—begged and not begged. The latter are not to be eaten. The former are of two kinds—acceptable and not acceptable. The latter are not to be eaten. The former again are of two kinds—obtained and not obtained. Those only are to be eaten which are obtained. To sum up the whole dialogue

4. Kiyāṃ, pāmiccāṃ, acchejjaṃ, anisatṭhaṃ, abhihaḍaṃ.

5. *Jain kimci u puikaḍaṃ sadbhīmāgantumihiyaṃ/Sahasantariyaṃ bhurṃje duppakkaṃ*
ceva sevai//

6. Ingāla, dhūma, sanjoyana.

7. Navakoṣiparicuddhaṃ.

8. Phāsuya.

Piṇḍeṣanā

only such corns are to be eaten by a monk as are (1) felled by weapon, (2) free from living beings, (3) begged, (4) acceptable and (5) obtained.

As we enter into the outside *Aṅga* canons we find that the discipline of begging food tends to be more complicated. If one culls all the passages of the *Uttarājjhayāna* dealing with begging, accepting and consuming food one finds that the attempts are often directed toward the delineation of minute details of the subject.

A monk must live on begging. He should not depend on his kins. He should not profess and live on divination, interpretation of dreams, guiding people about construction of buildings or explaining for them the omens and the marks on the body. He should beg food and drink only for the following purposes: (1) to prevent an illness, (2) to serve his teacher, (3) to be able to move about, (4) to be able to practise self-control, (5) to save his life and (6) to be able to meditate on the law. He should not take delicious dishes for these may excite the passions. He may omit to beg food for any of the following reasons: (1) in case of illness, (2) in case of disaster, (3) to overcome his flesh, (4) out of compassion for living beings (5) in the interest of penance and (6) to end his body which was no longer useful for ascetism.

A monk should set out on his begging tour in time. He should approach the householder preferably at a time when the inmates have presumably finished their meals. On approaching him he should keep at a reasonable distance and feel neither vanity nor humiliation. He should not overstep anybody already waiting for the householder's gift of food. He is forbidden to sit or stand in a row of many dining people. He should ask for pure food free from any living beings. He should not yield to disappointment in case of refusal. When he gets sumptuous food he should keep up his detachment and avoid such comments as 'this food is delicious and well-cooked' etc. On getting his food he should consume it in a place free from living beings and seeds, covered above and sheltered on all sides.

Such food has to be avoided as has been prepared keeping the monk in view or as has been bought for him or as he might get regularly (as by right and custom).⁹ He should avoid in his search for food the faults occasioned either by the giver¹⁰ or by the receiver.¹¹ He should also avoid the faults inherent in receiving¹² and in the use of the food received¹³.

9. Uddesiyaṃ, kiyagaḍaṃ, niyāgaṃ.

10. Uggama.

11. Uppāyana.

12. Esana.

13. Paribhoya.

The *Mūlācāra* enumerates 16 faults of the giver, 16 faults of the receiver in obtaining food, and 10 in the act of receiving. It does not mention the fault in using food by name but substitutes instead other four faults which may be regarded as elaborations of the same.

The 16 faults of the giver are :

- 1/ Performing the mean acts of injuring the six categories of living beings purposely for the monk (*ādḥākāmmuddesiya*),
- 2/ Increasing the quantity of food to be cooked on seeing the monk (*ajjhovajjha*),
- 3/ mixing particles of impure food with the pure one (*pūdi*),
- 4/ serving the monks along with the heretics (*missa*),
- 5/ reserving food for the monk (*ṭhāvīda*),
- 6/ offering the remains of a sacrifice (*bali*),
- 7/ allowing the interval between decision to offer and actual offering (*pāhuḍa*),
- 8/ shifting a curtain or cleaning a pot for offering food (*pādukkāra*),
- 9/ buying food for monk (*kīda*),
- 10/ borrowing food articles for monk (*pāmicca*),
- 11/ exchanging one kind of food with another for the monk (*pariyatṭa*),
- 12/ bringing food from a distance (*abhihaḍa*),
- 13/ breaking a seal for offering food (*ubbhinṇa*),
- 14/ scaling a ladder to bring food to offer (*mālāroha*),
- 15/ offering with fear (*acchijja*), and
- 16/ giving without partner's permission (*aniṣatṭa*).

It is necessary to point out the few cases of disagreement between this list and the one provided in the *Uttarajjhyaṇa Dīpikā* in course of explaining giver's fault of the *sūtra*.

The *Dīpikā* separates the mean acts of injuring the living beings (*ādḥākāmma* or *adhaḥ karma*¹) from preparing food with the monk in view and so does the commentary of *Mūlācāra*. But in this case the list exceeds the stated number of sixteen. There is nothing in the text to warrant that the said act of injuring the living beings has to be kept out of the list. Moreover injuring living beings becomes a fault only when it is committed expressly for the monk, otherwise it is not tenable since all acts of cooking food inevitably involve injury to living beings.

1. Proper Sanskrit would be *yathākāmya* Ed.

In place of *Missa* of this list there is *Unniśra* in the *Dīpikā* and the latter is explained as “food, of which a part only had been specially prepared for the monk in question.”

For *Pāhuḍa* of this list the *Dīpikā* has *Prābhṛtaka* which is the Sanskrit form of the same word. But the *Dīpikā* explains it as ‘food prepared for some festivity.’ The two explanations may be somehow reconciled—if the food is prepared for some festivity, it is possible that the owner decides to offer at one time and actually offers at another. Here it may be noted that the literal meaning of *Pāhuḍa* is a present.

‘*Paḍukkāra*’ of this list is explained as ‘lighting a lamp’ in the *Dīpikā*.

The receiver’s faults also are 16. These are occasioned by the monk’s using some means to make a layman give him food. They are :

- 1/ playing with the layman’s children (*dhāḍi*),
- 2/ playing the messenger (*dūda*),
- 3/ astrology (*nimitta*),
- 4/ making birth and family known to the laymen (*ājīva*),
- 5/ playing a miserable beggar (*vaṇṇivaga*),
- 6/ playing the doctor (*tegiṃccha*),
- 7/ using threats (*koḥi*),
- 8/ swaggering to impress (*māni*),
- 9/ using tricks (*māyī*),
- 10/ showing greed for food (*loḥi*),
- 11/ flattering the alms-giver before receiving alms (*puvvasamthudi*),
- 12/ flattering the alms-giver after receiving alms (*pacchāsamthudi*),
- 13/ using one’s learning to obtain food (*vijjo*),
- 14/ teaching the layman some magic formula or giving him advice (*manā*),
- 15/ offering toilet or medicinal powder to the layman (*cunna*),
- 16/ bewitching and subjugating (*mūlakamma*),

This list generally agrees with the receiver’s faults enumerated in the *Uttarajjhayaṇa Dīpikā* except that in the latter the two types of flattery, before and after receiving alms, are treated under one head and one “*yogapinda*” has been introduced. It has been explained as obtaining food by teaching spells. So the total number in the *Dīpikā* too remains sixteen.

The following 10 are the faults in the act of receiving :

- 1/ doubt in purity of food (*saṃkīda*),
- 2/ food being served with a laddle already besmeared with ghee or oil (*makkhīda*),
- 3/ food being placed on animate being (*nikkhīda*),
4. animate food being covered with inanimate matter or *vice versa* (*pihīda*),
- 5/ snatching pots in haste before giving (*saṃvavaharaṇa*),
- 6/ receiving food from an unworthy giver (*dāyaga*),
- 7/ receiving pure and impure food mixed together (*ummissa*),
- 8/ food being half cooked (*aparīṇada*),
- 9/ food being besmeared with undesirable elements such as cold water etc. (*litta*), and
- 10/ food being spilt or scattered (*choṭīda*),

This list also almost agrees with the one given in *Uttarajjhayaṇa Dīpikā* in course of explaining the faults of receiving.

The *Mūlacāra* adds the following four faults :

- 1/ Mixing food materials to relish the same (*saṃjoyaṇa*),
- 2/ gluttony (*adimatta*),
- 3/ greed (*aṃgāra*) and
- 4/ aversion (*dhūma*).

These four have been classed under the faults of using food, in the *Uttarajjhayaṇa Dīpikā*.

Besides these the *Mūlacāra* mentions one fault of transgressing the reasons for taking or not taking food. The 'reasons' are adapted verbatim from the *Uttarajjhayaṇa*. By way of peroration the *Mūlacāra* defines the pure food and names the dirt that pollute and render it unacceptable for the monks.

One is struck with the systematic treatment of the subject in the *Mūlacāra*. The author has marshalled, explained and elaborated all the scattered data about a monk's begging food. He has taken pains to classify the faults and then to enumerate the various possible divisions and subdivisions. At places, one feels, the predilection for augmenting the subdivisions is too strong to abide by strictly logical considerations; in some cases the sub-divisions are not distinct and mutually exclusive.

In *Dasaveyaliya* Ch. 5 we come across a wild and rampant growth of rules about begging food. Here almost all the faults regarding food, related hitherto have been included. Besides, a considerable number of others have been added. Details regarding setting out on begging tour, food materials which ought not to be accepted, conditions under which pure food too should not be accepted have been related with punctilious minuteness.

In his begging tour a monk should avoid going out in rain or fog and walking on a temporary bridge or causeway. He should also avoid stepping on a plank or a slab. He should not tread upon burning charcoal, heap of ashes, chaff or cowdung with dusty feet. He should in no case interfere with the privacies of the laymen nor chat or rest with them. He is forbidden to make any discrimination between the rich and the poor or the high and the low. Nevertheless, he may avoid householders of bad repute and notorious places such as a brothel. It may be observed that some of these are rules of common curtsy and apply not only to a mendicant on begging tour but also to any gentleman visitor.

A monk must not accept bulbous and other roots and green fruits and vegetables. He should also avoid barley powder, jujube powder and sesamum cakes. He should not accept treacle *etc.* placed for sale in the market and such other articles as have been lying for long time and are soiled with dust. He should repudiate the offer of flesh with many bones (?) and winkless (*aṇimisa*=fish?) with many thorns. Such drinks too as contain living water or as have become stale and fermented should be avoided. The list of food materials to be avoided is a big one in the text and most of the names have by now grown obsolete and they present difficulty in interpretation. "*Bahuatṭhiyaṃ poggalaṃ*" and "*aṇimisaṃ vā bahukaṇṭayam*" of the text present not so much difficulty in interpretation as in its reconciliation with the rule of strict abstinence from animal food. This verse occurs in *Āyāracūla* also with the difference that in place of '*poggalaṃ*' there is "*mamsaṃ*" and in place of "*aṇimisaṃ*" there is "*macchaṃ*". Moreover, here the monk is explicitly advised that in case he inadvertently accepts such food, he should consume the eatable portion and deposit the remnants in a secluded place.

Food becomes unacceptable to a monk when it is given by a woman in advanced stage of pregnancy or when a woman puts down a sucking baby or when she or any other giver tramples upon living beings and hastens to offer food to the monk. Blemishes of prior and posterior activities injurious to life¹⁴ render food unacceptable. If one puts the food on the hearth or stirs the food already on the hearth or kindles, pokes or puts out the fire before

14. Puyvakkamma, pacchākkamma.

giving food, the same becomes unacceptable. The food expressly prepared for a pregnant woman is unacceptable—its acceptance may frustrate her longing for a particular food. The remnant when she has taken her fill may be accepted. In general any activity injuring or causing pain to living being performed in course of giving food or just before or after it renders the food unacceptable. For example, a monk appears before a man while he is dining. He gets up washes his hands with cold water and then serves the monk—this food is unacceptable on account of prior activity. Similarly a man is about to dine and the monk appears. He offers food, washes his hands with cold water and then sets to eating—the offer is unacceptable on account of posterior activity. In this circumstance the best way is to offer from the dish served before the person in question and than to resume or set to eating as the case may be.

Āyāracūḍā contains a very exhaustive treatise on a monk's begging tour. Here the discourse proceeds in a meandering way. All rules are discussed threadbare and their scope and application are well-defined. Supplementaries are added to it and at places they are resumed after some interval.

In course of dealing with the food prepared expressly for some monk, guest, beggar, or any such individual, it has been added by way of elucidation that such food should not be taken even when the intended person has taken his fill out of it. But as an exception to the rule it has been added that the same might be taken if some other individual intervened, who took the food out for himself, took his fill out of it and offered the the rest to the monk. Similarly if it be known that in a certain house they give away food daily or on some festive day, a monk should not beg such food, but the same becomes acceptable when somebody intervenes, as in the former case.

A monk should not go to a convivial gathering¹⁵ for taking his meal for various reasons. There he may indulge in overeating or he may fall in bad company. Since these gatherings are also frequented by the vulgar people and are generally overcrowded, it is impossible for the monk to maintain his self-respect in such places.

In *Dasaveyāliya*, Ch.5-2, certain remarks are made by way of peroration which are worthy of consideration. It has been said that a monk should not conceal the food begged by him from his teacher and fellow monks. If he does so for fear of his meal being partaken by others he commits a very heinous crime. If a monk consumes the delicious items of food begged by him, in secret and puts up only the rough ones to show that he has

15. Saṅkhaḍḍi, cf. Samāja of Aśokan Inscriptions.

been undergoing rigorous self-control in taking food he is of deceitful conduct and will not be saved. Similarly drinking secretly and abstaining from it in public to save one's reputation is very sinful. Such monks are sure to be exposed, moreover, they are always suspicious and restless in their minds. *Āyāracūlā* also deals with such hypocritical and deceitful practices¹⁶ of a monk and condemns them.

Some of the rules in the *Āyāracūlā* seem to be concessional, others are in the nature of amendment to some former rules. In the *Dasaveyāliya* most of the rules are prohibitory and in the nature of condemnation of some evil practice.

They might be intended to check and restrain laxities growing in the order. On the whole they suggest an ebbing zeal in the matter of self-control on the part of the monks and betray stagnation and decay.

Tenacious adherence to the formalities of begging food continue up to date and herein the laymen are more conservative. Those familiar with these formalities presume to coach the unfamiliar ones before a monk's expected begging tour. One wonders if it is worthwhile to stand upon all these rigorous punctilios. The later ramifications of rules bear a contrast to the Lord's simple and straightforward approach. He accepted dry, rough and stale food and at times delicious and well-dressed too; but in all cases he kept up his detachment and reduced the emphasis on food to the minimum. Can all the above mentioned 'do's' and 'don't's' help one reduce the emphasis to the minimum? The ramifications tend to overgrow and obscure the essence. So it is wise to prune them from time to time.

16. Māitṭhāna
Sambodhi 7. 1-2

BHOJA'S ŚRĪNGĀRAPRAKĀŚA : PRAKRIT TEXT RESTORED

V. M. Kulkarni

A considerable number of Prakrit passages in *Śrīngārāprakāśa* (Vol. IV : Prakāśas 25 to 36) are extremely corrupt. They are such as cannot be traced to their sources, primary or secondary. They are not cited as illustrations in any other work either on poetics or prosody or grammar. Quite a few of these verses have possibly been drawn from Prakrit epics such as Sarvasena's Harivijaya which are lost beyond recovery. An earnest attempt is made in this paper to restore them keeping in view the context, the metre, the tenor of the verse, and parallel ideas found elsewhere in Prakrit or Sanskrit poetic works.

With a view to economising space I do not record the variant readings, barring a few cases, but present the reconstructed verses adding below them their Sanskrit *chāyā*.

A 1 *Atha mānopaśama-lakṣaṇāni | Teṣu nayana-nimīlanam yathā—
Daiāloapaattā
Teṣu nayananimīlanam yathā
Daiāloapaattā (Vol IV p. 1041)*

दइआलोअपअत्ता अओओच्छिण्ण-पसरंत-नाह-विअलिआ ।

मल्लिअ-अंबुअ (१ गअण-)पसरा(प्यसरा) तंसे दंसणमुहं ण पावइ दिट्ठी ॥

[दयितालोअप्रवृत्ता अव्युच्छिन्न-प्रसरद-बाष्प-विकलिता/विगलिता ।
मुकुलित-अंबुज-प्रसरा(-नयनप्रसरा) तस्या दर्शनमुखं न प्राप्नोति दृष्टिः ॥]

2 *Atha mānopaśama-lakṣaṇāni | Teṣu nayana-nimīlanam, mukha-prasādo
..... iti | Teṣu mukha-prasādo yathā—
Āloe ccia pie (Vol. IV p.1041)*

This verse is further on (p. 1211) cited by Bhoja to illustrate '*mukha-prasādaḥ*' once again. The text of the verse is somewhat corrupt at both the places. Though each is corrupt, they help us between themselves to restore the original verse.

आलोइए च्चिअ पिए ठविओ तोए मअणेण मोहनसुहओ ।

कुसुमधनुस्मि वि बाणो विलइअ-विअभम-गुणे मुहमिम पहरिसो ॥

[आलोकित एव प्रिये स्थापितः तस्या मदनेन मोहनसुभगः/सुखदः ।
कुसुमधनुष्वपि बाणो आरोपित(?) -विभ्रम-गुणे मुखे प्रहर्षः ॥]

3. *Atha mānopaśama-lakṣaṇāni | Teṣu doṣa (?) roṣa prati bhedo
yathā—
Accanta aṅga jaṇo (Vol IV p. 1042)*

अच्छउ ता अण्णजणो(ज्जणवाओ) हिअअं चिअ अप्पेणो तुह पमाणं ।
तह तंसि मंदणेहो जह ण उवालंभजोगो सि ॥

[आस्तां तावदन्यजनो(जनवादो) हृदयमेवात्मनस्तव प्रमाणम् ।
तथा त्वमसि मन्दस्नेहो यथा नोपालम्भयोग्योऽसि ॥]

This verse is drawn from the GS (III. 1)

4 *Atha mānopaśama - lakṣaṇāni Teṣu mānānuyogo yathā-*
Allai diṭṭhi - nibbhacchio (Vol. IV p. 1043)

This *gāthā*, as printed here, is somewhat corrupt and, wrongly presented. Weber includes it in his edition of Saptasātika (SS) (No. 898)

अल्लिअइ दिट्ठि-णिम्मच्छिओ वि विहुओ वि लग्गए सिअए ।
पहओ वि चुंबइ बला अलज्जिरे कइ णु कुप्पिरसं ॥

[आलीयते हृष्टि-निर्भस्सितोऽपि विधुतोऽपि लगति सिचये ।
प्रहतोऽपि चुम्बति बलादलङ्गाशीलाय कथं नु कोपिष्यामि ॥]

5 *Atha mānabhangopādhyah! Teṣu madopadhānaṃ yathā-*
Agahia-daiṇaṇaṃ (Vol. IV. p. 1043)

This very verse is cited by Bhoja (p. 1216) to illustrate '*māna-paśca-*
ttāpo mānānuśayaḥ'. The text is corrupt at both the places. It may be re-
stored as follows :

अगहिअदइआणुणओ पच्छा अणुणेइ अणुसअविस्सवलिओ ।
कइअव-णिरुविअ-मओ वि कइअव-मअण-लहूइओ जुअइजणो ॥

[अगृहीत-दयितानुनयः पश्चादनुनयति अनुशयविसंवलितः ।
कैतव-निरूपित-मदोऽपि कैतव-मदन-लघूकृतो युवतिजनः ॥]

6 *Śrīngāra-vṛddhiriyathā-*
Paṇa - paripūraṇeṇa (Vol. IV; p. 1047)

This very verse is also cited to illustrate '*maṇḥ-praharṣaḥ*' (Vol. IV
p. 1221) :

पणअ-परिपूरणेण विअअ-भूसिअ-पिअअमागमेण अ गरुओ ।
पसरइ लद्धथाओ अण्णण-रसंतरेहिं सीएँ पहरिसो ॥

[प्रणय-परिपूरणेन विजय-भूषित-प्रियतमागमेन च गुरुकः
प्रसरति लब्धस्थामाऽन्यान्य-रसान्तरैस्तस्याः प्रहर्षः ॥]

The text reads '*viraabhūsia*' in one place (p. 1047) while '*aviraāsua*' in
another (p. 1221).

7 *(Daivārthāpanneṣu) upanāgaro yathā -*
Aha diṭṭha - vikkamasmī (? - vikkamammi) (Vol. IV p. 1058)

This verse, which speaks of Satyabhāmā, Madhumatha (Lord Kṛṣṇa) and *sura-taru* (*pārijāta*), is most probably drawn from Sarvasena's *Harivijaya* (now lost).

अहं दिष्ट-विक्रममि वि सिणेह-सच्चविय-गरुभ-विणिवाअ-हृआ ।

चित्तेह सच्चभामा सुरअरु-लंभद्रिठए गभमि महुमहे ॥

[अथ दृष्ट-विक्रमेऽपि स्नेह-दर्शित-गुरुक-विनिपात-भया ।
चिन्तयति सत्यभामा सुरतरु-लाभाधिनि/लाभार्थं गते मधुमये ॥]

8 *Nāyikāyāḥ priya-viyoga-sambhāvanā pravāsāṅkaḥ* *Tāsu Bhaviṣyanti yathā* -

Honta-pia viraha dūsaha

(Vol. IV p. 1059)

हीत-पिअ-विरह-दुःसह-संतापुक्कुसिअ-बअण-सोहाओ ।

चंदमुहिओ त्ति सत्था जाआओ पिआओ पच्चूसे ॥

[भविष्यद्-प्रिय-विरह-दुःसह-संतापोन्मुष्ट-वदन-शोभाः ।
चन्द्रमुख्य इति सार्था जाताः प्रियाः प्रत्यूषे ॥]

9 *Prasthitasya sambhāṣaṅśleṣādi-pūrvakaḥ priya-janaparitṛyāgaḥ priya-prāśnaḥ*|*So'pi pañcadhā* *Teṣu ālinganakṛto yathā* -

Āpucchano vaūhana

(Vol. IV, p. 1062)

Weber includes this *gāthā* in his edition of *SS* (No. 786)

आउच्छणोवऊहणकंठसमोसरिअबाहुलहआए ।

बलआइ पहिअचलणे वहुएँ णिअलाइ विअ पढंति ॥

[आप्रच्छन्(=आपृच्छा-) उपगूहन-कण्ठ-समवसूत-बाहुलतिकायाः।
बलयानि पथिक-चरणयोर्निगडा इव पतन्ति ॥]

10 [*Priyaviyoge nāyaketivyttam pravāsa-caryā* | *Sā svadeśa-kāla-Kārya-pātraucitya-śaktisādhanopāyabhedāt dvātriṁśat-prakārā* | *Teṣu deśaḥ caturdhā* *Evam kālādayo'pi* | *Tatra kālaḥ sādharanaḥ asādharanaḥ ullekhavān, anullekhavān ca*]| *Kālaḥ sādharāṇo yathā-*

Jaha diaha-virāmo

(Vol. IV p. 1064)

This *gāthā* is included by Weber in his edition of *SS* (No. 839)

जइ दिअह-विरामो णव-सिरीस-गंधुदुराणिलभविओ ।

पहिअ-परिणीओँ ण तहा तवेइ तिओवो वि मञ्जण्हो ॥

[यथा दिवस-विरामो नव-शिरीष-गन्धोदुराणिलभितः ।
पथिकगृहीणीर्न तथा तापयति तत्रोऽपि मन्थाहनः ॥]

11 (*Kālo*) *asādharāṇo yathā* -

Maṅṣe daḍḍham daḍḍham.. . . .

(Vol. IV p. 1065)

मण्णे दद्दं दद्दं हिअअं ए दइअ तुह पसाएण/पवसेण ।
दूरुणअ-घण-सामलिअ-दिशा हि सिग्घ-परीणामा ॥

[मन्ये दग्धं दग्धं हृदयं हे दयित तव प्रसादेन/प्रसासेन ।]
दूरोन्नत-घन-श्यामलित-दिशा हि शीघ्रपरिणामाः ॥]

12 *Kāryopādhi-bhedeṣu sāmānyavad yathā -*
Ambharasūñai

(Vol. IV p. 1065)

तंविर-सूणइ गिरंजणाइ वहरिक-रुण-पुसिआइ ।
विरहुक्कठं कुलबालिआण साहेति अच्छीइ ॥

[ताम्र-शूनानि निरञ्जनानि एकान्त-रुदित-सृष्टानि ।]
विरहोत्कण्ठां कुलबा (पा)लिकानां कथयन्ति अक्षीणि ॥]

13 (*Kāryopādhi-bhedeṣu*) *viśeṣavad yathā -*
Ukkañhāñicchā

(Vol. IV p. 1065)

उक्कठ-गिच्छाआ सःवं विअ परिअणं रुआवेइ ।
आअंविरेहि अज्जा पुसिअ-परुणेहि अच्छोहि ॥

[उत्कण्ठा-निश्छया सर्वमेव परिजनं रोदयति ।]
आताम्राभ्यामार्ता मृष्ट-प्ररुदिताभ्यामक्षिभ्याम् ॥]

This *gāthā* is included in Weber's SS (No. 838)

14 (*Kāryopādhi-bhedeṣu*) *naimittikam yathā -*
Chana-paḍivaāe

(Vol. IV p. 1065)

छण-पडिवआए पइ-देवआण दिज्जति पहिअ-घरिणीए ।
दोन्वल्ल-गलिअ-वलआलि-परिगआ मंगल-पईवा ॥

[क्षण-प्रतिपदायां पथ-दैवतानां दीयन्ते पथिक-गृहिण्या ।]
दौर्बल्य-गलित-वलयालि-परिगता मङ्गल-प्रदीपाः ॥]

15 *Pātra-bhedeṣu adhīrā yathā -*
Vijjhāvei paīvam

(Vol. IV p. 1066)

विज्जावेइ पईवं अम्मुट्टीतीएँ पहिअ-जाआए ।
पिअअम-विओअ-दीहर-णीसह-णीसास-रिंछोली ॥

[वीध्यते- (=निर्वापयति) प्रदीपमभ्युत्तिष्ठन्त्याः पथिक-जायायाः ।]
प्रियतम-वियोग-दीर्घ-निःसह-निःश्वास-पङ्क्तिः ॥]

This *gāthā* is included by Weber in his edition of SS (No. 836).

16 *Aucitya-bhedeṣu jātyaucityam yathā -*
Pariaddhīāi donṇi

(Vol. IV p. 1067)

परिअद्धिदआह दोणिण वि घरिणीए दइए पवसिए पत्ते/एते
णिअमो कुलाणुरुओ सिणेह-सरिसं च दोब्बल्लं ॥

[प्रकटिते द्वेऽपि गृहिण्या दयिते प्रोषिते प्राप्ते/आगच्छति ।]
[नियमः कुलानुरूपः स्नेहसदृशं च दीर्घत्वम् ॥

17 *Aucitya-bhedeṣu Kriyaucityam yathā -*

Jaṃ piṃṃ mangala-vāsaṇae (? vāsaṇāe) (Vol. IV p. 1067)

च पीअं मंगल-वासणाएँ परयाण-पदम-दिअइम्मि ।
बाह-सलिलं ण चिट्ठइ/णिट्ठइ तं चिअ विरहे रुवंतीए ॥

[यत्पीतं मङ्गल-वासनया प्रस्थान-प्रथम-दिवसे ।
[बाष्प-सलिलं न तिष्ठति/समाप्यते तदेव विरहे रुदत्याः ॥]

This *gāthā* is included by Weber in his edition of *SS* (No. 837).

18 *Aucitya-bhedeṣu guṇaucityam yathā -*

Kulavāliāe peccaha (Vol. IV p.1067)

This *gāthā* is cited in *Daśarūpaka* (II. 15-16). It is included by Weber in his edition of *SS* (No. 871).

कुलवालिआए पेच्छह जोव्वण-लाअण-विभम-विलासा ।
पवसंति न्व पवसिए एंति एव पिए घरं एंते ॥

[कुलवालिआयाः प्रेक्षन् यौवन-लावण्य-विभ्रम-विलासाः ।]
[प्रवसन्तीव प्रोषिते आयन्तीव प्रिये गृहमायति ॥

19 (*Śakti-bhedeṣu*) *Vaiśikī yathā -*

Raṇaraṇa arajja (Vol. IV p. 1067)

The first half of this *gāthā* shows gaps and it is also corrupt. This *gāthā* is included in a later work called *Gaḥārayaṇakosa* (No. 383). The text in SP is restored with its help as follows :

रणरणअ-सज्ज-दोब्बल्लएहि णच्चइ णडो न्व हअलोओ ।
विरहे मरणेण विणा सिणेह-रेहा ण णिव्वइइ ॥

[रणरणक-रोदन-दीर्घत्वैर्नृत्यति नष्ट इव हतलोकः ।]
[विरहे मरणेन विना स्नेहरेखा न स्पष्टीभवति ॥]

20 *Śakti-bhedeṣu daivikī yathā -*

Jaṃ mucchiāe ṇa suo (Vol. IV p. 1068)

Bhoja cites this verse in his SK. (p. 676) to illustrate '*Mūrccā*'. Weber includes it in his edition of *SS* (No. 711).

चं मुच्छिआए ण सुओ कलव-गंघेण तं गुणे पडिअं ।
इहरा गज्जिअ-सदो बीएण विणा ण वोळंतो ॥

[यन्मूर्छितया न श्रुतः कदम्ब-गन्धेन तद् गुणे पतितम् ।
इतरथा गर्जित-शब्दो बीवेन/बीवितेन विना न व्यतिक्रामेत् ॥]

21 Sādhana-bhedeṣu, hetuḥ, yathā -
Nihasa-vevira-siham

(Vol. IV p. 1068)

णीसह-वेविर-सीहं पहिअ-वहु वाह-सलिल-सिप्पंतं ।
देइ पह-देवआणं भासं भासं च णव-पईवं ॥

[निःसह-वेपनशील-शिखं पथिक-वधूः बाष्पसलिल-विच्यमानम् ।
ददाति पथ-देवतानां भ्रामं भ्रामञ्च नव-प्रदीपम् ।]

22 Sādhana-bhedeṣu karaṇam, yathā -
Gimhamra (? Gimham) gamei

(Vol. IV p.1068)

गिम्हं गमेइ कहं कहं पि विरह-सिहि-तविआ पहिअवहु ।
अविरअ-पडंत-गिभर-वाह-जलोत्लावरिल्लेण ॥

[ग्रीष्मं गमयति कथं कथमपि विरह-शिलि-तापिता पथिक-वधूः ॥
अविरत-पतद्-निर्भर-बाष्प-जलाद्रै-वस्त्रेण ॥]

23 Upāya-bhedeṣu svābhāviko yathā -
Uppekkhāgaadaiam

(Vol. IV p. 1068)

This gāthā when rewritten, and slightly corrected is easily restored. It is included by Weber in his edition of SŚ (No. 834).

उप्पेक्खा-गअ-दइअग-संगमुच्चलिअ-विउण-सेआए ।
वोलीणो वि ण गाओ पउत्थपहआइ हेमंतो ॥

[वत्प्रेक्षागत-दयिताङ्ग-सङ्गमोच्चलित-द्विगुण-स्वेदया ।
अतिक्रान्तोऽपि न ज्ञातः प्रोषितपतिकया हेमन्तः ॥]

24 Viprayoge Videśādau nāyikāvasthānam pravāsa-vṛttāntaḥ | tatra
deśastridhā - grāmyaḥ āraṇyaḥ sādharmaśca | Teṣu sādharmaṇo yathā-
pajjantayi āsuvella

(Vol. IV p.1069)

The first part of this gāthā is a bit corrupt. The rest of the gāthā, if rewritten, becomes all right. The gāthā is cited from Lilāvai (No. 80).

पञ्जत्त-विआसुवेत्त-गुंदि-पवभार-णूमिअ-दलाई ।
पहिआण दुरालोआईं होति माअंद-गहणाईं ॥

[पर्याप्त-विकास-प्रसरणशील-मञ्जरी-प्राग्भार-छादित-दलानि ।]
[पथिकानां दुरालोकानि भवन्ति भाकन्द-गहनानि ॥]

25 *Pātram—uttamam madhyamam kanisṭham ca | Tatra uttamam yathā -
Kodī-paritṭhaviññaṇa* (Vol. IV p. 1070)

कोटि-परिट्ठविआणण-भर-णिमिअं रघुवइस्स सीआविरहे ।
चाव-वल्लिअं च णवरं सज्जिअज्जीअं व बाह-घाराहि कअं ॥

[कोटि-परिस्थापितानन-भर-न्यस्तं रघुपतेः सीताविरहे ।]
[चापवलितं चानन्तरं सज्जित-जीवमिव बाष्प-घाराभिः कृतम् ॥]

Note : As this verse mentions Rāma (Raghupati), Sītā-viraha Rāma's lament over Sita's abduction and his bow one expects to find this verse in *Setubandha*. The printed editions of the *Setubandha*, however, belie our expectation. One may hazard a guess that possibly the verse in question formed part of the recension used by Bhoja.

26 *Śakti-sādhanaṇpāyānām pravāsiṣu prāyo viparyayādayaḥ savadante
teṣu śakti-viparyayastredhā-balaviparyayaḥ buddhi-viparyayaḥ, utsāha-
viparyayaś ca | Tatra bala-viparyayo yathā -
Sama-pantha-patthiassa vi* (Vol. IV p. 1071)

This *gāthā*, when rewritten, is easily restored. It is included by Weber in his edition of *SS* (No. 832).

समपथ-पत्थिअस्स वि पहिअस्स खलंति पदम-दिअहम्मि ।
हिअअ-ठिअ-जाआ गुण-णिअंव-हारेण व पआइ ॥

[सम पथ-प्रस्थितस्यापि पथिकस्य स्वलतः प्रथम-दिवसे]
[हृदयस्थित-जाया-गुरु-नितम्ब-भारेणैव पदे ॥]

27 *Sādhana-viparyayaḥ heyaḥ, upādeyaḥ heyopādeyaśca | Tatra upādeyo
yathā -
Dihunṇā ṇisāsā* (Vol. IV p. 1072)

Weber includes this *gāthā* in his edition of *SS* (No. 843).

दीहुण्हा णीसासा, रणरणभो वज्ज-गगिरे मेअं ।

पिअ-विरहे जीविअ-वल्लहाण एसो च्चिअ विणोओ ॥

[दीवोष्णा निःश्वासा रणरणकः (=उत्कण्ठा) रोदन-गद्गदं मेयम् ।]
[प्रिय-विरहे जीवित-वल्लभानामेष एव विनोदः ॥]

28 Heyopādeyo yathā -

cirajīvantāṇa (?) (Vol. IV p. 1072)

This gāthā is included by Weber in his edition of SS (No. 847) :

चिर-जीवित्तण-कंखिरि मा तम्म रसाअणेहि अथिरेहि ।
विरहं पवञ्ज जाअंति जेण जुअ-दीहरा दिअहा ॥

[चिर-जीवत्व-काङ्क्षणशीले मा ताम्भ रसायनेरस्थिरैः ।
विरहं प्रपद्य जायन्ते येन युगदीर्घा दिवसाः ॥]

29 Teṣu virahiṇāmasādhāraṇa-dharmāḥ viyukta-svarūpaṁ | Tatra deśa-kāla-pātrādi-bhedādanekadhā Tatra kāle dṛṣṭa-viparītaṁ, śrūta-viparītaṁ anubhūta-viparītaṁ ca | Tatra asādhāraṇe śrūta-viparītaṁ yathā -

Rāṇa bhaṇai loo (Vol. IV p. 1073)

This gāthā is included by Weber in his edition of SS (No. 845) :

राइण भणइ लोओ जा किर गिम्हम्मि होति मडहाओ ।
मह उण दइएण विणा ण आणिमो कीस वड्ढंति ॥

[राजीणां भणति लोको याः किल प्रीप्से भवन्ति लघवः/अल्पाः ।
मम पुनर्दयितेन विना न जानीमः कस्माद् वर्धन्ते ॥]

30 Parijana-kṛto yathā -

Sahasā mā sāhippau (Vol. IV p. 1090)

This gāthā is cited by Bhoja in his SK (p. 591) to illustrate 'Śaṅkā' :

सहसा मा साहिउज्ज / साहिप्पउ पिआगमो तीए विरह-किसिआए ।
अरुचेत्त-पहरिसेण वि जा अ मआ सा मअ च्चेअ ॥

[सहसा मा कथ्यतां प्रियागमस्तस्या विरहकृशयाः ।
अस्थन्त-प्रहर्षेणापि या च मृता सा मृतैव ॥]

31 Hetu-viparīto yathā -

Sāhīṇe vi piame (Vol. IV p. 1091)

साहीणे वि पिअभमे पत्ते वि छणे ण मंडिओ अप्पा ।
दुगाअ-पउरथ-पइअं सअञ्जिअं संठवंतीए ॥

[स्वाधीनेऽपि प्रियतमे प्राप्तेऽपि क्षणे न मण्डित आत्मा ।
दुर्गत-प्रोषितपतिकां प्रतिवेशिनीं संस्थापयन्त्या ॥]

This gāthā is also cited in SK (p. 647) to illustrate pravāse vasatā ityupalakṣaṇanātmanāṁ aṅganā na bhūṣayanti'.

Sambodhi 7. 1-4

32 *Tadarthakarī yathā -*

Cira-pavasia daia

(Vo. IV p. 1091)

This *gāthā* is included by Weber in his edition of ŚŚ (No. 840) :

चिर-पवसिअ-दइअ-कआ णिउणाहि सहीहि विरह-सहणत्थं ।

अलिआ अवि अवरहा वहुए कमसो कहिउज्जति ॥

[चिर-प्रोषित-दयित-कृता निपुणाभिः सखीभिर्विरह-सहनार्थम् ।]
[अलीका अपि अपराधा बध्वाः कमशः कथ्यन्ते ॥]

33 *Viyoga-vedanāvega-śāntaye sakhījanādi-vākyaṃ sahaṅyāśvāsanaṃ | Tat
āpatārambha kāleṣu upapadyate | Tatra āpatō yathā -*

Harihī piassa

(Vol. IV p. 1091)

हरिहिह पिअस्स णव-चूअ-पल्लवो पढम-मंजरि-सणाहो ।

मा 'रअसु पुत्ति पस्थाण-कलस-मुह-संठिओ गमणं ॥ —GS II. 43

[हरिश्च्यति प्रियस्य नव-चूत-पल्लवः प्रथम-मञ्जरो-सनाथः ।]
[मा रोदीः पुत्रि प्रस्थान-कलश-मुख-संस्थितो गमनम् ॥]

34 *Nāyikāyaḥ sakhīm prati yathā -*

Sahi dūmenti kalambāim

(Vol. IV p. 1093)

सहि दूमैति कलंबाइ बह मं तह ण सेस-कुसुमाई ।

पूणं इमेसु दिअहेसु वहइ गुडिआ-घणुं कामो ॥ —GS II.77

[सखि दुन्वन्ति (=व्यथयन्ति) कदम्बानि यथा मां तथा न शेष-कुसुमानि ।]
[नूनमेषु दिवसेषु वहति गुटिका-घनुः कामः ॥]

35 *Tatra dūtādibhyaḥ priyodanta-lābha-pravṛtṭyā sa svadūtakṛtaḥ
paradūta-kṛtaḥ Teṣu para-dūtakṛto yathā -*

Paliantī pahia tuha

(Vol. IV p. 1098)

पलिअंति पहिअ तुह भवण-दार-सहआर-साहिणो एण्हि ।

घरिणीएँ कुद्ध-लोअण-गलंत-जल-पूरिआहारा ॥

[प्रदीपयन्ति पथिक तव भवन-द्वार-सहकार-शाखिन इदानीम् ।]
[गृहिण्या कुद्ध-लोचन-गलज्जलपूरिताधाराः ॥]

36 *Dūrasthayordūtadvārakayoḥ patra-prayogaḥ sandeśa-dānaṃ |
tatra dūtādibhyaḥ priyodanta-lābhapravṛtṭyā sa svadūtakṛtaḥ |
Teṣu svapatrahakarṭo yathā -*

Jam jam pauddhapaiā (?)

(Vol. IV p. 1098)

1. *Ruvasu-GS.*

This *gāthā* is included by Weber in his edition of *SS* (No. 841) :

जं जं पउत्थपदआ पिअभमणामक्खरं लिहइ लेहे ।
तं तं से लेहणिआणुसारगलिओ पुसइ सेओ ॥

[यद् यत्प्रोषितपतिका प्रियतमनामाक्षरं लिखति लेखे ।
तत् तत् तस्या लेखनिकानुसारगलितो मार्षि स्वदेः ॥]

37 *Priyāgamanādinodvīkṣaṇaṁ avadhi - pratikṣā, sā | Tāsu nedī-
yasī yathā -*

Ghara-kajjēṇa vi jo (Vol. IV p. 1099)

घर-कज्जेण वि जो चळइ जत्थ धावइ तहिं तहिं चेअ ।
घरणीए ओहि-दिअहे पद्धावइ संकिअं हिअअं ॥

[गृहकार्येणापि यश्चलति यत्र धावति तत्र तत्रैव ।
गृहिण्या अवधि-दिवसे प्रधानति शङ्कितं हृदयम् ॥]

This very *gāthā* is further on (p. 1219) cited by Bhoja to illustrate 'diṣṭya vṛddhiḥ'.

38 *Priyāgamanādinodvīkṣaṇamavadhi - pratikṣā, sā daviyasī
prāptatīta ca | Tāsu Prāptā yathā -*

Dei puloia-parianam (Vol. IV p. 1100)

देइ पुलोइअ-परिअणमोही-दिअहम्मि मज्जणुत्तिण्णा ।
सूरं जलंजलिं पिअअमवहणेक्क-कअ-जीअं सा ॥

[ददाति प्रलोकित-परिजनमवधि-दिवसे मज्जनोत्तीर्णा ।
सूर्यं जलाञ्जलिं प्रियतम-वधनैककृतजीवितं सा ॥]

39 *Dayita-pathāvaloko mārḡādīkṣaṇaṁ | Sa gḥhāt, gavākṣataḥ |
Teṣu gavākṣato yathā -*

Anṇa - pahiammi ente (Vol. IV p. 1100)

अण्ण-पहिअम्मि एंते सो त्ति गवक्खओ तं पुलोअंती ।
मुणिअ-वअणा गअवई सहीओ रुहरी रुआवेइ ॥

[अन्य-पथिके आयाति स इति गवाक्षतः तं प्रलोकयन्ती ।
ज्ञात-वदना गतपतिका (=प्रोषितपतिका) सख्यः रोदनशीला रोदयति ॥]

40 *Mānasa-pratyakṣeṇa priya-janāvalokaḥ su-svapna-darśanaṁ
teṣu aparyāpta-rūpo yathā -*

Siviṇa akhāṇa (Vol. IV p. 1103)

सिचिणअ-खण-सुत्तुद्धिआए पुणरुत्त-द सण-मणाए ।
 बालाए णिमीलिअ-लोअणाए दिअसो / दिअहो वि बोलीणो ॥

[स्वप्न क्षण-सुप्तोत्थितायाः पुनरुक्त-दर्शन-मनसः ।
 बालाया निमीलित-लोचनाया दिवसोऽप्यतिक्रान्तः ॥]

- 41 *Pravāsinaḥ śubha-sūcaka-cakṣurādi-sphuraṇaṃ sunimittānubhavaḥ |
 Tan-manorathopagame dayitopagame ca | Tatra manorathopagamo
 yathā -*

Phuriam vāmacchi tue (Vol. IV p. 1103)

This *gāthā* is drawn from *GS* (II. 37)

पुरिए वामच्छि तुए जइ एहिइ सो पिओऽञ्ज ता सुइरं ।
 मीलिअ दाहिण-लोअणं तुइ अविअण्हं पुलोइस्सं ॥

[स्फुरिते वामाक्षि त्वयि यद्रेष्यति स प्रियोऽद्य तत्सुचिरम् ।
 मिलित्वा दक्षिण-नयने त्वयाचितृष्णं प्रलोकयिष्यामि ॥]

- 42 (*Pravāsinaḥ śubha-sūcaka-cakṣurādi-sphuraṇaṃ sunimittānubhavaḥ |
 Tan manorathopagame dayitopagame ca.. | Tatra..*) *dayitopagame
 yathā -*

Ajja maha imaṃ sahi (Vol. IV p. 1104)

This verse is again (p. 1219) cited by Bhoja to illustrate ‘*diṣṭyā-vṛddhiḥ*’
 The Text of this *gāthā* is somewhat corrupt at both the places. The *gāthā*
 may, with the help of these two passages, be restored as follows :

अञ्ज मह इमं सहि दाहिणेअरं पिअअमागमणदूअं ।
 अचणिअ-खेअं ‘वद्धाविआसि’ पफ्फदए अच्छी ॥

[अद्य ममेदं सखि दक्षिणेतरं प्रियतमागमनदूतम् ।
 अपनीतवेदं ‘वर्धापितासि’ प्रस्पन्दतेऽक्षि ॥]

- 43 *Pravāsato gṛhāgamaṇaṃ priya-pratyāgamaḥ | Sa udātādi-nāyikā-
 nimitta-bhedād dvādaśadhā| Teṣu dhīranimitto yathā -
 Maṅgala-valaṇṇaṃ jīaṃ* (Vol. IV p. 1105)

This *gāthā* is also cited in his *SK* (p. 627 v. 190) by Bhoja to illus-
 trate *pravāsānantaraḥ sambhogasṅgāraḥ*.

मंगल-वलअं जीअं व रक्खिअं ज पउत्थपइआए ।
 सहस त्ति दंसणूससिअ-बाहु-लइआए तं भिण्णं ॥

[मङ्गल-वलअं जीवितमिव रक्षितं यत् प्रेषितपतिक्रया ।
 सहसैति दर्शनोच्छ्वसित-बाहुलतिकायां तद् भिन्नम् ॥]

- 44 (*Priya-pratyāgamah*) *mugdā-nimitto yathā -*
Pulīamanujjuaccham

(Vol. IV p. 1105)

पुलइअमणुज्जुअच्छं सेओ अंगेसु पहरिसो हिअए ।
मुद्धाए वि जाअं णववहूए जामाउर आप ॥
[प्रलोकितमनृज्वक्षं स्वदेोऽङ्गेषु प्रहर्षो हृदये ।
[मुग्धाया अपि जातं नव-वध्वा जामातृक आगते ॥]

- 45 *Madhyā-nimitto yathā -*

Atthakkāga-dīṭṭhe

(Vol. IV p. 1105)

This *gāthā* is also cited in *SK* (p. 639) by Bhoja. It is included by Weber in his edition of *SS* (No. 822) :

अथक्कागअदिट्ठे बहुआ जामाउअम्मि गुरुपुरओ ।
जूरइ णिवइंताणं हरिस-विसट्ठाण वलआणं ॥
[अकस्मादागतदृष्टे वधुका जामातृके (=जामातरि) गुरुपुरतः ।
[ऋष्यति निपतद्भ्यो हर्ष-विकसद्भ्यो बलयेभ्यः ॥]

- 46 (*Pravāsato* *teṣu*) *pragalbhā-nimitto yathā -*

Avaraṅhāgaa

(Vol. IV p. 1105)

अवरणहागअजामाउअस्स विउणेइ मोहणुवकंठं ।
बहुआए धर-परोहड-मज्जण-मुहरो वलअ-सद्दो ॥
-GS. VII 83
[अपराहणागत-जामातृकस्य (=जामातुः) द्विगुणयति मोहनोत्कण्ठाम् ।
[वधुकाया (=वध्वा) गृह-पश्चाद्भाग-मज्जन-मुखरो बलय-शब्दः ।]

- 47 *Pracchanno (anurāgo) yathā -*

Daṭṭhūṇa ciraṃ

(Vol IV. p. 1113)

ददूण चिरं रोत्तूण णिअमरं धारिरूण हिअअम्मि ।
बधइ कंठे अडआ कंठमुहिं ओ मह प्पइणो ॥
[दृष्ट्वा चिरं रुदित्वा निर्भरं धारयित्वा हृदये ।
[बध्नाति कण्ठेऽसती कण्ठमुखी(=कण्ठिका,महो मम पत्युः ॥]

- 48 *Yauvanajo (anurāgo) yathā -*

Anudīham vadāhante

(Vol. IV p. 1114)

अणुदिअहं वड्ढते उअ उक्कुरुडे व्व दुक्खमुव्वहइ ।
कुलवहुआ विहवत्तण-णिप्पल-घण-गारवे थणए ॥
[अनुदिवसं वर्धमानौ उत्कराविव (=यशीभूताविव) दुःखमुद्रहति ।
[कुलवधुका (=कुलवधूः) वैधव्य-निष्फल-घन-गौरवौ स्तनौ ॥]

- 49 *Tatra saṁkṣepādyartha-bhedataḥ kaniṣṭhādayo nāyaka-bhedā bhavanti | Tatra pratikūlavṛttiḥ śaṭhaḥ! Sa yathā -*
Gharasāmiassa vaccia (Vol. IV p. 1164)

For restoration of this gāthā vide No. 51 *infra*.

- 50 *Loke pratīta - vṛddhayaḥ saṁsiddhāḥ | Tatra sārva-varṇikaḥ kaniṣṭhādi - nāyakaḥ | Sa yathā -*
Jam vahai pīa-khaṇḍam (?) (Vol. IV p. 1173)

This gāthā is quite corrupt. It may be restored as follows :

जै वहइ बीअं कइं मञ्ज सुओ एक-पहर-विणिवारै ।
 तं कुलदूषणं सुण्हे थणाण तुह मत्थए पडउ ॥
 [यद् वहति द्वितीयं काण्डं मम सुत एक-प्रहार-विनिपाती ।]
 [तत् कुलदूषणे स्तुषे स्तनयोस्तव मस्तके पततु ॥]

- 51 *Nāyikāyāḥ kanīyasyanunāyikā | Yathā -*
Ghara-sāmiassa-vaccia (?) (Vol. IV p. 1174)

This gāthā is identical with the gāthā "Gharasamiassa", etc. cited to illustrate 'śaṭhaḥ', a type of nāyaka (p. 1164); it almost agrees also with the verse "Jam cia pīaṇaṇā", etc., cited to illustrate 'laulyam' one of the 64 kinds of anurāga (p. 782).

घरसामिअस्स वंचिअ-पिआणणा पडइ सहिसुहे दिट्ठी ।
 लोलं बहुप्पआरं सा हु विघारेइ कामस्स ॥
 [गृहस्वामिन वञ्चित-प्रियानना पतति सखीमुखे दृष्टिः ।]
 [लीलां बहुप्रकारां सा खलु विधारयति कामस्य ॥]

B

- 1 *Atyantābhāvāḥ śaśa-viṣṇam nāsiīti | Yathā -*
Jam jaddha addhi sāram (Vol. IV p. 880)

अ जस्स अत्थि सारं तं सो देइ त्ति किं तथ अञ्छरिअं ।
 अण्होतं पि [खु] दिण्णं दोइयं तुएँ सवत्तीणं ॥
 [यद्यस्यास्ति सारं तत् स ददातीति किमत्राश्चर्यम् ।]
 [अभवदपि [खलु] दत्तं दौर्भाग्यं त्वया सपत्नीनाम् (=सपत्नीभ्यः) ॥]

This gāthā, but for a few variant readings, agrees with GS III. 12
 2 *Sarvābhāvastasya nāmāpi nāsiīti | Sa yathā -*

Gāmāpa sasesā (Vol. IV p. 880)

गामा पएस-सेसा णु रण्णसेसा कुड्ढंग-परिवाडा ।
देहा वि जीअसेसा पेम्मस्स णरिथि सेसं वि ॥

[ग्रामाः प्रदेश-शेषाः नु अरण्यशेषाः लतागृह-परिवाटाः ।
देहा अपि जीवित-शेषाः प्रेम्णो नास्ति शेषमपि ॥]

3 Tatra śabdāntarābhedo yathā -

Bandam kīraṇa nahe

(Vol. IV p. 886)

वंदं कीराण णहे पहिआण पहे मआण छेत्तम्मि ।
तुह कलमगोवि थोआरव-रसिअ ण चलइ पअं पि ।

[वृन्दं कीराणां नभसि पथिकानां पथि मृगाणां क्षेत्रे ।
तव कलम-गोपि स्तोकारव-रसितं न चलति पदमपि ॥]

4 Samākyāto yathā -

Saccam saṇṇā dhaṇṇā

(Vol. IV p. 888)

सच्चं सण्णा घण्णा जा तइआ केसवेण गिरि-धरणे ।
गुरुभार-वावडेण वि तँस-वलिअच्छं चिरं दिट्ठा ॥

[सत्यं संज्ञा धन्या या तदा केशवेन गिरि-धरणे ।
गुरु-भार-व्यापृतेनापि तिर्यग्बलिताक्षं चिरं दृष्टा ॥]

5 Saṅketa-vātsalyam yathā...yathā vā -

Vaddhavicchai paṃsuli

(Vol. IV p. 898)

वंदावेउं इच्छइ पंसुलि गामासण्णेषु छेत्तेसु ।
मुग्गस्स कण्ण-सरिच्छं दीसइ वण्णं पलासस्स ॥

[वर्धापयितुमिच्छति पांसुली ग्रामासन्नेषु क्षेत्रेषु ।
मुद्गस्य वर्णसदृक्षं दृश्यते वनं पलाशस्य ॥]

6 Saṅketa-tātparyam yathā...yathā vā -

Khujjanti jaḍantehiṃ

(Vol. IV p. 899)

खुज्जंति षडंतेहि पल्लविआ होति पल्लवंतेहिं ।
गामासण्ण-पलासेहि पंसुली-हिअअ-सन्भावा ॥

[कुञ्जन्ति शीयमानैः पल्लविता भवन्ति पल्लवद्भिः ।
ग्रामासन्न-पलाशैः पांसुली-हृदय-सद्भावाः ॥]

7 Saṅketopajāpo yathā -

Ummūlanti jāha tīra

(Vol. IV p. 899)

उमूलंती जह तीर-तरु-वणिं वहसि तह अहं मण्णे ।
होहिसि तुमं पि मुरले गंग व्व तवस्सि-परिवारा ॥

[उमूलन्ती यथा तीर-तरु-वनीं वहसि तथाहं मन्ये ।]
[भविष्यसि त्वमपि मुरले गङ्गेव तपस्वि-परिवारा ॥]

8 *Saṅketa-praśno yathā –*

Paḍamullivāsoho

(Vol. IV p. 900)

पदमुल्लअ-वासोल्लाइ वहल-मअरंद-सुरहि-गंधाइ ।
गोले कुडुंग-जुआइ कह ण णमिमो तुह पुलिणाइ ॥

[प्रथम-वर्षाद्राणि वहल-मकरन्द-सुरभि-गन्धीनि ।]
[गोदे निकुञ्जयुतानि कथं न नमामस्तव पुलिनानि ॥]

9 *Itivṛttākhyānam yathā –*

Ajja sahi so juāṇo

(Vol. IV p. 901)

अज्ज सहि सो जुआणो उवइट्ठो मुरलमुत्तरंतीए ।
संकेअ-पअडण-भंग-छलेण एआहि वाआहि ॥

[अद्य सखि स युवा उपदिष्टो मुरलामुत्तरन्त्या ।]
[सङ्केत-प्रकटन-भङ्ग-च्छलेन एताभिर्वाग्भिः ॥]

10 *Dhvāntānuśocanam yathā.....yathā vā –*

Peduddesesu-paro

(Vol. IV p. 902)

पेदुद्धेसेसु परोहडेसु हट्टेसु गाम-रच्छासु ।
विरहि-करालंघआरआ साहअ केण तं मुसिओ सि ॥

[प्रेतोद्देशेषु ग्रहपञ्चाङ्गागेषु हट्टेषु ग्राम-स्थयासु ।]
[विरहि-करालान्घकार कथय केन त्वं मुषितोऽसि ॥]

11 *Dhvānta-satkāro yathā.....yathā vā –*

Pātaḥ sahi ṇa dūī

(Vol. IV p. 902)

ण तहा सही ण दूई ण जणं णेई णई-अड-कुडुंगं ।
जह तम-णिवहो सहि णिद्ध-बंधवो बंधइ-जणस्स ॥

[न तथा सखी न दूतो न जनं नयति नदी-तट-निकुञ्जम् ।]
[यथा तमो-निवहः सखि स्निग्ध-बान्धवो बन्धकी-जनस्य ॥]

12 *Candrikābhisaranam yathā.....yathā vā –*

Adihāvijanto cia

(Vol. IV p. 903)

अविहाविज्जंतो च्चिअ गुरु--पुरओ पिअअमं समल्लिअइ ।
चोण्हा--सवण्ण--पड--बहलंग--ठिओ कामिणी--सरथो ॥

[अविभाव्यमान एव गुरुपुरतः प्रियतमं समालीयते ।
ज्योत्स्ना--सवर्ण--पट--बहलाङ्ग--स्थितः कामिनी--सार्थः ॥]

13 *Dūtāgamanam yathā -*

Saṅgahaddhāhimuham

(Vol. IV p. 951)

सहिअण--सरथाहिमुहं वारइओ विसेसओ विअक्खिविऊणं ।
जुअईहि पडिणित्तो अववोहिज्जइ ससंभमं दूइ--जणो ॥

[सखी-जन-सार्थाभिमुखं वारितो विशेषतो व्याक्षिप्य ।
युवतिभिः प्रतिनिवृत्तोऽवबोधयते स-संभ्रमं दूतीजनः ॥]

14 *Upasthānam yathā -*

Ento vipalānto

(Vol. IV p. 958)

एतो वि पलाअंतो ण्हविअ--विअलंत--केस--हत्थाए ।
विगलंत--वलअ--मालाए कइ वि संभाविओ दइओ ॥

[आयन्नपि पलायमानः स्नपित-विगलत्केश-हस्तया ।
विगलद्वलयमालया कथमपि संभावितो दयितः ॥]

(15) *Nāyikāvadhānam yathā-*

Palihipāḍaa-punnā....

(Vol. IV p. 968)

फळही--वाहण--पुण्याह--मंगलं लंगले कुणंतीए ।

वहुआए मणोरह--गभिणीए हत्था थरहरंति ॥ GS. II. 65

[कार्पासी-क्षेत्र-कर्षण-पुण्याह--मङ्गलं लाङ्गले कुर्वत्याः ।
बधुकाया मनोरथ-गभिण्या हस्तौ थरथरायेते ॥]

(16) *Ubhaya-Kṛtam yathā-*

....pahāia....

(Vol. IV. p. 969)

The verse, in question, is incomplete and obscure. It is, however, cited farther on (p. 1200) by Bhoja. There the text is almost complete :

पडमपहाए पुहक्किओ पओस-काल-पडिसिद्ध-वीरारंभो ।

पेरच्छइ गमणद्धपहे चंद-कर-समप्पिए पिए जुअइ-जणो ॥

[प्रथम-प्रभया पृथक्कृतः प्रदोष-काल-प्रतिषिद्ध-वैरारम्भः ।
प्रेक्षते गमनार्थपथे चन्द्र-कर-समर्पितान् प्रियान् युवतिजनः ॥]

(17) *Dhīrāśrayo yathā-*

Dharīo amarīsapasaro....

(Vol. IV p. 986)

Sambodhi 7.1-4

धरिओ अमरिस-पसरो माण-क्खलणे वि ण पडिओ क्खिअ बाहो ।
 तीएँ णवरं पिअअमेण गहिए वि णेअत्त-लोअणं णीससिअं ॥
 [धृतोऽमर्ष-प्रसरो मान-स्खलनेऽपि न पतित एव बाध्यः ।
 तथा केवलं प्रियतमेन गृहीते विनिवृत्त-लोचनं निःश्वसितम् ॥]

(18) *Vallabhādaṃ vai [yātya]-hetuḥ kopo yathā-*
...Dūṃṇei a me hiam....

(Vol. IV p. 989)

दूमेइ अ मे हिअअं पुणो पुणो वि रह-संग-जुत्तणुणअं ।
 दोष-पराहुत्त-ठिअं वलंत-णिब्बोलिआहरं तीएँ मुहं ॥
 [दुनोति च मे हृदयं पुनःपुनरपि रहस्सङ्ग-युक्तातुनयम् ।
 दोष-पराहुत्त-स्थितं वल्मन्पु-मल्लिनिताधरं तस्या मुखम् ॥]

(19) *Priyāparādhāt manassamrāmbho roṣo yathā....*
Nayanāpaholirabāha....

(Vol. IV p. 990)

णअण-पहोलिर-बाह-पफुरिआहर-मेत्त-णीसहं च अणोसं ।
 दूमेइ धरगआएँ तीसे रोस-विरमालण-परं हिअअं ॥
 [नयन-प्रवूर्णनशील-बाध्य-स्फुरिताधर-मात्र-निःसहञ्जानीक्षम् ।
 दुनोति गृह-गतायाः तस्या रोष-गोपन-परं हृदयम् ॥]

(20) *Viruddha-vākyādijaḥ kopātīśaya unmādo yathā-*
Sāhasu vilāsianim je....

(Vol. IV p. 992)

The verse is further on cited at p. 1018 (11 2-3) and p. 1029 (11 8-9).
 At all these places the text, as printed, is pretty corrupt. The verse may
 be restored as follows :

साहसु विलासिणि-अणं जे अहिलेति सरसावराहा पिअआ ।
 किं हअ-दक्खिण्ण-गुणाणं पहवताण सुहअ एस सुहाओ ॥
 [कथय विलासिनी-जनमेव अभिलीयन्ते सरसावराधाः प्रियाः ।
 किं हस-दाक्षिण्य-गुणानां प्रभवतां सुभग एष स्वभावः ॥]

(21) *Viruddha-vākyādijaḥ kopātīśaya unmādo yathā vā-*
Āmapīr....rtuhamaṇa....

(Vol. IV p. 992)

[सा] आम सुहअ गुण-रूअ-सोहिरी, आम णिग्गुणा अ अहं ।
 भण तीएँ जो ण सरिसो किं सो सबो जणो मरउ ॥
 [सा आम सुभग गुण-रूप-शोभनशीला आम निर्गुणा चाहम् ।
 भण तस्या यो न सदशः किं स सर्वो जनो प्रियताम् ॥]

This *gāthā* occurs in *GS VI. 11.*

(22) *Kṛtāparādheṣu krodhāpraśāntir amarṣo yathā-*
Aparajjhasuattāhe....

(Vol. IV p. 995)

This verse is further on (p. 1036 ll 5-6) cited by Bhoja to illustrate 'nbhaya-doṣāpādanam'. Only the first quarter agrees with its corresponding part in GS IV. 76.

- अवरज्जसु एत्ताहे वीसत्थो च्चिअ जणम्मि णिप्फल-मसए ।
 काउं णिक्खिअ दुक्खं पत्तिअ सहउ अ एकस्स च्चिअ हिअअं ॥
 [अपराध्यस्वेदानीं विश्वस्त एव जने निष्फल-मदुके ।
 कृत्वा निष्कृप दुःखं प्रतीहि सहताञ्च एकस्यैव हृदयम् ॥]
- (23) *Kopātirekaśca.....yathā vā-*
Ia sāvaparāhapiama..... (Vol. IV p. 996)
- इअ सावराह-पिअअम-दंसण-पसरंत-रोस-पज्जलिओ ।
 सहइ विअंभिअ-सरंभ-विअमो माणिणी-सत्थो ॥
 [इति सापराध-प्रियतम-दर्शन-प्रसरद्रोष-प्रज्वलितः ।
 राजते विजृम्भित-सरम्भ-विभ्रमो मानिनी-सार्थः ॥]
- (24) *Āvirbhūtopalakṣaṇaḥ prakāśaḥ/Sa yathā-*
Dukkhantariamaṇasuham..... (Vol. IV p. 998)
- दुक्खंतरिअ-मणसुहं पिएण विमण-विलिओणएण पुलइअं ।
 रोसागम-पडिपेल्लिअ-विसम-विरज्जंत-लोअणं तीएँ दुहं ॥
 [दुःखान्तरित-मनस्सुखं प्रियेण विमनस्क-व्रीडितावनतेन प्रलोकितम् ।
 रोषागम-परिप्रेरित-विषम-विरज्यमान-लोचनं तस्या मुखम् ॥]
- (25) *Vāci vaiklavayam yathā-*
Uggāhiapanihuttā..... (Vol. IV p. 1006)
- उग्गाहिअ-पम्हट्ठा दर-जंपण-मुक्क-बहल[-उण्ह-]णीसासा ।
 साहेति विरह-दुक्खं असमत्त-पडिक्खिआ/पडिक्खरा वि से उल्लावा ॥
 [उद्ग्रहीत-प्रसृता ईषज्जल्पन-मुक्त-बहलोष्ण-निःस्वासाः ।
 कथयन्ति विरह-दुःखमसमाप्त-प्रतीक्षिता/प्रतिकूला अपि तस्या उल्लावाः ॥]
- (26) *Daṇḍa-prakāreṣūpeksā yathā-*
Kaiaya-parammuhāna..... (Vol. IV p. 1010)
- कइअव परंमुहाणं थोओसरिआण एकक-सअणम्मि ।
 पूरिज्जइ रोमंचुगमेण दोण्हं वि ओआसो ॥
 [कैतव-पराङ्मुखानां स्तोकापसृतानामेकशयने ।
 पूर्यते रोमाञ्चोद्गमेन द्वयोरपि अवकाशः ॥]
- (27) [*Māna-vaikṛtānuyogo māna-paripraśnaḥ sa*] *Vāci yathā-*
Taṇuampi anivvaḍaam..... (Vol. IV p. 1011)
- तणुअं रि अणिवडिअं पुणो पुणो वेविराहरोट्ट-पिसुणिअं ।
 वअणअंतर-भरिअं हिअअ-ठिअं किं तुह प्पसम्मइ वअणं ॥
 [तनुकमपि अस्पृष्टीभूतं पुनः पुनर्वैपनशीलाधरोष्ठ-पिशुनितम् ।
 क्वदनाभ्यन्तर-भूतं हृदय-स्थितं किं तव प्रशाम्यति वचनम् ॥]

- (28) [Priyāpratyānayanāya priyasya bhujāṅga-bhaṅgi-bhāṣitāni citra-caṭūka-
layaḥ] Tāśca ātmano doṣābhyupagame..... ubhayābhāve ca] Ubhayā-
bhāve yathā-

Kaavippio ṅa.....

(Vol. IV p. 1013)

कअ-विप्पिओ ण भाणिणि मणामि कह तुल्ल वअण-पडिऊलं ।

कअ-विप्पिओ ति एअं वि दासणं ताव मा भणसु ॥

[कृतविप्पियो न मानिनि भणामि कथं तव वचन-प्रतिकूलम् ।
कृत-विप्पियोऽसि एतदपि दासणं तावद् मा भण ॥

- (29) *Dr̥ṣi dainyaṃ yathā -*

Paḍivakkhe dūmijjai

(Vol. IV p. 1015)

पडिवक्खे दूमिज्जइ जिए ण वीसवइ गुरुअ-मंतु-पडिहआ ।

तीए कह वि सहि-अणे खंडिअ-पेम्मा पडइ णिसम्मइ दिट्ठी ॥

[प्रतिपक्षे दूयते यस्या न विश्राम्यति गुरुक-मन्तु-प्रतिहता ।
तस्याः कथमपि सखीबने खण्डित-प्रेमा पतति निर्षीदति हृष्टिः ॥]

- (30) *Priyāsrita-prabhutva-viśayo (upālabho) yathā -*

Sāhasu vilāsianijje

(Vol. IV p. 1018)

For the restoration of this verse vide No. 20 *supra*.

- (31) *Ārdrāparādhatā yathā -*

Sāha suvilāsinaṇaṃ

(Vol. IV p. 1029)

For the restoration of this verse vide No. 20 *supra*.

- (32) *Atha māna-sukhānubhavaḥ|Tatra māne bahumānādisampadyogād ayam
bahumato.....ṣoḍhā sambhavati | Teṣu śikṣito yathā..yathā vā -*

Cumbasu Sahattauttam

(Vol. IV p. 1034)

चुंबसु सहस्सहुत्तं मुहमिणमो हारिअं मए छुए ।

माणो उण मुच्चइ सामलंगि कह माणइत्तीए ॥

[चुम्ब सहस्रकुरवो मुखमिदं हारितं मया द्यूते ।
मानः पुनर्दृश्यते श्यामलाङ्गि कथं मानवस्या ॥]

It may be noted here that this *gāthā* is further on cited twice by Bhoja, once to illustrate 'Kāryopadhāna' (p. 1044) and again to illustrate 'Kālāsahiṣṇur' *dhirā (nāyikā)* (p. 1169). The text of this *gāthā* is, however, found to be corrupt at all the three places.

- (33) *Ubhayadoṣāpādane (mānotpattiḥ) yathā -*

Aparajjhasu ettāhe

(Vol. IV p. 1036)

For the restoration of this verse vide No. 22 *supra*.

- (34) [Atha mānabhaṅgopādhayaḥ|Te ca nidrā....kāryaṃ....

bhavanti|] Teṣu Kāryopādhānaṃ yathā -

Cumbasu sahassaattam

(Vol. IV p. 1044)

For restoration of this *gāthā* vide No. 32 *suprā*.

- (35) *Avadhi-dāna-kṛtaḥ (priyā-praśnaḥ) yathā -*
Jāva a na dehi ohim

(Vol. IV p. 1063)

जाव अ ण देइ ओहिं सवऊदं जाव णेअ सिदिदेइ ।
 मरणेण पुणो किं ण मह ताव गरुआविओ अप्पा ॥
 [यावच्च न ददात्यवधिमुपगूढं यावन्नैव शिथिलयति ।]
 [मरणे पुनः किं न मम तावद्गुरूकृत आत्मा ॥]

- (36) *Adhikaranam yathā -*

Jamjhāvāottinie

(Vol. IV p. 1068)

झझावाउत्तिणिणए घरम्मि रोत्तूण णीसह-णिसणं ।
 दावेइ च गअवइअं विज्जुज्जोओ जलहराणं ॥
 [झझावातोत्तुणिते गृहे रुदित्वा निःसद्व-निषण्णाम् ।]
 [दर्शयतीव गत[=प्रोषित-]पतिकं विद्युद्-द्योतो जलधराणम् ॥]

The opening words of this *gāthā* agree with the corresponding words in GS II. 70 but the rest of the *gāthā* is altogether different. The *gāthā* under discussion, however, agrees with GS IV. 15.

- (37) *Tatra manorathopagamo yathā -*

Jena thiavialadhavala

(Vol. IV p. 1103)

जेण द्विउअ-विअलिअ-धवल-वलअ-पटिरोहणेक्क-रसिआहि ।
 बाहाहिं कह णु तुरिउअइ मामि पहिअ पुरंभीहिं ॥
 [येन स्थित-विगलित-धवल-वलय-प्रतिरोधनैक-रसिकाभ्याम् ।]
 [बाहुभ्यां कथं नु त्वर्यते सखि पथिक-पुरन्ध्रीभिः ॥]

- (38) *Kālasahiṣṇur dhīrā yathā -*

Cumbasu sahasahuttam

(Vol. IV p. 1169)

For restoration of this *gāthā* vide No. 32 *suprā*.

- (39) *Navoḍhāyāḥ kāma-prauḍhi-piśunam ārtava-darśanam parihāraḥ | Yathā -*

Sohaḥ visaddhasiddhattha

(Vol. IV p. 1182)

सोहइ विसुद्ध-सिद्धत्यओ अदंतुर-विसुद्ध-सीमंतो ।
 गुंफिअ-सिणिद्ध-इर-प्पसिदिलालअ-केश-विण्णासो ॥
 [शोभते विशुद्ध-सिद्धार्थकोऽदंतुर-विशुद्ध-सीमन्तः ।]
 [गुंफित-स्निग्धेषत्-प्रशिथिलालक-केश-विन्यासः ॥]

- (40-43) *Indorudgamaścandraḥ (? ścandrodāyāḥ) | Yathā -*

Tāvasuleaadhārāhara

(Vol. IV p. 1186)

- i) ताव अ सुवेल-धराहर-कड-तडंतुरिअ ससिअर-परिगहिआ ।
 दीसइ थोअ-थिआ असमारुहति व्व णहअलं पुव्वदिसा ॥

[तावच्च सुबेल-धराधर-कट-तटान्तरित-शशि-कर-परिगृहीता ।
दृश्यते स्तोकरिथितांसमारोहन्तीव नभस्तलं पूर्व-दिशा ॥]

ii) विहुम-वलभद्र गिहार हिरोगभा अवरा [णु] दादा सुहवा ।
सोहइ असोअ-णिम्मअ-वम्मह-चाव-तणुई मिअंकस्स कला ॥

[विहुम-वलयार्ध-नीहार-हीरोद्रतापरा तु दंष्ट्रा सुभगा ।
[शोभतेऽशोक-निर्मित-मन्मथ-चाप-तन्वी मृगाङ्कस्व कला ॥]

iii) जोण्हा-रस-चुण्णइअं कर-विच्छूढ-तिमिराइअ-परिक्खेवं ।
रइअ-मअ-पत्तलेहं मुहं व रअणीएँ दाविअं ससिबिवं ॥

[ज्योरस्ना-रस-चूर्णितं कर-विक्षित-तिमिरायित-परिक्षेपम् ।
[रचित-मद-पत्रलेखं मुखमिव रजन्या दशितं शशिबिम्बम् ॥]

iv) पदमं विहुम-अण्यो पळ्ळा होइ सविसेस-धवल-ळ्ळाओ ।
मअ-पत्तलेखं अ-विलासिणि-मुह-पडिमासुक्क-दप्पणो व्व मिअंको ॥

[प्रथमं विद्रुमकल्पः पश्चाद् भवति सविशेष-धवलच्छायः ।
[मद-पत्रलेखित-विलासिनी-मुख-प्रतिमासुक्त-दर्पण इव मृगाङ्कः ॥]

(44-45) *Varṣṣu kadamba-nīpa-hāridrumā (? hāridrakā)di - kusumaiḥ
prahara-(ṇa)-bhūtaiḥ dvidhā balaṃ vibhaajya kāmīnām krīḍāḥ
kadamba-yuddhāni | Yathā -*

Thaṇavattu ccia Kalamba

(Vol. IV p. 1193)

(i) थणवट्ठो च्चिअ कलंब-रेणू-णिभर-णिमीलिअच्छीए ।

हम्मइ सेसो वि जणो कलंब-कुसुमेहि सुण्हाए ॥

[स्तनपृष्ठमेव कदम्ब-रेणु-निर्भर-निमीलिताक्षयाः ।

हन्यते शेषोऽपि जनः कदम्ब-कुसुमैः स्नुषायाः ॥]

(ii) हम्मइ पिआए दइओ कलंब-गुच्छेण मुच्छई दिअरो ।

हम्मइ दइएण पिआ पीडा उण से सबत्तोणं ॥

[हन्यते प्रियया दयितः कदम्ब-गुच्छेन मूर्च्छति देवरः ।

हन्यते दयितेन प्रिया पीडा पुनस्तस्याः सपरनीनाम् ॥]

(46) *Sprḥayanti-vratam aṣṭami-candrakaḥ|Sa hi caitra - caturthīto 'ṣṭama-
caturthyām udīyamānaḥ kāmīnibhirāpyate (? arcyate)| Yathā -*

Avasahapavva-caraṇeṇa

(Vol. IV p. 1195)

अवस-हअ-पव्व-चरणेण पुत्ति मा खेअअसु सुअणुं ।

उग्गमिहमाण-ससी तुह वअण-सिरीएँ [हि] जुअसोहो ॥

[अवश-हत-वर्ष-चरणेन पुत्रि मा खेदयस्व सुतनुम् ।

उद्गमिष्यमाण-शशी तव वदन-श्रिया [हि] युत-शोभः ॥]

(47) *Krīḍānte gṛhāgamanān gṛhapratyāgamaḥ| Yathā -
Sā nī sahatihadīṇam*

(Vol. IV p. 1195)

सा तुह सहस्र-दिष्णं कण्ठे काऊण बोर-संघाडि ।
लज्जालुदणी बहुआ घरं गआ गाम-रञ्छाप ॥
[सा त्वया स्व-हस्त-दसं कर्णे कृत्वा बदर-संघाटीम् ।
लज्जालुर्वधुका गृहं गता ग्राम-रथ्यया ॥]

The first part of the first half of this *gāthā* agrees with *GS II, 94*. The *gāthā*, as a whole, however, agrees with *GS, V, 19* leaving out of consideration minor variants.

(48-49) *Sambhogārtham śarīra-pratikarma prasāadhanam | Yathā - Darattamapattaleho ...* (Vol. IV p. 1198)

(i) दरमत्त-पेत्तलेहो महरघविअ-पिअअमोवऊहण-सुहिओ ।
पदिउ-मुह-द्रिठअ-हिअओ जाअइ पञ्जत्त-मंडणो जुअइ-जणो ॥
[ईषन्मात्र-पत्रलेखो महार्धित-प्रियतमोपगूहन-सुखितः ।
पृष्ठ-मुख-स्थित-हृदयो जायते पर्याप्त-मण्डनो युवति-जनः ॥]

(ii) जिम्मविअ-मंडणाण वि सोहा नासअ-विमाणिआण विमलिआ ।
मोहं णेनञ्छमिणं परिओसो च्चिअ पसाहणं जुअईणं ॥
[निर्मित-मण्डनानामपि शोभा वासक-विमानितानां विमर्दिता ।
मोषं नेपथ्यमेतत् परितोष एव प्रसाधनं युवतीनाम् ॥]

(50-52) *Ratyāvāsa-praveśo vāsaṅrhopagamanam | Yathā - Nevacchā-dinṇa-hiao ...* (Vol. IV p. 1199)

(i) णेवञ्छ-दिष्ण-हिअओ ओसरिअ-सहिअणो अंतद्रिठओ णिहुअं ।
पेञ्छइ आइत्त-पहं पिअ-पडिपत्ति-रसिओ विलासिणि-सत्थो ॥
[नेपथ्य-दत्त-हृदयोऽपसृत-सखीजनोऽन्तःस्थितो निभृतम् ।
प्रेक्षते आदीप्त-पथं प्रिय-प्रतिपत्ति-रसिको विलासिनी-सार्थः ॥]

(ii) आलिहइ पिअअमा आसण्ण-विओअं वम्मह-आउर-हिअअं ।
पुलउममेण विसुणिअ-केअव-माण-विमुहं विलासिणि-सत्थं ॥
[आलित्ति प्रियतमा आसन्न-वियोगं मन्मथतुर-हृदयम् ।
पुलकोद्गमेन पिशुनित-कैतव-मान-विमुखं विलासिनी-सार्थम् ॥]

(iii) अप्पेइ अ जुवइ-जणो ताविअ-दइआण समुह-ईसण-दिष्णं ।
हिअअ-प्पहुत्त-महिअं मअण-पहुप्पंत-लोअगो परिओसं ॥
[अर्पयति च युवतिजनस्तापित-दयितानां (=दयितेभ्यः) संमुख-दर्शन-दत्तम् ।
हृदय-प्रभूत-महितं मदन-प्रभवैल्लोचनः परितोषम् ॥]

(53) *Madanārtāgāmi-kāminī-pratipālanamabhisārikā-pratikṣaṇam | Yathā - Ahisāraṇaṭṭha patthe ...* (Vol. IV p. 1199)

अहिसारणदठ-पत्थिए चिर-गमणुवाअ-णीसहाण समअणं ।
 वोसमिउं पढम-गअं ण देह जुवईण सुरअ-तुरिअं हिअअं ।
 [अभिसारणार्थ-प्रस्थिते चिर-गमन-खिन्न-निःसहाणां समदनम् ।
 विश्रमंतुं प्रथम-गतं न ददाति युवतीनां सुरत-स्वरितं हृदयम् ॥]

(54-55) *Priyajanāhyanāya sakhyāpti-sampreṣaṇam dūti-visarjanam yathā -
 Nivasasi dukka-sahāā* (Vol. IV p. 1200)

- (i) णिवससि दुक्ख-सहाआ मह हिअए सो पिओ तहिं चेअ ।
 सहि सुणह दो वि तुम्हे परमरथं कीस सँदिसिमो ॥
 [निवससि दुःख-सहाया मम हृदये स प्रियस्तत्रैव ।
 सखि शृणुत द्वावपि युवां परमार्थं कस्मात् संदिशामः ॥]
- (ii) अहिअं समागमाओ वि पिअअमसंदेसिआहि दूईहि ।
 सोक्खं बहुणंदअरा सीसंता देति संदेसा ॥
 [अधिकं समागमादपि प्रियतम-संदिष्टाभिर्दूतीभिः ।
 सौख्यं बहु-नन्द-करा कथ्यमाना ददति संदेशाः ॥]

(56-57) *Nimitta-viśeṣāt priyaṇam gamane svayaṁ vā tatra gacched iti svayaṁ
 vā gamanaṁ yathā -*

(i) *Vicchiṇḍijjai dhīram* (Vol. IV p. 1200)

विच्छिदिवज्जइ चीरं दारगआ पडिवहं ण णिज्जइ दिदुठी ।
 गम्मइ दइअम्मि गए पिआण गअ-दुइ-मग्गउ दइअ-वसहिं ॥
 [विच्छिद्यते धैर्यं द्वारगता प्रतिपथं न नीयते दृष्टिः ।
 गम्यते दयिते गते प्रियाणां गत-दूती-मार्गतः दयितवसतिम् ॥]

(ii) *Paḍhamapahā* (Vol. IV p. 1200)

For this verse vide No. 16 supra.

(58-60) *Prāptasyābhyutthānādi-pratipattirāgatopacārāḥ | Yathā -
 Jaṇiā-harīsāna* (Vol. IV p. 1200)

- (i) जणिअ-हरिसाण तक्खण-हिअआपडिअं पि पिअअमअमुदुआणं ।
 अंणेहि कामिणीणं संभावउं मआलसेहिं ण चअइ ॥
 [जनित-हर्षाणां तत्क्षण-हृदयापतितमपे प्रियतमाभ्युत्थानम् ।
 अङ्गैः कामिनीनां संभावयितुं मदालसैर्न शक्यते ॥]
- (ii) कामिणी-जणस्स सहसा पिअ-दंसण-वित्थरंत-हरिस-विमुहिआ ।
 दिअसगुणिआ वि हिअए ण होति पडिवत्ति-भर-सहा उल्लावा ॥
 [कामिनी-जनस्य सहसा प्रिय-दर्शन-विस्तीर्यमाण-हर्ष-विमुक्तिताः (विमुग्धा) वा ।
 दिवस-गुणिता अपि हृदये न भवन्ति प्रतिपत्ति-भर-सहा उल्लापाः ॥]

- (iii) तामरस-कोमलाओ पिअ-कंठालिंगणे समुक्खित्ताओ ।
परिरंभावीलाओ जुअईण धरेइ वम्महो बाहाओ ।
[तामरस-कोमलान् प्रिय-कण्ठालिङ्गने समुत्क्षितान् ॥
परिरम्भापीडान् युवतीनां धारयति मन्मथो बाहून् ॥]

61-62 *Kūrpāsaka-vibhūṣaṇādi-tyāgaḥ kañcukādi-mokṣaḥ|Yathā -
Savvaṅgattā kancuammi* (Vol. IV p. 1202)

- (i) सव्वंगाओ हिअ-कंचुअम्मि मणि-वलअ-णिन्निड-परिच्चत्ते ।
दे रइ-लालस-लीला-विसूरिअं सहउ मिट्ठणस्स ॥
[सर्वाङ्गाद् हृत-कञ्चुके मणि-वलय-निन्निड-परित्यक्ते ।
प्रार्थये रति-लालस-लीला-खिन्नं राजतु मिथुनस्य ॥]
- (ii) वीसंतस्स विलासिणि-हिअए कुसुमाउहस्स रसणाए ।
पुण्णाह-मंगलं पिव गिञ्जउ मुच्चंत-बंधाए ॥
[विभ्राम्यते विलासिनी-हृदये कुसुमायुधस्य रसानया ।
पुण्याह-मङ्गलमिव गीयतां मुच्यमान-बंधया ॥]

63 *Vyalikānucintanama[pa]rādha-smaraṇam|Yathā -
Uggāmi-hiaa-pammattham* (Vol. IV p. 1210)

- उगामि-हिअअ-पम्हट्ठं क्षण-संमरिआवराह-दूमिअ-विहलं ।
खलंत-महु-मअ-सुहअं अपरिप्फुड-जंपिअं विलासवईणं ॥
[उद्रामि-हृदय-प्रस्मृतं क्षण-संस्मृतापराध-दूत-विह्वलम् ।
स्खलन्मधु-मद-सुभगम् अपरिस्फुट-जल्पितं विलासवतीनाम् ॥]

64 *Balāt keśagrahaṇam haṭha-kaca-grahaḥ|Yathā -
Uggāham na bhaṇam* (Vol. IV p. 1213)

- उग्राहिअं ण भणिअं हिअए चिरचित्तिअं पि राअ(?रोस)-परीणअं ।
माणंसिणीए पिअअम-सरहस-कअ-गाहिअम्मि माणगगहणे ॥
[उद्राहितं न भणितं हृदये चिर-चिन्तितमपि राग(? रोष)-परिणतम् ।
मनस्विन्या प्रियतम-सरभस-कच-गृहीते मान-ग्रहणे ॥]

65-66 *Balādāliṅganam prasahyāśleṣaḥ|Yathā -
Lambhapusīādharaḥbo* (Vol. IV p. 1214)

- (i) दंभ-पुसिआहराओ रहसालिंगण-विहण्ण-वम्मह-पसरो ।
होइ रमिअव्व-जोगो दइअ-बलाभोडि-चुंविओ जुअइ-जणो ॥
[दंभ-प्रोच्छिताधराभो रभसालिङ्गन-वितीर्ण-मन्मथ-प्रसरः ।
भवति रन्तव्य-योग्यो दयित-बलात्कार-चुम्बितो युवति-जनः ॥]

- (ii) अग्रइ गलंत-धीरं दइअ-हठालिङ्गिआण णअण-च्चुंविअं ।
विसम-परिअट्ठिअ-सुहं समुह-वलंत-हिअअं विलासवईणं ॥

Sambodhi 7. 1-4.

[राजते गलद्-धैर्यं दयित-हठालिङ्गितानां नयन-चुम्बितम् ।
विषम-परिवर्तित-मुखं संमुख-बलद्-हृदयं विलासवतीनाम् ॥]

67 *Caranāhatih pādābhighātaḥ | Yathā -*

Calanāhaassa paṇo

(Vol. IV p. 1214)

चलणाहअस्स पइणो पुलहअ-मरथालअं पुलोअंती ।
सवइ सकज्जल-वाह-च्छलेण माणंसिणी माणं ।
[चरणाहतस्य पत्यु पुलकित-मस्तालकं प्रलोकयन्ती ।
स्रवति सकज्जल-वाष्यच्छलेन मनस्विनी मानम् ॥]

68 *Pūrṇapātrādi-haraṇam prītyādayo yathā -*

Ko maṁ baddhāvehii

(Vol. IV p. 1219)

को मं वद्धावेहिइ जस्स तुमं हरिस-विअसिअ-कओला ।
तस्स तुमं किं दाहिसि भणिऊण पिएण उवऊदा ॥
[को मां वर्धोपयिष्यति यस्य त्वं हर्ष-विकसित-कपोला ।
तस्य (तस्मै) त्वं किं दास्यति भणिरवा पियेगोपगूदा ॥]

69 *Priyāvalokanam saṅdarśaḥ | Yathā -*

Assiasohāisao

(Vol. IV p. 1220)

अस्सिअ-सोहाइसओ सन्चाए वि भोइदेव-दंसण-जणिओ ।
जह हिअअस्स पहरिसो तह हरिस-विसंटुलाण अच्छीण सुहं ॥
[आभित-शोभातिशयः सत्याया (=सत्यभामाया) अपि भोगिदेव दर्शन-जनितः ।
यथा हृदयस्य प्रहर्षस्तथा हर्ष-विसंस्थुलयोरक्षणेः सुखम् ॥]

This verse which mentions Satyā (=Satyabhāmā) and Bhogideva (=Kṛṣṇa) and is in Skandhaka metre is most probably drawn from 'Harivijaya', an epic poem now lost.

70-71 *Punargrhaṇaṇam bhavana-pratisaṅskāraḥ | Yathā -*

(i) *Tuha sundari ghara-Kuḍḍam*

(Vol. IV p. 1222)

तुह सुंदरि घर कुड्डं दूरोगअ-वाडअं तुमंतीए ।
मज्झा गिराअ-वल्लिअं वल्लेइ पडिक्कल-हिअआइं ॥
[तव सुन्दरि गृह-कुड्यं दूरोद्गत-वटं भवलयन्त्याः ।
मध्वं प्रकट-वल्लिं वल्लते प्रतिपक्ष-हृदयानि ॥]

(ii) तुह खामोअरि दूमिअ-दूर-च्छित्तण होइ हस्थेण ।
आलिहिअ-मुद्ध-कंकैल्ली-पल्लवे विव कुडुमिणं ॥
[तव क्षामोदरि भवलित दूर क्षिप्तेन भवति हस्तेन ।
आलिखित-मुग्धाशोक पल्लवमिव कुड्यमिदम् ॥]

I am thankful to Dr. H. C. Bhayani and Prof. M. V. Patwardhan for their valuable suggestions to improve some of the readings.

Please read mārgodikṣaṇam for mārgādikṣaṇam (p. 19, gāthā 3').

“SĀMRĀJYALAKṢMĪPĪTHIKĀ OF ĀKĀŚABHAIRAVAKĀLPA: A TĀNTRIK ENCYCLOPAEDIA OF MAGICORELIGION’

Ganesh Thite

The Sāmrājyalakṣmīpīthikā* of the Ākāśabhairavakālpa deals mainly with the tāntric worship of Sāmrājyalakṣmī i.e. the Goddess of wealth of Empire. The worship and other ritual in connection with the Sāmrājyalakṣmī are to be performed for the sake of extending the empire and making it safe and secure. Accordingly many other subjects that are useful for an ambitious king are detailed in this text. Thus for example the text deals with the science of warfare, of archery, of horses, of elephants etc. and also prescribes the ways in which a king should behave daily. Moreover the work also prescribes many religious festivals and observances which are to be celebrated or observed during the whole year. Thus the work can be rightly described as an encyclopaedia as well as a tāntric treatise. The information on various subjects given here contains numerous details of the magicoreligious view point of Indian thinkers. Therefore like many other encyclopaedic works (e.g. Mānasollāsa/Abhilaṣitārthacintāmaṇi or Śivatattvaratnākara etc.) this work is important more for the history of religion than for the history of various arts and crafts described in it.

Nature and importance of Sāmrājyalakṣmī

In the beginning, while describing the nature and importance of the Sāmrājyalakṣmī it is said that this is the goddess of wealth obtained by the kings by conquering empire through good means. The kings who are favoured by this goddess, who behave according to the way prescribed in the science of polity and are religious can conquer easily other nations and cities rich in wealth and food. These kings get elephants, horses etc. as well as women adorned with ornaments and with face like moon. The religious kings like Māndhātṛ, Rāma, Yudhiṣṭhira obtained great empires by worshipping the Sāmrājya-lakṣmī (Paṭala 1). The goddess Sāmrājyalakṣmī is considered to be sitting on a lotus in the palace named Chintāmaṇi situated in the city named Vijayā. This city is situated on the Śveta-island in the ocean of milk (Paṭala 2).

Worship of the deity of empire

Om namo bhagavatyaī sāmrajyadāyailakṣmyai svāhā is the sacred formula of the deity of empire. This formula is helpful for removing all the sins, obtaining empire, and getting salvation. It has sixteen syllables, its seer is the Lord Śaṅkara, metre jagatī, and Mahālakṣmī who gives

* Ed. K. Vasudeva Sastri and K.S. Subrahmanya Sastri, Tanjore, 1952.

empire is its deity, *Om* is its seed and *svāhā* is its power. One should mutter this formula for one lac times and then perform an offering. Then one should feed Brāhmaṇas (Pāṭala 3). A golden or silver diagram of this deity should be prepared. If one worship the deity of wealth of empire in this form, one's all the sins and calamities will be removed and evil beings run away from him (Pāṭala 4). In order to get a large quantity of wealth one should perform the following rite. Near a temple, or on the bank of a river, or near a cowstall or in the courtyard, a pendal measuring eight hands should be erected. It should be adorned with mirrors etc. There should be jars full of water at its entrance. There should be a pit of the size of a leaf of holy fig tree for the sake of fire. In the eastern part of the pendal, there should be the altar measuring one hand. The fire-pit and the altar should be besmeared with cow-dung and adorned with colour-powder. Flowers, fruits, etc. should be kept ready. The sacrificer should take a bath, apply a mark on his forehead, and perform the puṇyāhavācana. Then he should get the diagram purified with Pañcagavya and establish it with Tāntric and Vedic formulas. Then the principal deity should be worshipped and offering of food should be made. Fire should be enkindled and an offering should be made in the fire. This diagram should then be given to a Brāhmaṇa along with some other gifts. Similarly, money should be given to poor and helpless people. Two hundred and fifty or five hundred Brāhmaṇas then should be fed. This rite is helpful for getting wealth (Pāṭala 7). In order to get long life, one should offer dūrvā-grass besmeared with honey, into fire. For the sake of removing the sins, one should offer sesams besmeared with honey into fire. Similarly offerings of ghee of cow are to be made for the sake of increasing one's strength, of leaves of mango-tree, soaked in milk, for the sake of curing one of fever, of new flowers of Palāśa-tree for the sake of securing one's intelligence, of milk of cow for the sake of increasing cows, and of faggots of Bibhitaka-tree for the sake of destroying one's enemy (Pāṭala 8).

A great worship of the Sāmrajyalakṣmī should be made when there appear some phenomena e.g. when many people die, when there are no rains, when an enemy attacks upon the country, when deities laugh, dance, or move, when an earth-quake occurs, when trees are blossomed without the proper seasons, when rain-bows appear at night, when stars appear during the day-time, when forest-animals run in cities, when there appears to be a hole in the sun, when there is a shower of stone, blood or dust, or when white crows appear. All those who either speak, or listen to or think of or show them are equally affected by the bad consequences of the phenomena. When there are these phenomena, the king suffers or is transplanted. Therefore, it is essential that the king should perform a great worship of the Sāmrajyalakṣmī (Pāṭala 10). For the sake of this great

worship, a place should be prepared. Priests should be honoured by the gifts of ornaments and be asked to recite Veda (Paṭala 11). Before the great worship, water from the rivers like Gaṅgā or Yamunā should be given to the deity for the sake of sipping (*ācamana*). Then the deity should be bathed with Pañcāmṛta. Then it should be bathed with holy waters poured through golden jars, while the Śrī-sūkta is being muttered. Then garment similar in appearance to the moon-light and brought from China, should be dedicated. Flowers like Jāti, Purnāga, Campaka, Aśoka, Mallikā, lotuses etc. as well as incense, and lamp with ghee of cow and with a clean wick should be offered. Ample quantity of food consisting of various kinds of rice and other eatables, one thousand pieces of bananas, mangoes, coconuts etc. should be offered. Five jars of water also should be given. Water should be given for drinking and for washing hands also. The offering of food should be followed by the offering of betle. Then the king should walk around the deity keeping it to his right hand. Then it should be raised and handful of flowers should be offered (Paṭala 13). Then the king should pray to the deity to pacify the evil phenomena, remove the danger suggested by them, and give long life and plentitude of wealth. Then the king should make a gift of the image of the deity to his teacher. This "great worship" can be performed by the king on his birthday also. Thereby happiness, diseaselessness and thieflessness are secured among the people (Paṭala 14).

In order to avoid the evil effects of the phenomena, a 'great pacification' (*mahāśānti*) should also be performed. For the sake of this rite, the ground should be besmeared with cowdung and colour-designs should be made on it. Deities should be established, tributes (*bali*) should be offered and the Vāstu-hymn should be recited (Paṭala 17). Then the sacrifice to plants (Grahayañña) should be performed (Paṭala 18). Then an offering to the Lords of the directions (Dikpālahoma) should be performed. Then the Lords should be established and worshipped with the Vedic and Tāntric formulas. Then an offering should be performed in the way of domestic rites or of Tāntric rites (Paṭala 19). Then the great-pacification should be performed (Paṭala 20) and the image of the Sāmrājyalakṣmī should be given to a Brāhmaṇa. By performing the great pacification in this way the king gets numerous good results (Paṭala 21).

Festivals, Vows and Worships throughout a year

The whole year is full of various sacred days and a king should perform everyday the rites proper to it. Thus on the first day of the month of Caitra, i.e. the first day of a year, the king should honour grown up ladies belonging to Barāhmaṇa-caste and having sons and grandsons, and give them dakṣiṇās and betles. The rice-grains given by them should be

borne on the head. The king then, along with his friends, wives and sons, eat leaves of Nīm-tree, mixed with sugar. He should sprinkle on earth a few drops of oil for the sake of seven immortals like Āsvatthāmā etc. and then take bath after having applied oil to his own body. Then he should listen to the prognosis of the year from an astrologer (Paṭala 82). In the evening of this day, he should attend the programmes of wrestling, boxing, music, drama etc. One who celebrates the day of year-beginning in this way gets long life, progeny etc. (Paṭala 83). On the ninth day of the bright fortnight of Caitra, one should celebrate the birth-date of Rāma. On that day one should observe fast, bathe the image of Rāma and worship him. In the night one should listen to the recitation of Purāṇa-texts and remain waking throughout the night (Paṭala 84). On the Full-Moon-day of Vaiśākha, gifts of following things are to be made- betels, Gopīcandana, camphor, saffron, musk, clove, water, bedding, roots of *Andropogon Murrucatus*, campaka-flowers, foot-wears, rice boiled with milk and sugar, (cold-) drink, juice of sugar-cane, water-jar, butter, curds, milk, coarse flour, umbrella etc. (Paṭala 87). On the new-moon-day of Jyeṣṭha, Vṛṣabha-Vrata should be performed. In it one should get prepared wooden bullocks on the earlier day. On the new-moon-day one should keep them in the granary after worshipping them. Thereby there will be ample growth of cattle, wealth, grains, progeny etc. (Paṭala 88). On the eleventh day of the bright half of Āṣāḍha, one should worship Viṣṇu (Paṭala 89). On the full-moon-day of Śrāvaṇa, Varalakṣmī-vrata should be performed. This leads to obtainment of empire. In it one has to worship Lakṣmī, royal emblems and treasury (Paṭala 90). On the eighth day of the dark fortnight of the same month, birth of Kṛṣṇa should be celebrated. This rite was performed by Dilīpa, Nābhāga, Ambarīṣa, Hariścandra and Gādhi for the sake of pleasing Kṛṣṇa. In this rite one has to observe a fast and worship images of Kṛṣṇa, Devakī and Vasudeva. Next day these images are to be given to a Brāhmaṇa (Paṭala 92). On the fourth day of the bright half of Bhādrapada, Siddhivināyaka-vrata should be performed. In the morning one should get bathed with water mixed with white sesams. An image of Gaṇeśa should be made either of gold, silver or clay, The thighs and legs of this image should be short, There should be all kinds of adornments on it. This image should be ritually established and twentyone modakas (a variety of sweat-meat) should be offered. Dūrvāgrass should also be offered. A priest should narrate the story of Gaṇeśa and one should listen to it. (Paṭala 93). On the fourteenth day of the same fortnight one should perform Anantavrata. Ananta (serpent) should be made of Darbha-grass. It should have seven hoods. Then it should be worshipped. A thread should be worn on the wrist. This rite should be performed for fourteen years (Paṭala 96). Navarātravrata should be performed in the month of Āśvina. One should observe

ve fast, mutter the Gāyatrī-formula, recite Veda. One who listens to Devīmāhātmya during this period gets salvation (Paṭala 97). During the festival the king should wear a thread in honour of Sāmrājyalakṣmī. Thereby he becomes the lord of all the worlds. Then the chaplain should advise him the duties of king (Paṭala 99-100). In this advice the chaplain tells him to be devoted to the welfare of the people, to good activities, protection of the Brāhmaṇas, service of the ascetics, honour the astrologers, maintaining the physicians, knowers of the secret doctrines and practices, artists, fire-worshippers, those well-versed in the texts of Śaivism and Vaiṣṇavism; poets, singers, dramaturgists, knowers of rhythm, of archery, of boxing, Kṣatriyas, Vaiśyas, Śūdras and mystics. He further advises him to guard the people from mixture of castes (Paṭala 101). Then horses and elephants should be worshipped. (Paṭala 106). Then there should be some items of entertainments and the king should observe them. First, he should see the army consisting of chariots, elephants, horses, and infantry. Then he should see the tributes presented by the officers. Then there should be some music, recitation of poems, exhibition of ships, wrestling, fights of rams, boars etc. Then some fire-work may be done. The king should see birds etc. made of cloth or leather. Then the king should give fragrances, betels etc. to the artists. Then the king should go to harem and narrate the details of the items of entertainments to the women there. The king should be circumambulated with lamps kept in golden vessel. This festival should be performed for nine days in this manner. On the tenth day the king should throw some arrows towards the direction of his enemy (Paṭala 107). By throwing arrows on one's enemy in this way, one becomes victorious because of the sacredness of this day. If one starts studies on this day one gets mastery in the subject undertaken. On that day the king should worship arms. He should think of the lord of the direction to which he wants to attack. He should go some distance in that direction riding on elephant. Some soldiers should accompany him at that time. Then the king should take the arms kept earlier on a Śamī-tree and shoot some arrows. At each of the eight directions he should shoot three arrows. After this rite is over, he should return to the city (Paṭala 108-109). On each of the nine days of the Navarātra-festival, the king has to perform worship of maidens. This leads to the fulfilment of all the desires and victory over the enemy. The maidens to be worshipped should not be younger than one year. For they cannot have any interest in the worship. The maidens should be of the age of two to ten years. They should not be having any limb more or less or of black colour or from low type of families. This rite of worship of maidens can be performed at any other time of calamities etc. also (Paṭala 76)

On the fourteenth day of the black fortnight of Āśvina-month, gift of lamps should be made for the sake of removing the deity of poverty (Paṭala 112).

On the first day of the bright half of Kārtika-month, Bāli should be worshipped (Paṭala 113). In the month of Mārgasīrṣa rice mixed with pulse should be offered to Viṣṇu (Paṭala 116). In the month of Pauṣa, on the day of transition of the sun to capricorn, gifts of cows, land and sesams should be made (Paṭala 117). The fourteenth day of the black fortnight of the month of Māgha is known as Mahāśivarātri. On this day one should observe fast (Paṭala 118). On the first day of the bright half of Phālguna, a picture of Madana (god of love) accompanied by Rati (his wife) should be drawn and this picture should be carried through the city. In the evening food should be offered before the picture and the picture should be burnt (Paṭala 123).

Pilgrimage

For the sake of removing evil and getting merit a king should desire to go on pilgrimage. On the earlier day of going out for pilgrimage puṇy-āhvācanarite should be performed and Brāhmaṇas should be fed. The king himself should eat saltless food only. On the next day he should honour Brāhmaṇas and women and give them betels and dakṣiṇās. He should receive their benedictions and then utter the *saṅkalpa* (a solemn vow to perform an observance) in connection with the pilgrimage. In that *saṅkalpa* he says that during the pilgrimage he will eat only once a day, will observe silence, celibacy, restrain and avoid betels, bath with the body ointed, foot-wear, fragrances garlands, vehicles etc. Then he should make various gifts and go on pilgrimage while seeing good omens (Paṭala 125).

Everyday he should traverse one or half a yojana(=about eight miles). Brāhmaṇas should be fed. After reaching to a place of pilgrimage he should get the beard and hair shaved, take bath and worship the presiding deity of the place. On that day he should observe fast, remain waking during the night and listen to the glory of that sacred place. Next day he should celebrate the ancestral worship. Gifts of cows, land, sesams and gold should be made. Food should be given to poor and helpless people. The presiding deity should be bathed and worshipped. Even the slightest sin in a sacred place is considered as the biggest. Therefore he should not reside in a sacred place for a long time. He should accomplish the pilgrimage in this way and return to his city at an auspicious time and feed Brāhmaṇas (Paṭala 126).

One who accomplishes pilgrimage in the manner described above, gets the merit of Aśvamedha-sacrifice (Paṭala 38).

Omens : their nature and mantic

If one sneezes at the beginning of an activity one should consider this to be a blow of thunder as it were. If one sneezes while one is sitting, or lying on bed, or giving gifts, this should be considered as a

good omen. If a man sneezes when he is thinking of a woman or a woman sneezes when she is thinking of a man this is a good omen. If one sneezes towards the front, it is good, but if one sneezes towards the back, it is bad. If a man sneezes towards his right side, he will get money; if towards the left then death, disease or some danger is likely. In the case of women the results are obtained in a reverse manner. While going on a street, if one sees a wicked person, worshipper of god, an oil-miller, or hare, one will be successful in one's aim. If a cat goes across while one is going on a street, one will die within three months or will not get the desired result. If one's hair are burnt by fire or cut by some animals or rats, one's life is reduced. If one sees a vulture one will die soon. If a house-lizard or a lizard falls upon one's body, one should take bath alongwith one's clothes. If the mansion suddenly falls, one will be poor. If women get suddenly possessed by a spirit or deity, there will be some calamity. If a dove enters into a rich man's house, it is a bad omen; if into a poor man's house, it is a good omen (Paṭala 24). Then follow the subjects like pacification of the omens (Paṭala 25) and of bad dreams (Paṭala 26).

Political science

The Sāmrājyalakṣmīkalpa of the Ākāśabhairavakalpa contains some information on some details regarding the king's coronation, the qualifications of a king, his officers etc. and elements of a kingdom. The coronation should be celebrated every year on the king's birth-day, at the time when bad omens appear, or when there is an epidemic, or when there is a foreign attack, or when the king is in the aspect of a cruel planet, or when he sees some evil dreams. Thus the coronation is not merely a political ceremony but a magicoreligious one, the aim of which is to strengthen the king and remove all the evil. After the coronation, a golden strip (Paṭṭa) should be bound on the forehead of the king. This strip should be consecrated with the formula beginning with *somena rājñā*. It should be one and half fingers broad and six-fingers long. On the strip some verses are to be written. These verses contain the decision taken by priests and gods about the king who wants to rule an empire. They describe the qualifications of a king. Thus a king should be able to punish wicked people and support the good people. He should be a devotee of cows, gods and Brāhmanas. He should be able to ward off any mixture of casts. He can take the one sixth part of the agricultural productions. He should take pleasure by the pleasure of the subjects and feel sorry by the sorrows of the subjects. His anger and favour should never be in vain. He should have the following qualities: truth, mercy, restraint, purity, non-violence, generosity, and straightforwardness. Thus the verses to be written on the strip to be bound on the forehead of the king contain the qualifications and duties of a king (Paṭala 47-62), Sambodhi 7. 1-4.

The Sāmrajyalakṣmīpīṭhikā of the Ākaśabhairavakalpa mentions elsewhere also the qualifications and duties of an emperor. Thus the body of a king is described as follows. The palms of feet of a king are of red colour. On it are found the signs like lotus, fish and banner. They are as soft as foliage and are oily as it were. His thighs are of the shape of a quiver. His knees are small. His testicles are equal and long. His penis is short, straight, oily, thin, without joints and reddish. His navel is turned towards the right. His breast is broad and high. His nails are long, oily, pointed and reddish. His spiral cord is hidden. His neck is broad, fleshy, of the shape of a shell and with three lines. His lips are like Bimba-fruit. His mouth is small; his teeth pointed and white, tongue long, face like the moon, cheeks fleshy, the eye-balls red, nose long, head with a peak in the middle, and circular, hair like a row of bees, his voice deep, skin oily and soft, gait like that of an elephant. A person having all these characteristics becomes an emperor. One with five or six less than these all, becomes the chief of the region and with ten to twelve less, becomes the chief of a village (Paṭala 66).

In order to be deserving for being a king one should be devoted to Viṣṇu and be ready for serving Brāhmaṇas and cows. He should be truthfull and bold. He should have no interest in the wealth, woman or abusing of others. He should be straight-forward for his people, cunning for his enemies and sympathetic for his attendants. He should be interested in religious, disinterested in antireligious and believer in good activities. He should be a performer of religious activities (Paṭala 67).

Elsewhere some other qualifications and duties of a king are told. Thus he should be very much particular about shaving his hair, taking bath after ointing body, wearing clean garments and adornments. These things are supposed to be bringing wealth. On his breast there should be application of sandal-paste, garlands around his neck, betel mixed with camphor in his mouth, a mark of musk on the forehead and garlands of flowers of Mālatī in the hair. These things are considered to increase the life. A king should worship the sun everyday, make gifts of medicines to poor men, protect those who are under fear, wait upon those who are learned, and have mercy for all beings (Paṭala 65).

While describing the characteristics of a king deserving empire, it is told elsewhere that he should be well-versed in all the branches of knowledge, having good conduct etc. (Paṭala 68). Similarly a queen should possess following qualifications. Thus she should be born in a descent family, devoted to auspicious vows, having good behaviour, ardently serving

her husband, active in feeding the servants in the harem e.g. hunch-backed, dwarfs, eunuchs etc. possessing no jealousy for her co-wives etc. (Paṭala 69).

Daily duties of a king

The daily duties are described in the Sāmrājyalakṣmīpīṭhikā of Ākāśabhairavakaṭpa. Some of these duties are nothing but enjoyments of various kinds. They are, however, distinctly marked by magicoreligious characteristics and can be important from the point of view of history of religions. A wet-nurse should awaken the king in the early morning. Then the king should concentrate his mind on the deity favourable to him. Then some Māgajhas should sing songs of praise for him. Then a beautiful woman should show him mirror ; another one a garland, another one a parrot, another one jars full of milk. Further, the king should see a Brāhmaṇa who has studied Veda, a Brāhmaṇa who has performed the rite of Fire-building, and a cow, fragrances, flowers etc. (Paṭala 71). It is worth-noting that all these things have a magical significance and by seeing these one will get good results. Then the king should go to the bath-room. There, a woman should pour fragrant water on him. A second one should rub his hair. A third one should apply fragrant smoke to his hair. A fourth one should bind together his hair. Then the king should apply white earth or Gopīcandana on his fore-head. Then the king should mutter some sacred formula (Paṭala 72).

Then he should worship deities and drink holy water used in that worship (Paṭala 73). Then he should listen to some purāṇa. This Purāṇa should be narrated by a Paurāṇika who is expected to be good-looking, of good voice, one who can speak on Purāṇa, Nyāya, Mīmāṃsā, Veda, and Vedāṅga, able in acting according the sentiment, with smiling face etc. After listening to Purāṇa, an emperor should go to attend the conference of learned scholars (Paṭala 74). In this conference, discussions on various śāstras should be held. Then he should listen to some poems. After that he should attend a programme of instrumental music (Paṭala 76). Then he should consult his ministers on various problems and know the public affairs through spies. One who does not consult with one's minister gets defeated by one's enemies (Paṭala 76). Then he should discuss various administrative matters with officers who have come by tradition and then make inquiries about incomes and expenditures. Medicines may be given to horses, elephants etc. Then the king should practise some wrestling, boxing, and fighting with swords. Then after taking bath, he should worship Sāmrājyalakṣmī. Then he should go to harem (Paṭala 77). At the time of noon a woman should request him to take the lunch. Then

he should go to the dining hall. In the dining hall, there should be golden vessels and the food should be served on the leaves of kadali-plant. The king should sit on a seat bedecked with jewels. Some women standing around should fan him. Some others should serve food through golden pots. The food should consist of rice, soup, various vegetables, things which can be eaten, sucked and fruits etc. The king should eat alongwith the women while joking. After the lunch is over, the king should wash his hands, mouth and feet, should rub his hand on the belly for the sake of digestion of food and walk slowly for some time. Then he should listen to two or three cantoes of Rāmāyaṇa. Then he should sit upon a couch while being surrounded by women. At that time one woman should give him a betel and another one should press his feet. The king should take rest for some time. After the rest he should wear ornaments and arms and walk through the roads of the city, through the market place in particular, while accompanied by four kinds of army (Paṭala 78).

In the evening, the king should perform the Sandhya-rite and worship fire and Brāhmaṇas, listen to Bhāgavata-text. Then he should spend some time in the company of actors, fudatory kings, poets, lute-players etc. Then he should listen to the letters sent by the kings from different countries (Paṭala 79).

In the night the king should see performance of dance. Seeing such a performance has a magical result viz. confirmation of wealth of empire. The theatre should be scented with fragrant smoke. The king should be accompanied by other kings. At this time the king should discuss the themes from Bharata's Nāṭyaśāstra. Before beginning the dance, the danceuse should pay homage to the deity presiding over the dance (Paṭala 80).

In a moon-lit night the king should enjoy the moon-light, for this he should go to the top of a mansion or a play-mountain or on the bank of a big lake or a bower (Paṭala 81).

Hunting

Sometimes the king should go to forests for hunting. By hunting the king can remove the trouble created by the wild animals, can get fame and be strong. At the time of hunting he should be accompanied by princes, hunters, and dogs. He should kill deers, peacocks and hyenas with arrows, elephants with spears, bears with crescent-shaped missiles, camaras (a kind of deer) with iron clubs (Tomara), boars with goads etc. Some of the animals e.g. peacocks, bears, monkeys etc. should be held alive. After returning to the village, the king should perform some pacificatory rites in order to expiate for the killing he has done. As a part of this, he should

give cows, gold, and land to priests (Paṭala 130). In this way hunting also has many magico-religious aspects.

Castles

Forts are very much essential for a king. Therefore the Sāmrajyalakṣmīvidhāna of Ākāśabhairavakaṭpa deals with castles in details. While describing the importance of castles, it is said that castles form an important source of strength and king without castles gets defeated by his enemies. Therefore a king should insist on building up of castles. There are following kinds of castles.

Giridurga (castle on a mountain) -

This is a citadel on a mountain, which is difficult to climb upon, surrounded by trees of Sāla, and containing an inexhaustible source of water. There are eight kinds of mountain-castles. i) *Bhadra*- This is of circular size and in one single rock. A king who builds such a castle gets elephants of the *Bhadra* (auspicious kind) and rules over the whole earth. ii) *Atibhadra*- This castle is of square size. iii) *Candra*- The trunk of this castle is like a column and the surface at the top of it is like moon. The king who has such a castle, rules over all the directions like the moon. iv) *Ardhacandra*- This castle is neither too high nor too dwarfish. There are numerous lakes on this kind of castle. Its shape is like half moon (*ardhacandra*). The owner of such a castle gets victory over his enemy and protects the land. v) *Nābhī* - This castle is thin at the bottom and broad at the head. It is growing big upwards slowly. The lord of this castle conquers his enemies as *Padmanābha* (*Viṣṇu*). vi) *Sunābha*- Castle of this kind is broad at the bottom and thin at the top. The lord of castle of this kind rules the earth for a long time and lives long. vii) *Rucira* - Castle of this kind appears to be like a ladder. A king having such a castle becomes the chief of many kings. viii) *Vardhamāna* - castle of this kind grows slowly like a drum. The owner of such a castle grows in respect of wealth and granary (Paṭala 31). In this way there are some magical results of possessing a certain kind of castle.

The mountain castles of the following kinds give some bad results in a similar magical manner and therefore are to be avoided : castles like a needle, man, winowing basket, vehicle, stick, plough etc., castles broken in the middle, very much crooked etc. A king should never reside on such castle, lest he would get some bad results. Thus if he resides on a castle with point like needle, the king would be defeated; if on a castle of human shape he would be valourless; if on a castle of the shape of a vehicle, there would be some mistakes; if on a castle broken in the middle, the

king would get diseases; if on a castle which is very much crooked, there would be numerous deaths; if on a castle of the shape like a plough, the king would be poor (Paṭala 32).

Other kinds of castles

We saw above the sub-kinds of castle of the first kind i.e. one on mountain. There are some other kinds of castles.

(2) *Vanadurga* (Forest-castle) – citadel which is surrounded by thick forest in which there live numerous wild animals, and many savage people and where there are deep lakes is called *Vanadurga*.

(3) *Jaladurga* (Water-castle) – A citadel which is surrounded by water in the form of river or lake, is called *Jaladurga*.

(4) *Kardamadurga* (mud-castle) – A citadel surrounded by mud of soft clay and water naturally coming out of the ground is called *Kardamadurga*.

(5) *Miśra-durga* (mixed castle) – A citadel surrounded by hills, forests and mud is called *Miśradurga*.

(6) *Nara-durga* (Men-castle) – A citadel guarded all-around by armed warriors is called *Naradurga*.

7) *Koṣṭha-durga* (Store-castle) – A citadel full of numerous useful things, grass, fire and hundred cannons, and protected by brave warriors is called *Koṣṭha-durga*. It has many ramparts (Paṭala 33). This castle may be of four, five, six or eight corners or of circular size. A king should get built such a castle from good builders and reside therein, so that he will prosper. Before building this castle the king should, on an auspicious day, worship Gaṇeśa and Viśvakarmā, gratify the builder and ask him to start the work. The castle is to be built on a high place, in stones, bricks and earth. There should be ramparts around the castle (Paṭala 34). The doors of this citadel should be of the following type. The eastern door should face the south; the southern to the west; the western to the north, and the northern to the east. The doors should appear as mouths of leopard. There should be some provision for warriors to stand near the doors. Deities like Gaṇeśa, Bhairava, Bhadrakālī, and Hanūmān should be established at the eastern, southern, western and northern doors respectively. There should be strong bolts to all the doors. The doors should be covered by iron plates. There should also be protruding iron peg on the doors (Paṭala 36). There should be a store of following things in this castle – bows and arrows of different kinds, spears, swords, clubs, stones, ghee, oil, wine, honey, salt, lead, various herb-products, horns, hides, copper, iron, bronze, armours, poison, mercury, betel-nuts, meat, rice, wheat, chick-peas, kidney-bean (*Mudga*), bean (*Māṣa*), barley etc. (Paṭala 38).

Inside ramparts, there should be citadel, inside the citadel the royal place. In the citadel, there should be roads on which elephants and horses can move. Towards the east of this citadel, there should be shops of clothes; to the south, those of meat; to the west those of fragrances, flowers, spices, vegetables, jewels and gold; and to the north, there should be shops of rice, salt etc. On the main street, there should be houses of princes, ministers, chaplain, astrologers, bards, archers, charioteers, actors, dancers, artisans, makers of musical instruments, etc. Beyond these there should be granaries, temples, lakes etc. Beyond the ramparts, there should be separate houses of the Brāhmaṇas, Kṣatriyas, Vaiśyas and Śūdras (Paṭala 39).

Construction of royal Palace

Before starting the work of building of the royal palace, the plot may be made clean by removing clods of earth, bones, pieces of wood etc. Then the palace should be built in stones, bricks and clay (Paṭala 40). In the palace the bathroom should be towards the east, kitchen to south-east, bed-room to the south, store of weapons to the south-west, treasury to the north-west, store of clothes to the west etc. The place of idol-worship, room for wet-nurses, slave-women, harem and garden etc. should be towards the north-east. In the garden there should be various trees like coconut mango, orange etc. (Paṭala 42). The construction should be done on an auspicious time. After the construction is over, auspicious rites should be performed. At the time of entering into the palace the chaplain should be in front and after him the king should enter. A king who enters into the palace after performing the proper ritual gets long life, and prospers in connection with progeny, wealth etc. (Paṭala 43).

The officers to be appointed by king

A king has to appoint numerous officers in charge of various duties – counsellors, chief of the army, priests, chaplain, narrator of purāṇas, astrologers, scholars, poets, players of musical instruments, singers, actors, jokers, clerks, medicine-men, idol-worshippers, judge, door-keepers, cooks, treasurers, superintendents of granary, of stores of clothes, fragrances, weapons, forests, body-guards, umbrella-holders, etc. (Paṭala 63).

In Sāmrājyalakṣmīpīṭhikā, Paṭala 64, we get a list of arts and crafts.
Some important lores

(i) Chariot lore

The Sāmrājyalakṣmīpīṭhikā of the Ākāśabhairavakalpa deals with some lores which are useful for a king. The chariot-lore is one of them. In connection with the importance of chariots it is said that because of chariots one succeeds in getting empire; and that the chariots add to the

beauty of the army. An artizan should be invited, honoured and asked for making chariots. The artizan should then worship Gaṇeśa and make out chariots. Chariots should be made of the wooden planks which are new and soft. Iron plates should be attached on the chariots so that they will be firm. Then the chariots should be covered with golden plates. On the roof of the chariots there should be pictures of swans, peacocks etc. On the flag there should be a picture of the deity of the charioteer's choice. In the chariot there should be weapons like bows, arrows, swords, spears, clubs, sticks, axes etc. A charioteer should be skilled in warfare, quick of his hand, with broad shoulders, and brave. The driver of the chariot should be a knower of horse psychology, and able to protect oneself, the horses and the charioteer in critical times. One chariot is more important than the whole army. Because Rāma received a chariot from Indra, he could get victory over Rāvaṇa (Patala 131).

(2) *Elephant-lore*

Samrājyalakṣmīpīṭhikā gives a mythical story about the origin of elephants viz. they came into existence out of the dust raised from sun and therefore, it is added, they are fond of playing with dust. According to another myth related further, the elephants had, at first wings and could fly. Moreover, they could take any form. Once, some elephants, like birds, sat on a branch of a tree in the Himālaya region. The branch then broke and thereby an ascetic named Dīrghatapā, who was practising penance under that tree, was troubled. Being angry, he cursed then all the elephants to be devoid of wings and to be vehicles of kings. The elephants are, accordingly wingless and royal vehicles.

There are various kinds of elephants. The breath of the elephants of the Bhadra-kind is fragrant, their lips, tongue and palate are all red. They are tall in the front part and are sloping down towards the back. Their spinal cord is like a bow. They do not get afraid of the lions, or lightning. They have twenty nails. They are brave as well as tolerant. The tusk of the elephants of the Mandra kind are big, the lips longish and hairy. An elephant of this kind appears like a tortoise. His gait is slow. He walks in sleep as it were. He is dull and fearless. An elephant of Mṛga-kind has ears, feet etc. of very small size. While walking he makes roaring. An elephant of mixed kind has characteristics of all the three kinds mentioned above.

While emphasizing the importance of elephants, Sāmrajyalakṣmīpīṭhikā says that an elephant is a deity. An elephant is the best of all vehicles. Elephants protect one's side and destroy that of others. A person killed under the feet of an elephant goes to heaven (Paṭala 132).

(3) *Horse-lore*

As in the case of elephants, in the case of horses also their origin is told in a mythological manner. Thus when at the time of creating the universe, Prajapati was performing a sacrifice, horses came into existence out of ashes. Therefore even today they are fond of wallowing in ashes. In the beginning horses had wings and they used to fly in air. But Indra could not tolerate this and he asked Śālihotra to cut their wings and turn them into draught animals. Śālihotra did accordingly.

Horses are divided into four classes or castes. Out of them the Brāhmaṇa-horses are white in colour and are worthy to be employed at the time of auspicious occasions. The Kṣatriya-horses are red in colour and deserve to be employed in battles. The Vaiśya-horses are yellowish and are to be employed in commercial affairs. The Śūdra-horses are of black colour and are to be used for remaining purposes. The best horses are four hands tall; the middle ones three and half and the low ones three hands. A horse with white feet and white mouth is called Pañca-kalyāṇa (five foldly auspicious). The horses from Pārasika country are the best, those from the region south-eastwards to the Sarasvatī-river are of low type. Horses have no defects of their own. All their defects are due to the man in whose company they remain. Thus if a horse is weak the discredit goes to its owner. If the speed of a horse is slow, the discredit goes to one who rides upon it. In this way there is no defect of horse itself.

Horses have magical significance. One who dies while one is on the back of a horse gets the world better than the world obtained by one who performs Aśvamedha-sacrifice. A horse is the best friend of man. For it does not leave its owner even when it is tired or wounded in a battle.

From the movements of a horse, future is suggested. Thus if it neighs with his face uplifted or digs the earth with its feet it indicates the victory of its owner. If it however defectates or urinates frequently it suggests that the owner will be defeated. If a horse neighs suddenly in early morning, it indicates invasion (Paṭala 133).

4) *The army-men*

The army-men should be born in a good family, of good conduct, true to their word, having marks of wounds on their body, ready to die for the sake of their master, and skilled in the use of arms (Paṭala 134)

5) *Dhanurvedyā (Archery)*

Bow is said to be the highest kind of weapon. It should be prepared Sambodhi 7. 1-4.

out of a good bamboo, accompanied by a good string and capable to throw arrows at a long distance. A bow should have an uneven number of joints e.g. three, five, seven, nine etc. A divine bow is five and half hands long and has seven or nine joints. A human bow should be four hands long and have three or five joints. The bamboo out of which a bow is made should not have an even number of joints e.g. four, six, or eight. A bow with joints of even number leads to sorrow. The bow of a warrior who fights while sitting on an elephant or horse should be made of a horn and that of a warrior who fights while he is on a chariot or while on the earth, should be made of a bamboo. The string of a bow should be made of a cotton or out of a sinew of a female deer, or of a she-buffalo or of a cow or of skin of a bamboo. Arrows should be made out of ripe, hard bamboo. An arrow which is broad at the mouth and small at the back is considered to be of a female type and can go at a long distance. An arrow of small in size at the mouth and big at the back is of male type and can be used in order to penetrate something very hard. An arrow of even size is considered to be of eunuch-type and can be used for penetrating a small thing. By means of an arrow with the mouth of the size of a razor, the bow of another warrior can be cut; by means of an arrow with the mouth of the size of a needle, his armour can be penetrated; by means of an arrow with the mouth of the size of half-moon his head can be cut. There are three kinds of aims, viz. moving, steady, and mixed. In a battle if one shoots the enemy below the naval, one will have to suffer in hell. Bow is the weapon of a Brahmana, sword, that of a Kṣatriya, spear, that of a Vaiśya and club, that of a Śūdra (Pātala 135).

An archer has to practice everyday, in the morning and evening, according to the guidance of his teacher. In the absence of practice he loses his control over his vision and hand. Before he starts practising if the bow is broken and string cut, or if he sees a serpent, he should consider it as a bad omen and should not start practising. There are various positions for shooting. Thus in the position named Ālīḍha, the left leg is in front and the right is slightly bent. This position is useful for shooting at an aim which is near. In the position called Pratyālīḍha the right foot is in front and left is slightly bent. This position is useful for shooting an aim which is at distance. In order to shoot an arrow in the aim which is very firm the position named Gāruḍa is used. In it one keeps one's left knee on the ground and puts one's right leg slightly bent. In this way there are many positions and one should practise all these. On certain days, however, one should not practise archery. Thus, for example, the eight, fifteenth, and fourteenth days of a month are not auspicious for practise and if one practises on these days one would suffer calamities (Pātala 136).

6) War

If an enemy cannot be tamed by peaceful means, one should try to make him friendly by means of gifts. If he is still antagonistic, one should divide his side and rule. But if this strategy is also not successful, one has to declare war against him (Paṭala 137). One should attack on the enemy for the sake of protecting one's own country or getting victory over him. Before starting a war one should perform a worship of weapons and pray them to give victory. Similarly one should worship Durgā, Gaṇeśa and the lord of that direction towards which one intends to invade. Then the king should come out of the palace while Brāhmaṇas are reciting hymns, and the bards are singing his praise-songs. At that time the king should be wearing an helmet, armour and all kinds of ornaments (Paṭala 128). A king who prepares in this manner before the invasion gets victory (Paṭala 129). Elsewhere it is said that the king should worship the war-drum and then march on while the drum is being beaten. At that time he should be accompanied by warriors holding all sorts of weapons. He should have good stores of weapons, grains, grass, salt, etc. at the time of invasion. Before an invasion, the military-chiefs should be honoured and gods should be worshipped. The king should pay obeisance to Brāhmaṇas and teachers. The army should be arranged in the form of an eagle. There, the chariots and horses should stand at the place of the back; elephants at the place of the breast, infantry at the place of the tail and the king at the place of the belly. The army may be arranged in the form of a lotus or a wheel also. In that case the infantry should be at the outer side, inside it the horses, inside them the elephants, inside them the chariots and the king should stand at the centre. If a king conducts the whole war in accordance with the Religion, then he gets good worlds after his death. A king may get performed black magical rites for the sake of defeating the other side (Paṭala 137).

Those who die while fighting in a battle go to good worlds. Thus a fighter on chariot goes to the world of Indira; one who is cut into pieces as small as sesams (*tila*) goes to heaven and plays with Tilottamā (a heavenly damsel) (Paṭala 138).

General observations

While taking a general survey of Sāmrājyalakṣmīpīṭhikā we can note that it is a *Tantra*-like encyclopaedic text containing information on various topics with the view to expand and maintain empire. Other encyclopaedic texts in Sanskrit like Mānasollāsa or Śivatattvaratnākara also contain information on various subjects useful for a king. But there are two special features which differentiate the present work from the others. Firstly it

contains numerous details of *Tantra*-like ritual for the expansion and maintainance of empire and these details are not found in other encyclopaedic works. Secondly this work is mainly concerned with the duties of a king rather than his enjoyments. Therefore, this work contains little or no information on the subjects like *Pakasāstra*, *Kāmsāstra*, Music etc. On the other hand some of the details of royal duties can be regarded as a special feature of the present treatise. Thus for example this work gives details of the religious festivals and duties to be performed throughout a year. Similarly there is a detailed description of pilgrimage and it may also be regarded as special feature to some extent. The remaining subjects like archery, horses, elephants etc. are found in other works also and no much new information is found about those subjects in this work. It may be finally noted that this encyclopaedia like other ones is more important for the magicoreligious details rather than the information of various arts and crafts it contains.

VASIṢṬHA IN THE VEDIC SAṂHITĀS

(Other than the Ṛgveda)

Umesh Chandra Sharma

Vasiṣṭha is the famous seer of the Seventh *Maṅḍala* of the *RV*. He is very prominent among the Ṛgvedic seers partly due to his involvement in the famous Daśarājña War. No doubt he is a famous historical personality, as depicted in the Ṛgvedic verses. In the later *Samhitās* Vasiṣṭha figures practically in every text. Most of these texts are unimportant from the point of view of the socio-historical study of the Vasiṣṭhas. Only some references in these texts, which give account of Vasiṣṭha's social and historical role in his times, are being examined below.

First of all the references in the *TS* should be considered. According to the *TS* III. 5.2.1. a Vasiṣṭha should be chosen as a *Brahman* priest. "The Ṛṣis could not see Indra face to face; Vasiṣṭha saw him face to face; he said, 'Holy lore shall I proclaim to you so that people will be propagated with thee as Purohita; therefore do thou proclaim me to the other Ṛṣis.' To him he proclaimed these shares in the stoma, therefore people were propagated with Vasiṣṭha as their Purohita; therefore a Vasiṣṭha should be chosen as the Brahman priest; verily he is propagated."¹ The same story is repeated in the *KS* XXXVII. 17.

There is one reference to hostility between Vasiṣṭha and Viśvāmitra² which proves that this rivalry has its roots in the remote vedic period. Viśvāmitra and Jamadagni had quarrel with Vasiṣṭha. Jamadagni saw the *Vihavya* hymn³ and by means of it he appropriated the power and strength of Vasiṣṭha.

Vasiṣṭha is mentioned with other Ṛṣis in connection with the five layers of bricks. Here Vasiṣṭha is identified as *Prāṇa*, Bharadvāja as *Manas*, Viśvāmitra as *Cakṣus*, Jamadagni as *Śrotra* and Viśvakarman as *vāc* of the sacrifice. After the bricks are laid, the text says—

"With those bricks put down on the east Vasiṣṭha prospered, with those on the south Bharadvāja, with those on the west Viśvāmitra, with

1. KEITH, *Veda of Black Yajus School Translated*, (*HOS*), Vol. 18, p. 279.

2. *TS* III.1.7.3; विश्वामित्रजमदग्नी वसिष्ठेनास्पृष्टताम्.... ।

Cf. also KEITH, *op. cit.*, p. 230.

3. *RV* X.128, Because it contains the word *vihava*; *Sarvā*, p. 43.

those on the north Jamadagni, with those above, Viśvakarman. He who knows thus the prosperity in these bricks prospers; he who knows thus their relationship becomes rich in relations; he who knows thus their ordering, things go orderly for him; he who knows thus their abode becomes possessed of an abode; he who knows their support becomes possessed of support.”⁴

At another place in this *Samhitā*, there is a mention of the murder of Vasiṣṭha’s sons by the Saudāsas. The text runs as follows: “Vasiṣṭha, his sons slain, desired, ‘May I win offspring, and defeat the Saudāsas.’ He saw this rite of forty-nine nights; he grasped it, and sacrificed with it. Then indeed did he win offspring and defeated the Saudāsas. Those who knowing thus perform the rite of forty-nine nights, win offspring and defeat their enemies.”⁵ This reference also supports our hypothesis about Vasiṣṭha-Viśvāmītra hostility. It seems that Viśvāmītra instigated the Saudāsas to kill the sons of Vasiṣṭha. To defeat the Saudāsas and avenge of sons’ murder, Vasiṣṭha saw this rite of forty-nine nights. This is a well established fact in the Vedic literature that the sons of Vasiṣṭha were killed by Saudāsas on the instigation of Viśvāmītra. (See foot-note 5).

There is a reference to Vasiṣṭha Sātyahavya in the *TS*.⁶ He is a teacher. No clue is given about his whereabouts.

The other *Samhitās* of the *Yajurveda* do not add much to the information regarding Vasiṣṭha. Even whatever there is, is not of much socio-historical value. Vasiṣṭha is identified with *Prāṇa-Rathantara* and East.⁷ It has been laid down at one place that that which is eaten by a non-*Brāhmaṇa*, is called the dropped down oblation (*skanna āhuti*); only Vasiṣṭha knew the expiation pertaining to that.⁸ There are other references also to Vasiṣṭha, but those are not of any particular value here. Same is the case with the *SV* verses. Being borrowals from the *RV*, they are not of any independent value.

In the *AV*, the name Vasiṣṭha occurs at ten places. Out of these at five places the word is used as an adjective.⁹ Remaining five are being examined.¹⁰ Among these also the three verses, i.e. *AV* XX.12.1; 6; 117.3;

4. *TS* V.2 10.5-6; KEITH. *op. cit.*, pp. 415-16.

5. *TS* VII. 4.7.1; KEITH. *op. cit.*, p. 606; Cf. also *Vedic Index*, Vol. II, p. 275; Śāyana on *RV* VII. 32; *Sarvā* p. 107; WEBER, *Indische Studien* I-119; *KB* VI. 8 and *TMB* IV.7.3.

6. *TS* VI.6.2.2; he is referred to in the *MS* III 3.9; IV. 8.7 and the *KS* XXXII.2.

7. *MS* II.7.19; *KS* XVI.19,

8. *MS* I.4.12; *KS* XXXII.2.

9. *AV* VI.21.2; 44.2; 119.1; VII.55.2; XVIII. 3.46.

10. *AV* IV. 9.3; XVIII. 3.16; XX 12.1.6; 117.3.

are repetitions from *RV*.¹¹ In the remaining two i.e. *AV* IV 29.3; XVIII. 1.36; the name of Vasiṣṭha has been mentioned with the Ṛṣis Aṅgiras, Agasti, Jamadagni, Atri, Kaśyapa, Viśvāmitra, Bharadvāja, Gotama etc.

Among the *AV* hymns attributed to the seer-ship of Vasiṣṭha, *AV* I.29 is addressed to Brahmaṇaspati for chief's success (*rāṣṭrābhivardhanam sapta-nakṣayanam ca*). It is also called *Abhivartamaṇi-sūkta*. The *AV* III.19 is to help friend against enemies; III.20, 21 are addressed to Agni and other gods for various blessings and III.22 to the gods for splendour (*varcas*). *AV* IV.22 is for the success and prosperity of a king (*amitra-kṣayanam*). *AV* XX.12. 117 are the hymns borrowed from the seventh *Maṇḍala* of the *RV*.

The word Vasiṣṭha occurs in the *AVP*¹² also, but is of no significant value.

To sum up, the later *Saṁhitās* depict Vasiṣṭha as a great sage. Vasiṣṭha should be a *Brahman* priest. The references to his sons' death and his hostility to Viśvāmitra as well as Jamadagni are also found. There is a clear reference to this hostility in *TS* III.1.7.3. The charge of HARIAPPA¹³ that "there is not the slightest suggestion of Vasiṣṭha-Viśvāmitra rivalry" can very well be refuted by the above mentioned reference.

ABBREVIATIONS

<i>AV</i>	<i>Atharvaveda.</i>
<i>AVP</i>	<i>Atharvaveda Paippalāda.</i>
<i>HOS</i>	<i>Harvard Oriental Series.</i>
<i>KB</i>	<i>Kauṣītaki Brāhmaṇa</i>
<i>KS</i>	<i>Kāthaka Saṁhitā.</i>
<i>MS</i>	<i>Maitrāyaṇi Saṁhitā.</i>
<i>RLTA</i>	<i>Rgvedic Legends Through the Ages, by H. L. HARIYAPPA</i>
<i>RV</i>	<i>Rgveda.</i>
<i>Sarvā</i>	<i>Sarvānukramaṇi</i>
<i>TMB</i>	<i>Tāṇḍya Mahā Brāhmaṇa</i>
<i>TS</i>	<i>Taittirīya Saṁhitā.</i>

11. *RV* VII.23.1,6; and 22.3, respectively.

12. *AVP* I.38.2; II.28.4; III.27.6; IV.38.3; V.23.4; VIII. 15.1; X.6.4; 9.2; XI.5.13; XIV 3.23; XV.20.6; XX.10.7; 33.8.

13. HARIYAPPA, *RLTA* p. 262.

THE DEFINITION AND NATURE OF PRAMĀṆA ACCORDING TO JAYANTA BHATTA

R. D. Hegde

All the systems of Indian Philosophy admit the significance of the means of valid knowledge. It was the cardinal point of discussion over the centuries in the ancient period of Indian Philosophy. It studies the method in which knowledge originates. It is a part of Indian epistemology, which renders great help to decide the philosophical problems¹. The tradition of dealing with the issue of *pramāṇa*, or the means of valid knowledge commenced with the Nyāya system of philosophy, though it is deemed that Kaṇāda, the first and foremost thinker of the Vaiśeṣika system, introduced the concept of the nature of *pramāṇa*. The Nyāya-thinkers stand first to attach priority to this problem, even though it is discussed in all the major schools like the Mīmāṃsā, Vaiśeṣika, Buddhist and others. Therefore, the Nyāya system is known also as *Pramāṇasāstra*. According to the Naiyāyikas, the whole world both the perceptible and imperceptible, is the object of knowledge or *prameya*. Udayana the author of *Nyāyakusumāñjali*, compares *pramāṇa* with God Śiva. Gaṅgeśopādhyāya in his discussion on *pramāṇas*, holds the opinion that *Pramāṇa* is the determinant of the existence of all.²

The rival philosophical systems have attempted for a number of times to define the nature of *Pramāṇa* that usually opposed the Nyāya views. From the time of Gautama the author of *Nyāyasūtras*, the Naiyāyikas have built up their strong fort of dialecticism which could not be deformed by the arguments of the rival schools. The Nyāya thinkers, kept revising their definition of *Pramāṇa* till the 10th century A.D. Among them, Gautama is the pioneer of the tradition of defining *Pramāṇa*. It is examined by him in the aphorism "Perception, Inference, Analogy, verbal Testimony are the means of valid knowledge"³. In his *Nyāyamañjarī*, Bhaṭṭa Jayanta remarks that this aphorism serves two purposes: to indicate the number of *Pramāṇas* as four, and to define *Pramāṇa*, in general⁴. Jayanta explains that the word 'cause of knowledge' (*Sādhyasādhana*) in the sūtra embodying the definition of Analogy⁵ defines the common character of *Pramāṇa*. According to it, *pramāṇa* is the cause of knowledge. The word 'cause of knowledge' should be incorporated into all the four *sūtras* that define Perception, Inference, Analogy and Verbal Testimony. Like a lamp on the threshold (*Dehalidīpanya*) it affects all the four aphorisms. Such a cause is likely to produce even such judgments as memory and illusion. In order to prevent the emergence of such invalid and erroneous judgements, three terms from the

sūtra defining perception are borrowed. They are 'arthotpannam' (produced by the real objects), 'avyabhicāri' (non-erroneous), and 'vyavasāyātmakam', (determinate)⁶. These three salient features of knowledge should be incorporated into the formulae that define the remaining three *pramāṇas*. Thus, the term 'produced by the real object' prevents the cause of memory, because, memory is not caused by a real object? (*anarthajavāt*). By the term 'non-erroneous' the cause of illusion is prevented, and, by the term 'determinate' the cause of doubt also is prevented from becoming a *pramāṇa*. Hence it amounts to saying that *pramāṇa* is the cause of such a non-erroneous and determinate knowledge as is produced by a real object⁸

The aphorism 'Aduṣṭam vidyā' in the Vaiśeṣika *sūtras* of Kaṇāda, brings to notice the conception of *pramāṇa* as free from defects. Its impact on Gautama can be noticed in his definition of *pramāṇa*. It is also argued that Gautama employs the term 'Pramāṇa' in the *sūtra* I.1.3. having in mind Kaṇāda's definition of *pramāṇa*, Dr. Sukhalalji Sanghvi remarks in regard to the tradition in question that Vātsyāyana introduces the tradition in Nyāya and continues the definition of *pramāṇa* after Kaṇāda, and Gautama's Nyāya treatise indicates utter indifference toward defining *pramāṇas*.⁹ But according to Jayanta Bhaṭṭa, as examined above Gautama defines *pramāṇa* and classifies it by a single aphorism.¹⁰

Vātsyāyana explains *pramāṇa* on the basis of its etymology, that it is an instrument to produce cognition.¹¹ It does not embody the character of being defectless as defined by Kaṇāda and Gautama. More clearly than either of these two Vātsyāyana defines *Pramāṇa*, but he does not indicate whether or not the cognition should be valid. On this ground, Vātsyāyana's definition of *Pramāṇa* seems to be an independent one more than an improvement on the older views. He obviously employs two words anew viz., cause and cognition, and he omits the view 'free from defects' pronounced by Kaṇāda. The successors of Vātsyāyana incessantly kept improving the definition of *Pramāṇa* with the exception of Udyotakara the author of Nyāyavārtika, who brings no more addition to it, but elucidates the same definition. Vācaspatiśra, who is known for his versatile scholarship, renders the definition complete by including the word 'artha' or object.¹² He rectifies the definition presented by Vātsyāyana. The introduction of the word 'artha' is not independently coined by Vācaspati. As he himself admits in Tātparyatīkā, he borrows it from the Bhāṣya of Vātsyāyana.¹³ 'Artha' is used in the explanatory part of the definition in the Nyāya Bhāṣya, whereas Vācaspati incorporates it in the definition itself. By the word 'Upalabdhi' (cognition) in the definition, Vātsyāyana appears to have meant the generic character of the cognition (*Jñānasāmānya*). But, Vācaspati's verification of Sambodhi 7. 1-4.

the definition and the incorporation of the term 'artha' prevent the causes of invalid judgements like illusion, memory and others. He improves the definition of *Pramāṇa* as the cause of valid cognition of an object¹⁴. Udayana emphasizes the characteristic features of the means of valid knowledge established by Vātsyāyana and upheld by Vācaspati, and remarks that it is recognised by the dialecticians of the Nyāya system. Udayana epitomizes the views of his predecessors, and it can be observed that the definition of *Pramāṇa* discussed by Vācaspati is practically adopted even by the thinkers of the synthetic Nyāya Vaiśeṣika system¹⁵.

It is a brief account of the definition of *Pramāṇa* advocated by the philosophers of the Gautama-line. But, Jayanta Bhaṭṭa a great logician known for his independent views and contemporary of Vācaspati, deviates from this tradition and presents his own definition of *Pramāṇa*.

II

Jayanta Bhaṭṭa, eventhough he belongs to the group of the ancient logicians, does not entirely follow the views of Vātsyāyana and others in defining *Pramāṇa*. His definition is known as the *Sāmagrīpramāṇāvāda*. *Pramāṇa*, according to him, is the collocation of conscious and unconscious conditions other than the subject and the object, that produces a nonerroneous, determinate and valid knowledge of an object¹⁶. On a close comparison of the definition of Vātsyāyana and others with the present one, it becomes clear that Jayanta brings in two novel elements in his definition. They are 'the collection of conditions', and 'their conscious and unconscious nature.' Of these two the term 'collocation of conditions' defines *pramāṇa*, and the second says what exactly is the nature of conditions that constitute the collocation.

All the Nyāya thinkers led by Vātsyāyana admit that the whole function of the verb 'to know' hinges upon the four important conditions viz., the subject, the object, the instrument and the knowledge itself¹⁷. Since these four conditions are indispensable to produce the knowledge, their assemblage or collocation is held as the instrument or *pramāṇa*. In fact, what is meant by the term 'collocation of conditions' is the assemblage of cases or *kāraṅkas*: the nominative, accusative and the instrumental cases. Subject is the nominative case and object is the accusative case. *Pramāṇa* or instrument is the instrumental case. Therefore, the word 'collocation of *kāraṅkas*' itself prevents the inclusion of *pramiti* or knowledge in the collocation of conditions. *Pramiti* is the effect to take place in the wake of the assemblage of the conditions. The nominative and accusative conditions do not join the collocation, though they are the *kāraṅkas*, for, if they amalgamate together there will be no subject to cognise, and also no object to be cognised. Thus, all the subject, object and instrument cases turn out to

be the instrumental condition. Consequently, the conception of the four-fold conditions will be invalidated. Anticipating complications of this kind Jayanta employs the word *Kartṛkarmavyatiriktam kārakam karaṇam*¹⁸ which means that the *Karaṇa* (instrument or *pramāṇa*)—is the collocation of conditions other than the nominative and accusative *Kārakas*. In this way, the condition '*pramīti*', is separated by the word '*Kāraka*', and, the '*Pramātṛ*' and the '*Prameya*' are omitted directly by the term 'other than the subject and the object.'

A question then, naturally arises regarding what exactly is the import of the word 'collocation of conditions' when the condition is supposed to mean only the *Karaṇakāraka* or instrumental case ? Better Jayanta would have defined *Pramāṇa* as the instrument or *Karaṇa* to produce an unerroneous, determinate and valid knowledge of an object. It is here in answering these questions that Jayanta joins the issue with his wonderful fabric of *Karaṇa*.

Pramāṇa is *Karaṇa*, and *Karaṇa* is an instrument which renders the most effective service to produce the knowledge of an object. Accordingly, the collocation of conditions is to be held as the instrument of knowledge. Jayanta argues that the collocation of conditions consists of many causes that are equally important in effecting their knowledge. For example, in the case of visual knowledge, the gross form of the object, its clear appearance, the visual sense, and the association of the visual sense with the object—all these are the causes to produce the non erroneous, determinate and valid knowledge of the object. Supporting this point, Vishwanatha Pañcanāna also remarks that the visual sense associating with the sight and clear form of the object causes the knowledge.¹⁹ Thus it is empirically proved that the visual sense causes knowledge only when it is helped by the other causes like the sight²⁰. Thus, the association of such causes is the *pramāṇa* of knowledge. Hence, the collocation of conditions is the *Kāraṇakūṭa* or assemblage of causal conditions.

It is generally agreed that the organs of senses are the *pramāṇas* of the perceptual knowledge²¹. According to it, visual organ is the *pramāṇa* of the visual knowledge. The magnitude of the object, sight (clear appearance) and their association – all these conditions equally co-operate to bring out the visual knowledge.²² Then, it is questioned that how can visual organ alone is held to be the *Pramāṇa* or the pre-eminent cause, when all other causal conditions render the same quality of service ? Since all the conditions together exercise the effectuation, they share in common the credit of being the most effective instrument of the effect.

The contention that which is directly connected with the effect is the distinctive cause (*atiśaya*), is emphatically denied. Because, all the causes like the sense-organs, the mind, their association – equally engage in bringing forth the effect. Even the role of the mind which is distantly connected with the effect cannot be minimised in the emergence of the knowledge. In the absence of its co-operation the knowledge cannot take place.

It will not be clever to call for the argument that the causal condition in the wake of which the effect emerges, possesses the distinctive feature of the most effectiveness, hence, such cause alone should be the instrument. It will be invalidated since, sometimes, an immediate presence of an object also makes an act take place, e.g., in a dark night, when the sky is replete with heavy clouds, a damsel is abruptly revealed by a flash of lighting. Here in producing the knowledge of the damsel, it is believed that the flash of lighting holds the distinctive mark of the most effectiveness. Hence it is the *pramāna*. The lady is the object of the visual knowledge. But, if we admit the above argument of the 'immediate presence', we have to admit that the lady deserves the distinctive mark of the most effectiveness, because, no sooner she is present than the perception occurs. In this manner, an object also turns out to be an instrument. Therefore the above argument is inadmissible.

On examining the above views of *karana*, the distinct cause, it can be concluded that *atiśaya* or the distinctive feature of an instrument consists of the fact that its presence is succeeded immediately and invariably by the effect;²³ such nature cannot be ascribed to any one of the causal conditions. Therefore, it is discreet to deem the collocation of conditions alone as the instrument possessing the distinctive mark of the most effectiveness, since, the effect invariably issues forth in its immediate succession.

The subject and the object also are invariably connected with the effect. On this ground, it should not be argued that these also should be considered as the most effective conditions. It is true to some extent. Vācaspati says that as the knowledge does not take place without the subject and the object, they also are to be regarded as causes in some sense.²⁴ But, on a thorough study of their position, it can be realized that only by the grace of the collocations of conditions they are recognised with their appellation as subject and object of true knowledge. When their collocation disperses, the subject and the object become insignificant. Hence, none but the collocation of conditions is the *Pramāna*.

A *Kāraka* alone has the capacity to produce an act. Then, how can the collocation of conditions which is not at all a *kāraka*, produce an act ?

The answer is that it is not an independent property, it is a common property of the conditions that are the constituents of the collocation. At their collocation, the conditions do not lose their individuality. By the capacity of its constituent conditions, the collocation gains the competency to act.

The collocation is not distinct from its conditions. When all the conditions come together with a purpose to act, the property of their assemblage is comprehended. If the causes like the cooking pot, fire and water all these are kept apart, the assemblage of the causal conditions cannot be perceived. When these conditions assemble, their relative property begins to work. The collocation of the causal conditions is not like the cloth which is a collocation of threads. The collocation of threads is physically perceptible. Hence is distinct from its conditions or threads. But, the assemblage of the causal conditions is evidently a comprehensible property which is logically distinct from its parts. "It is", in the words of Janakivallabha Bhattacharya, "not metaphysically distinct from the conditions like a cloth which is distinct from the threads which constitute it by being united, yet the property can be logically distinguished".²⁵ For the same reason, it is not possible to observe the usage in the world that 'a man sees with the collocation of the causal conditions', in lieu of 'a man sees with the eyes'. In such cases, the invariable productivity is ascribed only to the visual organ. Good number of identical illustrations can be experienced in our daily reports. For example, it is told that a man cooks by a pot. Here, the nature of the most effectiveness having invariable productivity is attributed to the pot alone. It does not mean that the pot alone is the most efficient condition to cause the effect. Therefore, *Pramāṇa* is the collocation of the causal conditions.

The collocation consists of the nature of consciousness and unconscious conditions²⁶. In explaining the nature of *pramāṇa*, Jayanta Bhaṭṭa diverges from others. He remarks that both the consciousness and the unconscious objects are the causes that assemble to bring forth the effect. In perception the *pramāṇa* is of unconscious nature. The association of the sense with the object, the contact of the mind with the sense, the sight, and the magnitude of the object—all these are the causes of the visual knowledge that are devoid of consciousness. The collocation of the unconscious causes or conditions produces the visual knowledge in the subject.

In inference the knowledge of the universal concomitance (*Vyāptijñāna*) is the instrument; and in Analogy, the knowledge of similarity is the instrument. The verbal Testimony is produced by the knowledge of the work²⁷. In all these three types of knowledge, the *Pramāṇa* is of the nature

of consciousness. Therefore, Pramāṇa is the collocation of the conscious and unconscious causal conditions, that produces the non-erroneous, determinate and valid knowledge of the object.

The study of the text of Nyāyamañjarī tends to consider Jayanta Bhaṭṭa as a great realist. His approach is not dogmatic. It is generally accorded that the Nyāya system is a realistic branch of Indian Philosophy. Its catholicity lies in the fact of its honesty and eagerness in pursuing the issue in hand. Jayanta's preeminence as a logician can be realised by his criticism of the unscientific and unempirical contention of the thinkers of the rival systems. The present portion of the text that examines the Definition and Nature of *Pramāṇas* is a specimen enough to show his comprehensive learning. He does not dogmatise his conclusions and is not ready to hold up his own theory to others. In the sequel of its exposition, he corrects his definition and presents it after a critical recension. His genuine effort to effect the synthesis between the definition of *Pramāṇa* proposed by his predecessors and what is being experienced in the world is not received by the subsequent logicians. Hence his realistic theories cease to continue with the want of followers. This conclusion may not be final. Because, in the course of my essay, I have adduced how Vishwanatha Panchanana corroborates Jayanta's view of the collocation of conditions as *Pramāṇa*. The *Sanmatīkā*, the *Nyāyakusumāñjali* and the two works of Prabhachandra viz., *Prameyakamalamārtanḍa* and *Nyāyakumudacandra*—all these works vehemently criticise the *Sāmagrī Pramāṇavāda* of Jayanta. Nevertheless, none of them has been successful to impress their arguments against his views absolutely on the mind of realistic thinker.

NOTES

- 1 Vide, Nyāya Bhāṣya Prastāvanā: *Pramāṇamantareṇa nārthapratīpattiḥ*, Also Nyāya-vārtikatātparyatikā : *Pramāṇairarthaparīkṣaṇam*, also Ślokovārtika : *Meyasiddheḥ mādādhinatvāt*.
- 2 *Pramāṇādḥṣṇā sarveṣāṃ vyavasthītriti—Prāmānyavāda*, Also see Dr. Badrinath Sinha's article "*Pramāṇamīmāṃsā*" in Hindi p. 47, published in the "*Sanskriti*" Dr. Adityanath Jha felicitation volume (1969).
- 3 Nyāyasūtra I. 1.3.
- 4 NM I p.25 "*Ekenānena sūtreṇa dvayañcāha mahāmuniḥ | Pramāṇeṣu catussamkhyoṃ tathā sāmānyalakṣaṇam*" ||
- 5 Nyāyasūtraṃ I.1.6 *Prasiddhasādharmyāt sādhyasādhanamupamānam*. Also vide NM.I, pp. 24-5.
- 6 Nyāyasūtraṃ I.1.4 : *Indriyārthasannikarṣotpannam jñānam avyabhicāri vyavasāyātமாகam pratyakṣam*. Also vide NM, I. p.25.
- 7 NM. I.p.21 : *Tasmādanarthajātvena smṛtipramāṇyavāraṇāt*.

- 8 NM. I.p.25 : *Ataścaivamuktaṃ bhavati arthaviśayaṃ asandigdhaṃ avyabhicāri ca jñānaṃ yena janyate tat pramāṇam iti evam ekasmādeva sūtrāt sāmānyalakṣaṇaṃ vibhāgaśca avagamyate.*
- 9 Vide 'Indian Logic and Mataphysics' pp. 34-5.
- 10 See NM. I p.25 :—*Ekasmādeva sūtrāt sāmānyalakṣaṇaṃ vibhāgaścāvagamyate.*
- 11 I 1.3 Nyāyabhāṣya : *Upalabdhisādhanāni pramāṇāni iti samākhyānirvacana sāmānyāyā boddhavyaṃ pramiyate anena iti karaṇārthābhīdhaṇo hi pramāṇa śabdaḥ.*
- 12 Tātparyatikā, *Arthavyabhicāriyārthaḥ.*
- 13 Prastāvanā of N. Bhāṣya, *Pramāṇataḥ arthapratipattau .. etc.*
- 14 Tātparyatikā II part.
- 15 Cf. Nyāyakusumāñjali : *Mith samyak paricchittih tadvattā ca pramāṭṭā | Tadayoga-vyavacchedaḥ, Prāmānyam Gautame matē ||*
- 16 NM. I P.14 : *Kartṣkarmavilakṣaṇā samśayaviparyyarahitārthabodhavidhāyiniḥ bodhābodhasvabhāvā sāmagrī pramāṇamīti yuktam.*
- 17 Nyāyabhāṣya I.1.3, *atasraṣu caivaṃ vidhāsu arthataṭṭvaṃ parisamāpyate.* Also vide NM,I p.12.
- 18 NM. I. pp. 13-4.
- 19 Kārikāvalī, śloka 55, *Gṛhṇāti cakṣussambandhāt alokodbhūtarāpayoḥ*, and also his auto commentary called Muktāvalī on the same verse.
- 20 Pramāṇāmīmāṃsā, see footnote No. 2 by Dr. Badrinath Sinha.
- 21 Kārikāvalī verse 58, *Indriyam kāraṇammatam.*
- 22 Ibid, verse 56 and 58.
- 23 NM. I. p.13.
- 24 Tātparyatikā : *Pramāṭṭyprameyayoḥ pramāṇe caritārthatvaṃ acaritārthatvaṃ pramāṇasya...Pramāṭṭyprameye tu phaloddeśena pravṛte iti taddhetu kathaṅcit.* Also vide, A History of Indian Philosophy I by S. Dasgupta p. 330, Cambridge University Press (1951).
- 25 Nyāyamañjari (English Translation) Published in the Calcutta Review (1952) p.85.
- 26 Vide, Granthibhāṅga by Cakradhara P.6. also refer to 'The Nyāya Philosophy of Gautama' by Ganganath Jha; Published in 'Indian Thought' P. 280.
- 27 See Kārikāvalī of Vishwanatha Pañcānana and commentary on it, verses 66, 79 and 81.

WORKS REFERRED

- 1 A History of Indian Philosophy, I volume,
- 2 Granthibhāṅga of Chakradhara, Published by L.D. Institute of Indology, Ahmedabad
- 3 Indian logic & Metaphysics.
- 4 Kārikāvalī with the commentary Muktāvalī.
- 5 Nyāya Bhāṣya.
- 6 Nyāyasūtra.
- 7 Nyāyamañjari.
- 8 Nyāyakusumāñjali
- 9 Nyāyamañjari translated into English by Janakivallabha Bhattacharya, 'Calcutta Review' 1952.
- 10 Prāmāṇyavāda.
- 11 Pramāṇāmīmāṃsā.
- 12 Ślokavārtika.
- 13 Tātparyatikā
- 14 The Nyāya Philosophy of Gautam by G.N. Jha. published in 'Indian Thought,'

PRAHASANAS IN SAMSKRIT LITERATURE

—A STUDY OF ITS THEORY

S. Ramratnam

Prahasana¹ or Farce is one of the ten types of drama in Samskrit Literature, the other nine being Nāṭaka, Prakaraṇa, Bhāṇa, Ḍima, Vyāyoga, Samavakāra, Vīthī, Aṅka, and Īhāmrga. The characteristic features of these playforms have been dealt with in Nāṭyaśāstra, the earliest and the most authoritative work dealing with dramaturgy. Later works on dramaturgy like Daśarūpaka and Nāṭaka Lakṣaṇa Ratna Kośa deal with the features of the daśarūpakas extensively.²

Though the varieties of the dramas have been classified as ten thus³, they are to be understood only as ten tendencies but not as watertight and rigid classifications. A particular rūpaka differs from the other in having one particular feature as predominant in it. Thus though Vīthī is called a separate variety, its features find a place in the Prahasana also.

“*udghāṭyākādibhiridam (Prahasanam) vūthyaṅgairmiśritam bhavenmiśram*” (NS-XX-III). The comic element which is predominantly found in the prahasana gets its due place in the Nāṭaka through the character of Vidūṣaka. The Dyūtakarasamvāhakāṅka in the Mṛcchakaṭika or the Pravesaka in the Nāgānanda with the drunken viṭa, ceṭa, ceṭī and viduṣaka can by themselves be the specimens of the Prahasana.⁴

Of these ten types of dramas the Nāṭaka and the Prakaraṇa are said to be the perfected types since they possess the main features of all other varieties.

“*triṁśadrūpakabhedāśca prakāśynte'tra lakṣaṇaiḥ
prakṛtitvādāthānyeṣāṃ bhūyo rasaparigraham
sampūrṇalakṣaṇatvāt ca pūrvam nāṭakamucyate*”

(Bhāvaprakāśana viii p. 221)

“*sarvavṛttiviniṣpannau kāvyabandhe tathātvimau*”

(Nāṭyaśāstra - xx - 6)

- 1 The word 'Prahasana' is derived from the root हस् to smile.
- 2 On the Types of Dramas cf. 'The Types of Sanskrit Dramas' by D.R. Mankad and "Sanskrit Drama" by A.B. Keith.
- 3 See TABLE 'A', विज्ञेयं दशमं नाट्यलक्षणम्-NS-XX-3.

दशरूपानि यस्य, तत् दशरूपं काव्यम् इत्यर्थः—Abhinava

- 4 A note on the Daśarūpaka — Dr. V. Raghvan JOR VII. 1933.

The prahasana itself is a perfected form of vithī which faded out very early.⁵ This is evident from the Prahasana taking into its fold the limbs of vithī (vithyaṅgas).⁶ The tendency to ridicule the degraded nature of the society can be traced even to the vedic period.⁷ This satire found its place in the Vithī and got developed in the Prahasana. By the time of the Nāṭya Śāstra the Prahasana had already come to be accepted as a distinct play-form. Its popularity can be assessed from Bharata's statement:

*sarvalokaprahasanaiḥ bādhyante hāsyasamśrayaiḥ*⁸

The Features of the Prahasanas

Bharata speaks of two varieties of the Prahasana. The difference between them lies only in the types of characters that are introduced.

*°prahasanamataḥ paramaham salakṣaṇam sampravakṣyāmi|
prahasanamapi vijñeyam dvividham śuddham tathā ca saṅkīrṇam||
vakṣyāmi tayoryuktyā pṛthak pṛthak lakṣaṇaviśeṣam|
bhagavattāpasaviprairanyairapi hāsyavādasambaddham||
kāpuruṣasamprayuktam parihāsābhāṣaṇaprāyam|
avikṛtabhāṣācāram viśeṣabhāvopapannarācitapadam||
niyatagativastuviśayam śuddham jñeyam prahasanam tu|
veśyācetanapumsakaviṭadhūrtā bandhakī ca yatra syuḥ||
anibhrtavesaparicchadaceṣṭitakarānaistu saṅkīrṇam|
lokopavādayuktā yā vārtā yaśca dambhasaṃyogaḥ||
tatprahasaneṣu yojyam dhūrtoktīvivādasamprayuktam|
vithyaṅgaiḥ samyuktam kartavyam prahasanam yathāyogam||*

The Prahasana is divided into two classes— the *śuddha* (pure) and the *saṅkīrṇa* (mixed). The *śuddha* type consists of humorous speeches of holy men (*bhagavat*), sages (*tāpasa*), brāhmins (*vipra*) and others. It may also have the cunning and the wicked (*kāpuruṣāḥ*). It should be full of humorous speeches having no *vikṛta* language. Its poems should be full of *bhāva* and its plot should have a fixed goal.

The *saṅkīrṇa* type has harlots, servants, eunuchs, parasites, and deceitful persons as its characters and is full of coarse dress, gestures etc. Popular story or a story full of coarse speech (*dambha*) may form the theme for a Prahasana. It may also have the vithyaṅgas.

5 Ibid

6 Vithyaṅgas – udghātyaka etc., See Daśarūpaka – edn., Parāb. Ch. III 12. 13a.

7 The frog hymn, for instance, where the monotonous recitation of the vedic hymn by the bards is compared to the croaking of the frogs in the rainy season.

8 Śl. 29, N.S. Ch. xxxvi

9 Nāṭya Śāstra Ch. xviii Si, 153b – 159a. Nirnayasaagar edn. Kāvyaṃalā – 42, 1943
Page – 302.

Śambodhi 7.1–4.

References to Prahāsana are found in number of places other than the *daśarūpakādhyāya* in the *Nāṭyaśāstra*.

(1) *utsṛṣṭikāṅkaprahasanabhānāstu karuṇahāsyavismayapradhānatvāt rañjaka-rasapradhānāḥ*¹⁰; *tata evātra strī-bālāḥ-mūrkhādīḥ adhikāriḥ na ca vitatam atretivṛttam. itivṛttivaicitryam api tatra nāsti*.¹¹

The following characteristics of the Prahāsana are revealed through this passage:

- i. It is *rañjaka-rasapradhāna* since *hāsyā* is its predominant sentiment. Consequently women, children and the gullible are its chief enjoyers.
- ii. Simplicity and lack of variety in the plot.

(2) *vīthi prahasanam ḍimāḥ
kaiśikivṛttihīnāni rupānyetāni kārayet*.¹²

The *Nāṭaka* and the *Prakaraṇa* are *purnavṛttirūpakas* i.e., they have all the four *vṛttis*—*bhāratī*, *sātvaṭī*, *kaiśikī* and *ārabhaṭī*. Prahāsana along with the other *rūpakas* is devoid of *Kaiśikivṛtti*.

(3) *dvisandhi tu prahasanam vīthyaṅkau bhāṇa eva ca mukha-nirvahāṇe syātām teṣām vṛttiśca bhāratī*.¹³

Prahāsana should have only two sandhis—the *mukha* and the *nirvahāṇa*. *Bhāratī vṛtti* shall be mainly employed in it.

*nāṭake saprakaraṇe bhāṇe prahasane tathā
mṛdaṅgam paṇavam caiva dardaram caiva vādayet*.¹⁴

Percussion instruments like *mṛdaṅga*, *paṇava* and *dardara* shall be played at the time of the performance of the Prahāsana (and *Nāṭaka*, *Prakaraṇa* and *Bhāṇa*).

Daśarūpaka divides Prahāsana into three classes—*śuddha*, *vikṛta* and *saṅkīrṇa*. *Śuddha* is the same as in *Nāṭya Śāstra*. *Vikṛta* is the *saṅkīrṇa* of *Bharata*. The *saṅkīrṇa* of *Dhanāñjaya* is that which is mixed with the *vīthyaṅgas*.

10 But curiously enough *Abhinava* contradicts *Bharata* regarding Prahāsana's *rañjaka-rasapradhānatva*.

evam rañjanapradhānena karuṇena yuktam rūpakam (utsṛṣṭikāṅkam)
abhidhāya rañjanam hāsyaprayam prahasnam lakṣyanti.

N. S. with *Abhinavabhāratī* - G.O.S. sdn. II - P. 447.

11 N.S. G.O.S. edn. - Vol. II. p. 447.

12 N.S. Ch. xviii-7. G.O.S. edn.

13 N.S.

14 N.S. G.O.S. edn., Vol. IV., Ch. xxvii S1 225 K M. xxxiv 250-251

*tadvat prahasanam tredhā śuddha-vaikṛta-saṅkaraiḥ
pākhaṇḍivipraprabhṛticeṭaceṭivīṭākulam
ceṣṭitam veṣabhāṣābhīḥ śuddham hāsyavaconvitam
kāṃukādivacoveṣaiḥ śaṇḍakaṅcukitāpasaiḥ
vikṛtam saṅkarādvīthyā saṅkīrṇam dhūrtasaṅkulam.¹⁵*

Another reference to Prahasana is found in the second chapter of the Daśarūpaka (Śl. 23-Parab edn.) where the author defines the courtesan heroine.

'raktaiva tvaprahasane naiṣā divyanṛpāśraye'

A gaṇikā-heroine should be presented as in love with the hero except in a Prahasana, which means that—

Prahasane tvaraktāpi hāsyahetuvāt (Dhanika's commentary).

i.e., a gaṇikā need not be in love with the hero in a Prahasana since hāsyā is the predominant sentiment in it. Anyhow it is evident that a gaṇikā can be a leading character in a Prahasana,

Sāhitya Darpaṇa specifically states that a Prahasana should not have Ārabhaṭī vṛtti. It should not have the Praveśaka also.

*atra nārabhaṭī nāpi viṣkambha-praveśakau
aṅgī hāsyarasastatra vīthyaṅgānām sthitir na vā.¹⁶*

According to Viśvanātha śuddha type is one where the plot revolves around one rogue (*dhṛṣṭa*). He quoted Kandarapakeli as an instance of this type.

*eko yatra bhavet dhṛṣṭo hāsyam tat śuddhamucyate.
dṛṣṭiya kaṅcana janān saṅkīrṇamiti tad viduḥ.¹⁶*

A saṅkīrṇa type has many rogues. Dhūrtacaritam belongs to this type. A saṅkīrṇa type of Prahasana may have one or two acts.

tat punarbhavati dvyāṅkamathvaikāṅkanirmītam.¹⁶

Laṭākamelaka is quoted as an illustration of the saṅkīrṇa type.

Viśvanātha justifies the inclusion of the vikṛta type into the saṅkīrṇa type itself by Bharata.

*vikṛtantu viduryatra śaṇḍakaṅcukitāpasāḥ
bhujāṅgacāraṇabhaṭāprabhṛterveṣavāgyutāḥ
idaṃ tu saṅkīrṇenaiva gatārthamiti muninā pṛthak noktam.¹⁶*

Śinghabhūpāla precribes ten new elements, which are different from the vīthyaṅgas, for a Prahasana, and illustrates them from Ānandakoṣa

¹⁵ D.R., Nirnayasaṅgṛhaṇḍī Ch., III - 54-56

¹⁶ S.D.,—NS Press edn 1910; PP. 344-345; S'e 264-268.

Prahasana which is unfortunately lost to us. The ten new elements suggested by Śīṅgabhūpāla are – *Avalagita*, *Avaskanda*, *Vyavahāra*, *Vipralambha*, *Upapatti*, *Bhayam*, *Anṛtam*, *Vibhrānti*, *Gaḍgadavāk* and *Pralāpa*.

One of them, the *Avaskanda*, is defined and illustrated thus :

*avaskandastvanekeṣāmayogyasyaikavastunaḥ
sambandhābhāsakathanāt svasvayogyatvayojanā.*¹⁷
yathā (Ānandakoṣa) prahasane
Yatiḥ :- sākṣādbhūtam vadati kucayorantaram dvaitavādam
Bauddhaḥ :- bhāvo bodhakṣaṇikamahimā saugate dattapādaḥ
Jainaḥ :- bāhvormūle nayati śucitāmārhati kācidīkṣā
Sarve :- nābhermūlam prathayati phalam sarvasiddhāntasāram.
atra yatibauddhajainānām gaṇikāyām svasiddhāntadharmasambandha-
kathanena svasvapakṣaparigrahayogyatvayojanāt avaskandaḥ.

Views of Abhinavagupta on Prahasaras

Bhāgavatas, *Tāpasa*, *Vipras* and others are the main characters in a *śuddha* type of a Prahasana. Is it not improper to make these noble men the butt of ridicule on the stage ? Abhinavagupta analyses this problem.

Bhāgavatas, *Tāpasa* and *Vipras* are not to be presented as regular rogues on the stage. They are not censurable by nature. It is only due to the association of the rogues that they are tempted to do acts of *Aślīla* and thereby become the laughing stock of the audience

*“ye tu svabhāvataḥ na garhitā bhagavattāpasādiceṣṭāvīṣeṣāsteṣām
prākṛtapuruṣasaṅkrāntidaurātmyoditāmanyasambandhadūṣyamānatayā
prahasaniyatām yātāḥ”.....*¹⁸

The word ‘*yathāyoga*’ in Bharata’s statement has been explained by Abhinava thus “*teṣām samprayoge saṅkhyāyāḥ kramasya tu na kaścinniyama iti darśayati*”¹⁹. There is no fixed number of *Vīthyaṅgas* prescribed while adopting them in the Prahasana. With regard to the number of acts in a Prahasana Abhinava says “*śuddham ekāṅkam saṅkīrṇam tu anekāṅkam veśyādicaritasāṅkhyābālāditi kecit . . .*”²⁰ some critics hold that the *śuddha* Prahasana may have one act and a mixed many acts since it has more characters like the courtezans.

Abhinava also answers the question whether it is worthwhile to present on the stage a Prahasana which generally depicts the life of the degraded persons. He says, the Prahasanas too have their moral appeal in that they show how one should not act. If the association of the rogues can corrupt

17 R.S. - Trivendram Sanskrit Series—No. L. 1916. Page 290.

18 N.S. - G.O.S. II p. 447-448.

19 Ibid.

20 Ibid.

the minds of even the *bhāgavata*, *tāpasa* and *vipra*, it is needless to say what they can do with regard to a common man. On witnessing the Prahasana, a wise man would become wiser and would learn to avoid the wicked.

*"tadviṣaye yaḥ prakṛṣṭo vivādaḥ viruddhatayāvabhāsanena
phalabhūtena sampādyatayā yaduktam prahasyamānam
tathābhūtacaritāvalokanena hi saṃskṛtamatiḥ vyutpādyo
na bhūyastān vañcakānupasarpati iti"*²¹

Nāṭya Darpaṇa follows Abhinavabhāratī in the interpretation of the Nāṭyaśāstra definition of Prahasana. The new point that ND mentions is with regard to Bharata's statement "*atra strī bālāḥ mūrkhādīḥ adhikarī*". Does it mean that the connoisseurs of art are prohibited from seeing a Prahasana? Prahasana being simple in theme and being full of comic situations, appeals to the women, children and the gullible. They are thus trained in the art of witnessing the dramas and analysing them critically. In course of time they too can become connoisseurs of art and witness the perfected play-forms, the Nāṭaka and the Prakaraṇa. A Prahasana is thus a stepping stone in the dramatic art.

*"Prahasanena ca bāla-strī-mūrkhāṇām hāsyapradarśanena nāṭye prarocanā
kriyate. tataḥ sañjātanāṭyarucayaḥ śeṣarūpakaiḥ dharmārīhakāmeṣu vyutpād-
yante"*²²

Among the Prahasanas that have come down to us, Bhāgavadajjukīya,²³ attributed to Bodhāyanakavi appears to be the most ancient one. Mattavi-
lāsaprahasana of Mahendravarmapallava²⁴ (7th century A.D.) and Laṭa-
kamelaka of Śaṅkbadharakavirāja²⁵ (12th century A.D.) are the two other
available Prahasanas belonging to the early period. Hāsyaratnākara,²⁶ Dhur-
tacaraṭa,²⁷ Kandarpakeli²⁸, Ānandakoṣa,²⁹ Bṛhatsubhadraṭa,³⁰ and Kalikeli,³¹
mentioned in some Alamkāra works, are known only by their names. A
number of Prahasanas have been preserved from the 14th century onwards.

21 Ibid.

22 N.D.-G.O.S. Vol. XLVIII Vol. I 1928- Page 128, 129

23 7th cent, (?) Edn. BORS - 1924; Anujan Acban. Cochin,

24 7th cent. Edn. (i) Chowkhambha (ii) TSS (iii) N.P. Unni, Trivendram,

25 12th cent; Edn. (i) KM-20, 1889.

26 Quoted in DR

27 Quoted in SD.

28 Quoted in SD.

29 Quoted in RS.

30 Quoted in RS.

31 Quoted in RS, BP.

To mention a few, *Adbhutaranga*,³² *Dhūrtanartaka*³³, *Dhūrtasamāgama*³⁴ and *Hāsyacūḍāmaṇi*.³⁵

It may not be out of place to add a few lines here on *Hāsyā rasa* since it is the dominant sentiment in *Prahasana*. The *Hāsyā* (comic) has as its basis, the *sthāyibhāva Hāsa* (laughter). The *Hāsyā* is caused by the *Vibhāvas* such as showing unseemly dress or ornaments, impudence, greediness, quarrels, defective limbs or irrelevant words and the like. *Hāsyā* is to be represented on the stage by *Anubhāvas* like the throbbing of the lips, the nose, and the cheek, opening the eyes wide or contracting them, perspiration, colour of the face and taking hold of the sides. *Vyabhicāribhāvas* in *Hāsyā* are indolence, dissimulation, drowsiness, sleep, dreaming, insomnia, envy and the like. *Hāsyā* is of two kinds – *Ātmastha* (self centered) and *Parastha* (centered in others). When a person laughs himself, it is *Ātmastha*. When he makes others laugh it is *Parastha*.

Bharata classifies laughter into six classes.

- (i) *smita* – gentle smile
- (ii) *hasita* – smile
- (iii) *vihasita* – gentle laughter
- (iv) *upahasita* – laughter of ridicule
- (v) *apahasita* – vulgar laughter
- (vi) *atīhasita* – excessive laughter

Smita and *hasita* are found in superior type of persons. The next two are found in average persons. The last two belong to inferior persons.

For a fuller treatment of the *Hāsyā Rasa* see

- (i) *Annals of Bhandarkar Oriental Research Vol-XXII. 1941. Har Dutt Sarma.*
- (ii) *Satindra Nath Sengupta, Journal of Bihar Research Society – Vol. XXXIX-4. 1953.*
- (iii) *K. N. Watave, Journal of University of Poona-Humanities. No. 1. 1953.*
- (iv) *Samskrta Sahitya me hāsyā-Hariprakash, Saptasindhu, Patiyala, Vol. XII-6. 1965.*
- (v) *G. S. Amur, Journal of Kerala University Vol-VII – Humanties, 1963.*

[For *Prahasanas* see —

(i) S.K. Day, <i>Poona Orientalist Vol – vii, 1942 – 43.</i>	—On <i>Prahasanas</i>
(ii) <i>History of Samskrit Literature by M. Krishnamachariar.</i>	— “ —
iii) <i>Samskrit Drama by A.B. Keith.</i>	— “ —
(iv) <i>Types of Samskrit Drama by D. R. Mankad,</i>	— “ —
(v) <i>Indian Drama by Sten Konov,</i>	— “ —
(vi) <i>Theatre of the Hindus by H.H. Wilson.</i>	— “ —]

32 Of *Harjivana*, *Mīra* (17th cent.) His other *Prahasanas* are *Sahṛdayānanda*, *Vibudhamohana*, *Palāṇḍumaṇḍana*, *Prāsaṅgikā*, *Ghṛtakulyāvali*.

33 Of *Sāmrajādikshita* (17th cent.,)

34 Of *Jyotirīvara Kavisekhara* (14th cent.) Edn. NS Press.

35 Of *Minister Vatsarāja* (13th cent.) Edn. TSS.

TABLE - A

Ser. No.	Name of the Varieties	Main Characters	Main Sentiments.	Number of Acts.	Name of the Model play	Main theme	Other details	
1	2	3	4	5	6	7	8	9
1	Nāṭaka (i) avaram-5 acts. (ii) param-10 acts.	King, queen Dhīrodatta Nāyaka	Śṛṅgāra, Vīra.	5 or 10	Abhijñāna Śakuntala Venisamhāra	Prakhyāta (known or Historical)	Five Sandhis	
2	Prakarāṇa (i) Śuddha-heroine (ii) Vikṛta-" (iii) Saṅkīrṇa-" Hero-	Kulastrī Ganikā Both Dhīraśānta	Śṛṅgāra,	5 or 10	Mṛcchakatīka Malatīmā- dhava	Utpādyā (Social theme)	Five Sandhis	
3	Prahasana (i) Śuddha - (ii) Vikṛta- (iii) Saṅkīrṇa-	Vipra, Amā- tya, Vaṇik, Bhagvat, Tāpasa, Vipra. Ves'yā, Ceta Hāsyā Napumsaka, Vīta. Mixed with Vithyāngas.		one (Two)	i, Bhagavadajju° ii. Kalikeli. iii. Lāṭakamelaka.	Utpādyā	Only Mukha and Nirvahaṇa Sandhis	
4	Bhāṇa (i) Śuddha				The Caturbhānī	Utpādyā	do	

1	2	3	4	5	6	7	8	9
		(ii) Vikṛta (iii) Samkirṇa (refer BP and ŚP)	Viṭa	Śṛṅgāra Hāsyā	One			Monologue Play
5	Dīma	-	Gods, Gan- dharvas Yakshas etc., Dhīroddhata hero.	Rudra Also Adbhuta	Four	Tripuravijaya	Prakhyāta	Has magic and supernatural elements
6	Vyāyoga	-	Dhīroddhata Hero	Vīra	One	Saugandhikā- harāṇa	Prakhyāta	No Garbha and Vimarsā sandhis
7	Samavākāra	-	Gods and demons	Vīra	Three	Samudramathana	Prakhyāta	Vimarsā Sandhi prohibited
8	Vīthī	-	Dhīroddhata	Śṛṅgāra	One	Premābhirāma	Utpādyā	Has only Mukha and Nirvahāṇa Sandhis
9	Aṅka	-	Common men	Karuṇā	One	Unmattaraghava	Prakhyāta or Utpādyā	do
10	Īhāmr̥ga	-	Divine and mortal beings	Hāsyā (The Ābhāsa of Śṛṅgāra)	Four.	Rukmiṇīharāṇa	Mīśra	Only three Sandhis

TABLE B

Characteristics of the Prahasanas according to Nāṭyaśāstra	New characteristics mentioned in other works on dramaturgy.
1 Has two varieties - śuddha and saṅkīrṇa.	1 Has three varieties - Śuddha, Vikṛta and Saṅkīrṇa. (DR)
2 Śuddha - Has Bhagavat, Tāpasa and Vipra.	2 Śuddha has the heretics, Brāhmins, servants and parasites as its characters. (DR)
3 Saṅkīrṇa - Has Veśyā, Ceṭa, Napuṁsaka, Viṭa and Dhūrtas.	3 Vikṛta has eunuchs, chamberlains, ascetics etc. (DR)
4 Theme - Some popular topic of incident of hypocrisy through disputes between Dhūrtas and Viṭas.	4 Saṅkīrṇa type has Vithyāṅgas (DR)
5 May have Vithyāṅgas	5 The Ārabhaṭī Vṛtti, the Viṣkaṁbhaka and the Praveśaka shall not be employed. (SD)
6 Provides light entertainment (rañjakarasapradhāna)	6 May have ten limbs like Avalāgita, Avaskanda etc., (RS)
7 Women, children and the gullible are the chief enjoyers.	7 May have two acts. (NLRK)
8 Simplicity and lack of variety in plot.	
9 Kaiśkī Vṛtti may not be employed.	
10 Has only Mukha and Nirvahaṇa Sandhis	
11 Percussion instruments like Mṛdaṅga, Paṇava and Dardara shall be played when staged.	

SELECT BIBLIOGRAPHY

- 1 *Bhāṇa as a playform*, unpublished thesis of Dr. S.S. Janaki, K.S.R. Institute, Madras-4.
- 2 *Bhāvaprakāśana-GOS*-45*, Oriental Institute, Baroda, 1930.
- 3 *Daśarūpaka* - NS Press, 1941, Sambhodhi 7-1.4

- 4 *History of Sanskrit Literature* by M. Krishnamachariar, Oriental Book Agency, Poona, 1937.
- 5 *Indian Drama* by Sten Konov, Trans, edn., General Printers and Publishers Ltd., 119, Dharmasthala Street, Calcutta-13.
- 6 *Indian Kāvya Literature* by A.K. Warder, Motilal Banarsidass, Delhi-7, 1973.
- 7 *Kāvyaśāstra*, KM- 71, NS Press, 1934.
- 8 *Nāṭaka Lakṣaṇa Ratna Koṣa*, American Philosophical Society, Nov.1960.
- 9 *Nāṭya Darpaṇa*, GOS - 48, Oriental Institute, Baroda, 1928.
- 10 *Nāṭya Śāstra*, KM - 42, NS Press, 1943. ; GOS - 36, 1956.
- 11 *Rasārṇava Sūdhākara*, TSS - 40, 1916.
- 12 *Sāhitya Darpaṇa*, NS. Press 1910.
- 13 *Sanskrit Drama* by A.B. Keith, Oxford University Press. 1954,
- 14 *Theatre of the Hindus* by H.H. Wilson.
- 15 *Type of Sanskrit Drama* by D.R. Mankad, Urmi Prakasana Mandir Denso Hall, Karachi, 1936.

Abbreviations Used

BORI	- Bhandarkar Oriental Research Institute
BP	- Bhāva Prakāśana of Śāradātanaya.
DR	- <i>Daśarūpaka</i> of Dhanañjaya.
GOS	- Gaekwad Oriental Series.
JOR	- Journal of Oriental Research.
KM	- Kāvya Mālā Series
ND	- <i>Nāṭya Darpaṇa</i> of Rāmacandra and Guṇacandra.
NLRK	- <i>Nāṭaka Lakṣaṇa Ratna Koṣa</i> of Śāgaranandin
NS	- <i>Nāṭya Śāstra</i> of Bharata Muni.
NS Press	- Nirnayasagar Press edition.
Rs	- <i>Rasārṇava Sūdhākara</i> of Simhabhūpāla.
SD	- <i>Sāhitya Darpaṇa</i> of Viśvanātha.
TSS	- Trivandrum Sanskrit Series edition.

A CLOSE LOOK AT THE PLOT-CONSTRUCTION OF THE KĀDAMBARĪ

Vijay Paudya

According to the tradition (and we have got no reason to set it aside) the Kādambarī left incomplete by Bāṇa was completed by his son. So while examining the construction of the plot one has to bear in mind this dual authorship which is likely to give rise to inconsistencies in various forms in the plot. Moreover discrepancies are also likely to creep in the plot on account of the bulk of the work and its many twists and turns in the plot. Against this background it is here proposed to examine the plot-construction of the Kādambarī mainly from the three points of view viz. characterisation, general structure of the plot and time-element.

First we shall deal with the characterisation. In the very beginning of the story the king Śūdraka is shown to have strong aversion to the pleasures of the amorous sports and scant regard for the fair-sex¹. Now this is not just a trait, simply devised to distinguish another kingly character i.e. Tārāpīḍa which is to follow him in the story. As the story at the end discloses that the king Śūdraka is none but the hero and Chandrapīḍa who all the time has love dormant in his bosom for his beloved Kādambarī. It would have been quite incongruous to have depicted the king Śūdraka to be indulging in carnal pleasures with women-folk. Thus a seemingly insignificant trait has turned out to be much significant in view of the denouement of the story and this has been achieved quite artistically.

The character of Puṇḍarīka throughout his three births has consistently displayed the traits of irresoluteness and impatience. Being rash in his actions, he has invited much suffering upon himself. In the first birth as Puṇḍarīka, no sooner he meets Mahāśvetā, than he is irresistably drawn to her and unable to bear the pangs of separation from her even for a while dies. Before dying he does not forget to commit one more rash act which in turn is to bring to him untold miseries. While dying Puṇḍarīka anathematised the God Moon to undergo love-lorn sufferings similar to his in life after life on the earth. The Moon also cursed him to undergo similar sufferings along with him. At first sight there appears to be a flaw in the characterisation of Puṇḍarīka whom the author describes as the rendezvous of all learnings and the confluence of all austerities. But his character is destiny. In spite of all his scholarship and penances he is unable to check

himself and falls headlong in love with Mahāśvetā and dies. This is all because of his innate irresoluteness which persists in his next birth of Vaiśampāyana. On the bank of the Acchoda lake, his dormant love of previous birth for Mahāśvetā is awakened, reminiscences are aroused and he is again drawn to Mahāśvetā who all the while is penancing for reunion with Puṇḍarika. Vaiśampāyana makes advances to Mahāśvetā and prattles declaring his love for Mahāśvetā. Mahāśvetā unknowingly curses him to be a parrot. He is born as a parrot in the forest of the Vindhya mountain. The parrot happens to obtain shelter in the hermitage of the sage Jābāli who relates the previous life-history of the parrot. The parrot remembers everything of his past. Meanwhile he is advised by his friend Kapiñjala to remain in the hermitage only. But as is his wont, he cannot have patience and sets out to meet his beloved. Again he is trapped but this time in the care-taking affectionate hands of his heavenly mother Lakṣmī, who is introduced as Cāṇḍālakanyā in the beginning of the story. Now in these three births covering the expanse of the entire work consisting of Pūrvabhāga and Uttarabhāga both, the character of Puṇḍarika or Vaiśampāyana as a *friend of Candrapīḍa* or a parrot has displayed out and out, the trait of irresoluteness. Why? The author of the Uttarabhāga with a remarkable perspicacity points out the reason that he was born of a female semen only². This obviously has a reference to the story that Lakṣmī by the mere sight of the sage Śvetaketu conceived and gave birth to Puṇḍarika.

Take the character of Kapiñjala, a friend of Puṇḍarika. He is turned into a horse on account of the curse of a space-traveller i. e. a God with whom he collided in haste. When Candrapīḍa rides on this horse for the first time, he offers his apology—

महात्मन्वर्चन, योऽसि सोऽसि । नमोऽस्तु ते । सर्वथा मर्षणीयोऽयमारोह्यातिक्रमोऽस्माकम् ।
अपरिगतानि देवतान्यप्यनुचितपरिभवभाञ्जि भवन्ति ।³

While chasing a Kinnara-couple, Candrapīḍa traverses many more miles and comes a far from the camp of his army. As he was resting on the bank of the Acchoda lake the author describes the horse first listening to the notes of the song. At that time the reader takes it to be the intention of the author to delineate the effects of such a heavenly voice even on animals. But the reader is in for a surprise. The end of the story discloses that it was all the deliberate doings of the horse which in fact was Kapiñjala retaining the previous birth's faculties. This shows the consummate skill displayed by the two authors in the Plot-construction.

It was Tagore who with his keen poetic sensibilities pointed out the raw deal which the character of Patralekhā received at the hands of the

author. But a close scrutiny of the plot would indicate that in the authors' plan of the plot no such thing existed. Of course, a reader would have liked it very much to see a minor character like Patralekhā blossomed into a major one. Patralekhā is none but Rohiṇī the heavenly spouse of the God Moon who has come down on the earth to look after Candrāpīḍa, her lord. She is quite intimate to Candrāpīḍa but any relation is out of question on the earth and the author has deliberately chosen to portray this unidentifiable relation in a charming manner. Her too much intimacy with Candrāpīḍa might have aroused a sort of jealousy. This has been borne out by the end of the story when Kādambarī seeks information about Patralekhā from Chandrāpīḍa, and accordingly she is informed. She feels a little bit ashamed of herself for harbouring jealousy against Patralekhā.

कादम्बरी तु तेच्छ्रुत्वा रोहिण्यास्तदोदारतया स्नेहलतया महानुभावतया सपतिव्रततया पेशल-
तया च विस्मितहृदया परं लज्जिता न किञ्चिदपि वक्तुं शशाक ।⁴

This sentence of the Uttarabhāga pre-supposes that part of the story in the Pūrvabhāga in which Patralekhā has displayed all these traits by her devotion to Candrāpīḍa.

Kādambarī's very late entrance in the story has been pointed out as a flaw in the contraction of the plot by many of the critics⁵. But the closer scrutiny of the plot would justify the late entrance of the heroine. According to the canons of Sanskrit literature Candrāpīḍa of divine origin would be the hero and Kādambarī by virtue of her being the spouse of the hero would be the heroine of the piece. According to the design of the plot, Puṇḍarīka and Mahāśvetā are to receive maximum attention of the author. Puṇḍarīka's falling in love with Mahāśvetā resulted in the entrance of two other characters viz. Candrāpīḍa and Mahāśvetā. To wit Puṇḍarīka unable to bear the agonising separation from Mahāśvetā cursed the Moon. There was no initiative on the part of the Moon to get involved into any kind of love affairs. So love-affair of Candrāpīḍa and Kādambarī is in a way adventurous in the story and it being so it should receive less attention of the author. This fits well in the author's scheme of the plot. In the first birth, Moon did not have any love-affair. In the second only he finds his beloved in Kādambarī. By this time love of Puṇḍarīka had run the whole gamut of it. Similarly when love dawns upon Kādambarī for the first time Mahāśvetā by that time had already undergone the joys and sorrows of love. So from this point of view this Candrāpīḍa and Kādambarī love-pair is junior and younger in respect of love to that of Puṇḍarīka and Mahāśvetā. This admirably suits well in the entire design of the plot. The late entrance of the heroine also might be due to as Pandya Chhaganlal Harilal conjectures, "The poet must have thought that it is better to introduce the heroine at the opportune time and keep constantly before the

eyes of the reader upto the end of the book rather than to usher her early and then not finding the central place on the stage in the story for her."

Even this late entrance of Kādambarī is compensated as her character is endowed with the most poetic feelings. Peterson's quotation would not be amiss here. "On Kādambarī in particular Bāṇa has spent all his wealth of observation, fullness of imagery and keenness of sympathy. From the moment when for the first time her eye falls and rests on Candrāpiḍa, this image of a maiden heart torn by the conflicting emotions of love and virgin shame, of hope and despondency, of cherished filial duty and a new born longing, of fear of the world's scorn and knowledge that a world given in exchange for this will be a world well lost takes full possession of the reader".

Many critics have found faults with the general structure of the plot. Mm. P. V. Kane says, "Another serious blemish is that in the Kādambarī we meet with a defect in constructive art which is due to the device of weaving stories within stories. The reader is unable to carry in his head the bewildering turns and convolutions of the story and the confusion of curses and counter-curses. The fact that the greater part of the story is put in the mouth of a parrot is a serious draw back to the verisimilitude of the work." Now this emboxing tales within tales which C. Kunhan Raja terms as 'relay method of narration' was a well-tried one in the ancient Indian literature. If at times it sounds confusing and clumsy it has its merits also. The story deals with a world in which super-natural elements are galore! Now in this atmosphere it is neither unrealistic nor bizzare that the story is put into the mouth of a parrot! This is not a drawback to the verisimilitude of the work but quite keeping in with the supernatural background of the story. Moreover narration by the characters themselves as the story proceeds makes it a first-hand account. This is in itself quite dramatic and leads itself a great deal of convincing credibility. Dr. De tries to defend Bāṇa by attributing all the defects of intricacies and confabulations of the story to Bhūṣaṇabāṇa who is the author of the Uttāra-bhāga in which all these convolutions of the story occur. He says "these elaborate intricacies occur in the second part of the work. This important fact is ignored when one criticises Bāṇa for his highly complex plot and charges him with deficiency of constructive power." This opinion presumes that denouement of the story is not properly brought about as well as someother denouement is possible. And critics are not wanting in casting aspersions on the ability of Bhūṣaṇa in bringing the story to its natural end. Critic after critic has expressed doubts about the development of the plot in the Uttarabhāga but has not paused to deliberate whether there is any other denouement possible. Dr. De opines, "We have no means except from scattered and uncertain hints

in the narrative itself of knowing whether Bāṇa wanted to develop it with all its later bewildering turn and confusion of curses and changing personalities or reborn heroes." A charge of hurried treatment of the remainder of the plot has been levelled against Bhūṣaṇa. Whether "the different lines of the story are made to converge far more rapidly than Bāṇa would have done."¹³ is a moot point and difficult to decide either way on account of its being highly hypothetical. But this much can be said with certainty that Bhūṣaṇa has unfolded the plot as Bāṇa would have done it. The Uttarabhāga is a natural outcome of the Pūrvabhāga. In view of what is preceded in the Pūrvabhāga the denouement is quite logical and inevitable. Bhūṣaṇa seems to be aware of this when he says.

बीजानि गर्भितफलानि विकाशभाजि वज्रैव यान्युचितकर्मवलास्कृतानि ।
उत्कृष्टभूमिविततानि च यान्ति पुष्टिं तान्येव तस्य तनयेन तु संहृतानि ॥¹⁴

So the son brought the story to a conclusion which his father had intended. The Uttarabhāga is a natural culmination of the Pūrvabhāga. Bāṇa intended Śūdraka who appears to be an outsider in the story to be the hero Candrāpīḍa. Bāṇa has thrown a hint about it. Śūdraka, as noted earlier, is shown to be averse to the feminine lures not just for the sake of characterisation but he is Candrāpīḍa with love lurking in his bosom for Kādambarī all the time. This is so artistically achieved that it is not even easily noticeable. Similarly the parrot also should be a character in the story and who else can that be except the companion of the hero ? Had not that been the denouement it would have been a serious flaw in the plot-construction for having introduced redundant characters and episodes not germane to the plot. Kādambarī and Mahāśvetā are there on the bank of the Achhoda lake waiting for their lovers and so who else the Cāṇḍalakanyā introduced in the beginning can be except the doting and affectionable mother Lakṣmī of Puṇḍarīka who was in need of such motherly care. From the foregoing analysis it should be quite clear that Bhūṣaṇa has unrevellled the plot and brought a denouement of the story as intended by Bāṇa. Successful execution of the plot depends also largely upon the arrangement of various incidents and descriptions. Various episodes and descriptions have been very judiciously arranged avoiding the tiring-repetitions and providing the contrast which enlivens story-telling. In the beginning of the story the another en passant mentions the city of Vidiśā and does not pause, here to describe it in details as he is very shortly to describe the city of Ujjayini elaborately. Similarly pompous and luxurious court-life is contrasted with serene life of the birds of the forest and the hermitage of Jābālī. The whole atmosphere of the Kādambarī is shrouded with nebulous mystery which arouses and sustains curiosity of the reader impelling him to made through the much maligned long descriptions.

Bhūṣaṇa has taken every care not to have any discrepancy even of a minor nature in the plot and to present the work as an organic whole. The Pūrvabhāga and the Uttarabhāga are nowhere at variance. At times Bhūṣaṇa very subtly and artistically unfolded the plot in complete consilience with the earlier portion written by Bāṇa. At the first meeting between Chandrāpīḍa and Kādambarī Bāṇa has mentioned a trifle episode of Parihāsa a parrot and Kāliṇī a starling.¹⁵ Now in the Uttarabhāga Kādambarī while lamenting over the death of Chandrāpīḍa mentions among many other things these parrot starling¹⁶ which even if forgotten would not amount to any serious omission. When Kapiñjala who has now been transformed from Indrāyudha relates his own tale he mentions the God Moon as saying that Mahāśvetā has been born of Gauri of the moon-ray-famil Apsaras.

वत्सा तु महाश्वेता मन्मथूलसंभवाद्भरसः कुललब्धजन्मनि गौर्यामुत्पन्ना¹⁷ ।

This has an allusion to the birth-story of the fourteen families of Apsaras narrated in the Pūrvabhāg. In the Uttarabhāga Candrāpīḍa after listening to the tale of Kādambarī in his separation reminisces the entire episode. He recounts the following incidents in order (i) his following Kinnara-pair (ii) his sighting the lake Acchoda (iii) his hearing the song (iv) his meeting Mahāśvetā (v) Taralikā's advent (vi) his accompanying Mahāśvetā to the mountain Hemakūṭa (vii) his meeting Kādambarī and falling in love with her.¹⁸ In every detail, this recounting is in perfect harmony with the earlier story where the incidents took place with the same order and details.¹⁹

Let us now examine the time-element in the plot-construction. The authors have at times very skillfully suspended time in the story. As Mahāśvetā does not age time also stands still. It's all very delightful. In one part of the world the two characters Puṇḍarīka and Mahāśvetā are being tossed by the storm of love. In another part of the world there are a king by the name Tārāpīḍa and his queen Vilāsavati. The royal couple has to be progeny-less for a long time in order to allow Puṇḍarīka and Mahāśvetā to grow up and fall in love with each other. Ultimately Puṇḍarīka dies after having cursed and got cursed by the moon. Now it is time for Vilāsavati and Manoramā the wife of Śukanāsa a minister of Tārāpīḍa to conceive and give birth to Candrāpīḍa and Vaiśampāyana respectively. Both grow up. Meanwhile in the Gandharva region on the bank of the Acchoda lake Mahāśvetā is performing rigorous austerities and along with her, her friend Kādambarī also waits for the advent of Chandrāpīḍa. The hero comes and feels attracted to the heroine and both in love with each other. First it was the turn of Vaiśampāyana to die and to be turned into a parrot and then Chandrāpīḍa too dies on account of the grief of his friend's sad and

sudden demise. In this mundane world Vaiśampāyana is born as a parrot and passes through many travails. Candrāpīḍa is born as the king Śudraka. It is worth noting that the author has not given the detailed account of Śudraka's life and his upbringing. It was very thoughtful on the part of the author to have chosen to dwell upon the life of the parrot as the royal life's account would be repetitious in view of the later lengthy account of Candrāpīḍa. Both the friends meet. Śudraka leaves his this body and there Candrāpīḍa comes to life. The parrot also shakes off its body and comes to Puṇḍarīka from the blue heavens! It's all so charmingly intriguing. In the light of this discussion we well understand how the criticism, "This description of the parrot's birth-place Ujjayini and the details of Chandrāpīḍa's birth and education etc. are dealt with in unnecessary details" by Mrs. Neeta Sharma²⁰, has miserably failed to grasp the design of the plot-construction. In one sweep Mrs. Neeta Sharma has dismissed these events which Bāṇa has very meticulously built up. The parrot's birth, its growing up etc. have to be described in details in order to show some lapse of time and enable the parrot and Śudraka to come face to face. The same motive is discernible in the case of Candrāpīḍa whose upbringing has been described in some details so as to allow river of time to flow.

Thus foregone scrutinisation would indicate that much fore-thought and pre-planning have gone into the making of the plot of *Kādambarī*. This feat deserves the highest kind of approbation in view of the work having dual authorship and a big bulk. This is no mean achievement and it has been achieved with impeccable artistic design. W.H. Hudson, the doyen of the English critics lays down the following requisites of the plot-construction "We demand that the story shall its own particularly way to be good one and also that it shall be skillfully put together. By this we mean that on careful examination of all its details it shall reveal no gaps or inconsistencies, that its incidents shall appear to spontaneously involve from its date and from one another, that commonplace things shall be made significant by the writer's touch upon them, that the march of events however unusual shall be so managed as to impress us orderly and natural in the circumstances and that the catastrophe whether foreseen or not shall satisfy us as the logical product and summing up of all that has gone before."²¹ The foregoing analysis is vindication of this somewhat long quotation by W.H. Hudson laying down the essentials of the plot-construction. Sambodhi 7.1-4.

REFERENCES

- 1 तस्य चात्रिविधिगीषुतया महासत्त्वतया च तृणमिव लघुवृत्तिं स्रैणमाकलतः प्रथमे वयसि वर्तमानस्यापि रूपवतोऽपि सन्तानार्थिभिरमात्यैःपेक्षितस्यापि सुरतसुखस्वोपरि द्वेष इवासीत् ।
Nirnayasagar Press Edition hereafter referred to as NSP p. 13.
- 2 Ibid p. 676
- 3 Ibid p. 676
- 4 Ibid p. 709
- 5 (i) "One looks in vain for the appearance of the heroine whose name the work bears till one has nearly gone through half of the work."
Kale in his introduction to Bāṇa's Kādambarī, p. 1.
- (ii) S. V. Dixit in 'Bāṇabhaṭṭa : His life and Literature.' p. 94.
- (iii) De in 'A History of Sanskrit Literature.' p. 23.
- 6 Gujarati translation of Kādambarī 6th edn. p. 35
- 7 Quoted by Mm P.V. Kane in his introduction to Kādambarī, p. 28.
- 8 (i) Ibid p. 30.
- (ii) Keith in 'A History of Sanskrit literature.' p. 230.
- (iii) De in 'A History of Sanskrit literature' p. 230,
- 9 Kādambarī p. 9.
- 10 A History of Sanskrit literature p. 326.
- 11 Ibid P. 230,
- 12 Keith in 'A History of Sanskrit literature' p. 326.
- 13 Mm. P. V. Kane in Kādambarī p. 91.
- 14 NSP. p. 486.
- 15 Ibid pp. 402—403.
- 16 Ibid p. 625.
- 17 Ibid p. 631.
- 18 Ibid p. 524.
- 19 Ibid from p. 257—to p. 428.
- 20 Bāṇabhaṭṭa—A literary study of Literature p. 111.
- 21 An Introduction to the study of literature p. 137.

THE LANGUAGE OF CANDĀ'S PṚTHVĪRĀJA-RĀSAU

LĀTĪYA APABHRAMŚA

H. C. Bhayani

(1)

In the Introduction to his edition of the *Purātanaprabandha-saṅgraha*,¹ published in 1936, Late Jinavijaya Muni drew the attention of the scholars to the four verses² appearing in the *Pṛthvīrāja prabandha* and *Jayacanda-prabandha* from that collection and discussed their unique importance for the authenticity and textual history of the medieval Rajasthani-Hindi epic *Pṛthvīrāja-rāso* (PR) ascribed to Candā. Jinavijaya pointed out that because three of the four verses referred to above could be traced in the larger recension of PR., that provided positive evidence for genuine older basis for the latter. The *Pṛthvīrāja-prabandha* and the *Jayacanda-prabandha* are to be dated between 1300 and 1500 A. D. The language of the four verses mentioned above has Late Apabhramśa features, e.g. clusters have not undergone simplification as yet. Some date between twelfth and thirteenth century can be safely assumed for it. Accordingly a verse composition commemorating and glorifying the career and heroic deeds of Pṛthvīrāja Cāhuāna and Jayacanda Raṭṭhauda can be assumed to have been extant during that period.

Jinavijaya's discovery proved revolutionary for the study of PR. It generated numerous discussions and controversies and inspired considerable scholarly efforts to investigate the textual problems of PR. New MSS. of PR. were unearthed and on the basis of the available materials four recensions - Shortest, Shorter, Larger, and Largest - were set up. Making use of numerous MSS. of these recensions (and their versions) Late Mata Prasad Gupta attempted to reconstruct³ the 'original' text of PR. According to him the Shortest recension was much more representative of the original against all the other recensions. But even in the former he considered several verses to be later interpolations and hence he did not accept them in his reconstructed text. While giving credit to Gupta for his systematic and very elaborate effort to critically reconstruct the original text of PR, it should be also said that his text-critical criteria and grounds for selection and rejection of readings require a critical discussion, as they appear to have been influenced to a degree by subjective consideration. But assessing Gupta's reconstruction of PR. is in no way a main or direct concern of the present article. The aim here is simply to draw attention to one more citation from the PR.

found in an old work and indicate its implications for the original text and language of PR. The work was published years back, yet so far nobody has noticed this citation and realized its importance because of its extremely corrupt character.

(2)

Sāhityamīmāṃsā,⁴ an anonymous work on Sanskrit poetics, while treating Rasa in its sixth chapter describes Rīti, Vṛtti and Jāti in that connection. The Jāti is divided into three types Sanskrit, Prakrit and Apabhraṃśa, and the last one is subdivided as Superior (e. g. Āvāntya, Lāṭīya), Middling (e. g. Ābhīra, Gūrjara) and Inferior (e. g. Kāśmīra, Eastern). For the pure Lāṭīya Apabhraṃśa Jāti the following illustration is given (we reproduce it exactly as is printed in the Trivandrum edition).

दिविदग्मअकगुरुषघटिअदळिदळपटधिगरुअसणतरुणुणतसअळजळर।सिपवणविरिअरगरुषरद-
हिततिदडिदाडिकडककमळकठिणुकसमसइसेसुळपळइसळककअचंदपआणउपप्परसिअअदपवं हडुवि-
सइदिदिहइहमाचलिमचलिमचलिअमहइपळट्टिहइह ।

After some persevering efforts we partially succeeded in recovering from this formless mass of letters word- and line-structures. It became obvious that the contents of the verse indicated that it was possibly derived from some poem about the deeds of Pṛthvīrāja Cāhuāna and Jayacanda Ratṭhaūda. The metre was tentatively identified as Kavitta (i.e. Rōlā or Śaṭpada). Guided by these facts, we scanned the Nāgarī Pracārīṇī Sabhā edition of PR. and identified the *Sāhityamīmāṃsā* illustration as verse no. 1073 in the 61st Samaya. According to the concordance tables given by Gupta⁵ this verse is found in all the recensions of PR. except the Shortest recension (represented by the Dharanoj MS.) We give below first the *Sāhityamīmāṃsā* verse as partially restored by us and thereafter verse 61/1073.

डर दिग्गअ गुरु संघट्टिअ दलि दलि पडहि गुरुअ गिरि (?)
सण (?) तरु चुण सअल जलरसिअ वण गिरि (?)
.....अर गुरु (?) अरट्टिअ किडिहि दिद दाद कडकइ ।
कमद-कडि णु (?) कसमसइ सेसु सलवलवि न सकइ ॥
अयचंद पआणउ संभरसि, अहव बग्हुंहु विसट्टिहइ ।
हिमाचल म चलि म चलि म म चलि, अहव मही वि पळट्टिहइ ॥

डर द्रुग्गम अरहरहि अदर दरि परहि गरुअ गिरि ।
त्रिण बन धन दूटंत अरनि धसमसइ हयनि भर ।।

सर समुंद परभरहि डिदह डिद डाह करक्कांहि ।
कमठ पिदठ कलमलहि पहुमि महि प्रलय पलट्टहि ॥

जयचंद पयानौ संभरत फुनि ब्रह्मंड विलुट्टिहय ।
मम चलहि म चलि मम चलि म चलि चलहि त प्रलय पलट्टिहय ॥

The reconstructed stanza can be roughly translated as follows: When you, O Jayacāṃda, even just think of marching (against some enemy), then, frightened (by the pressure and commotion to be imminently generated from the enormous army), the huge guardian elephants of the directions bump against one another; huge mountains topple down: all oceans, forests and mountains (?) get pulverized;--is ground to dust (?); the fang of the Boar (carrying the Earth) crackles; the back of the Tortoise make crumbling noises; the serpent Śeṣa cannot stir; the whole universe might fall apart. O Himālaya, do not become shaky, do remain steadfast, otherwise the Earth itself would become topsyturvy.

The date of the *Sāhityamīmāṃsā* is uncertain. Sambasiva Sastri believes it to be the work of Mañkhuka and places it in the 12th century.⁶ Rāghavan shows that it has borrowed from Bhoja, Kuntaka and Kṣemendra.⁷ There are two other works called *Sāhityamīmāṃsā* dated in the fifteenth century or thereabout. Thus it turns out that two years prior to Jinavijaya's publication of the very striking evidence from the Jain Prabandhas, we had before us, in published form, a Sanskrit work on poetics that contained a citation deriving from PR. But due to the totally obscure character of the passage, nobody paid the slightest attention to it.

(3)

We may now point out some far reaching implications of the present unexpected discovery.

1. Once again the existence of a famous verse composition on the life and exploits of Pṛthvirāja Cāhuāṇa and Jayacanda Raṭṭhaūḍa at a fairly early date is demonstrated.

2. The language of the work was Late Apabhraṃśa influenced by spoken idioms of the western region. What is most significant is the fact that from the *Sāhityamīmāṃsā* we get a definite designation of the language of PR. There it is called Lāṭīya Apabhraṃśa.

The regional element in the standard literary Apabhraṃśa had assumed further significance so that the earlier three-fold classification into Nāgara, Upanāgara and Vrācaḍa was superceded, prior to Bhoja, by a classification of greater delicacy that subsumed the regional distinction under

the status distinction. According to Bhoja, the Āvantya and Lāṭīya varieties of Apabhraṃśa were superior, the Ābhīra and Garjara were middling and the Kāsh̄mīra and Eastern were inferior^a. The *Sāhityamīmāṃsā* has adopted this scheme.

We have at present hardly any materials to ascertain the grammatical basis that distinguished the different varieties of literary Apabhraṃśa. It seems likely that the language of the original PR. had characteristics due to which it might be described as the prior form of what is called by scholars Old Western Rajasthani. This question, however, of the language of the original PR. deserves separate and independent discussion. What is most significant for our purpose here is the fact that by the time of the *Sāhityamīmāṃsā* PR. had achieved such recognition and status that it could be cited in works on poetics.

3. This newly discovered citation from PR. provides further evidence for calling into question the validity of Gupta's view that the text of PR. as preserved in the Dharanoja MS. is textually nearest to the original PR. and that no verse that is not found in that MS. belonged to the original PR. And because this view forms the basis of Gupta's reconstructed text of the 'original' PR. the latter also requires to be reexamined.

Neither of the two verses of Canda cited in the *Purātanaprabandha-saṅgraha* finds a place in Gupta's reconstructed text, even though one of them is found in all the recensions of PR. and the other in the Larger and Largest recensions. Similarly the verse cited in the *Sāhityamīmāṃsā* is found in all the recensions of PR. except the Shortest one, but it also would count as a later interpolation according to Gupta's criteria. Thus when the earliest known citations from PR. are to be excluded from its reconstructed original, the principles set up for that reconstruction require to be critically reconsidered. A fresh effort is called for to recover, by using sound principles of reconstruction, the original Rāsau in Lāṭīya Apabhraṃśa that was known to the authors of the *Sāhityamīmāṃsā* and the *Purātanaprabandha-saṅgraha*.

(4)

A verse closely resembling the PR. citation in the *Sāhityamīmāṃsā*, occurs in Ratnamandiragaṇin's *Upadeśatarāṅgiṇī*⁹ (beginning of the 16th Cent. A. D.). It was composed by the poet Āma, who is said to have recited it in praise of Jayasīṃha Siddharāja, the Cauḷukya ruler of Gujaraṭ (first half of the 12th cent. A. D.), at the latter's court. The verse is as follows:

इरि गइंद डगमगिअ चंद-कर मिलिय दिवायर ।
डुल्लिय महि हल्लिय(इड) मेरु जल इंपिय सायर ॥

मुहड-कोडि थरहरिय क्रूर (? क्रोड) क्रूरम् कडक्किय ।
 अन (? त)ल-विन(?त)ल षसमसिय पुहवि सहु प्रलय पलडिय ॥
 गज्जति गयण कवि आम भणइ सुरमणि फणमणि इक्क हुय ।
 मा गहिहि म गहि म म गहि म गहि मुच्च मुच्च जयसिह तुह ॥

(*Upadeśa-taraṅgiṇī*, I.v. 202.p.64)*

It describes the upheavals that shook the very foundation of the earth and that were caused by Jayasimha's act of twisting his moustache (signifying an aggressive gesture forboding march against an opponent).

The amount of similarity in wording, form and meaning between this verse and the PR. verse cited in the *Sāhityamīmāṃsā* is so great that the conclusion that one of them is written in imitation of the other becomes inevitable. Moreover, the last line of the *Upadeśa-taraṅgiṇī* verse is nearer to the last line of the verse-text according to the Nāgarī Pracāriṇī recension rather than to that as found in the *Sāhityamīmāṃsā*. We are inclined to think that the author of the *Upadeśatarāṅgiṇī* has used in the present case some earlier *Siddharāja-Prabandha*, that utilized some recension of PR. (different from the one available to the author of the *Sāhityamīmāṃsā*) for this purpose.

In this connection it is to be pointed out that there was a regular stylistic convention, onwards at least from the tenth century, to praise the great power or strength of a royal hero by describing in exaggerated terms the march of his armies (and in the later bardic style, with onomatopoeic verbs) in terms of the devastating effects it generates on the agencies responsible for maintaining the stability of the earth. In Rājasekhara's *Bālarāmāyaṇa* Rāvaṇa's act of stringing Śiva's bow is extolled thus :

पृथ्वि स्थिरा भव भुजंगम धारयैना
 त्वं कूर्मराज तदिदं द्वितयं दधीथाः ॥
 दिक्कुजराः कुरुत तत्रितये दिधीर्षां
 देवः करोति हरकार्मुकमाततज्यम् ॥

(*Bālarāmāyaṇa*, I. v. 49)

In similar style and terms the army's march is described at several places in the Old Gujarati poem *Bharateśvara-Bāhubali-Rāsa*,¹⁰ composed in 1185 A.D. by Śālibhadra-sūri. Consider the following passages :

रह-भय-भरि टलटलिय मेरु सेस-मणि मंडड खिल्लिय ।

(*Bharate*°, v. 16c.)

कंपिय पय-भरि शेष रहिउ विण साहीउ न जाइ तु ।
 सिर डोलावइ धरगिहिं ए टूंक टोल गिरि-शृंग तु ।
 सायर सयल वि झलझलिय गहलिय गंग-तरग तु ।

(Bharate°, vv. 35-36)

हय-खुर-रवि ऊछलिय खेह छाइय रवि-मंडल ।
 घर धूचइ कलकलिय कोल कोपिउ काहडुल (? आखंडल) ॥
 टलटलिया गिरि-टूंक टोल खेचर खलभलिया ।
 कडडिय क्रूर-कंध-संधि सायर झलहलिया ॥
 चल्लिय समहरि सेस-सीसु सलसलिय न सककइ ।
 कंचण-गिरि कंधार-भारि कमकमिय कसकइ ॥
 कंपिय किन्नर-कोड पडिय हर-गण हडहडिया ।
 सेकिय सुरवर संग सयल दाणव दडवडिया ॥

(Bharate°, vv. 127-129)

धमधमीय धरयल ससिय न सककइ सेस कुलगिरि कमकमई ।

(Bharate°, v. 145c.)¹¹

The aggressively heroic gesture also of twisting the moustache figures in the *Bharateśvara-Bahubali-rāsa* :

जोइय भरइ नरिंद कटक मूँछइ वल घल्लइ ।

(Bharate°, v. 130c.)

'The sovereign Bharata, having taken a look at his (massive, powerful) army, gave a twist to his moustache.'

In conclusion, we may observe that as in Jinavijaya Muni's considered opinion, *Prthvirāja-prabandha* and *Jayacānda-prabandha* were a part of the core of the Prabandhas which formed the basis of the *Purātana-prabandha-saṅgraha* and which were composed by Jinacandra in 1290 V.S., we can assign Canda's *Prthvirāja-rāsau* to c. 1235 A.D. i.e. say within three or four decades after Prthvirāja's death. This date accords well with the character of its language, which still preserved in the bardic tradition considerable features of literary Apabhraṁśa and hence was known to the author of the *Sāhityamīmāṃsā* as Lāṭīya Apabhraṁśa.

*

Verses about Prthvirāja and Jayacandra cited in the *Purātana-prabandha saṅgraha*.

इककु बाणु पट्टवीसु जु पइं कइंवासह-मुक्कउ
 उर-भितरि खडहडिउ धीर ककखंतरि चुनकउ ।

बोअं करि सञ्जीउं भंमइ सुमेसर-नेदण
एहु सु गडि दाहिमउ खणइ खुदइ सईभरिवणु ।
फुड छंडि न जाइ इहु लुडिमउ वारइ फलकउं खल गुणइ ।
न जाणउं चंद-बलहिउं किं न वि-सुदइ इइ फलइ ॥

(पुरातनप्रबन्धसंग्रह, पृथ्वीराजप्रबन्ध, पृ० ८६०)

अगहु म गहि दाहिमउ रिपुराय-खयंकइ
कहु मंत्रु मम ठवंउ एहु जंबूय मिलि जगगइ ।
सइ नामा सिकखवउं जाइसिक्खविउं बुज्झइ
जंपइ चंद-बलिहु मज्झ परमक्खर सुज्झइ ।
पहु पहुविराय सईभरिधणी सयंभरि सउणइ संभरिसि
कईवास विआस विसट्टविणु मच्छिबंषि बद्धउ मरिषि ॥

(पुरातनप्रबन्धसंग्रह, पृथ्वीराजप्रबन्ध, पृ० ८६१)

त्रिणिह लक्ष तुखार सबल पाखरीअइं जसु हय
चऊदसइ मयमत्त दंति गरुजेति महा-मय ।
वीस लकख पायकक सफर-फारकक घणुद्धर
रुसहु अरु वल्लु जान संल कु जाणइ ताई परं ।
छत्तीस लक्ष नराहिवइ विही-विनडिउ हो किम भयउ
जयचंद न जाणउ जलहु कइ गयउ कि मूउ कि घरि गयउ ॥

(पुरातनप्रबन्धसंग्रह, जयचन्दप्रबन्ध, पृ० ८८)

जइतचंदु चककवइ देव तुह दुसह पयाणउ
धरणि घसवि उद्धसइ पडइ रायह भंयाणउं ।
सेधु मणिहिं संकियउ मुक्कु हय-खरि सिरि खंडिउ
तुट्टउ सो हर-घवल्लु धूलि जसु खिय तणि मंडिउ ।
उच्छलीउ रेणु ज सगि गय सुकवि जलहु सच्चउं चवइ
वग इंदु त्रिंदु भुयजुअलि सहस नयण किण परि मिलइ ॥

(पुरातनप्रबन्धसंग्रह, जयचन्दप्रबन्ध, पृ० ८८-८९)

*

Notes

1. Singhi Jaina Series, No 2.
2. These are given here at the end of the main text of the paper.
3. *Pythvīrāja-rāsau*. 1964. For some of the numerous discussions and controversies about various aspects of PR. see *Pythvīrāj Rāso Kī Vīvecanā*, 1959, Rajasthan University.
4. edited by K. Sambasiva Sastri, Trivandrum Sanskrit Series, No, 104, 1934, p 92-93, Sambhodhi 7.1-4

It is quite likely that unaided by the knowledge of the language, meaning, word structure etc. of this passage the editor might have wrongly read some of the characters in his original MS.

5. *Pythvira-śāsu*, Appendix, p. nau.

The text of the verse as found in the MSS. of other recensions of PR. might be useful in restoring the original.

6. *Sāhityamīmāṃsā*, Introduction, p. 6.

The *Sāhityamīmāṃsā* has been edited very carelessly and the printed text contains numerous errors, as already observed by Raghavan (*Sṛṅgāra Prakāśa*, pp. 93, 705). In this connection we may note a very queer fact that in the strange textual confusion we find in the portion beginning with the last line of p. 160 and ending with the fifth line on p. 161 we find a citation that can be identified as the beginning portion of the *Dasaratha Jātaka*. (i. e. Jātaka no. 461.) If the text here is authentic, this would be quite a unique instance of a Pall citation in a Sanskrit work on poetics.

7. *Sṛṅgāra Prakāśa*, 1963, p. 93.

8. *Sṛṅgāraprakāśa*, ed. by G. R. Josyer, vol. 1, p. 102-103. The illustrations are textually highly corrupt. For an attempt at restoration of their text see H. C. Bhayani, 'The Apabhraṅga passages from Bhoja's *Sṛṅgāraprakāśa*.' I-VII, *Journal of the Oriental Institute, Baroda*, 25, 1976, 355-357.

9. Published in Yaśovijaya-grantha-mālā, 2. I came across this verse accidentally in R. Samkṛtyana's *Hindī-Kāvya-kāśā*, 1945, p. 394.

10. Edited by Jinavijaya Muni, 1941.

11. Descriptions in a similar vein occur elsewhere also in the larger recension of PR. See for example vv. 61/1059-1062 describing the march of Jayasūda's army.

ZODIACAL CIRCUMFERENCE AS GRADUATED IN JAINA ASTRONOMY

Sajjan Singh Lishk and S.D. Sharma

Abstract

Lunar zodiac of the Rig-Vedic Hindus consisted of 27 nakṣatras¹ (asterisms). Jains first measured zodiacal stretches of nakṣatras (asterisms) into time degrees and included Abhijit (α Lyrae) nakṣatra (asterism) to account for the discrepancy in lunar motion. A simple probe is rendered into a series of developments of graduating zodiacal circumference into $27 \frac{21}{67}$ days (time degrees)² of a nakṣatra month (lunar sidereal revolution) and subsequently into $819 \frac{27}{67}$ muhūrtas (1 muhūrta = 48 minutes) of a nakṣatra month, 54900 muhūrtas of a 5 year cycle and 360 saura days (one saura day equals the time taken by the sun to move on 1/360th part of zodiacal circle) finally leading to the development of equal amplitude system of nakṣatras when Abhijit (α Lyrae) was again dropped with the advent of Siddhāntic Astronomy. It is to be emphasised that these evolutionary developments of zodiacal division are peculiar to pre-Āryabhaṭṭīyan Indian astronomy and are entirely free from any Greek or Babylonian influences.

Introduction

Here it would be worthy of introduction that Jains had a peculiar theory³ of two Suns and two Moons and two sets of nakṣatras (asterisms). Here we need not enter into whatever may be the mystery of the real and counter bodies existent in Jaina Prakrit texts, China, Greece, and ancient Babylon⁴ but one will find that actually a single set of nakṣatras (asterisms) constituted the lunar zodiac of Jains.⁵

Theory

1. Zodiacal stretch (=ZS) of every nakṣatra (asterism) has been expressed in time-units called muhūrtas (1 muhūrta=48 minutes). In this context Jambūdvīpa Prajñapti⁶ =(JP) 9.8 states as :

i. e.,

“Abhijit combines with Moon for $9 \frac{27}{67}$ muhūrtas (1). Śatabhiṣa, Bharanī, Ārdrā, Āśleṣā, Svātī and Jyeṣṭhā (6 nakṣatras) combine (with Moon) for 15 muhūrtas each (2). Three Uttarās, Punarvasu, Rohiṇī and Viśākhā

(6 nakṣatras) combine (with Moon) for 45 muhūrtas each. (3) The rest of the 15 nakṣatras (asterisms) combine (with Moon) for 30 muhūrtas each (4)."

A conspicuous view is presented in the following table No. 1 :

TABLE No. 1

Table of Nakṣatras (asterisms and their zodiacal Stretches (-ZS) in time units called muhūrtas (1 muhūrta=48 minutes)

Sr. No.	Nakṣatras	ZS in muhūrtas	Sr. No.	Nakṣatras	ZS in muhūrtas
1.	Abhijit (α Lyrae)	9 $\frac{27}{67}$	15.	Puṣya (δ Cancri)	30
2.	Śravaṅga (α Aquilae)	30	16.	Āśleṣā (ε Hydrae)	15
3.	Dhāniṣṭhā (β Delphini)	30	17.	Maghā (α Leonis)	30
4.	Śatabhiṣā (λ Aquarii)	15	18.	Pūrvāphālgunī (δ Leonis)	30
5.	Pūrvābhādrapada (α Pagasi)	30	19.	Uttarāphālgunī (β Leonis)	45
6.	Uttarābhādrapada (γ Pagasi)	45	20.	Hasta (δ Corvi)	30
7.	Rēvatī (ξ Piscium)	30	21.	Citrā (α Virginis)	30
8.	Āsvini (β Arietis)	30	22.	Svāti (α Bootis)	15
9.	Bharanī (41 Arietis)	15	23.	Viśākhā (α Libra)	45
10.	Kṛttikā (γ Tauri)	30	24.	Anurādhā (δ Scorpīi)	30
11.	Rōhinī (α Tauri)	45	25.	Jyēsthā (α Scorpīi)	15
12.	Mṛgāśīrṣa (λ Orionis)	30	26.	Mūla (λ Scorpīi)	30
13.	Ārḍra (α Orionis)	15	27.	Pūrvāśādhā (δ Sagittarii)	30
14.	Punarvasu (β Geminorum)	45	28.	Uttarāśādhā (σ Sagittarii)	45

It can be easily computed that

$$\sum_{n=1}^{28} (ZS)_n = 819 \frac{27}{67} \text{ muhūrtas.}$$

Where n denotes the serial number of a nakṣatra (See Tab. 1)

= Length of a nakṣatra month (Sidereal revolution of Moon)

67 nakṣatra months = 1 yuga (5-year cycle) = 1830 days⁷.

This suggests that lunar zodiacal circumference was graduated in 819 $\frac{27}{67}$ muhūrtas of a nakṣatra month (sidereal revolution of Moon). This view is strengthened by the fact that the zodiacal positions of Moon and Sun at syzygies were also defined in terms of balance of muhūrtas of nakṣatras (asterisms) occupied by them respectively. For instance, Śūrya Prajāpati* (SP, 10, 22, 15) states as : i.e.,

Ed. 1907, p. 10, 22, 15.

“ At the ending moments of the last 62nd pūrṇimā (full moon day) of the 5-year-cycle, which nakṣatra (asterism) is occulted by Moon ?

(The answer is) Uttarāṣāḍhā (σ Sagittarii); the ending moments of Uttarāṣāḍhā (σ Sagittarii).

Which nakṣatra (asterism) is occulted by Sun at that time ?

(The answer is) Puṣya (δ Cancri) nakṣatra (asterism) with balance of $19 \frac{43}{62} + (\frac{1}{62} \times \frac{1}{67} \times \frac{33}{1})$ muhūrtas.”

These data can easily be generated. Thus as we know that on the full moon day,

$$L_s - L_m = \text{Half the zodiacal circumference,}$$

Where L_s and L_m denote the longitudes of Sun and Moon respectively on a full moon day.

$$\begin{aligned} L_s - L_m &= \frac{1}{2} \times 819 \frac{27}{67} \text{ muhūrtas (Zodiacal circle = } 819 \frac{27}{67} \text{ muhūrtas).} \\ &= 409 \frac{47}{67} \text{ muhūrtas.} \end{aligned}$$

In the present case,

$L_m = 0$, because zero of the scale of graduating the zodiacal circumference in muhūrtas coincides with the ending moments of Uttarāṣāḍhā (σ Sagittarii) or beginning of Abhijit (α Lyrae) nakṣatra (asterism) where the Moon is posited at the end of 62nd pūrṇimā (full-moon day) or the beginning of the 5-year cycle.

At the ending moments of the 62 pūrṇimā (full-moon day)

$$L_s = 409 \frac{47}{67} \text{ muhūrtas}$$

$$= (429 \frac{27}{67} - 19 \frac{47}{67}) \text{ muhūrtas}$$

$$= \text{Ending moment of Puṣya} - 19 \frac{47}{67} \text{ muhūrtas (using table No. 1)}$$

$$= 19 \frac{43}{62} + (\frac{1}{62} \times \frac{1}{67} \times \frac{33}{1}) \text{ muhūrtas of Balance of Puṣya (δ Cancri).}$$

Similarly the positions of Moon and Sun can also be generated at other syzygies. This shows that the zodiacal circumference was graduated in muhūrtas of a nakṣatra month (sidereal revolution of Moon).

The time for which a nakṣatra (asterism) combines with Sun can be easily computed by applying ratio and proportion as follows :

$x : y ::$ sidereal revolution of Sun : sidereal revolution of Moon where
 $x =$ The period for which the Sun in its sidereal revolution combines with a nakṣatra,

$y =$ Zodiacal stretch of the nakṣatra (asterism) in Muhūrtas or the period for which the Moon in one sidereal revolution combines with it.
 Sidereal revolution of Sun = 366 days of 30 muhūrtas each = 10980 muhūrtas

and sidereal revolution of Moon = $819\frac{27}{67}$ muhūrtas.

$$x : y :: 10980 : 819\frac{27}{67}$$

$$\text{or } x = \frac{67}{3} y \dots \dots \dots (1)$$

If $y = 9\frac{27}{67}$ muhūrtas, $x = 4$ days and 6 muhūrtas.

$y = 15$ muhūrtas, $x = 6$ days and 21 muhūrtas,

$y = 30$ muhūrtas, $x = 13$ days and 12 muhūrtas.

and $y = 45$ muhūrtas, $x = 20$ days and 3 muhūrtas.

The values of x as derived above are also stated in JP 9,8 as :

“Abhijit (* Lyrae) combines with Sun for 4 days 6 muhūrtas only (1). Śatabhisā (λ Aquarii), Bharāṇī (41 Arietis), Ārdrā (* Orionis), Āśleṣā (ε Hydrae), Svāti (α Bootis) and Jyesthā (α Scorpii) (6 nakṣatras) combine (with Sun) for 6 days 21 muhūrtas each (2). Three Uttarās (viz. Uttarabhādrapada i.e. γ Pegasi, Uttarāphalgunī i.e. β Leonis, and Uttarāśāḍhā i.e. (σ Sagittarii), Punarvasu (β Geminorum), Rohiṇī (α Tauri), Viśākhā (* Libra) (6 nakṣatras) combine (with Sun) for 20 days 3 muhūrtas each (3).

The rest of the 15 nakṣatras (asterisms) combine (with the Sun) for 13 days 12 muhūrtas each.”

This suggests that zodiacal circumference was graduated in 366 days of a solar year. But this seems to be of the theoretical interest only.

2. Later, we find still a minute division of zodiacal circumference. The actual velocities of Sun and Moon are depicted with 54900 celestial parts (abbreviated, C.P.) equivalent to the 360° of the modern celestial sphere, SP. 15. 2-3 states :

“How many parts does Moon move in one muhūrta (48 minutes) ?

(Moon) moves 1768 parts of the maṇḍala (diurnal circle) on which (Moon) moves, whereas the maṇḍala (diurnal circle) is divided into 109800 parts.

How many parts does Sun move in one muhūrta ? (The Sun) moves 1830 parts of the maṇḍala (diurnal circle) on which (Sun) moves, whereas the maṇḍala (diurnal circle) is divided into 109800 parts.

The rationale of this expression is easily discernible.

The two moons describe a maṇḍala (diurnal circle) of 109800 parts in one lunar sāvaṇa day (moonrise to moonrise).

$$\begin{aligned}\text{Velocity of either Moon} &= \frac{109800}{2} \text{ parts/lunar sāvaṇa day} \\ &= 54900 \text{ parts/lunar sāvaṇa day}\end{aligned}$$

Again 1768 lunar sāvaṇa days = 1830 days of 30 muhūrtas each°.

$$1 \text{ lunar sāvaṇa day} = \frac{1830 \times 30}{1768} = \frac{54900}{1768} \text{ muhūrtas}$$

∴ Velocity of either Moon = 1768 Parts/muhūrtas
Similarly,

$$\begin{aligned}\text{Velocity of either Sun} &= \frac{109800}{2} \text{ parts/day of 30 muhūrtas} \\ &= 1830 \text{ parts/ days}\end{aligned}$$

This indicates that the zodiacal circumference was graduated into 54900 celestial parts (gagana khaṇḍas).

It may be seen that this number 54900 is the same as the number of muhūrtas in a 5-year cycle, for

$$\begin{aligned}\text{One 5-year-cycle} &= 1830 \text{ days} = 54900 \text{ muhūrtas} \\ (\because 1 \text{ day} &= 30 \text{ muhūrtas})\end{aligned}$$

Numerically,

54900 C.P. = 54900 muhūrtas in a five-year cycle. Thus the earlier concept of dividing zodiacal circle in the ratio of muhūrtas of the 28 nakṣatras (asterism) in a nakṣatra month (sidereal revolution of Moon) was further developed into dividing zodiacal circle in the ratio of respective sums of muhūrtas of the 28 nakṣatras (asterisms) in a 5-year cycle.

One 5-year cycle = 67 nakṣatra months¹⁰ (Sidereal revolutions of Moon,
Numerically,

54900 C.P. = 67 x length of a nakṣatra month in muhūrtas

$$\text{pr } \sum_{n=1}^{28} (\text{C. P. of a nakṣatra})_n = 67 \sum_{n=1}^{28} (ZS)_n$$

Where n is the serial number of a nakṣatra (asterism)

Starting from Abhijit (Lyrae) as the first one (see table No. 1).

$$\text{C.P. of a nakṣatra (asterism)} = 67 ZS \dots (2)$$

From eq. No. 2, zodiacal stretch in C. P. of every nakṣatra can be easily computed. I. C. Jain has compared the celestial parts of nakṣtras (asterisms) with the modern degrees of arc. A typical table is reproduced below¹¹ :

TABLE No. 2

Nakṣtras (asterisms) and their zodiacal stretches in C.P.

Sr. No.	Name of asterism	Stretch in C.P.	Remarks, stretch from and upto
1.	Āsvini	2010 C.P.	Aries from 0 onwards
2.	Bharani	1005 C.P.	Aries
3.	Kṛttikā	2010 C.P.	Aries upto 4575 and Taurus 450 C.P.
4.	Rohini	3015 C.P.	Taurus
5.	Mṛgaśīrṣā	2010 C.P.	Taurus upto 4575 and Gemini 900 C.P.
6.	Ārdrā	1005 C.P.	Gemini
7.	Punarvasu	3015 C.P.	Gemini 4575 and Cancer 345 C.P.
8.	Puṣya	2010 C.P.	Cancer
9.	Āśleṣā	1005 C.P.	Cancer
10.	Maghā	2010 C.P.	Cancer 4575 and Leo 795 C.P.
11.	Pūrvāṣāḍhī	2010 C.P.	Leo
12.	Uttarāṣāḍhī	3015 C.P.	Leo 4575 and Virgo 1245 C.P.
13.	Hastā	2010 C.P.	Virgo
14.	Citrā	2010 C.P.	Virgo 4575 and Libra 690 C.P.
15.	Svāti	1005 C.P.	Libra
16.	Viśākhā	3015 C.P.	Libra 4575 and Scorpio 135 C.P.
17.	Anurādhā	2010 C.P.	Scorpio
18.	Jyēṣṭhā	1005 C.P.	Scorpio
19.	Mūlā	2010 C.P.	Scorpio 4575 and Sagittarius 585 C.P.

Sr. No.	Name of asterism	Stretch in C.P.	Remarks, stretch from and upto
20.	Pūrvāṣādhā	2010 C.P.	Sagittarius
21.	Uttarāṣādhā	3015 C.P.	Sagittarius 4575 and Capricorn 1035 C.P.
22.	Abhijit	630 C.P.	Capricorn
23.	Śravaṇa	2010 C.P.	Capricorn
24.	Dhanīṣṭhā	2010 C.P.	Capricorn 4575 and Aquarius 1110 C.P.
25.	Śatabhiṣā	1005 C.P.	Aquarius
26.	Pūrvābhādrapada	2010 C.P.	Aquarius
27.	Uttarābhādrapada	3015 C.P.	Aquarius 4575 and Pisces 2565 C.P.
28.	Revati	2010 C.P.	Pisces 4575 and Aries O.C.P.

Incidentally it may be seen that the motion of Sun (1830 C.P. per muhūrta) relative to that of the Moon (1768 C.P. per muhūrta) is $(1830-1768) = 62$ C.P. per muhūrta. Thus there is a conjunction of Sun and Moon after $\frac{54900}{62}$ muhūrtas or 29.516 days whereas the modern value is 29.5305 days.¹²

3. A new mode of graduating the zodiacal circumference is also found implied in the notion of Sīmāviṣkambha, literally 'lock of the limits' or the demarcation of the limits. The Sīmāviṣkambhas of all the nakṣatras (asterisms) have been stated in SP. 10.22.5 as :

"Out of these 56 nakṣatras (asterisms),

- (i) There are two Abhijits (α Lyrae) nakṣatras of $\frac{630}{30 \times 67}$ Sīmāviṣkamb each.
- (ii) There are 12 nakṣatras of $\frac{1005}{30 \times 67}$ Sīmāviṣkambha each viz. 2 Śatabhiṣas (λ Aquarii)...upto 2 Jyeṣṭhās (α Scropii)
- (iii) There are 30 nakṣatras of $\frac{2010}{30 \times 67}$ Sīmāviṣkambha each, viz. 2 Śravaṇas (α Aquilae)...upto 2 Pūrvāṣādhās (δ Sagittarii),
- (iv) There are 12 nakṣatras of $\frac{3015}{30 \times 67}$ Sīmāviṣkambha each, viz. 2 Uttarābhādrapadas (γ Pegasi)...upto (two) Uttarāṣādhās (σ Sagittarii).

Sambhodhi 7.1-4

It is evident by inspection that Śmāviṣkambha of any nakṣatra (asterism) is $\frac{630}{30 \times 67}$, $\frac{1005}{30 \times 67}$, $\frac{2010}{30 \times 67}$, $\frac{3015}{30 \times 67}$, corresponding to its zodiacal stretch in muhūrtas, i.e. $9 \frac{27}{67}$, 15, 30 or 45 muhūrtas respectively (see Table No. 1).

If the zodiacal stretches in muhūrtas are converted into zodiacal stretches in days of 30 muhūrtas each, we have zodiacal stretch in days = $\frac{\text{Zodiacal stretch in muhūrtas}}{30}$

Using this relation, ZS in days of any nakṣatra may be easily computed. Thus the following table of nakṣatras and their zodiacal stretches in days may be easily obtained (See table No. 3).

TABLE No. 3

Nakṣatras and their zodiacal stretches (=ZS) in days

Total number of nakṣatras (Asterisms)	ZS in muhūrtas	ZS in days	ZS in days with the same denominator 30×67
1	$9 \frac{27}{67}$	$\frac{630}{30 \times 67}$	$\frac{630}{30 \times 67}$
6	15	$\frac{15}{30}$	$\frac{15}{30} \times \frac{67}{67} = \frac{1005}{30 \times 67}$
15	30	$\frac{30}{30}$	$\frac{30}{30} \times \frac{67}{67} = \frac{2010}{30 \times 67}$
6	45	$\frac{45}{30}$	$\frac{45}{30} \times \frac{67}{67} = \frac{3015}{30 \times 67}$

In the light of the foregoing discussion this shows that Śmāviṣkambhas of nakṣatras (asterisms) represent their zodiacal stretches in days expressed as fractions having the same denominator probably for a better comparison. Thus the zodiacal circumference was graduated in days of a nakṣatra month i.e. $\frac{54900}{30 \times 67}$ days. The correspondence between days of nakṣatras and the modern degrees of arc works out as follows :

$$\frac{54900}{30 \times 67} \text{ days (time degrees)} = 360^\circ$$

$$\frac{630}{30 \times 67} \text{ days} = 4^\circ \frac{8}{61}$$

$$\frac{1005}{30 \times 67} \text{ days} = 6^{\circ} \frac{36}{61}$$

$$\frac{2010}{30 \times 67} \text{ days} = 13^{\circ} \frac{11}{61}$$

$$\frac{3015}{30 \times 67} \text{ days} = 19^{\circ} \frac{47}{61}$$

4. Later still a grand scheme of graduating the zodiacal circumference was evolved. This is based on the fact that 360 saura days (one saura day equals the time taken by Sun to move on 1/360th part of zodiacal circle) make 3 seasons of 4 saura months (a saura month consists of 30 saura days) each. In this context, JP. 9. 17-19 states as :

i. e.,

“(1) How many nakṣatras (asterisms) are completed in the first month of Varṣā (rainy season) ? (The answer is) Uttarāṣāḍhā (α Sagittarii) remains for 14 ahorātras (days and nights), Abhijit (α Lorae) for 7 ahorātras, Śravaṇa for 8 ahorātras and Dhaniṣṭhā (β Delphini) for one ahorātra. Second month of Varṣā--Dhaniṣṭhā (β Delphini) for 14 ahorātras (days and nights), Śatabhiṣā (λ Aquarii) for 7 ahorātras, Pūrvābhādrapada (α Pegasi) for 8 ahorātras, and Uttarābhādrapada (γ pegasi) for one ahorātra.

Third month of Varṣā...Uttarābhādrapada (γ Pegasi) for 14 ahorātras Revatī (ξ Piscium) for 15 ahorātras and Āśvinī (β Arietis) for one ahorātra.

Fourth month of Varṣā..Āśvinī (β Arietis) 14, Bharāṇī (41 Arietis), 15 and Kṛttikā (η Tauri) for one ahorātra.

(2) First month of Hemanta (Winter)..Kṛttikā (η Tauri) 14, Rohiṇī (α Tauri) 15 and Mṛgaśīrṣa (λ Orionis) for one ahorātra (day and night).

Second month of Hemanta..Mṛgaśīrṣa (λ Orsonis) for 14, Ārdrā (α Orio-nis) 8, Punarvasu (β Geminorum) 7 and Puṣya (δ Cancri) for one ahorātra.

Third month of Hemanta..Puṣya (δ Cancri) for 14 ahorātras, Āśleṣa (ε Hydrae) 15 and Maghā (α Leonis) for one ahorātra.

Fourth month of Hemanta..Maghā (α Leonis) for 14 ahorātras, Pūrvā-phālguṇī (δ Leonis) 15 ahorātras and Uttarāphālguṇī (β Leonis) for one ahorātra.

(3) First month of Grīṣama (Summer) ..Uttarāphālguṇī (β Leonis) for 14 ahorātras, Hasta (δ Corvi) 15 ahorātras and Citrā (δ Virginis) for one ahorātra.

Second month of Grīṣma.. Citrā (α Verginis) for 14 ahorātras, Svāti (α Bootis) for 15 ahorātras, Viśākhā (α Libra) for one ahorātra

Third month of Grīṣama.. Viśākhā (α Libra) for 14 ahorātras, Anurādhā (δ Scorpii) for 8 ahorātras, Jyesthā (α Scorpii) for 7 ahorātras and Mūla (λ Scorpii) for one ahorātra.

Fourth month of Grīṣama.. Mūla (λ Scorpii) for 14 ahorātras, Pūrvāṣādhā (δ Sagittarii) for 15 ahorātras, and Uttarāṣādhā (α Sagittarii) for one ahorātra."

These data may be seen at a glance in table No. 4

TABLE No. 4

Table of Nakṣatras (asterisms) and their number of ahorātras (days and nights) associated with different months of the year.

Season	Sr. No. of month	Nakṣatras and their number of ahorātras (days and nights).
Varṣā (Rainy)	1.	Uttarāṣādhā 14, Abhijit 7 Śravaṇa 8, Dhaniṣṭhā 1.
	2.	Dhaniṣṭhā 14, Śatabhiṣā 7. Pūrvābhādrapada 8, Uttarābhādrapada 1.
	3.	Uttarābhādrarada 14, Revati 15, Aśvini 1.
	4.	Aśvini 14, Bharani 15, Kṛttikā 1.
Hemanta (Winter)	1.	Kṛttikā 14, Rohiṇī 15, Mṛgaśīrṣa 1.
	2.	Mṛgaśīrṣa 14, Ārdrā 8, Punarvasu 7. Puṣya 1
	3.	Puṣya 14, Āśleśā 15, Maghā 1
	4.	Maghā 14, Pūrvāphālgunī 15, Uttarāphālgunī 1
Grīṣma (Summer).	1.	Uttarāphālgunī 14, Hasta 15, Citrā 1
	2.	Citrā 14, Svāti 15, Viśākhā 1
	3.	Viśākhā 14, Anurādhā 8, Jyethā 7, Mūla 1
	4.	Mūla 14, Pūrvāṣādhā 15, Uttarāṣādhā 1.

This shows that twenty individual nakṣatras (asterisms) plus four pairs of nakṣatras (asterisms) i.e., Abhijit (α Lyrae) and Śravaṇa (α Aquilae), Śatabhiṣā (λ Aquarii) and Pūrvābhādrapada (α Pegasi), Ārdrā (α Orionis) and Punarvasu (β Geminorum) and Anurādhā (δ Scorpii) and Jyesthā (α Scorpii) have been allocated 15 saura days each. This hints upon a 24-fold division of the zodiacal circumference comprised of 360 saura days (one saura day equals the time taken by the Sun to move on 1/360th part of zodiacal circle).

Besides, we find that Uttarāṣāḍhā (σ Sagittarii) lying near the Winter solstice is associated with last saura day of the 4th saura month of Griṣama (Summer) when the Sun is in the neighbourhood of Summer solstice. This shows that the number of saura days associated with any nakṣatra (asterism) represents its number of acronical risings in the eastern horizon after sunset. In this context, Henry C. King¹³ also refers to the use of dekanal system, a kind of clock calendar of the stars, constellations and parts of constellations based on a year of 360 days, used by priests in some parts of the east. With the observed disposition of dekan stars, both the time and the direction could be found out. Ipso facto the Jainian approach may be contemplated as a sign of graduating the zodiacal circumference into 360 saura days.

Besides, if Summer ends with Sun at Summer solstice, winter solstice coincides with one saura day of Uttarāṣāḍhā (σ Sagittarii) i.e. 14 saura days (time degrees) preceding winter solstice coincided with Abhijit (α Lyrae) nakṣatra (See Table No. 4). Taking 72 years for 1° (= one saura day of) precession, we have.

$$14^\circ \text{ (Saura dys) of precession} = 72 \times 14 = 1008 \text{ years.}$$

Thus this observation dates about 1008 years after Winter solstice coincided with the beginning of Abhijit (α Lyrae) nakṣatra. So the event might have occurred in about 3rd/4th century A. D., i.e. just the transition period between pre-Siddhāntic and Siddhāntic astronomical systems.

Be it mentioned that the method of season determination as implied in the given data (vide table No. 4) has been exhaustively dealt with in a separate paper.¹⁴ However a passing reference may be made that allotment of equal numbers of saura days to the seasons is an indication that some inequalities of the Sun were not at all conceived contrary to the notion of step functions in Babylonian astronomy.

5. Discussion

In Vedic period, days were called after the names of nakṣatras (asterisms).¹⁵ That was the first attempt to graduate zodiacal circumference in 27 days of a lunar sidereal revolution. Moon travels by definition through 27 nakṣatras (asterisms) in each sidereal revolution.¹⁶ Pingree¹⁷ points out from the Rk. recension, verse 18, that 27 nakṣatras (asterisms) have been interpreted as equal arcs of 13° 90' each. It is, of course, true that from verse 18 of the Rk. recension, we find that the Moon travels through a nakṣatra (asterism) in 1 day and 7 kalas such that it completes 67 lunar cycles or covers 1809 (= 67x27) nakṣatras (asterisms) in a 5-year cycles of 1830 days. But this is the average motion of Moon. An estimate of the

mean position of Moon in the neighbourhood of any bright star could help determine the name of day. In this way the conjunction stars of nakṣatras (asterisms) must have been identified. Distance between conjunction stars of any consecutive nakṣatras is not constant. So a nakṣatra (asterism) cannot be easily corresponded to an arc of $30^{\circ} 20'$. Similarly Biot guessed that Hindu nakṣatras (asterisms) were theoretically generated corresponding to 27 days for which the Moon remains visible in a lunar month.¹⁸ In the light of this discussion, Biot's views are easily refutable. The ancient Hindus were aware of lunar stations among the stars. A remarkable advancement in this regard was made by exponents of School of Jaina astronomy who measured the longitudinal stretches of nakṣatras (asterisms) in days of nakṣatra month (sidereal revolution of Moon). A naked eye observer rounded off the zodiacal stretches of nakṣatras (asterisms) to the nearest whole number of half-days. 15 nakṣatras (asterisms) obtained 2 half-days each, 6 nakṣatras one one half day each and naturally the rest of the 6 nakṣatras three half days each so as to correspond the 27 nakṣatras (asterisms) with 27 days: But the length of a nakṣatra month (sidereal revolution of Moon) is $9\frac{27}{67}$ muhūrtas or $\frac{21}{67}$ days (30 mahūrtas = 1 day) more than 27 days. Thus the inclusion of Abhijit (α Lyrae) nakṣatra (asterism) with zodiacal stretch $9\frac{27}{67}$ muhūrtas or $\frac{630}{30 \times 67}$ days was necessitated. Kaye mentions that Abhijit (α Lyrae) is the extra nakṣatra and there is a legend (Maitraīya Brāhmaṇa iii, 230.11) that it dropped out, but Taittirīya Brāhmaṇa (1.5.2.3) marks it as a new comer.¹⁹ This fact hints that Jainā system of astronomical thought had established its identity in the Brāhmaṇic period also and zodiacal circumference was graduated in 28 nakṣatras (asterisms) corresponding to $27\frac{21}{67}$ days of a nakṣatra month (sidereal revolution of Moon). It is worthy of note that $27\frac{21}{67}$ or 27.313 days is the length of nakṣatra month (sidereal revolution of Moon) correct upto one place of decimal fraction. (The correct value is 27. 3216615 days).²⁰ Thus the arguments of Sir W. Jones et al²¹ that perfect exactness being either not attained or not required by Hindus, they fixed on the number 27 and inserted Abhijit (α Lyrae) for some astrological purpose for their nuptial ceremonies, are altogether questionable. Zodiacal stretch of a nakṣatra (asterism) in days was called its Simāviṣakambha.

Later on Simāviṣakambhas of all the nakṣatras (asterisms) were converted into Muhūrtas and thus the zodiacal circumference was graduated in $819\frac{27}{67}$ muhūrtas of a nakṣatra month (sidereal revolution of Moon). Then still a minute division was evolved. A muhūrta (time degrees) was sub-divided

into 67 parts known as celestial parts (gagana khaṇḍas) such that the zodiacal circumference was graduated into 54900 C.P.

It is worth-mentioning here that unequal division in muhūrtas can provide a standard scale for weeding out the actual identifying stars of the nakṣatras because this unequal division in muhūrtas permits all yogatārās (identifying stars) of nakṣatras in their respective divisions. Although these divisions are not sensitively dependent on the velocity of the Moon (which may be of any magnitude between maximum to minimum dependent on the position of Ucha with period of the order of $9\frac{1}{2}$ years) but is certainly dependent upon the stretches of the Moon's passages at least to cover the extremities of the respective lunar asterismic patterns. Astronomically this zodiacal division is more important as regards naked eye amateur observations than the simplified equal divisions for some practical usage. It is however worth-mentioning here that in the study of syzygies in the 5-year cycle of fixed Jaina calendar, this unequal division in muhūrtas did not exactly conform to the observation. Thus the amateur astronomer divided the nakṣatras into three categories i.e. kula, upakula and kulopaku'la.²² This simply reflects upon the degree of keenness possessed by amateur Jaina astronomers in their studies in the division of zodiacal circle.

About a thousand years after Winter solstice coincided with the beginning of Abhijit (α Lyrae) nakṣatra (asterism) i. e. in nearabout 3rd/4th century A.D., they switched from the lunar motion over to the solar motion and divided the zodiacal circle into 24 equal parts, each part representing nakṣatra (asterism) except 4 parts which represented a pair of nakṣatras (asterisms) each. The zodiacal circumference was clearly graduated in 360 saur days of a saura year (In ancient Chinese astronomy, too, a zodiacal circumference was graduated in the number of days in a year).²³ This led to the division of zodiacal circle in 360° and the equal amplitude system of nakṣatras (asterism) was developed when Abhijit (α Lyrae) was again dropped with the advent of Siddhāntic astronomy. It is worthy of note that the use of 27 nakṣatras (asterisms) only is hinted upon in Samavāyāṅga Sūtra²⁴ (=SVS). SVS 27.2 states as :

(Quotation No. 7)

i.e.,

“Leaving aside Abhijit (α Lyrae) only 27 nakṣatras (asterisms) are used in Jambūdvīpa (isle of Jambū tree).”

The role of Jaina School of Astronomy in allocating the number of muhūrtas to nakṣatras (asterisms) has left an everlasting impact on Indian

liturgical thought so much so that every Saṅkrānti (Solar ingress) etc. is termed as 15,30 or 45 muhūrta (pertaining to muhūrtas) corresponding to the zodiacal stretch in muhūrtas of the nakṣatra (asterism) occupied by Sun at that time.²⁵ No such series of developments is found in any Babylonian tablets of remote antiquity. Zodiac as known to Babylonians appears, however, for the first time in texts of the year 419 B. C.²⁶ The zodiacal circumference suggests the Hindu origin of its division into modern degrees of Arc.

It may be worth mentioning here that the solar division of zodiac in India is the same in substance as that used in Greece. Sir W. Jones²⁷ remarks that both Greeks and Hindus owe it to an older nation who first gave names to the luminaries of heaven. Need it be emphasized that the hitherto unexplored Jaina contribution in the history of division of zodiacal circle is unique in character of its Hindu origination.

ACKNOWLEDGEMENT

The authors are grateful to professor L.C. Jain for some valuable suggestions in preparation of this paper. Thanks are also due to Dr. K.S. Shukla for encouraging comments.

Notes

This paper was presented at fourth annual session of the Astronomical society of India, Ootakamund session, March, 1978. Some results were reported at L. D. Institute of Indology, Ahmedabad. (June 12, 1978)

1. Cf. Dvivedi, Sudhakara (1906) Jyotiṣa Vedāṅgam, V. 18, p. 14 (Varanasi)
2. For units of time, see Sharma, S. D. and Lishk, S. S. 'Time Units in Ancient Indian Astronomy,' 'Tulsi Prajñā, Vol. 2 No. 7-8, pp. 100-108 (JVB, Ladnun).
3. See Bose, D. M., Sen, S. N and Subarayappa, B. V. (1971) A concise History of Science in India, p. 80 (INSA, New Delhi).
4. Cf. Needham, J. and Wang, L. (1959), Science and Civilisation in China, Vol. 3, p. 228
5. See Jain, L. C. (1975), Kinematics of the Sun and the Moon in Tiloya Paṅṅapti, Tulsi Prajñā, Vol. 1 No. 1, pp. 60-67 (JVB, Ladnun)
For more details see Lishk, S. S. (1978) 'Mathematical Analysis of Post-Vedāṅga Pre-Siddhāntic Data in Jaina Astronomy' Ph.D. thesis, Punjabi University, Patiala.
6. Jambūdvipa Prajñapti (=JP). Hindi translation of Amolak Rishi (Vira era 2446). Jaina Shastradhara Mudralya, Sikandrabad.

The J.P. is the Sixth upāṅga(sub-limb) of Jaina canon of sacred literature. The present recension of the Jaina canonical literature is generally ascribed to the council of Valabhi under the presidency of Devardhi Gaṇin which met during

fifth or sixth century A. D. For more details see our paper 'Sources of Jaina Astronomy', *The Jaina Antiquary*, Vol. 29 Nos 1-2, pp. 19-32.

As regards original quotations whose English translations have been given here reference may be made to respective works by Amolak Rishi as referred to here or Lishk's Ph. D. thesis (See ref. No. 5).

7. See Jaina, Nemichandra (1955), *Jaina Pañcāṅga* (in Hindi). *Jaina Siddhānta Bhāskara*, Vol. 8 Nos. 2 (Arrah).

See also Lal, Sohan. *Jaina Jyotiṣa Patrikā* (from 1972 to 2007 SB in Hindi). Lala Niranjan Dass Ram Lal Sravaka, Dabbi Bazar, Lahore.

See also Vijay, D (1937) *Jaina Pañcāṅga Paddhati* (In Gujarati) (Viramgam).

See also Jaini, Veli Ram (1917) *Jaina Jyotiṣa Tithi Patram Samikṣā* (In Hindi) Ranvir Parkash Yantralaya, Lahore.

8. *Sūrya Prajñapti* (SP) Hindi translation by Amolak Rishi (Vira era 2445). *Jaina Sbastroddhara Mudralaya*, Sikandarabad.

The S.P. is the fifth upāṅga(sub-limb) of Jaina canon of sacred literature. For more details, see ref. No. 6.

9. See ref. No.7
 10. Ibid
 11. See Ref. No. 5
 12. Ibid
 13. King, Henry C. (1957) *The Background of Astronomy*. pp.23-24.
 14. See Lishk, Sajjan Singh and Sharma, S.D. (1977) 'Season Determination Through the Science of Sciatheries in Jaina School of Astronomy.' *Indian Journal of History of Science*, Vol. 12 No. 1 pp. 33-44.
 15. See Dixit, S. B., *Bhārtīya Jyotiṣa Śāstra*, Vol. 1. Part 1. Eng. tr. by Vaidya, R. V. (1969) pp. 44-45.
 16. See Dixit, S. B. op. cit. p. 79.
 17. Pingree, D. (1973) *Mesopotamian Origin of Ancient Indian Mathematical Astronomy*, *JHA*, Vol. 4., pp. 1-12.
 18. Biot, J. B. (1862) *Etudes Sur L' Astronomie Indienne Et Sur L' Astronomie Chinoise*, p. 391 (Paris).
 19. Cf. Kaye, G.R (1924) *Memories of Archaeological Survey of India*, No. 18 *Hindu Astronomy*, p. 22
 20. Cf. Lahiri, N.C. (1973) *Indian Ephemeris*, p. 7 (Calcutta).
 21. Jones, Sir, W., et al (192) *Dissertations and Miscellaneous Pieces Relating to the History and Antiquities, the Arts, Science and Literature of India*. (Ch. Antiquity of Indian Zodiac), pp. 369-390.
 22. For more details, see Lishk, Sajjan Singh, (1978) 'Mathematical Analysis of Post-Vedaṅga Pre-Siddhāntic Data in Jain Astronomy' (Esp. Ch. V. *Jaina Calendar*) Ph. D thesis. Punjabi University. Patiala.
 23. Yabuuti, Kiyosi (1974) 'The Calendar Reforms in the Han dynasties and Ideas in their Background.' *Archives Internationales D'Histoire Des Sciences* Vol. 24 No. 94, pp. 51-65.

Sambhodhi 7-1.4

24. **Samavāyāṅga Sūtra (= SVS)**, Hindi translation by Amolak Rishi (Vira era 2446).
Jaina Shastroddhara Mudralaya, Sikandrabad.

The SVS is the fourth aṅga (limb) of Jaina canon of sacred literature.
For more details, see ref. No. 6.

21. See Jha, Sita Ram (1960) *Muhūrta Cintāmaṇi* (Hindi commentary) p. 77.
26. Cf. Neugebauer, Otto (1952) *The Exact Sciences in Antiquity* p. 97.
27. See Jones, Sir W. (1790) *Antiquity of the Hindu Zodiac. Asiatic Researches, Vol. II*, p. 289.

(We have used the subject matter as contained in Centenary Review of the Asiatic Society of Bengal from 1784 to 1883 A.D. (1885) Part III, p. 22).

SELF-IMMOLATION AS AN EXPEDIENT FOR EMANCIPATION AS REVEALED IN THE UVĀSAGADASĀO

S. N. Ghosal

Some religious systems of the world permit self-immolation. It is never considered a crime in them, on the contrary it is assumed as a pious device, that leads man to the heaven. It leads him to the eternal bliss relieving him of the painful experiences of rebirths. It places him to a superhuman region, where he remains being transformed into a god. Such an idea was prevalent in the Nirgrantha system too. The Jains admit this as a holy rite, which the adherents of the Jaina faith—particularly the lay worshippers (the *upāsakas*) practise with a view to achieving their emancipation from the worldly existences. One gets a very graphic account of this phenomenon from the holy texts of the Jains. The *Uvāsagadasāo* one of the Aṅga-texts bears clear evidence in support of the fact.

Let us go into the details and see how far the above statement is correct. In the *Uvāsagadasāo* there are three stories, which go to support the views that we have expressed above. We particularly refer to the stories of Ānanda, Kāmādeva and Mahāsayaga.

Ānanda lived in the city of Vāṇiyagāma, that was not far from Dui-palāsaya, where a notable shrine—a chaitya occurred. His wife was Śivanandā. Ānanda was a house-holder, who was immensely rich and who stood as a support to many people—his relatives and friends. They consulted him every now and then and sought his advice in their troubles and difficulties. On one occasion he had the opportunity to come in contact with the Lord Mahāvira. He minutely heard the doctrines of the Nirgrantha faith, which the Lord explained to the people. After hearing the religious principles from Mahāvira Ānanda became extremely delighted. There developed a deep craving in his heart for accepting the teachings of the Lord and dedicating himself absolutely to his service. But for certain difficulties he could not forsake the house and take to renunciation completely. So he decided to become a lay worshipper, a *Samanovāsaga* adopting the five *aṇuvratas* and seven *Śikṣāpadas*. This enabled him to remain in the house but to perform the divine services in pursuance of a definite pattern of religious practices.

After courting the life of a lay disciple Ānanda raised upon himself the walls of multifarious restrictions. He avoided the gross violence to life, speaking lies, stealing, contact with many women being contented with his wife and other kinds of coarse sexual pleasures. He then gave up luxuries in all matter and imposed upon himself the burden of a rigorous life. He set a limit to his possessions. He deposited four crores as reserved money, employed four crores for expansion by way of trade and industry. He kept only four stables of cows each stable containing ten thousand cows. He had in his possession land, which was fit to be cultivated by five hundred ploughs merely. He retained only five hundred carts for business purposes and five hundred for personal conveyance. He preserved only eight boats.

Such an attitude of restriction was notable also in the consumption of articles needed for the daily use. He made use of only a single red towel, one juicy stick for tooth-cleaning, one variety of oil for rubbing, one kind of sweet-scented powder, eight pitchers of water for bathing, one pair of silk cloths, one kind of aloes, saffron, sandal paste and others. He displayed the same attitude of rigorism in the use of other articles too. He liked only the white lotus or the jasmine flower, one pair of ear-rings bearing the inscription of his name, one kind of incense etc. In the matter of food and drink he showed the identical restriction. He took one kind of drink a gruel of pulse, one kind of boiled rice prepared with ghee, one kind of soup prepared from *mug* or *māsa* pulse, one kind of clarified butter, one kind of vegetables, one sweet drink, one kind of drinking water and one kind of mouth-perfumes. He avoided the employment of energy to matters, which was destined to be fruitless (*anaṅghādanda*) and non-productive in the future.

Enthused as he was with a spirit of religious fervour and devotion he meticulously avoided all the different kinds of *aticāras*. He avoided the offences against the law of the right faith-*sammattassa aiyārā*, those offences against the vow of desisting from violence to life, from uttering lies, from stealing and also those offences against the provision of being restricted to one wife. He carefully avoided also the offences against the law of making restriction of his possessions. He strictly complied with the dictates of the Śāstras and was very cautious in his conduct and the mode of observance of the daily life. He avoided thus the offences against the vow of desisting from fruitless endeavour (अणाङ्घदंडवेरमण), the vow of retaining inward peace (सामाइयस्स अइयाग), of being within a restricted territory (देसावगासियस्स अइयारा) and finally the vow of perpetrating faultlessly the religious fast-
the पोसहोववास

The teachings of the Lord Mahāvīra overwhelm so deeply the lay worshipper Ānanda that he induces his wife to go to the lord Mahāvīra and accept religious instructions from him. Devoted as she was to her husband she did it and became installed with a deep religious feeling.

Ānanda in this way passed fourteen years observing multifarious kinds of religious works, abstinences, renunciations, fasts etc. (सीलगुणवेरमणपञ्चकृत्वाण-पोसहोववासेहि). Suddenly such a thought flashed into his mind that due to his stay in the house he could not do more vigorously the religious services, which he ought to have done. He then laid the charge of his house to his eldest son and came to his residence Kollā. There he lived close to the Lord Mahāvīra in his *posaha*-house and heard every now and then religious preachings from him. He became more devoted to the austere practices. By this he attained the eleventh standard of a lay-worshipper (उत्तासग-पडिमा). By these austerities and rigorous observances he became very weak and extremely emaciated. This extreme hardship brought for him the *avadhi-jñāna*, a superhuman knowledge, a kind of magic power by which one could see far, beyond the ken of the physical eye. Thus he passed twenty years. Then with a view to attaining the final emancipation he decided to destroy the body by the rejection of food and drink and took to more rigorous practices. For thirty days he survived without any kind of nourishment of the body. He remained submerged in deep meditation. The end came at last and he left the mortal frame.

He became a god after the dissolution of the body and lived in the *Aruṇa vimāṇa* in the *Sohamma*-heaven in the North-east of the *Sohamma vaḍimsaya* along with other gods. But here his stay was not permanent. He was destined to be here for the period of four *paliomas*. But he attained the ultimate liberation in the *Mahāvīdeha*.

This clearly shows that self-immolation is a sanctioned religious practice in the Jaina faith. Lord Mahāvīra approved it and Ānanda brought his emancipation by such abnegation of the worldly existence.

The story of Kāmadeva is similar to that of Ānanda both in contents and purport. Kāmadeva lived in Campā where Jiyasattu was the king. Kāmadeva was distinguished house-holder. His wife was Bhaddā. Like Ānanda he too was the owner of a big estate. Like the former he placed the charge of his family to his eldest son and accepted the duties of a lay worshipper. He received instructions from the Lord and observed religious practices in the secluded corner of the *posaha*-house. He was noted for his devotion and firm resolve to secure emancipation.

On one occasion in the dead of the night a goblin appeared before him with a dazzling sword in his hand. He had a monstrosous shape and a terrific appearance. He asked Kāmadeva to give up the religious practices and threaten him to kill if he would not act according to his words. But Kāmadeva was not daunted by his threats and he remained steadfast in his devotion. Then he took the shape of a gigantic elephant, who looked like a thick mass of cloud. With his two hideous tasks he created fear into one's mind. He tried to dissuade Kāmadeva from his religious observances and asked him to go back to the worldly life. But Kāmadeva did not pay any heed to his threats. Then the monster assumed the appearance of a gigantic serpent, who was discharging poison through his mouth. His hissing noise appeared like the rumbling of the cloud and the same generated a deep consternation into one's heart. The snake made the same proposal to Kāmadeva, but the latter was undaunted like before and was ready to bear any assault, however severe might it have been.

Then a god, who assumed all such appearances to intimidate Kāmadeva and thereby to test his religious fervour appeared before him and praised him with excellent words for his devotion and deep faith in the Nirgrantha doctrines. He begged excuses for his uncharitable act and left the place.

Then on one occasion the lord Mahāvira came to Campā. Kāmadeva too visited the place and received preachings from the lord. Mahāvira referred to the intimidations, which on occasions in the dead of the night the god held before Kāmadeva with a view to dissuading him from the track of right faith of the Nirgrantha doctrine. The lord Mahāvira apprised the people of the efficacy of the Nirgrantha faith, which enabled people to surpass all obstacles and brave all intimidations coming from any source.

Kāmadeva passed twenty years rigidly performing the duties of a lay worshipper. He required in this way the eleven standards. For one month he remained being submerged in meditation and did not take any food. He became extremely emaciated and the end came soon. He left his mortal frame and became transformed into a god in the *Aruṇābha-Vimāna*, in the *Sohamma-Viḍiṃsaya-mahāvīmāna* and the *Sohamma Kappa*. His final stay was settled in the *Mahāvīdeha*. In this legend too as in the former we find the sanction of the self-immolation, that occurs as a step to the ultimate emancipation of the soul.

Let us discuss the story of Mahāsayaga and see how he too adopted self-immolation for achieving the soul. There lived at one time a rich householder Mahāsayaga by name in Rājagrha. He was fabulously rich,

He maintained eight crores of gold coins as reserved money, eight crores for acquiring interest and eight crores for expansion by way of trade and industry. He had thirteen wives, of which Revatī was the foremost. Like Ānanda Mahāsayaga too was inspired with a deep feeling of renunciation after hearing the religious preachings from the lord Mahāvira. But as he could not forsake the house he became a lay worshipper a समणोवासग and imposed upon himself all kinds of restrictions, which at one time Ānanda adopted too.

Among the wives of Mahāsayaga Revatī was extremely cruel, mean and jealous. She made a plan to kill all the co-wives, appropriate their treasures and enjoy coarse pleasures with her husband. She killed the twelve cowives according to the plan and took all their treasures. She took to a very licentious coarse of life, consumed fashes of animals and drank wine. She infact surpassed all limits in both the affairs of the consumption of meat and wine. At one time the king of Rājagrha prohibited the killing of animals in his kingdom. But as she could not live without taking meat she managed to bring two calves from her own stables, which she inherited from her father as paternal property along with other kinds of treasures. Thus she satisfied her greed for meat by killing them although they were surreptitiously smuggled into her house from her father's place.

Like Ānanda Mahāsayaga too passed fourteen years performing multifarious kinds of restraints, pious deeds, abstinences, renunciations, fasts (सीलव्यगुणवेरमणपञ्चकलाण-पोसहोववास) etc. He then decides to leave the house to devote himself more vigorously to the religious austerities in the 'posaha house. He places his eldest son in charge of his family and comes to the secluded holy place for achieving his spiritual advancement.

At this time Revatī severely drunken due to excessive consumption of liquor appeared before her husband in the fast-room. She had no upper garment and her hairs were dishevelled completely. She expressed amorous sentiments and feelings. She tried to dissuade Mahāsayaga from performing religious practices and urged him to come back to the world for enjoying sensual pleasures. But Mahāsayaga remained calm and unruffled. He did not pay any heed to her words.

Suddenly the idea flashed into him to perform more rigorous rites and penances. He resolved to be engrossed in deeper meditation of food and drink. His body becomes emaciated. These rigorous observances endowed him with the spiritual power, the *Avadhijñāna*, by which he could see far beyond the range of the human eyes.

While he was in such a condition of his religious life his wife Revaī again appeared before him and insisted on his going back to the house for enjoying sensual pleasures. Mahāsayaga visualised by his spiritual power (the *avadhijāna*) the miserable condition and sufferings, which were in a store for her. He foretold her that within seven days Revaī would die of dropsy and intestinal troubles and after her death she would be hurled into the hell of *Loluacchua* in the *Raanappabhā* world, where she would stay for eighty-four thousand years along with other sinners. Not being successful in her endeavour Revaī came back home disheartened and dejected. As predicted by her husband she died of her illness within seven days and was thrown into the hell for undergoing the course of sufferings, which were destined for her.

Now the lord Mahāvira told the monk Goyama that a man, who had adopted the rigorous life of self-mortification and meditation for achieving the final goal of emancipation should not disclose by his supernatural power any future evil to any body, as had been done by Mahāsayaga to his wife. So Mahāsayaga should admit his sin and make the necessary expiation for it. Hearing these words from Lord Mahāvira Goyama hurriedly came to Mahāsayaga at Rājagrha and narrated the statement of the lord to him. Mahāsayaga humbly accepted the words of Goyama and after admitting his sin performed the necessary expiation.

Mahāsayaga was extremely weak and emaciated by austere penances and severe religious observances. For twenty years he performed successfully the task of a lay worshipper (समणोवासगपरियाय) and acquired the eleven standardas (उवासगपडिमाओ). He refused food and drink and stopped the nourishment of the body absolutely. He sat in meditation deeply and was not destined to rise again. He remained in this condition for a month. He finally left the mortal frame. After his dissociation from this mortal body he became transformed into a god in the *Arunavādīmsaya*-heaven in the *Sohamma-Kappa*. But this was not the place for his final stay. He was here for the period of four *paliovamas*. The final rest of his soul was at *Mahāvideha*.

The final transformation of Ānanda, Kāmadeva and Mahāsayaga show clearly that killing of oneself for religious purposes is sanctioned in the Jaina religious system. The belief stands at the back-ground of this practice that the body is the source of sin and misfortune. So if one makes his body subject to sufferings he expects happiness in the heaven. If the body is exposed to the worst kind of mortification by the rejection of food and drink one can find a safe place in the heaven by being transformed into a divine being. This indicates incidentally that the soul is

immortal and it does not perish with the dissolution of the body. Self-immolation is thus a religious practice in the Jaina system of thought. Lord Mahāvira approved it and his zealous devotees practised it in his own life-time. It was nevertheless the result of evolution of a strong personality although the materialists will explain it as nothing but the expression of a fugitive mind – an escapist tendency, a device for fleeing away from the insoluble problems of life.

Ṣambhodhi 7-1,4

ANOTHER RARE SPECIMEN OF ARCHAIC JAIN-MĀHĀRĀṢṬRĪ : TARAṂGAVAĪ- KAHĀ OF PĀDALIPTA

H. C. Bbayani

In a valuable paper¹ published in 1936 the late Dr. L. Alsdorf had pointed out the unique importance of the *Vasudevahiṇḍi* (- Vh) from the linguistic point of view. He had briefly enumerated and discussed 'some of the more important striking features and peculiarities' of Vh. The numerous unusual or hitherto unattested grammatic forms and usages of the latter marked it as a type of early Prakrit, which Alsdorf aptly designated as 'Archaic Jain Māhārāṣṭrī.' So far the language of no other Prakrit text is known to share these peculiarities and Vh. remained our one and only specimen of this type. But now another specimen of Archaic Jain-Māhārāṣṭrī has come to my attention in the form of a text that is preserved as an abridgement of an old Prakrit Kathā that is no longer extant. That text is *Samkhitta-Taraṁgavaī-kahā*² (known also as *Taraṁgalolā*) (= STv), which is an abridgement of Pādalipta's lost *Taraṁgavaīkahā*³ prepared possibly c. 1000 A.D. There is sufficient evidence⁴ to regard this abridgement as by and large reproducing faithfully the selected verse portions of the original. Consequently we can reliably take the language of STv. as a representative specimen of the Prakrit of the original *Taraṁgavaī*.

A brief account of some remarkable characteristic of the Prakrit of STv. is given below. It gives us a very valuable glimpse into the Jain-Māhārāṣṭrī used in Pādalipta's lost romance.

Verbal Forms

1. 1st person sing. of present indicative in *-am* (and of optative in *-jjam*). Alsdorf has noted a few forms from the *Mahānisīha* and the *Āyāradasāo* and seventeen forms from Vh.

In STv, we find about twentyfour such forms as follows :

passaṁ (261, 1400)	uppekkhaṁ (748)	soyaṁ (1002)
pāsaṁ (1492)	acchaṁ (736, 818,	dhāy(v)aṁ (1090)
peccaṁ (252, 264,	1013, 1442)	suṇaṁ (1135)
876, 1252)	ḍajjhaṁ (356,763)	samaṇu-
savaṁ (288)	icchaṁ (786, 1507)	gacchaṁ (1200)
jīyaṁ (501)	gacchaṁ (1073)	pekkhaṁ (1491)
	labbhaṁ (839,922)	

2. Aorist forms in *-īya*, *-sīya* (*-cchīya*, *-hīya*).

Alsdorf has noted a few occurrences from Vh. In STv, such forms are frequent as can be seen from the instances noted below :

kāsiya	(105,221,639 1045)	dacchīya	(949,1608)	dāhīya	(611)
aīsiya	(622)	rocchīya	(1132)	nāhīya	(754)
viṇṇavesīya	(730)	gahecchīya	(1248)	bhāhīya	(1042)
āsīya	(46,305,1377)	ghacchīya	(1636)		
bhāṇīya	(169,278,643, 1178,1381,1596, 1600,1604)	vāhīya	(867)		
sāhīya	(593,1131)	neīya	(993)		
gacchīya	(800)	bandhīya	(994)		
		cimṭīya	(1106)		
		lajjīya	(1164)		
		acchīya	(1184)		

We have also *kāsi* (796,935) and *bhāhīya* (1042) with *mā*.

3. Aorists in *-ittā* (3rd person sing.) and *-imsu* (3rd person plur.). They are used in the Ardhamāgadhī canon only. In STv, we find the following instances :

paḍijaggitthā	(1157)	paroimsu	(1235)
(mā) bhāitthā	(1067)	viharimsu	(1624)

4. Absolutives in *-ittāṇam*. They are used in the Ardhamāgadhī canon only. In STv, we find the following instances :

karittāṇam (130), niveyāittāṇam (762), paricāittāṇam (1043).

5. Forms of substantive verb :

Frequency of these forms in Vh. is considered by Alsdorf as an archaic feature. This feature also STv. shares with Vh. *mi* (1st person sing.) is met with in 119, 177, 185, 206, 283, 603, 680, 682, 755, 1012, 1135, 1148, 1255, 1269, etc. *-mhi* 746; *-mo* (1st person plur.) is found in 1055, 1056, 1086, 1157, 1226 etc. *ittha* is met with in 1077. The use also of these forms prior to the related past participle is known to STv (e.g. *mo gahiya* 928, *bhe ttha parituṭṭhā* 1077, *mi payattā* 755).

6. Some other noteworthy verbal forms :

- (1) 1st person plur. present indicative or future in *-mu* : *gacchāmu* (1094), *puccāmu* (1316), *dāhāmu* (1073).
- (2) 1st person sing. present indicative of the Ātmanepada : *bhave* (49), *kahe* (80), *sambhare* (84), *vanne* (84).
- (3) Absolutives in *-um* with *-je* enclitic are quite common (e.g. in 75, 150, 194, 408, 1081, 1290, 1473, 1479, 1509, 1534 etc.)

- (4) *śakkā* with infinitive in *-um* : There are several instances (e.g. in 1026, 1030, 1075 etc.)
- (5) Present indicative forms of *brū-*, *nī-*, *-i* : *bemi* (164), *bei* (412,533), *bemti* (62); *nii* (201,437), *nīmo* (1151); *atīmi* (1621), *parīti* (1348).
- (6) Present participle (Ātmanepada) in *-māṇa* : *aicchamāṇa* (841), *uttu-yamāṇi* (604), *vokkasemāṇā* (640),

Pronominal forms :

ne (1st person plural pronoun) and *bhe* (2nd person plural pronoun) are used frequently.

Some of the other striking forms :

(Including Deśya words⁵ and usage peculiar to Ardhamāgadhī) :

Forms with the pleonastic suffix *-āgam*⁶ or *-āyam* : *muhuttāgam* (864, 1469), *sacciyāgam* (1492), *caharāyam* (1384), *puvvatarāyam* (1469), *bahuta-rāyam* (1481).

Forms with the diminutive suffix *-ulla(ya)* : *hāsullaya-* (110), *dhiulla-* (115), *gharaullaya-* (115).

A list of Deśya and other noteworthy items :

aicch-841,1104 *ati+kram-*
samaticch-697 *sam+ati+kram-*
aṃtīvāsi 1188,1189, *grāma-parisara-*
vāsin
accheppa 1548 *asprśya*
aḍayaṇa 556 *kulaṭā*
aṇāda 696 *svacchaṇḍa-cārin*
appāh-505,539 *sam+ḍis*
alamkiyalliya 1391 *alamkṛta*
avaḍaya 1012 *adho-grīva*
avaṅguya 464,859,1252 *apāvṛta*
avayakkh-729 *ḍr-*
avvāya 51 *amlāna*
aṇavayagga 1348 *ananta*
āgiṭṭhi 206 *akaraṇa*
acikkhaṇaka 1246 *ākhyāpaniya*
ābhatṭha 864 *ābhāṣita*
paccābhatṭha 948 *pratyābhāṣita*
āvallaya 861,868 *nau-danḍa*
ihaiṃ 44 *iha*

uir-450 *ud+ir-*, *janay-*
ukkutṭhi 945,965 *utkroṣa*
udd-540 *padarśanāya dh-*
uttuya-604 *ud+tejay-*
uoṇmamtha-1333 *mathana*
uppiccha 1005 *vyākula*
uppehaḍa 33 *udbhāṭa*
upphāla 188 *kathaka*
upphid-700 *ud+kurd-*
upphunṇa 741 *āpūrṇa*
upphus-513 *ā+sprś*
uvviddha 1431 *gabḥira* (?)
orumjiya 535,1041 *garjita*
katta 589 *garhayāṃ (nīpātaḥ)*
karamari 962 *bandinī*
kavilāsa 1189 *Kailāsa*
kāmapāla 238 *Baladeva*
kiṇo 79 *kiṃ punaḥ*
kimicchaga 471 *yatheccha*
kosiyāra 196,1575 *kauseya*
khinikkhiṇiyā 109 *kiṅkiṇi* (?)
giḍha 350 *grhīta*
gāgara 1333 *gargara*
giddu 148 *grdhū*

- gosa 1158 prabhāta
 gosagga 519 gosarga
 ghoṭṭa 327 pāna
 nighoṭṭ-1454 pā-
 camgoḍa 142,145 piṭṭikā
 cimcaiya 1206 maṇḍita
 cimcelliya 1196 maṇḍita
 cilalliya 254 dedipyamāna
 cuḍulī 1218 agni
 cuppālaya 689 gavākṣa
 ceḍarūva 1103 śīṣu
 chāyaggha 1236, 1271 kaulīna
 jogakkhema 1167 kuśāla-cintā
 ṭappara-kaṇṇa 697 vikarāla-karṇa
 tattocaya 12 tatratiya
 thatti 1431 āsraya-sṭhāna
 davadavassa 1561 drutam
 duyaggā 942, 949 etc. ubhe
 doddiya 370 ḍṛti
 doddhiya 697 alābu
 dohalīṇī 292 samutsukā
 nicatṭa (?) 1057 atimātra
 nimmāya 1287 vihita
 neḍḍaliyā 310 jalātika
 nippheda 1049 niṣkāšana
 nivajj-813 swap-
 nihamm-1173 gam-
 nevvā 1375 nivī, vastraikadeśa
 paṃgutti 296 prāvaraṇa
 paḍālī 1004, 1040 kuṭṭra
 paḍijagg-552,1157 prati+jagr-
 paḍissui 51 kimvadanti
 paḍhamelluya 341 prathama
 pattali 1046 parṇa-pātra
 parajjha 696 paravaśa
 pāuhāri 1175 bhakta-hārikā
 pārāga 1103 prāvārika
 pāsaniya 95 sāksin
 piṃḍaliya 261 piṇḍikṛta
 pirili 945 vādyā-viśeṣa
 pillaya 1383 ḍimbha
 porāṇiya 492 purātani
 phaḍakkaya 109 krīḍanaka-viśeṣa
 baliyaṃ 173 gāḍham
 bihaṇaya 362 bhīṣaṇa
 bojhbaka 212 vāhya
 māmkha 863 (?)
 māngula 1338 aniṣṭa, pāpa
 magasaya 683 maśaka
 mane 153,950 vimarśe (nipātaḥ)
 maṇṇe 154 manye (vimarśe nipātaḥ)
 mattallaya 1003 matallaka
 mallahaḍi 945 vādyā-viśeṣa
 mahāla 255 mahat
 mālyūyā 343 vallī
 mīmja 697 bija
 muha-makkaḍiyā 707 mukha-vikūṇanā
 muddhaḍiyā 1280 ativa mugdhā
 mohaṇa-ghara 235,1116 ratigr̥ha
 rimcholi 1468 paṃkti
 ribhiya 242, 1488 svāra-ghūrṇana
 lacchighara 168 kamala
 leṇa 474 avasthāna
 varandra 553 vṛnda
 vakkheva 1091 dūrīkaraṇa
 vara-variya 470 ipsita-dāna-ghoṣaṇa
 varisadhara 1201 varṣadhara
 vallūra 1374,1375 śuśka-māṃṣa
 viddhādga 1436 vidhvarasaka
 vihaṇṇū 100,423,1378 vidhijāna
 vihedhaga 1312 tiraskarṭr
 vokkas-640 kṣapay-
 vodrahī 1095 taruṇī
 vo(a?)missa 243 miśrīta
 saṃcakkāra 770 avakāśa (?)
 sayarāham 388,577,992 śīghram
 sāmacccha 1287 mantraṇa
 sāhaṭṭha 1182 saṃbr̥ṣṭa
 sirighara 934 dhananidhi
 suhalla 942 sukha
 soggati 1553 sugati
 solla 1004,1393 pakva-māṃṣa
 haṃḍi 1023 niścaye (nipātaḥ)

The above-given brief and rather unsystematic account of the peculiarities of the Prakrit of STv. suggests several important conclusions: (1) It confirms our view that STv. mostly reproduces the original verses of the *Taraṅgavāī*. (2) It provides internal evidence in support of the Jain tradition that assigned Pādalipta's *Taraṅgavāī* to the period of the Śātavāhanas of Pratiṣṭhāna (i.e. to the beginning centuries of the Christian era). (3) It indirectly confirms the early date for Vh. suggested by Alsdorf. (4) It shows early Jaina-Māhārāṣṭrī as a literary dialect full of vigour and vividness.

It will not be out of place to reproduce here Alsdorf's concluding remarks about the language of Vh. They are equally pertinent to the language of *Taraṅgavāī* :

'Vh. has presented us a picture of JM (i.e. Jaina-Māhārāṣṭrī) materially different from that which is familiar to us from P (i.e. Pischel's Prakrit grammar) and JErz. (i.e. Jacobi's *Ausgewahlte Erzählungen in Māhārāṣṭrī*). Its main features are : first an even much closer affinity to AMg (i.e. Ardhamāgadhī) than that prevailing between ordinary JM and AMg (cf. P § 20). We are markedly nearer the time when JM came first into being as an individual dialect, distinct from AMg. Secondly a great number of archaisms and other interesting peculiarities which not only in themselves are valuable additions to our knowledge, but also help to elucidate many a dark point of Pkt. (i.e. Prakrit) grammar and linguistic history. Ultimately the great problems of the origin and true character of AMg and JM, of their development and their relations to each other as well as to the other Pkt dialects, the Pali etc. are raised anew and demand new answers.'

Notes

1. 'The Vasudevahinḍī, a specimen of Archaic Jaina-Māhārāṣṭrī', Bulletin of the School of Oriental and African Studies, 8, 2-3, 319-333.

I offer the present paper as an humble tribute to Late Dr. Alsdorf who made so many valuable contributions to the field of Prakrit and other Indological studies. The present paper is in a way a continuation of my earlier paper 'Some Prakrit Verses of Pādalipta and the Authenticity of the *Taraṅgalolā*,' Vishva Bandhu Commemoration Volume (= Vishveshvaranand Indological Journal, 12, 1-2) 1974, 26-32.

2. Edited by Kasturvijay-gaṇi, 1944. Due to defective Mss and other reasons the edition gives a text full of errors. A partially emended and restored text of STv. with Gujarati translation is being serially published in *Sambodhi*, 4,2, July 1975 and the following issues. E. Lewmann had published his German translation of this work in 1921 under the title 'Die Nonne'.

3. See my paper mentioned in n. 1, Pāḍalīpta is traditionally associated with the king Sātavāhana of Pratiṣṭhāna. This would suggest for *Taraṃgavaḥ* a date prior to that of Vh.
4. Besides the statement of the abridger to that effect (STv. v. 8), we have the fact of completely identical verses common to STv. and another independently prepared shorter abridgment of the *Taraṃgavaḥ* found in Bhadrésvaraś *Kahāvaiś*. See *Taraṃgalolā*, Sambodhi, 6, 3-4, 231-258, 1977-1978.
5. The author of the abridgement has specifically stated (STv. v. 8) that in his abridgement he has aimed at leaving out the Dāya expressions of the original work. So whatever such words are found in STv. are but inevitable remnants of a substantial body. It may be observed that several items of the given list are unknown to the *Pāiasaddamahāṇavo*.
6. Peculiar to Ardhamāgadhī and the dialect of Śākāra in the *Myccchakaika*. Pischel, *Grammatik*, § 70.
7. of cit. p. 332-333

Statement about ownership and other particulars about *Sambodhi*, the Quarterly Journal of L.D. Institute of Indology, Ahmedabad, to be published in the first issue every year after the last day of March.

Form IV

(See Rule 8)

1. Place of Publication Ahmedabnd.
2. Periodicity of its Publication Quarterly.
3. Printer's Name (1) Swami Shri Tribhuvandasji Shastri.
Nationality Indian.
Address Shri Ramchand Printing Press,
Kankaria Road, Ahmedabad-22.
(2) K. Bhikhalal Bhavsar
Indian.
Shri Swaminarayan Mudran Mandir,
A/6, Bhavsar Society,
Nava Vadaj, Ahmedabad-13
4. Publisher's Name Nagin J. Shah,
Nationality Indian.
Address Director,
L. D. Institute of Indology,
Ahmedabad-9.
5. Editor's Names (1) Dalsukh Malvania
(2) Dr. H. C. Bhayani
(3) Nagin J. Shah
Nationality Indian.
Address L. D. Institute of Indology,
Ahmedabad-9
6. Names and Addresses of Individuals who own the newspaper and partners or shareholders holding more than one-percent of the total capital. L. D. Institute of Indology,
Ahmedabad-9

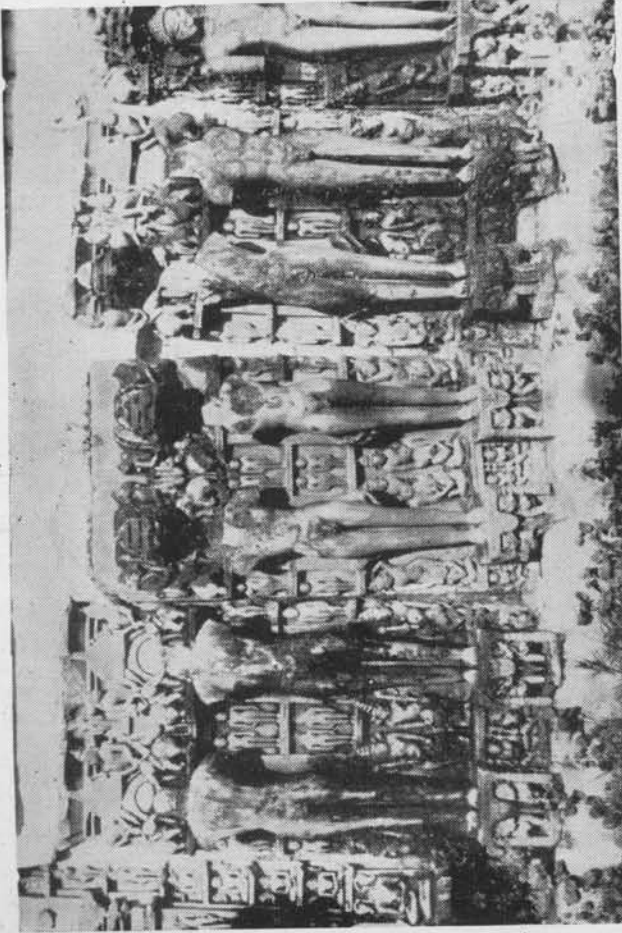
I, Nagin J. Shah, hereby declare that the particulars given above are true to the best of my knowledge and belief.

Nagin J. Shah

Signature of Publisher.

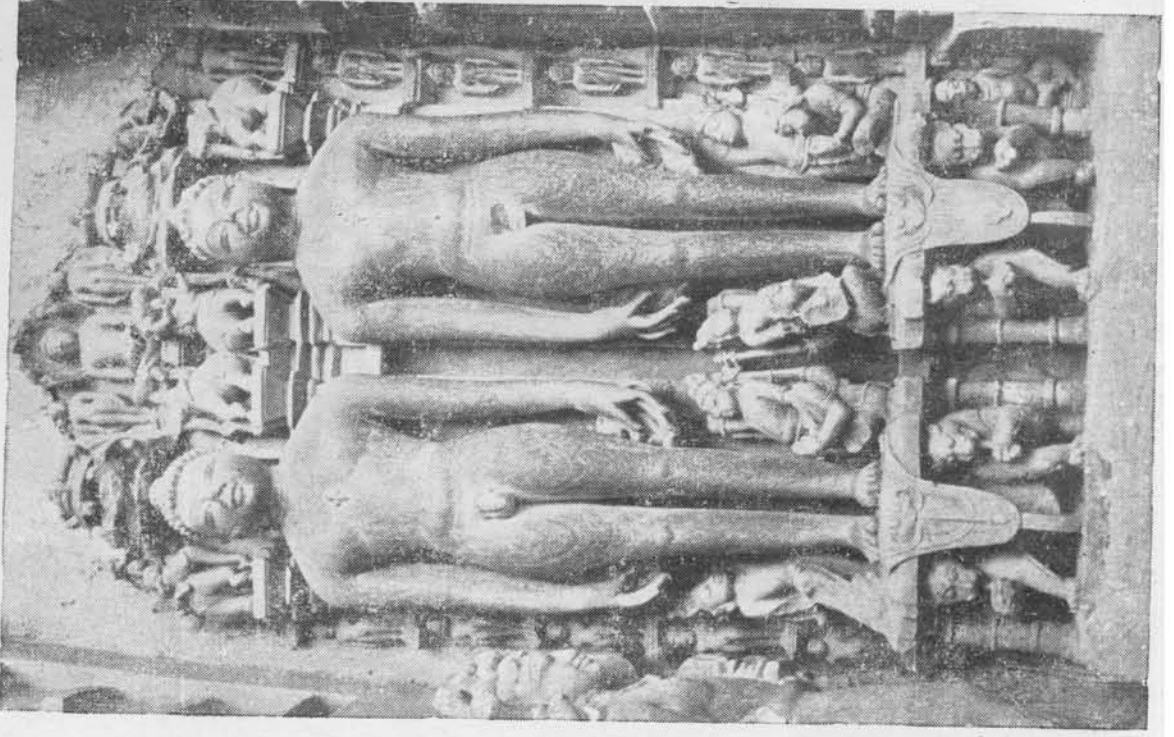
ध्रुवसेन भीमसु' ताम्रपत्र
 छ. स. १३८नी राजमुद्रा
 (लुको दोष 'वे अप्रकथित ताम्रपत्र')

चित्र १ खजुराहो के आदिनाथ मंदिर के समीप के संग्रहालयकी द्वितीयो
 जिनमूर्तियां - के २८-३०, ११वीं - १२ वीं शती ।

चित्र ३ देवगढके मंदिर : १की विमलनाथ एवं कुंडुनाथकी द्वितीर्थीमूर्ति ११वी शती ।

चित्र २ खजुराहो के मंदिर : ३ की द्वितीर्थी मूर्ति वी शती आर्किओलोजिकल सर्वे आफ इन्डियाके सौजन्यसे ।

जैन तीर्थंकरों की द्वितीर्थी मूर्तियों का प्रतिमा-निरूपण

मासुतिनन्दन प्रसाद तिवारी

द्वितीर्थी जिन (या तीर्थंकर) मूर्तियों से हमारा आशय ऐसी मूर्तियों से है, जिनमें दो तीर्थंकरों को एक साथ आमूर्तित किया गया है। द्वितीर्थी जिन मूर्तियों के सम्बन्ध में हमें जैन ग्रन्थों में किसी प्रकार के उल्लेख नहीं प्राप्त होते हैं। तात्पर्य यह है कि द्वितीर्थी जिन मूर्तियाँ परम्परा द्वारा निर्देशित न होकर कलाकारों की मौलिक देन रही हैं। द्वितीर्थी जिन मूर्तियों के उत्कीर्णन की परम्परा नवीं शती से प्रारम्भ होकर निरन्तर बारहवीं शती तक लोकप्रिय रही है। द्वितीर्थी मूर्तियों की लोकप्रियता दिगम्बर स्थलों तक ही सीमित रही है। दसवीं से बारहवीं शती के मध्य की सर्वाधिक द्वितीर्थी मूर्तियाँ खजुराहो (छतरपुर, मध्यप्रदेश) और देवगढ़ (ललितपुर, उत्तरप्रदेश) से प्राप्त होती हैं। कुल मूर्तियाँ उड़ीसा, विहार और बंगाल से भी प्राप्त होती हैं।

द्वितीर्थी जिन मूर्तियों को लाक्षणिक विशेषताओं के आधार पर तीन वर्गों में विभाजित किया जा सकता है। पहले वर्ग की मूर्तियों में एक ही तीर्थंकर की दो आकृतियाँ उत्कीर्ण हैं। इस वर्ग में लटकती केशावली से युक्त ऋषभनाथ (प्रथम जिन) और पांच या सात सर्पफणों के छत्र से युक्त सुपार्ष्वनाथ (७ वे जिन) एवं पार्ष्वनाथ (२३ वें जिन) की द्वितीर्थी मूर्तियाँ आती हैं। दूसरे वर्ग की मूर्तियों में जिनों की आकृतियाँ लाँछनों से रहित हैं, और उनकी पहचान किसी प्रकार संभव नहीं है। स्पष्ट है कि दूसरे वर्गों की द्वितीर्थी मूर्तियों का उद्देश्य एक ही तीर्थंकर की दो आकृतियों का उत्कीर्णन रहा है। तीसरे वर्ग की मूर्तियों में भिन्न लाँछनों से युक्त दो अलग-२ तीर्थंकरों को आमूर्तित किया गया है, जिसका उद्देश्य दो भिन्न तीर्थंकरों को समान प्रतिष्ठा प्रदान करना रहा हो सकता है।

सभी वर्गों की द्वितीर्थी मूर्तियों में दो तीर्थंकरों को निर्वस्त्र और कायोरसर्गमुद्रा में धर्मचक्र से युक्त सिंहासन, या साधारण पीठिका पर निरूपित किया गया है। प्रत्येक तीर्थंकर सामान्यतः दो पार्ष्ववर्ती चामरधर सेवकों, उपासकों, भामण्डल और शीर्षभाग में उड्डियमान मालाधरों, गजों, त्रिछत्र, अशोक वृक्ष एवं दुन्दुभिवादक की आकृतियों से युक्त हैं। कुछ उदाहरणों में दोनों तीर्थंकरों के लिए चार के स्थान पर केवल तीन ही चामरधर एवं उड्डियमान मालाधर उत्कीर्ण हैं। ऐसी मूर्तियों में चामरधरों एवं उड्डियमान मालाधरों की दो आकृतियाँ द्वितीर्थी मूर्ति के छोरों पर और एक आकृति दोनों जिनों के मध्य में उत्कीर्ण हैं। मध्य की मालाधर एवं चामरधर आकृतियाँ दोनों जिनों के लिए प्रयुक्त हैं। दसवीं शती के अन्त तक द्वितीर्थी मूर्तियों की पीठिका पर तीर्थंकरों के स्वतन्त्र लाँछनों के उत्कीर्णन की परम्परा भी प्रारम्भ हो गई थी। ग्यारहवीं शती तक जिनों के साथ यक्ष-यक्षी युगलों को भी संदिलिष्ट किया जाने लगा था। पहले और दूसरे वर्गों की द्वितीर्थी मूर्तियों में दोनों जिनों से सम्बद्ध यक्ष-यक्षी युगल समान लाक्षणिक विशेषताओं वाले हैं; जब कि तीसरे वर्ग की मूर्तियों में दोनों जिनों के साथ स्वतन्त्र लक्षणों वाले यक्ष-यक्षी निरूपित हैं।

लगभग दसवीं-ग्यारहवीं शती की एक मनोज्ञ मूर्ति खण्डगिरि (उड़ीसा) की गुफा से प्राप्त होती है, और सम्प्रति ब्रिटिश संग्रहालय, लन्दन (क्रमांक : ९९) में सुरक्षित है। पद्मासन पर कायोत्सर्गमुद्रा में अवस्थित निर्वस्त्र जिन आकृतियाँ वृषभ और सिंह लांछनों से युक्त हैं, जो ऋषभनाथ और महावीर (२४ वें जिन) की द्वितीर्थी मूर्ति होने का प्रमाण है। ऋषभ जयामुकुट से शोभित है, जब कि महावीर की केशरचना गुच्छकों और उष्णीष के रूप में प्रदर्शित है। ऋषभ की पीठिका पर सिंहासन के सूचक दो सिंहों को नहीं उत्कीर्ण किया गया है; उसके स्थान पर नमस्कार मुद्रा में उपासकों की आकृतियाँ चित्रित हैं। प्रत्येक जिन चामरधरो, भामण्डल, त्रिछत्र, उडुभियमान मालाधरो, एवं दुन्दुभिवादको से युक्त हैं। अलुभारा (बिहार) से प्राप्त ग्यारहवीं शती की एक कांस्य मूर्ति पटना संग्रहालय (क्रमांक: १०६८२) में संग्रहीत है। लांछनों के आधार पर जिनों की निश्चित पहचान ऋषभनाथ एवं महावीर से की जा सकती है। ऋषभ का वृषभ लांछन अस्पष्ट है, पर स्कंधों तक प्रसारित केशवल्लरियों भी स्पष्ट हैं। भामण्डल और त्रिछत्र से युक्त दोनों जिन पद्मासन पर कायोत्सर्ग मुद्रा में निर्वस्त्र खड़े हैं।

खजुराहो : खजुराहो मध्ययुगीन कला एवं स्थापत्य का महत्वपूर्ण केन्द्र रहा है, जो काम-क्रिया से सम्बन्धित चित्रणों के लिए आज भी विश्व-प्रसिद्ध है। हिन्दू मन्दिरों के साथ ही इस स्थल पर जैन मन्दिरों का भी निर्माण किया गया था, जिनमें पार्श्वनाथ और आदिनाथ को समर्पित मन्दिर ही सम्प्रति सुरक्षित हैं। इस स्थल पर दसवीं से बारहवीं शती के मध्य की अपार मूर्ति-सम्पदा का वैविध्यपूर्ण भंडार भी सुरक्षित है। खजुराहो से दसवीं से बारहवीं शती के मध्य की नौ द्वितीर्थी मूर्तियाँ प्राप्त होती हैं (चित्र सं० १)। सभी उदाहरणों में जिनों को दो स्वतंत्र सिंहासनों पर पारम्परिक प्रतिहार्यों के साथ आमूर्तित किया गया है। जिनों की लटकती भुजाओं में पूर्ण विकसित पद्म प्रदर्शित है, जो पूर्वमध्ययुगीन जिन मूर्तियों की एक अभिन्न विशेषता रही है। खजुराहो की द्वितीर्थी मूर्तियों की एक प्रमुख विशेषता यह रही है कि जहाँ देवगढ़ एवं अन्य क्षेत्रों की मूर्तियों में जिनों के साथ स्वतंत्र लांछनों एवं शीर्ष भाग में पाँच या सात सर्पफणों, और स्कन्धों पर केशवल्लरियों का नियमित अंकन प्राप्त होता है, वहीं खजुराहो की मूर्तियों में इन विशेषताओं का अभाव रहा है। केवल एक उदाहरण में लांछनों को दर्शाया गया है।^१ आशय यह कि लांछनों एवं अन्य लक्षणों के अभाव में द्वितीर्थी मूर्तियों में जिनों की पहचान सम्भव नहीं है। शायद यह कि दसवीं शती तक खजुराहो के कलाकार सभी जिनों के लांछनों एवं लक्षणों से परिचित हो चुके थे, और इस परिप्रेक्ष्य में द्वितीर्थी मूर्तियों में लांछनों का अभाव सर्वथा आश्चर्यजनक है।

आठ उदाहरणों में प्रत्येक तीर्थंकर के सिंहासन छोरों पर द्विभुज या चतुर्भुज यक्ष-यक्षी युगल निरूपित है।^२ तीन उदाहरणों में सामान्य लक्षणों वाले यक्ष-यक्षी द्विभुज हैं। दो उदाहरणों में उनके करों में अभयमुद्रा और जलपात्र प्रदर्शित है। मन्दिर : ३ की ग्यारहवीं शती की मूर्ति में द्विभुज यक्ष-यक्षी पद्म और फल से युक्त हैं। पाँच उदाहरणों में यक्ष-यक्षी चतुर्भुज हैं। चतुर्भुज यक्ष-यक्षी की भुजाओं में सामान्यतः अभयमुद्रा, पद्म पद्म (या शक्ति) (या पद्म से लिपटी पुस्तिका) एवं फल (या जलपात्र) प्रदर्शित है। एक उदाहरण के अतिरिक्त^३ अन्य सभी में दोनों तीर्थंकरों के चतुर्भुज यक्ष-यक्षी समान लक्षणों वाले हैं। आदिनाथ मन्दिर से सटे

संग्रहालय की मूर्ति (के० २८) में बायें ओर की जिन आकृति के यक्ष की तीन अवशिष्ट भुजाओं में पद्म, पद्म और फल प्रदर्शित है। यक्षी अभयमुद्रा, पद्म, पद्म से लिपटी पुस्तिका और फल से युक्त है। दाहिनी ओर की जिन आकृति के यक्ष की भुजाओं में अभय, शक्ति, पुस्तक और फल चित्रित है। यक्षी द्विसुजा है और उसकी दक्षिण भुजा से अभयमुद्रा व्यक्त है, जब कि वाम भुजा जानु पर स्थित है। दोनों जिन आकृतियों के परिकर एवं पाशवों में कई लघु जिन आकृतियाँ उत्कीर्ण हैं। अधिकांश लघु जिन आकृतियाँ कायोत्सर्गमुद्रा में प्रदर्शित हैं। मन्दिर : ३ की मूर्ति के ऊपरी भाग की लघु जिन आकृति ध्यानमुद्रा में आसीन है, और सप्त सर्प-फणों के छत्र (पार्वनाथ) से युक्त है (चित्र सं० २)। मूर्ति के परिकर में कुल १८ लघु जिन आकृतियाँ उत्कीर्ण हैं। आदिनाथ मन्दिर से सटे संग्रहालय की मूर्तियों के परिकर में चार, सात आठ, एवं नौ; और पुरातात्विक संग्रहालय, खजुराहो की मूर्ति (क्रमांक : १६५३) में बारह लघु आकृतियाँ आमूर्तित हैं।

देवगढ़—खजुराहो के समान ही देवगढ़ भी जैन कला का एक महत्वपूर्ण केन्द्र रहा है, जहाँ से प्रभूत संख्या में नवीं (८६२ ई०) से बारहवीं शती के मध्य की जैन मूर्ति-सम्पदा प्राप्त होती है। नवीं से बारहवीं शती के मध्य की लगभग ५० द्वितीर्थी मूर्तियाँ देवगढ़ से प्राप्त होती हैं। सभी उदाहरणों में दो जिनों को निर्वल और कायोत्सर्ग मुद्रा में साधारण पीठिका या सिंहासन पर सामान्य प्रतिहार्यों सहित आमूर्तित किया गया है। अधिकांश उदाहरणों में तीर्थंकरों के विशिष्ट लक्षणों एवं लक्षणों को दर्शाया गया है। सभी द्वितीर्थी मूर्तियों में जिनों की लटकती भुजाओं में चित्रित पद्म प्रदर्शित है। प्रत्येक जिन आकृति सामान्यतः दो चामरधर सेवकों, दुन्दुभिवादकों, उड्डीयमान मालाधरों, निष्ठत्र एवं अशोक वृक्ष की पत्तियों से युक्त है। कुछ उदाहरणों में परिकर में पद्मकलिका या घट धारण करने वाली दो गज आकृतियाँ भी उत्कीर्ण हैं, जिन पर बैठी पुरुष आकृतियाँ सामान्यतः कलश से युक्त हैं। कुछ मूर्तियों में चार के स्थान पर केवल तीन ही चामरधर सेवक एवं उड्डीयमान मालाधर आमूर्तित हैं। ऐसे उदाहरणों में दो आकृतियाँ मूर्ति के छोरों पर और एक दोनों जिनों के मध्य में उत्कीर्ण है। कभी कभी चामरधरों की दूसरी भुजा जानु पर स्थित होने के स्थान पर पुष्प धारण करती है। गुच्छकों के रूप में प्रदर्शित तीर्थंकरों की केशरचना या तो उष्णीष के रूप में आवद्ध है, या फिर पृष्ठभाग में संवारी है। अधिकांश उदाहरणों में मूलनायकों के स्कंधों को छूती लट्टें भी प्रदर्शित हैं। उल्लेखनीय है कि देवगढ़ में स्कंधों को छूती लट्टें का प्रदर्शन लगभग सभी जिनों के साथ लोकप्रिय रहा है।

देवगढ़ में दो वर्गों की द्वितीर्थी मूर्तियाँ लोकप्रिय रही हैं। नवीं से बारहवीं शती के मध्य की पहले वर्ग की मूर्तियों में दोनों जिनों को समान लक्षणों वाला दर्शाया गया है। दोनों जिन आकृतियाँ स्कंधों को छूती लट्टें^{१०} (सामान्यतः तीन लट्टें) से युक्त हैं; या फिर शीर्ष भाग में पांच^{११} या सात^{१२} सर्पफणों के छत्र से शोभित हैं। इस प्रकार पहले वर्ग की मूर्तियों का उद्देश्य ऋषभ, सुपार्ष्व या पार्ष्व में से किसी एक की द्वितीर्थी का अंकन रहा है। दूसरे वर्ग की मूर्तियों^{१३} में दोनों जिनों के साथ स्वतंत्र लक्षणों को उत्कीर्ण किया गया है, और इस प्रकार दो भिन्न तीर्थंकरों को आमूर्तित किया गया है। इस वर्ग की सर्वाधिक मूर्तियाँ ग्यारहवीं शती की हैं।

यक्ष-यक्षी युगल केवल दो ही उदाहरणों (मन्दिर : १९, लगभग ११ वीं शती) में निरूपित हैं। प्रत्येक तीर्थंकर के साथ स्वतंत्र यक्ष-यक्षी युगल उत्कीर्ण हैं। खजुराहो की द्वितीर्थी मूर्तियों के विपरीत देवगढ़ में प्रत्येक तीर्थंकर से सम्बद्ध यक्ष-यक्षी लाक्षणिक विरोधताओं की दृष्टि से स्वतंत्र हैं। एक मूर्ति में दोनों जिनों के मस्तक खण्डित हैं, पर स्कंधों को छूती केशवल्हरियां सुरक्षित हैं। परिकर में तीन लघु जिन आकृतियां चित्रित हैं, जिनमें से एक पांच सर्पफणों (सुपाश्वनाथ) के छत्र से युक्त है। यद्यपि दोनों मूलनायकों के आसनों पर स्वतन्त्र लांछन उत्कीर्ण हैं, किन्तु दाहिने पार्श्व को आकृति का लांछन अस्पष्ट है। बायीं ओर की जिन-आकृति सिंह लांछन (महावीर) से युक्त है। महावीर के द्विभुज यक्ष की दक्षिण भुजा खण्डित है, और वाम में फल स्थित है। द्विभुज यक्षी के करों में अभयमुद्रा और मातुलिंग प्रदर्शित है। दाहिनी ओर की जिन आकृति के यक्ष-यक्षी भी द्विभुज हैं। यक्ष की भुजाओं में गदा एवं फल प्रदर्शित है। यक्षी की अवशिष्ट दाहिनी भुजा में फल स्थित है। मन्दिर : १९ की दूसरी मूर्ति में भी दोनों मूलनायकों के मस्तक खण्डित हैं, पर स्कंधों को छूती केशवल्हरियां सुरक्षित हैं। उनके आसनों पर वृषभ (ऋषभनाथ) और गज (अजितनाथ-दूसरे जिन) लांछन अंकित हैं। बायीं ओर की गज-लांछन-युक्त अजितनाथ मूर्ति में यक्ष-यक्षी गोमुख-चक्रेश्वरी हैं। उल्लेखनीय है कि गोमुख-चक्रेश्वरी ऋषभनाथ के पारम्परिक यक्ष-यक्षी हैं। प्रस्तुत मूर्ति में कलाकार ने भूल से गोमुख-चक्रेश्वरी को अजितनाथ से संश्लिष्ट कर दिया है। द्विभुज गोमुख यक्ष की भुजाओं में परशु और फल प्रदर्शित है। गरुडवाहना (मानव रूप में प्रदर्शित) चतुर्भुजा चक्रेश्वरी अभयमुद्रा, गदा, चक्र एवं शंख से युक्त है। ऋषभनाथ से सम्बद्ध द्विभुज यक्ष के हाथों में अभयमुद्रा और फल प्रदर्शित है। चतुर्भुज यक्षी की दोनों वाम भुजाएं नष्ट हो चुकी हैं, और दक्षिण भुजाओं में अभयमुद्रा और पद्म दर्शाया गया है। द्वितीर्थी मूर्ति के मध्य में सप्त सर्पफणों के छत्र से युक्त पार्श्वनाथ की लघु आकृति उत्कीर्ण है। सिंहासन पर अवस्थित और पार्श्ववर्ती चामरधरो से सेव्यमान मन्दिर : १९ के दोनों उदाहरणों में त्रिछत्र, सुन्दुभिषादक एवं उड्डीयमान मालाधर केवल एक ही जिन के साथ प्रदर्शित हैं, जो आश्चर्यजनक है।

तीन उदाहरणों में पंक्तिबद्ध ग्रहों की द्विभुज आकृतियाँ उत्कीर्ण हैं।^{१४} एक मूर्ति (१० वीं शती) मन्दिर : १२ के प्रदक्षिणा पथ में सुरक्षित है। उत्कटिकासन में विराजमान सूर्य के दोनों करों में सनाल पद्म प्रदर्शित है। अन्य ६ ग्रह ललित मुद्रा में आसीन हैं, और उनकी भुजाओं में अभयमुद्रा और कलश प्रदर्शित है। ऊर्ध्वकाय राहु के समीप ही सर्पफण से शोभित केतु की आकृति उत्कीर्ण है, जिसकी दोनों भुजाएं नमस्कार मुद्रा में मुड़ी हुई हैं। मन्दिर : १६ का ग्यारहवीं शती की मूर्ति में केवल पाँच ही ग्रह निरूपित हैं; जिनकी भुजाओं में अभयमुद्रा और कलश प्रदर्शित है। मन्दिर : १२ की दक्षिणी चहारदीवारी की मूर्ति में भी केवल पाँच ही ग्रह आमूर्तित हैं। चार ग्रहों की दाहिनी भुजा से अभयमुद्रा व्यक्त हैं, और बायीं जानु पर स्थित है। पांचवीं आकृति राहु की है, जिसके शरीर का केवल अर्ध ऊर्ध्वभाग ही प्रदर्शित है। ग्रह-आकृतियों के नीचे दोनों पैर मोड़कर एक स्त्री बैठी है, जिसकी दोनों भुजाएं नीचे लटक रही हैं। मन्दिर : ४ और १२ की दसवीं ग्यारहवीं शती की दो मूर्तियों में परिकर में तीन लघु जिन आकृतियाँ उत्कीर्ण हैं। उल्लेखनीय है

कि देवगढ़ की द्वितीर्थी मूर्तियों के परिकर में लघु जिन आकृतियों का उत्कीर्णन विशेष लोक-प्रिय नहीं रहा है ।

सप्त सर्पफणों से युक्त पार्वनाथ की कुछ द्वितीर्थी मूर्तियों^{१५} में मूलनायकों के मध्य में चामरधर सेवक आमूर्तित है, और मूर्ति छोरों पर एक सर्पफण के छत्र से युक्त दो छत्रधारिणी स्त्री सेविकाएं निरूपित हैं । सेविकाओं के हाथों में एक लम्बा छत्र स्थित है, जिसका शीर्षभाग दोनों जिनों के सर्पफणों के ऊपर प्रदर्शित है ।^{१६} शीर्षभाग के छत्र के कारण ही ऐसी मूर्तियों में त्रिछत्र को नहीं दर्शाया गया है । सर्प की कुण्डलियां मूलनायकों के जानु या चरणों तक प्रसारित हैं । सप्त सर्पफणों से शोभित पार्वनाथ की कुछ द्वितीर्थी मूर्तियों (मन्दिर ८, १० वीं शती) में एक सर्पफण के छत्र से युक्त तीन चामरधर सेवक आमूर्तित है । मन्दिर : १७ की दसवीं शती की एक पार्वनाथ द्वितीर्थी में सप्त सर्पफणों से युक्त प्रत्येक जिनके दोनों पाश्वों में तीन सर्पफणों से आच्छादित पुरुष-स्त्री सेवक उत्कीर्ण है । बायीं ओर की स्त्री सेविका की भुजाओं में छत्र स्थित है, जबकि पुरुष की भुजाओं में अभयमुद्रा और चामर (या जानु पर स्थित) प्रदर्शित है । सामान्य पीठिका पर अवस्थित जिन त्रिछत्र से युक्त हैं । मन्दिर : १८ में भी समान विवरणों वाली एक मूर्ति (१० वीं शती) प्रतिष्ठित है । इसमें सेवक आकृतियों के शीर्षभाग में सर्पफण प्रदर्शित नहीं हैं । मन्दिर : १२ के प्रदर्शिता पथ की बारहवीं शती की सर्पफणों से शोभित पार्वनाथ द्वितीर्थी में मूर्तिछोरों पर एक सर्पफण से युक्त दो छत्रधारिणी सेविकाएं और मध्य में एक सर्पफण से युक्त चामरधर सेवक उत्कीर्ण हैं । मूलनायकों के मध्य में त्रिछत्र और दुन्दुभिवादक उत्कीर्ण है । समान लक्षणों वाली दशवीं शती की एक मूर्ति मन्दिर : १७ में भी सुरक्षित है । इसमें दाहिनी ओर की सेविका को भुजा में चामर, और बायीं ओर की सेविका की भुजा में छत्र स्थित है । दोनों सेविकाएं एक सर्पफण के छत्र से शोभित हैं । मूलनायकों के मध्य में सर्पफण के छत्र से रहित चामरधर सेवक आमूर्तित है ।

मन्दिर: १७ की एक द्वितीर्थी मूर्ति में प्रत्येक जिन के मस्तक पर पांच सर्पफणों का छत्र प्रदर्शित है, जो सुपार्वनाथ की द्वितीर्थी होने का प्रमाण है । प्रत्येक मूलनायक सामान्य चामरधर सेवकों त्रिछत्र एवं अन्य लक्षणों से युक्त हैं । समान विवरणों वाली सुपार्वनाथ की एक अन्य द्वितीर्थी (११ वीं शती) मन्दिर : १२ की पश्चिमी चहारदीवारी पर देखी जा सकती है । परिकर में केवल तीन ही चामरधर उत्कीर्ण हैं ।

देवगढ़ की दूसरे वर्ग की मूर्तियों में दो स्वतन्त्र जिनों को एक साथ आमूर्तित किया गया है । इस वर्ग की मूर्तियों में कृष्णभनाथ, अजितनाथ, संभवनाथ (तीसरे), अभिनन्दन (चौथे), सुमतिनाथ पांचवें, पद्मप्रभ (छठे), सुपार्वनाथ (सातवें), शीतलनाथ (दसवें), विमलनाथ (तेहरवें) शान्तिनाथ (सोलहवें), कुंथुनाथ (सत्रहवें), नमिनाथ (इक्कीसवें), पार्वनाथ एवं महावीर जिनों के अंकन प्राप्त होते हैं । मन्दिर : १ की ग्याहरवीं शती की मूर्ति में केवल मूलनायकों के मध्य में ही दो चामरधर सेवक एवं उड्डीयमान मालाधर उत्कीर्ण हैं । इनके आसनो पर शंकर (विमलनाथ) और अज (कुंथुनाथ) लॉखन उत्कीर्ण हैं (चित्र सं० ३) । मन्दिर : ३ की ग्यारहवीं शती की मूर्ति में मूलनायकों के आसनो पर अजितनाथ और संभ-

बनाथ के लांछन, गज और अश्व, अंकित हैं। मन्दिर : ४ की ग्याहरवीं शती की मूर्ति में आसनों पर अभिनन्दन और सुमतिनाथ के लांछन, कपि और क्रौंच, चित्रित हैं। मन्दिर : १२ की पश्चिमी चहारदीवारी की दसवीं शती की मूर्ति में आसनों पर शान्तिनाथ एवं सुपार्वनाथ के लांछन, मृग और स्वस्तिक, उत्कीर्ण हैं। स्वस्तिक-लांछन-युक्त जिनके मस्तक पर सर्पफण प्रदर्शित नहीं है। सर्पफणों के अभाव में जिन की पहचान शीतलनाथ से भी की जा सकती है, क्योंकि दिगम्बर परम्परा में शीतलनाथ का लांछन स्वस्तिक बताया गया है।

मन्दिर : १२ के उत्तर की चहारदीवारी की दसवीं-बारहवीं शती की कई द्वितीयां मूर्तियों में भी जिनों के साथ स्वतंत्र लांछन उत्कीर्ण हैं। दो उदाहरणों में लांछन वृषभ (ऋषभनाथ) और सिंह (महावीर) हैं। एक में लांछन, पद्म (प्रदमप्रभ) और पुष्प (! नमिनाथ) है। अन्य चार उदाहरणों में लांछनों के अस्पष्ट होने के कारण जिनों की पहचान संभव नहीं है। मन्दिर : ८ की एक मूर्ति में लांछन सर्प (पार्वनाथ) और स्वस्तिक (सुपा-दर्वनाथ) है। पार्वनाथ एवं सुपार्वनाथ की इस द्वितीयां में अनेक मस्तकों पर सर्पफणों के छत्र को प्रदर्शित नहीं किया गया है। मन्दिर : १२ के प्रदक्षिणापथ की दसवीं शती की एक मूर्ति में दाहिनी ओर की जिन आकृति के मस्तक पर सप्त सर्पफणों का छत्र (पार्वनाथ) प्रदर्शित है, जबकि बायीं ओर की जिन आकृति लांछन रहित है। परिकर में चार लघु जिन आकृतियां उत्कीर्ण हैं।

सन्दर्भ सूची

- (१) उल्लेखनीय है कि खजुराहो और देवगढ़ की द्वितीयां मूर्तियों का अध्ययन स्वयं लेखक ने किया है। इन स्थलों की सम्पूर्ण मूर्ति सम्पदा का विशद अध्ययन लेखक ने उन स्थानों पर अपने शोध प्रबन्ध के लेखन के सन्दर्भ में जाकर किया है।
- (२) चंदा, रायबहादुर रामप्रसाद, मेडिवल इण्डियन स्कल्पचर इन द ब्रिटिश म्यूजियम, लन्दन, १९३६.
- (३) प्रसाद, एच०, के०, जैन ब्रोजेज इन द पटना म्यूजियम, श्री महावीर जैन विद्यालय गोल्डेन जूविली वाल्यूम, बम्बई १९६८, पृ० २८६.
- (४) ६ मूर्तियां आदिनाथ मन्दिर से सटे संग्रहालय में संकलित हैं (के० २५, २६, २८, २९, ३०, ३१), और शेष तीन क्रमशः शान्तिनाथ मन्दिर, मन्दिर-३, और पुरातात्विक संग्रहालय, खजुराहो (क्रमांक १६५३) में सुरक्षित हैं।
- (५) मूर्ति शान्तिनाथ मन्दिर के आहाते में सुरक्षित है। एक जिन के आसन पर गज लांछन (अजितनाथ) उत्कीर्ण है, किन्तु दूसरी आकृति का लांछन स्पष्ट नहीं है।
- (६) केवल शान्तिनाथ मन्दिर की ११ वीं शती की मूर्ति में यक्ष-यक्षी अनुपस्थित हैं।
- (७) आदिनाथ मन्दिर से सटे संग्रहालय-के० २८-की मूर्ति।
- (८) मन्दिर : १२ के शिखर के समीप की नवीं शती की मूर्ति में सामान्य पीठिका पर खड़े तीर्थंकरों के साथ उड्डीयमान मालाधरो के अतिरिक्त अन्य कोई प्रतिहार्य या चिह्न उत्कीर्ण नहीं है।

- (९) मन्दिर : ४ की ग्यारहवीं शती की मूर्ति ।
- (१०) चार उदाहरण ।
- (११) दो उदाहरण ।
- (१२) दस उदाहरण ।
- (१३) दस से अधिक उदाहरण ।
- (१४) मन्दिर : १२ की दक्षिणी चहारदिवारी और मन्दिर : १६ की द्वितीर्थी मूर्तियों में सूर्य, राहु, केतु एवं एक अन्य ग्रह को उत्कर्ण नहीं किया गया है । मन्दिर : १६ की मूर्ति में राहु उपस्थित है । नवग्रहों को केवल एक ही उदाहरण में दिखाया गया है ।
- (१५) मन्दिर : १२ की पश्चिमी चहारदिवारी और मन्दिर : ८ को १० वीं-११ शती की मूर्तियां ।
- (१६) कुछ उदाहरणों में सेविकाओं की भुजाओं में केवल छत्र का दण्ड ही प्रदर्शित है । छत्र का शीर्ष भाग नहीं दिखाया गया है ।

भगवान महावीर का उपदेश और आधुनिक समाज

दलसुखभाई मालवणिया

आज के संदर्भ में भगवान महावीर के विचारों की संगति के विषय में विचार करने से पहले यह जरूरी है कि हम जानें कि भगवान महावीर के विचार क्या थे? हमारे समक्ष ई० सन् के पूर्व से आज तक जो जैन साहित्य उपस्थित है उसमें से कितना भगवान महावीर के मौलिक विचार प्रकट करता है इसका निश्चय करना अत्यन्त जरूरी है। वह इसलिए कि जो कुछ प्राचीन या मध्यकालीन जैनाचार्यों ने लिखा है वह सब भगवान के उपदेश को यथार्थ रूप में व्यक्त करता है यह मानकर ही प्रायः आधुनिक भारतीय लेखक भगवान महावीर के विचारों को उपस्थित करते हैं। वे यह भूल जाते हैं कि जैनों के पारंपरिक साहित्य में कालक्रम से कई नये विचार प्रविष्ट हुए हैं। ऐसा यदि न हो तो विकास की संभावना ही समाप्त हो जाती है। अतएव हमें भगवान महावीर के मौलिक विचार जानने के लिए प्राचीनतम जैन साहित्य की ही तलाश करनी होगी। और उसमें जो कुछ मिले उसी का परीक्षण करके भगवान महावीर के विचारों का विवरण करना चाहिये। अभी तक ऐसा प्रायः नहीं हुआ है। यह हमारी परंपरा के प्रति अतिभक्ति ही है जो हमें मूल तक जाने से रोकती है। किन्तु जब विद्वान् एकत्र हों तो इस प्रश्न पर गंभीरता से विचार करना अत्यंत जरूरी है। मैंने इस प्रश्न को आपके समक्ष इसलिए रखा है कि अब ऐसा समय आ गया है जब हम अंध-भक्ति को छोड़ कर विवेक से काम लें। और संशोधन के क्षेत्र में सर्वत्र जो प्रकिया अपनाई जाती है उसी प्रकिया का हम इस विषय में भी प्रयोग करें। विदेशी विद्वानों ने स्वैताम्बरों के आगमों का विशेष अध्ययन करने का जो प्रयत्न किया उसके पीछे भी यही दृष्टि काम कर रही थी। किन्तु हमने इस ओर पूरा ध्यान न देकर उत्तरकालीन जैनसाहित्य के अध्ययन के आधार पर ही भगवान महावीर के विचारों को परखना चाहा और यही एक ऐसी गलती हुई है जो हमें मौलिक विचारों से पृथक् रखती है। वहाँ तक पहुँचने नहीं देती। अमेरिका में हुई एक संगोष्ठी में मेरे मित्र डा० पद्मनाभ जैनी ने, पश्चिम के विद्वानों ने दिग्म्बर साहित्य के अध्ययन के प्रति उपेक्षा की है— इस बात का खेद व्यक्त किया है— किन्तु वे भूल जाते हैं कि पश्चिम के विद्वानों ने जितना वेद और तत्संबंधी साहित्य के अध्ययन की ओर ध्यान दिया उतना बाद में विकसित भारतीय माना दर्शनों के विषय में नहीं दिया। कारण यही है कि सर्व प्रथम यह जानना जरूरी होता है कि तत्तत् विषय में प्राचीनतम विचारधारा क्या थी। उसके जाने बिना विकासक्रम का अध्ययन हो ही नहीं सकता है। यही कारण है कि विदेशी विद्वानों ने जैनों के साहित्य में प्राचीनतम माने जाने वाले आगमों का अध्ययन किया। और उसकी संपूर्ति होने पर ही आगे के अध्ययन की संभावना बढ़ सकती है ऐसा माना। अतएव डा० जैनी का खेद व्यक्त करना उचित नहीं है। आशा है कि स्वयं डा० जैनी ही इस कमी को दूर करेंगे।

स्वैताम्बर-संमत आगमों में भी सभी एक काल की रचना नहीं है—अतएव हम देखते हैं कि विदेशी विद्वानों ने उन आगमों में से उन्हीं आगमों का विशेष अध्ययन किया है जो उन्हे काल की दृष्टि से प्राचीनतम जँचे। अतएव हमारा भी यही कर्तव्य हो जाता है कि

हम यदि भगवान महावीर के विचारों की संगति आज के संदर्भ में देखना चाहें तो प्राचीनतम साहित्य का ही सहारा लें। अन्यथा किसी अन्य के विचार भगवान् महावीर के विचार के रूप में उपस्थित करने की भूल हम करेंगे जो उचित नहीं।

विदेशी विद्वानों के मन्तव्यानुसार आचारांगसूत्र का प्रथम भूतस्कन्ध और सूत्रकृतांग सूत्र का प्रथम भूतस्कन्ध प्राचीनतम ठहरते हैं, किन्तु उनमें भी व्यक्त किये गये सभी विचार भगवान् महावीर के ही हैं यह भी हम नहीं कह सकते। सूत्रकृतांग में की गई भगवान् महावीर की स्तुति और आचारांग में प्रथित भगवान् महावीर की तपस्या का वर्णन स्पष्ट रूप से भगवान् महावीर प्ररूपित हो नहीं सकता। अतएव तथाकथित प्राचीनतम साहित्य में भी भगवान् महावीर के ही विचारों का ही संकलन है यह हम नहीं कह सकते। अतएव यहां भी विवेक करना जरूरी है। आपके समक्ष एक दो उदाहरण देकर मेरे मन्तव्य को मैं स्पष्ट करना चाहता हूँ। सामान्यतः जहाँ भी भगवान् महावीर के तत्त्व-संबन्धी विचारों की चर्चा होती है वहाँ यह कहा जाता है कि भगवान् महावीर ने पंचास्तिकाय या षड्द्रव्य की प्ररूपणा की। देखना यह है कि क्या यह मान्यता सच है? मेरे विचार से यह मान्यता सच नहीं है। आचारांग और सूत्रकृतांग के उक्त प्राचीन अंशों में कहीं भी इसका जिक्र नहीं। अन्य प्रतावलंबी के पंचभूत और पंचस्कन्धों की मान्यता उचित नहीं— यह तो सूत्रकृतांग में कहा किन्तु उसके स्थान में अपनी पंचास्तिकायकी या षड्द्रव्य की मान्यता को उपस्थित नहीं किया। स्पष्ट है कि इस विषय में उनके विचार अभी स्थिर नहीं हुए थे। इस विषय में एक और प्रमाण भगवती-सूत्र से भी मिलता है। भगवती-सूत्र में काल-दृष्टि से अनेक स्तर हैं और उसके प्राचीन स्तर में एक प्रश्न भगवान् महावीर से पूछा गया है—‘क्या कोई ऋद्धि संपन्न देव लोक के अंत में खड़ा रह कर अलोक में हाथ हिला सकता है?’ उसके उत्तर में भगवान् कहते हैं—‘(जो) इणदठे समदूठे.... गोयमा ! जीवाणं आहारोवचिया पोग्गला बोदिचिया पोग्गला कलेवरचिया पोग्गला; पोग्गलामेव पण जीवाण य अजीवाण य गइपरियाए आहिउजइ’ भ० १६-८-५८५ (सुत्तागमे)। यदि धर्मास्तिकाय जो गति-सहायक द्रव्य माना गया है, उसकी कल्पना स्थिर हुई होती तो क्या भगवान् महावीर का यह उत्तर संभव था? स्पष्ट है कि धर्मास्तिकाय और अधर्मास्तिकाय की जैनदर्शन में कल्पना बाद में आई है। भगवती में ही अन्धत्र लोक की व्याख्या में पंचास्तिकाय का विस्तृत विवरण मिलता है। फिर भी ऐसा उत्तर क्यों? स्पष्ट है कि भगवती में कई स्तर हैं — प्राचीन और उत्तरकालीन। जेनागमों के संकलनकर्ताओं को धन्यवाद देना चाहिए कि उन्होंने ऐसे प्राचीन अंशोंको जो बाद की स्थिर मान्यता के विरुद्ध जाते हैं, निकाला नहीं। इसी कारण से जैनधर्म या दर्शन के विचारों के विकास को समझने के लिए जेनागमों का अध्ययन अत्यन्त जरूरी है।

एक और उदाहरण देता हूँ— जैनदर्शन में श्रद्धा के विषयभूत सात और नवतत्त्व की चर्चा आती है, प्रश्न है कि क्या भगवान् महावीर ने ही इन तत्त्वों की इस रूप में व्यवस्था की थी? सूत्रकृतांग के प्र० श्रु० अ० १२ में जो धर्म के उपदेशक है उन्हें क्या जानना चाहिए—इसकी एक सूची दी है— (गाथा २०-२१) उससे फलित होता है कि— आत्मा, लोक, जीवों की गति-आगति, शाश्वत-अशाश्वत, जन्म-मरण-उपपात, विउदृष्टण, आस्त्व, संवर, दुःख और निर्जरा इनका ज्ञान— जरूरी है। एक और सूची सूत्रकृतांग के ही दूसरे भूत-

स्कंध के पाँचवे अध्ययन में दी गई है जहाँ किन किन तत्त्वों की श्रद्धा करनी चाहिए यह बताया है—वह इस प्रकार है—लोक, अलोक, जीव, अजीव, धर्म, अधर्म, बन्ध, मोक्ष, पुण्य, पाप, आश्रव, संवर, वेदना, निर्जरा, क्रिया, अक्रिया, क्रोध, मान, माया, लोभ, पेज्ज, दोस, संसार, देव, देवी, सिद्धो, असिद्धी, साधु, असाधु, कल्याण, पाप इत्यादि। स्पष्ट है यह भी सात या नव तत्त्व का और षड्द्रव्य का पूर्वरूप है। इस सूची में आकाश नहीं है, काल नहीं है—यह ध्यान देने की बात है।

ये दो उदाहरण इस बात को स्पष्ट करते हैं कि भगवान महावीर के मौलिक उपदेश क्या थे — इसका जानना हमारी प्राथमिक आवश्यकता है।

इन्हीं प्राचीन आगमों के आधार पर ही आज के संदर्भ में भगवान महावीर के उपदेश की संगति का विचार आवश्यक है — यह दिखाने के लिए मैंने यह बातें कही हैं, अतएव प्रस्तुत विषय में कुछ कह देना अब उचित होगा। यह निश्चित रूप से कहा जा सकता है कि भगवान महावीर ने षड्जीवनिकाय अर्थात् जीवों के छः वर्गों का उपदेश दिया है। इस उपदेश का प्रयोजन जीवों के प्रति सद्भाव रखना था। अर्थात् आत्मोपम्य का उपदेश उन्होंने दिया कि जिस प्रकार अपने को दुःख अप्रिय है और हम सुख चाहते हैं उसी प्रकार किसी भी जीव को, दुःख प्रिय नहीं, सभी सुख चाहते हैं। अतएव किसी जीव को पीड़ा नहीं देना, किसी जीव की हिंसा नहीं करनी। उनके इस उपदेश की विशेषता यह थी कि किसी भी निमित्त से— विशेषकर धार्मिक निमित्त से तो किसी की हिंसा होनी ही नहीं चाहिए। हम जानते हैं कि वैदिकधर्म में यज्ञार्थ पशुओं की हत्या होती थी और खान-पान में भी मांस आदि का प्रयोग होता था। एक ओर हिंसा ही हिंसा थी तो उसका प्रतिकार भगवान महावीर ने अत्यंतिक अहिंसा के पालन से करना चाहा। उनकी जीवनचर्या का जो वर्णन है उससे पता चलता है कि उन्होंने अहिंसा का आत्यंतिक आग्रह रखा है। ये दोनों पक्ष अति हैं। एक ओर आत्यंतिक हिंसा और दूसरी ओर आत्यंतिक अहिंसा। व्यक्तिगतरूप से ऐसी अहिंसा का पालन भगवान् महावीर ने करना चाहा था। किन्तु प्रश्न है कि क्या यह संभव था ? और विशेषतः जब संगठित साधु का संघ हो तो क्या यह आत्यंतिक अहिंसा शक्य है ? क्या यह शक्य है कि जीवमनिर्वाह भी चले और किसी को किसी भी प्रकार की पीड़ा भी न हो ? यह स्थिति असंभव है। अतएव अहिंसा की व्याख्या बदलनी पड़ी। जीवन में प्रमाद न हो फिर कोई चिन्ता नहीं कि कोई प्राणी अपने कारण पीड़ा प्राप्त करता हो, अथवा मृत्यु को भी प्राप्त होता हो।

वैदिक उपनिषदों में जितना ज्ञान का महत्त्व था उतना महत्त्व चारित्र्य का नहीं था, किन्तु भगवान् महावीर ने कहा कि —

“ एयं खु नाणिणो सरं जं न हिंसइ किंचण ।

अहिंसासमर्थे चैव एयावन्तं वियाणिया ॥ ”

सूय. १ . १ . ४ . १०

उनका यह उपदेश आज भी उतना आवश्यक है जितना उस काल में था। किन्तु एक बात का उसमें संशोधन जरूरी है कि आत्यंतिक अहिंसा की बात इस काल में चल नहीं सकती है। उस काल में भी नहीं चली तो आज दुनिया जब इतनी छोटी होती गयी है

चलना संभव नहीं है। परिस्थितियों को देखकर उसमें कई अरवाद करना जरूरी हो जाता है। भूतकाल में ऐसा किया भी गया है। तो आज के जमाने में तो और भी जरूरी हो जाता है।

मनुष्य को जीना है, जीना कौन नहीं चाहता। किन्तु प्रश्न है कि जीना कैसे? भगवान महावीर का उपदेश यह स्पष्ट करता है कि मनुष्य को चाहिए कि वह त्यागी बन जाय, सर्वस्व का त्याग करे। ऐसा करने पर क्या जीवन संभव है? आचारांग और सुव-कृतांग के उक्त प्राचीन अंश पढ़ें तो स्पष्ट होगा कि उसमें गृहस्थ की निन्दा ही की गई है और केवल श्रमणमार्ग की ही प्रस्थापना की है। किन्तु यह तो संभव ही नहीं था कि गृहस्थ की सहायता के बिना श्रमणों का जीवननिर्वाह चले। भगवान महावीर परम त्यागी थे फिर भी उन्हें भी भोजन तो करना ही पड़ा। परम त्यागी होने से भोजन मिला तो ठीक, न मिला तो ठंके। किन्तु सभी श्रमणों के लिए जैसी भगवान महावीर ने तपस्या की, करना संभव नहीं था। अतएव हम देखते हैं कि उपासक संघ की व्यवस्था निर्ग्रन्थधर्म में करनी पड़ी और धर्म के दो भेद हो गये — अणगार और अगारधर्म। अर्थात् गृहस्थ और श्रमण — ऐसे दो प्रकार के धर्म प्राचीनोत्तर साहित्य में निर्दिष्ट मिलते हैं जो प्राचीन अंश में नहीं। इतने से भी काम नहीं चला। प्रथम जो गृहस्थधर्म की निन्दा ही निन्दा थी उसके स्थान में यह कहना पड़ा कि ये श्रमणोपासक — गृहस्थ श्रमणों के माता-पिता हैं।

श्रमणों के लिए जो नियम बने हैं, आज प्रायः उनका पालन असंभव सा हो गया है। तो आज की आवश्यकता और मजबूरी को देखकर यह आवश्यक है कि नियमों में परिवर्तन कर दिया जाय। उदाहरण के लिए मलविस्र्ग के नियम शहरों में रहने वाले श्रमणों के लिए पालना अत्यंत असंभव हैं। तो क्यों न आज के जमाने के सर्वत्र प्राप्त जाजर का उपयोग किया जाय? गांबोजी ने जो मार्ग बताया है—खड़ड़ा खोदकर मलविस्र्ग किया जाय—वह भी तो श्रमण अपने अहिंसा के नियम के अनुशार कर नहीं सकता। ऐसी स्थिति में वह नियम का संपूर्ण पालन करना चाहे तो शहरों में तो श्रमण रह ही नहीं सकता। रहता तो है किन्तु अपने नियमपालनका सन्तोष जिन तरीकों से लेता है वह केवल आत्मबंधना ही है। तो क्यों ऐसे जो भी नियम आधुनिक सामाजिक व्यवस्था के साथ असंगत हैं उनका परिवर्तन किया न जाय? श्रमणोपासक वर्ग के जो व्रत बताये हैं, वे प्रायः भारतीय मिश्र आर्थिक व्यवस्था के अनुकूल हैं। किन्तु उनकी भी आधुनिक समाज और आर्थिक व्यवस्था को ध्यान में रखकर पुनर्व्यवस्था जरूरी है। जैन समाज का उस काल में मुख्य व्यवसाय खेती था और पशुपालन उस व्यवस्था में अनिवार्य था। आज का शहरी जैन समाज उद्योग-प्रधान अर्थव्यवस्था में जी रहा है और खेतीप्रधान प्राचीन नियमों के पालन का कोई प्रश्न अधिकांश जैनों के समक्ष है ही नहीं। ऐसी स्थिति में उद्योगप्रधान समाज के अनुकूल धार्मिक नियमों में परिवर्तन आवश्यक हो जाता है। पशुओं और दासों - नौकरों को लेकर जो नियम उस काल में बने उनका परिवर्तन उद्योग के मालिक और मजूर के आधुनिक समाज में होना आवश्यक है। श्रमणोपासकों का एक महत्व का व्रत परिग्रहपरिमाण बताया गया है। उसका पालन करने वाले विरले ही जैन हैं। भारत की समाजवादी राजनीति में यह व्रत परम आवश्यक है। उसका यदि यथोचित रूप में पालन नहीं होता है तो समाज की गति समाज-

बाद से साम्यवाद की ओर होगी और वह घासिक व्यवस्था में एक बड़ा भारी खतरा है । जीवन में आध्यात्मिकता का यदि लोप हुआ तो भारतीय जीवन प्रणाली की समग्र मानव-समाज को जो देन है उससे हम विमुख हो जायेंगे ।

अन्त में — मुझे अपने विचार व्यक्त करने का जो - यह अवसर दिया इसके लिए संगोष्ठी^१ के आयोजकों का मैं आभार मानता हूँ ।

१ 'आजके संदर्भ में भ. महावीर के विचारों की संगति'-संगोष्ठी, उदयपुर विश्वविद्यालय में ता.२-१०-७६ को दिया गया व्याख्यान ।

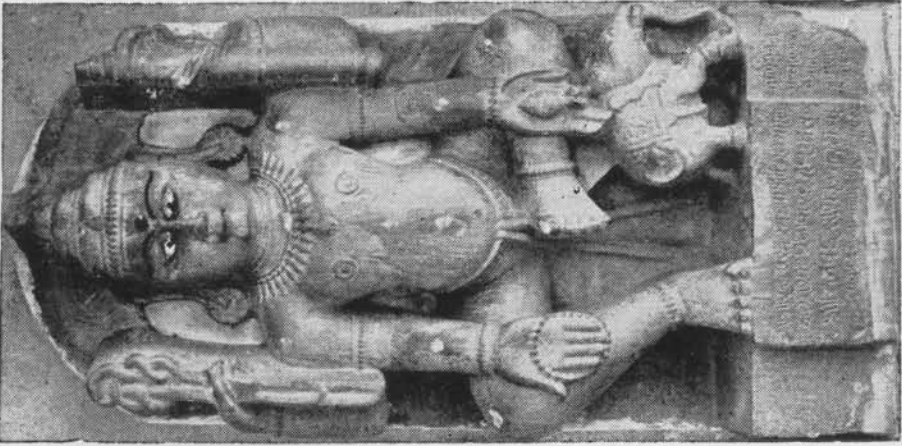
ચિત્રો : ૧-૪ અમેરિકન ઈન્સ્ટીટ્યુટ ઓફ ઇન્ડિયન સ્ટડીઝ વારાણસી ના સોજન્યથી.

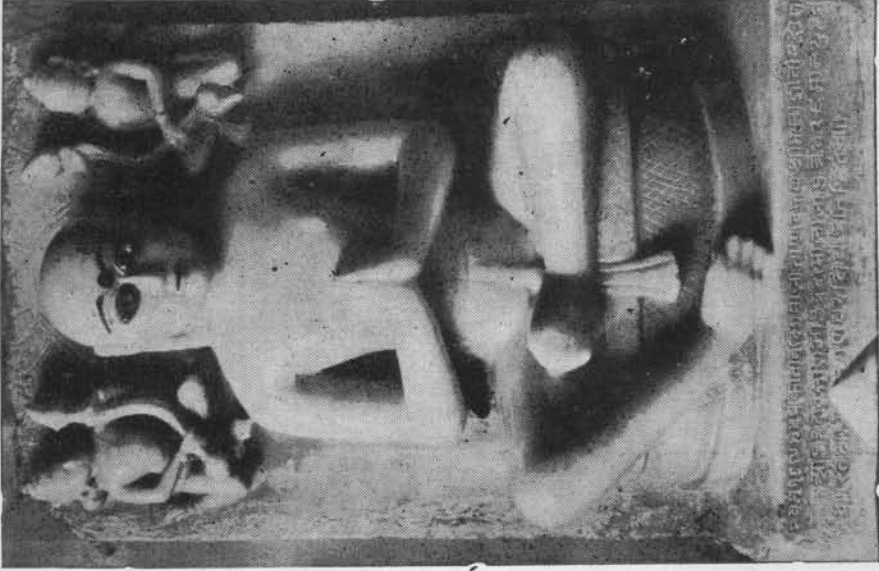
ચિત્ર ૧. સં. ૧૪૪૨ની ખરતરગણ્ડીય શ્રાવક ' પૂરણા ' ની આરાધક પ્રતિમા

ચિત્ર ૧ : સં. ૧૩૪૨ની નાગેન્દ્રગણ્ડીય આચાર્ય ગણ્ડેસેનસૂરિની પ્રતિમા.

ચિત્ર ૩ : 'વિભવશ્વસી'ની કપડાંની પ્રતિમા
(૧૬ મો - ૧૭ મો શૈલ્ય)

ચિત્ર ૪ : સં. ૧૮૭૪ની શેખવાળા ગૌતમ ગણધરની
પ્રતિમા જે વસ્તુલ : ૧૩-૧૪મી સદીની છે.

શત્રુંજયગિરિના કેટલાક અપ્રકટ પ્રતિમાલેખો

મધુસૂદન ઢાંકી - લક્ષ્મણ ભોજક

પ્રવેતાંવર જૈન સંપ્રદાયના મહાતીર્થ શત્રુંજયગિરિના મંદિરોમાં વિષર્મા આક્રમણને કાળે, તેમ જ મુખ્યત્વે તે કારણસર થયેલા પુનરોદ્ધારોના પ્રતાપે પ્રાચીનતર લેખોનો નાશ, અને ઘણાક કિસ્સામાં સંગોપન થઈ જવાથી ત્યાં મળવા જોઈએ તેટલી સંખ્યામાં પુરાણા અભિલેખો પ્રાપ્ત થયા નથી. આ ગિરિશર પર સાંપ્રતકાલે જે કંઈ વાસ્તુ-શિલ્પ સંલગ્ન અભિલેખીય સામગ્રી વચ્ચે છે, સુખે-લાંચરે વિશ્લરાયેલી છે અને સમારકામ દરમિયાન ક્યારેક દટાયેલી-હુપાયેલી હોય ત્યાંથી પ્રકાશમાં આવી છે, તેનું પણ અધ્યયન અલ્પ પ્રમાણમાં જ થયું છે. આથી પરિસ્થિતિમાં સર્વેક્ષણ-અન્વેષણ દ્વારા ત્યાંની અચાલ્પિ અપ્રસિદ્ધ સામગ્રી પ્રકાશિત કરવામાં આવે તો તેના મૂલ્ય અને હપયોગિતા સ્વતઃસિદ્ધ હોઈ, તે વિષે ટીપ્પણ કરવું અનાવશ્યક છે.

શત્રુંજયના અભિલેખો

શત્રુંજય સંબંધી અગાઉ ડ્યુહ્લર દ્વારા Epigraphia Indica¹ માં કેટલીક અભિલેખીય સામગ્રી છપાઈ છે, જેનો કાળકલક કેવળ સં૦૧૫૮૭/ઈ૦સ૦૧૫૩૧ થી લઈ સં૦ ૧૯૪૩/ઈ૦સ૦ ૧૮૮૭ સુધીનો છે. તે પછી થોડીક અન્ય અને વિશેષ જૂની, ચૌદમા શતકની, શત્રુંજયતીર્થોદ્ધારક સમગણા અને તેમના પરિવારના સમ્બોના લેખોની સામગ્રી (સ્વ૦) શ્રી ચીમનલાલ દલાલ સંપાદિત પ્રાચીનગૂર્જરકાવ્યસંગ્રહમાં^૨ પ્રકટ થયેલ છે. (આ વંને છોતની સામગ્રી પછીથી મુનિશ્રી જિનવિજયજીના વિશ્વ્યાત સંકલન પ્રાચીન જૈન લેખ સંગ્રહ ભાગ ૨^૩ માં પુનઃ પ્રકાશિત થઈ છે.) ત્યારબાદના પ્રકાશનોમાં ડા૦ હમાકાન્ત શાહે પ્રગટ કરેલ ગણધર પુંડરીકની પ્રતિમાનો સં૦૧૦૬૫/ઈ૦સ૦૧૦૦૯ નો અત્યંત મહત્ત્વનો આસનલેખ,^૪ મુનિશ્રી પુણ્યવિજયજીએ સાધાર ચર્ચા કરેલ, શત્રુંજય પરની મહામાર્ય વસ્તુપાલે કરાવેલ વ્યાગ્રી-પ્રતોલી (વાષણપોલ) ના ઉત્તરમાઝમાંથી છૂતા થયેલ, મંત્રીશ્વરના સં૦૧૨૮૬/ઈ૦સ૦૧૨૩૦ના બે બહુમૂલ્ય પ્રશસ્તિ લેખો,^૫ તેમ જ પંડિત અંબાલાલ પ્રેમચંદ શાહે "Some Inscriptions and Images on Mount Śatrunjaya"^૬ નામક લેખમાં મૂલ્ય પ્રતિમાઓના ત્રણ ચિત્રો સાથે પ્રકટ કરેલ સાતેક જેટલા અચાલ્પિ અપ્રકાશિત પ્રાચીનતર લેખોને શત્રુંજય વિષયક ઐતિહાસિક સામગ્રી-પ્રકાશનમાં મહત્ત્વપૂર્ણ પ્રદાનો ગણવા જોઈએ.

શત્રુંજયગિરિ પર ચૌદમા શતક, અને તે પછી સોઝમાના ઉત્તરાર્ધથી તો દગલાવંધ પ્રતિમા-લેખો-પ્રશસ્તિલેખો મળે છે; પણ ચૌદમી શતાબ્દી પૂર્વના લેખો પ્રમાણમાં અતિ અલ્પ સંખ્યામાં મળ્યા છે, પ્રસિદ્ધ થયા છે; બીજી બાજુ સ્વતંત્ર કાળમાં શત્રુંજયની યાત્રાએ સારી સંખ્યામાં સંયો નીકળેલા અને યાત્રિકો પણ મોટી સંખ્યામાં તીર્થદર્શને ગયેલાનાં પ્રમાણો છે; પણ તીર્થોદ્ધારક કર્મશાના સમય (ઈ૦ સ૦ ૧૫૩૧) પહેલાં અને આથી ગુજરાતના છેલ્લા સુલ્તાન બહાદુર-શાહના કાળ પહેલાં, ત્યાં દેવાલય-નિર્માણનાં કામ હાથ ધરાયાનાં પ્રમાણો નથી, અને પ્રતિમાઓ ધરાયાના ડાલવા નહિવત્ છે.

આવી પરિસ્થિતિમાં સન ૧૯૭૩માં (સ્વ.) મુનિશ્રી પુણ્યવિજયજીના સંગ્રહમાં શત્રુ જયના અર્ધ લેખોની ઉતારેલ નકલોનો સમુચ્ચય જોવા મળ્યો. જેમાં હજુસુધો પ્રકાશિત થયા નથી એવા પણ લેખો જોવા મળ્યા. પ્રસ્તુત સંગ્રહમાંના ત્રણેક પ્રતિમાલેખો દા. સમાકાન્ત શાહ અને વૃં. અંબા-લાલ પ્રેમચંદ શાહના ઉપર કથિત લેખોમાં પ્રગટ થઈ ચૂક્યા છે. બાકી રહ્યા તેમાંથી પુ. ગા. તેમજ મહસ્વના લાગ્યા તેવા પશ્ચાત્કાલીન કુલ ૧૫ લેખો ચૂંટી, અહીં પ્રકાશિત કરીને છીંદ આ સિવાય ૧૯૭૫ના માર્ચનો ૨૫-૨૬ તારીખે શત્રુજયના લેખોના સર્વેક્ષણ સમયે શ્રી અમૃતલાલ ત્રિવેદો (સોમપુગ)એ, શત્રુજયના મદના સમારકામ દરમિયાન પ્રાપ્ત થયેલ, તેમ જ खुणो खांचरेथी एकठां करेल અને गिरिवर पर जुदे जुदे स्थळे सुरक्षित रीते राखेल विविध प्रकारની સલેલ પ્રતિમાઓ અને પનાસણો અમને વતાવેલાં, તેમાંથી ઉતારેલા ૧૬ લેખ અહીં ઉમેરી લઈ, કુલ ૩૧ લેખોનો વાચના ચર્ચા સાથે અહીં આપીશું. લેખ પાછલ (સ્વ.) મુનિશ્રી જિનવિજયજીની પ્રેરણા હતી જેનો ઉલ્લેખ કરવો જોઈએ. (આજે મુનિજી વિદ્યમાન હોત તો આ લેખ જોઈ ઘણા રાજી થાત.) અહીં રજૂ કરેલ લેખોમાં ક્રમાંક ૧-૪, ૭, ૯, ૧૩, ૧૯-૨૨-૨૪, અને ૨૬, ૨૭, (સ્વ.) મુનિવર શ્રી પુણ્યવિજયજીના સંગ્રહમાંથી લીધેલ છે.

(૧-૨)

બંને લેખો સંવત્ ૧૧૩૨ ના છે : દ્વિતીય લેખમાં સંવત્ના અંકમાં આગળના બે આંકડા છોટાં દીધા છે. બંને વાયટીય ગચ્છના જીવદેવસૂરિની અ.મન્યાના શ્રાવણોના છે.

પહેલો લેખ હાલ ઉત્તર શ્રૃંગ પરના પ્રસિદ્ધ અને પુરાણા શાંતિનાથના દેરાસર ના મૂલનાયકની ગાદી પર છે, (જે તેનું મૂલસ્થાન નહોતું); બીજો, દક્ષિણ શ્રૃંગ પર આદીધરનો ટૂકના મંદિર-સમૂહમાં રહેલ મંદિરસ્વામી (જિન સિમંધર) ના કહેવાતા, સોઢમા શતકના (ઈ. સ. ૧૫૮૫ના) મંદિરના મંડોવર(મીંત)ના જાલયુક્ત લતક(ગોલલા)માં પાછલથી રાખેલ પનાસણ પર અંકિત છે (આ પૈકીના પ્રથમ અભિલેખની વાચના સ તંત્ર રીતે સાંપ્રત લેખના દ્વિતીય સંપાદકે પણ કરેલી હતી.)

પહેલો લેખ કોઈ શ્રાવક (નામ અપૂર્ણ) દ્વારા પોતાના પિતાનો પ્રતિમા કરાવ્યા સંબંધી છે. યથા-

સંવત્ ૧૧૩૨ શ્રીવાયટીયગચ્છે ચ શ્રીજીવદેવસંતતૌ ।

પા--ક: સ્વપિતૃર્તિબં કારયામાસ મુક્તયે ॥૧॥

જ્યારે બીજો લેખ ગોવિન્દ શ્રાવકે વિંચ કરાવ્યા સંબંધી છે

સંવત્ ૩૨ શ્રીવાયટીયગચ્છે ચ શ્રીજીવદેવસંતતૌ

ગોવિન્દશ્રાવકો વિંચ કારયામાસ મુક્તયે ॥

મલઘારીગચ્છના હેમચંદ્રસૂરિના શિષ્ય લક્ષ્મણગણિએ સંવત ૧૧૯૯/ઈ. સ. ૧૧૪૩ માં રચેલ 'સુપાસનાહચરિય'માં પૂર્વે થયેલા આચાર્ય જીવદેવસૂરિના વ્યાખ્યાન-સામર્થ્યનાં સૂચક વચ્ચાણ કર્યા છે તે કઠાચ આ આચાર્ય હોઈ શકે; પણ મહામાર્ય વસ્તુપાલના સમકાલિક અમરચંદ્રસૂરિ (ઈસ્વીસનના ૧૩મા શતકનો પૂર્વાર્ધ) પોતાના 'પદ્માનંદકાવ્ય'નો પ્રશસ્તિમાં કહે છે કે 'વાયલ-ગચ્છ'ની સૂરિપરંપરામાં જિનસ્ત, રાશેલ અને જીવદેવસૂરિ એ નામો વારંવાર આવ્યાં કરે છે: આથી આ કથા 'જીવદેવસૂરિ' હશે તે કહેવું કઠણ છે.*

શત્રુજય પર અગાડ મલેલા લેખોમાં સૌથી પુરાણા તો કેવલ બે જ, અને તે પળ ઈસ્વીસનની અગિયારમી સદીના છે જેમાં एक તો છે અગાડ નિર્દિષ્ટ પુંડરીકસ્વામી (સં. ૧૦૬૫/ઈ.સ.૧૦૦૯) નો, અને બીજો છે શ્રેષ્ઠી નારાયણની પ્રતિમાનો, સં. ૧૧૩૧/ઈ. સ. ૧૦૭૫નો. અહીં ઊપર રજૂ કરેલ આ બે લેખો શ્રેષ્ઠી નારાયણવાળા લેલની લગભગ સમયના હોઈ, અગિયારમી સદીની શત્રુજય પરની અચાવધિ અલ્પપ્રાપ્ત અમિલેખીય સામગ્રીમાં આથી ઉમેરો થાય છે.

(૩)

આ લેખ સં. ૧૧૮૯/ઈ.સં. ૧૧૩૩નો છે. કોઈ સો(શો)બનદેવે શત્રુજયતીર્થમાં સંભવસ્વામીની પ્રતિમા કરાવ્યાનો ટૂંકો ઉલ્લેખ છે.

સંવત્ ૧૧૮૯ વૈશા(શા)ષે મહં શ્રીસો(શો)બનદેવેન । સંભવસ્વામિપ્રતિમા શ્રીસ(શ)-જુજયતીર્થે કારિતા ॥

(૪)

ચૌદેક માસ રહીને ફરીને તે જ વ્યક્તિ દ્વારા, સં. ૧૧૯૦/ઈ.સ. ૧૧૩૪ માં, પોતાના કલ્યાણ માટે શત્રુજયતીર્થ પર પ્રતિમા (નામ નથી) કરાવી, જેની પ્રતિષ્ઠા બ્રહ્માણગચ્છના યશો-ભદ્રસૂરિના (શિષ્યે ? નામ ગયું છે) કરાવી. યથા :

સંવત્ ૧૧૯૦ આષાઢ સુદિ ૯ શ્રીબ્રહ્માણગચ્છે શ્રીયશોભદ્રસૂરિ.....

શત્રુજયતીર્થે મહં શોભનદેવેન સ્વયં શ્રેયસે પ્રતિમા કારાપિતા ॥

(૫)

સંવત્ ૧૧૯૦ નો एक બીજો, પણ સંકેતિત, લેખ નીચે મુજબ છે. [હર્ષ] પુરીયગચ્છના કોઈ આચાર્ય (નામ ગયું છે) [ના શિષ્ય ?] જિનરુદ્રે પોતાના શ્રેયાર્થે કોઈ (નામ તરીકે ગયું છે) પ્રતિમા કરાવી. (નામ 'જિનમદ્ર' હોતું ઘટે. 'જિનરુદ્ર' નામ બૈનાચાર્યો માટે આમ તો સંભવું નથી.)

સંવત ૧૧૯૦ વર્ષે (ફાલ્ગુ ?)[હર્ષ]પુરીયગચ્છે શ્રી.....

જિનરુદ્રેયા સ્વશ્રેયસે.....[પ્ર]તિમા કારિતા । ઙ ।

(૬)

પદ્માસણ પરનો આ લેખ શત્રુજયતીર્થે પર મહામાત્ય શ્રી અંબાપ્રસાદ (તથા તેમના બંધુ) દેવપ્રસાદે) શાંતિ નામના પોતાના પિતાના શ્રેય માટે શાંતિનાથની પ્રતિમા કરાવી એવી હકીકત નોંધે છે. સંવત્ના માત્ર ત્રણ જ અંક આપેલા છે: સં. ૧૧૮. સામાન્ય નિયમ એવો છે કે આવા ફિસ્સાઓમાં વર્ષને ચાર અંકનું માની, ત્રીજામાં શૂન્ય મૂકવું. તેમ કરવાથી પ્રાપ્ત થતું વર્ષ સં. ૧૧૦૮/ઈ.સં. ૧૦૫૨ જેટલી આ લેખની લિખિ પ્રાચીન જણાતી નથી; અને એ કાલે કોઈ અંબાપ્રસાદ નામના મહામાત્ય થયાનું પ્રાપ્ત સાધનોથી જાત નથી. લેખમાં કહેલ મહામાત્ય શ્રી અંબાપ્રસાદ જે 'ગાઢા' ગ્રામના 'મહારિકાદેવીના સં. ૧૧૯૩ / ઈ. સ. ૧૧૩૭,' તથા સં. ૧૨૦(૧) / ઈ. સ. ૧૧૪(૫)' ના લેખમાં કહેલ 'મહામાત્ય અમ્બપ્રસાદ' હોય તો આપણા આ પદ્માસણનું વર્ષ સં. ૧(૨)૧૮ ઈ. સં. ૧૧(૫)૨ નું અને એથી કુમારપાઠના સમયનું અથવા એથી વહેલું ગણીએ તો સં. ૧૧૮(૦) / ઈ.સં. ૧૧૨૪નું વા સિદ્ધરાજના કાલનું ગણવું જોઈએ. પ્રખુત મહામાત્ય અમ્બાપ્રસાદ (કે અંબાપ્રસાદ) જયસિંહદેવ સિદ્ધરાજ તથા કુમારપાઠ એમ બંને સમ્રાટોના સમકાલિક હતા, એ તો ગાઢાના લેખોથી સિદ્ધ છે જ, સાંપત લેખ

પરથી પ્રસ્તુત મહામાત્ય અંબાપ્રસાદ જો આપણા આ લેખના મહામાત્ય અમ્બપ્રસાદથી અભિન્ન હોય તો, ગાઝાના લેખના અમ્બાપ્રસાદ જૈન હોવાનું સૂચન મળે છે. ઐતિહાસિક દ્રષ્ટિએ આ નાનો પ્રતિમાલેખ આથી મૂલ્યવાન સાચિત થાય છે.

વિદ્વાજને અમ્બાપ્રસાદ નામના એક જૈન મંત્રી હતા (અને તેઓ વાદો દેવસૂરિના પ્રેમી હતા) તે વાત પ્રભાચન્દ્રાચાર્યના પ્રભાવકચરિત્ર (સં. ૧૩૩૩ / ઈ. સં. ૧૨૭૭-૭૮) માં નોંધાયેલી છે.¹¹ તેઓ ઉત્તમ કવિ હતા. એમણે સાહિત્યના અલંકારોની મીમાંસા કરતો 'કલ્પલતા' નામક સંસ્કૃત ગ્રંથ રચેલો અને તેનાપર 'કલ્પલલ્લવ' અને 'કલ્પલલ્લવશેષ' નામની બે ટીકાઓ રચેલી. આ પૈકીની 'કલ્પલલ્લવશેષ'ની હસ્તપ્રત વિ.સં. ૧૨૦૫ / ઈ. સં. ૧૧૪૯ની મળતી હોઈ, પ્રસ્તુત રચના તે પૂર્વે બની ગઈ હોવી જોઈએ.¹² આ પ્રમાણે લક્ષ્મણાં લેતાં આપણા આ લેખના અમ્બપ્રસાદ પણ પ્રસ્તુત મંત્રીરાજ જ હોવા જોઈએ, અને લેખનું વર્ષ સં. ૧૧૮૮(૦) / ઈ. સં. ૧૧૨૪ ગણીએ તો તે બધારે ઈષ્ટ લેખાય:

સંવત ૧૧૮ વૈશાખ વદિ ૧૦ શ્રીશત્રુંજયતીર્થે મહામાત્ય શ્રી અમ્બાપ્રસાદ ઠં
શ્રી દેવપ્રસાદાભ્યાં - - શ્રી શાંતિનામ્ન સ્વપિતુઃ શ્રેયોર્થં શાંતિનાથ-પ્રતિમા કારિતા ॥

(૭)

સંવત ૧૩૦૩/ઈ.સં. ૧૨૪૭ નો ટૂંકો લેખ 'પલ્લીવાલ જ્ઞાતિ'ની શ્રાવિકા 'સોમી'એ મરાવેલ 'શાંતિનાથ'ના ચિંબના પવાસણનો છે:

સં. ૧૩૦૩ વ.માઘ સુદિ ૧૪ સો.સા.શૂઠડુતન્ભાવડ પુત્રિકા સોમી
આત્મશ્રેયોર્થં શ્રીશાંતિનાથ દેવચિંબં કારાપિતં ॥ પલ્લીવાલ જ્ઞાતીય ॥

(૮)

એક સફેદ આરસની શ્રાવકની ઊંઘી આરાધક મૂર્તિ નીચેના લેખમાં કોઈ જગપાલે પોતાના પિતા (નામ અપૂર્ણ, દાદાનું નામ ચિલકુલ ગયું છે) ની મૂર્તિ '-યાદ' ગ્રામે કરાવી એમ કહ્યું છે. ગામના નામના આગલા અક્ષર ઊઠી ગયા છે: (પાલિયાદ હશે ?) સંભવ છે કે આ મૂર્તિ મૂઠ શત્રુ-જયમાં સૂકવામાં નહોતી આવી. લેખનું વર્ષ છે સં. ૧૩૧૩/ઈ. સં. ૧૨૫૭ :

સંવત ૧૩૧૩ વર્ષે ફાગુણ સુદિ ૭- - -યાદપ્રામે. મહં- - -સ્તુત મહં.
(પ્રનામ ?) --મૂર્તિ: સુત જગપાલેન કારિતા ॥

(૯)

સં. ૧૩૩૪/ઈ.સં. ૧૨૭૮નો આ લેખ આદીશ્વરની ટૂંકમાં ત્રીજી ફરતીમાં 'ત્રીસવિહરમાન' મંદિરની પાલઠ દેરોમાં પવાસણ પર અંકિત છે. લેખ 'મુનિસુવ્રત સ્વામિ'નું વિંચ દેવકુલિકા સાથે કરાવ્યા સંબંધી છે. પ્રતિષ્ઠાપક આચાર્ય 'નાગેન્દ્રગચ્છ' ના કુલગુરુ ઊદયપ્રમસૂરિના શિષ્ય મટ્ટારક મહેન્દ્રસૂરિ હતા. આ ઊદયપ્રમસૂરિ તે નાગેન્દ્રગચ્છીય વિજયસેતસૂરિના શિષ્ય एवं 'વર્માશ્યુદયકાવ્ય' તથા 'સુકૃતકીર્તિકલ્લોલિની' સરલી, મહામાત્ય વસ્તુપાલ સંબંધી, સુપ્રસિદ્ધ રચનાઓ કરનાર આચાર્ય જ હશે તેમ લાગે છે. + ઊદયપ્રમસૂરિનું નામ સાચવતો આ લેખ આથી મહત્વનો બની રહે છે. કારાપક ગરુલકx શાંતિના છે તે વાત નોંધનીય છે. લેખ આ પ્રમાણે છે :

સંવત્ ૧૩૩૪ વર્ષે વૈશાખ સુદિ ૧૩ શુક્રે શ્રી ગલ્લકઙ્ઙાતીય ઠ૦ જસવીરસુત
શ્ર૦સોમદેવસુતેન શ્ર૦જસપાલેનાત્મશ્રયમે દેવકુલિકા સહિતે શ્રીમુનિસુવ્રત-
સ્વામિવિંબં કારિતે શ્રી નાગેન્દ્રગચ્છે કુલ્લગુરુભિઃ પૂજ્યશ્રી૩૬્યપ્રમસૂરિ-
શિષ્યૈઃ મહા૦ શ્રી મહેન્દ્રસૂરિભિઃ પ્રતિષ્ઠિતં ॥ મંગલમસ્તુ ॥

(૧૦—૧૧—૧૨)

આ ત્રણ પ્રતિમા-લેખો સં૦ ૧૩૩૭ / ૬૦ સ૦ ૧૨૮૧ ના, એક માસ તિથીના છે. ત્રણે લેખો
(લક્ષ્મણચંદ્ર ત્રાય) જિનેશ્વરસૂરિના શિષ્ય જિનપ્રબોધસૂરિએ કરેલ વિંચ-પ્રતિષ્ઠાના છે. પહેલો પ્રતિમા-
લેખ શ્રીમાલ વંશના શ્રેષ્ઠીઓએ ભરાવેલ મહાવીર-વિંચને લગતો છે. બીજો વટપદ (વબોદરા)
ના બે શ્રાવકોનો અનંતનાથ જિન સાથે દેવગૃહિકા કરાવ્યા સંબંધી, અને ત્રીજો ઝકેશ વંશના
શ્રાવકોનો મલ્લિનાથના વિંચ સહિતની દેવગૃહિકા કરાવ્યાનો છે. અહીં દેવકુલિકાને વડલે તેના
નબીન પર્યાય 'દેવગૃહિકા'નો પ્રયોગ ધ્યાન લેવું તેવો છે : (લક્ષ્મણચંદ્રીય સાહિત્યમાં પણ એ શબ્દ
મળે છે):

સંવત ૧૩૩૭ જ્યેષ્ઠ વદિ ૫ શ્રી મહાવીરવિંબં શ્રીજિનેશ્વરસૂરિશિષ્યૈઃ શ્રીજિનપ્રબોધસૂરિભિઃ
પ્રતિષ્ઠિતં । કારિતં ચ શ્રીમાલવંસી(શી)ય ઠ૦હાસિલપુત્ર ઠ૦દેહડરા -સ્વદેવ-થિરદેવ
-શ્રાવકૈરાત્મશ્રેયોર્થ ॥ શુભં ભવતુ ॥

*

સંવત ૧૩૩૭ જ્યેષ્ઠ વદિ ૫ શ્રીઅનંતનાથદેવગૃ [હિકા-વિંચ ચ] શ્રી જિનપ્રબોધસૂરિભિઃ
પ્રતિષ્ઠિતં કારિતં ચ વટપદવાસ્તવ્ય સા સ્ત્રીવા-આવહશ્રાવકાભ્યાં આત્મશ્રેયો નિમિત્તઃ ॥

*

સંવત ૧૩૩૭ જ્યેષ્ઠ વદિ ૫ શ્રી મલ્લિનાથદેવગૃહિકા - વિંચ ચ શ્રી જિનપ્રબોધસૂરિભિઃ
પ્રતિષ્ઠિતં । કારિતં ચ ઝકેશવંશીય ઠ૦ (?) ઝડાકેન - જનાતૃતીલ્હ (?) શ્રેયોઽર્થમ્ ॥

પ્રસ્તુત લેખાંક ૧૦-૧૨ માં કહેલ દેવગૃહિકાઓ આદીશ્વર ભગવાનની મૂલ ટૂંકમાં મૂલનાયક
મંત્રી વામભદ્ર કારિત મહામંદિરને પરતી રહેલ દેવકુલિકાઓના સમૂહમાં ઝમેરાઈ હશે. આ પૂર્વે
ત્યાં મંત્રીશ્વર વસ્તુપાલ (૬૦ સ૦ ૧૨૩૧ પહેલાં) ઉદયન મંત્રીના પુત્ર ચાહડના વંશના મંત્રીવંધુ
સામંતસિંહ-સલક્ષણસિંહ (૬૦સ૦ ૧૨૪૯ પહેલાં) અને કચ્છ-કેસરી જગડ્ડસાહે (૬સ્વીસનના
૧૩ મા શતકનો મધ્યભાગ) દેવકુલિકાઓ કરાવેલી; તે સમુદાયમાં પછીથી આ દેવકુલિકાઓ
પણ ઝમેરાઈ હશે તેવો તર્ક થઈ શકે. * ૬૦સ૦ ૧૩૧૩ ના તીર્થભંગ સમયે આ ત્રણ દેવ-
કુલિકાઓનો નાશ થતાં, 'નામિનંદનચિનોદ્ધાર પ્રવંચ' અનુસાર સમરાસાહના પુનરોદ્ધાર સમયે ૬૦સ૦
૧૩૧૫ માં જુદા જુદા શ્રાવકાણ તેમું નવનિર્માણ કરાવેલ. ¹⁵

(૧૩)

પ્રસ્તુત લેખ ચાલાભાઈની ટૂંકમાં નીચેના કોઠામાં રાખેલ મૂર્તિઓમાં ગુણસેનસૂરિની મૂર્તિ પર
અંકિત છે, ગુણસેનસૂરિ નાગેન્દ્રગચ્છના હતા અને પંડિત રામચંદ્રે પોતાના ગુરુના શ્રેય માટે એમની
મૂર્તિ કરાવી અને તેની પ્રતિષ્ઠા જિનમદ્રસૂરિએ કરી એવું લેખમાં કહ્યું છે. લેખનો સં૦ ૧૩૪૨ । ૬૦
સ૦ ૧૨૮૬ છે.

સં૦ ૧૩૪૨ માઘ સુદિ ૮ શુક્ર શ્રી નાગેન્દ્રગચ્છે પૂજ્ય શ્રીગુણસેનસૂરિનાં મૂર્તિઃ પં૦
રામચંદ્રેણ સ્વગુરુશ્રેયમે ઇય મૂર્તિઃ કારિતા પ્રતિષ્ઠિતા શ્રી જિનમદ્રસૂરિભિઃ ચન્દ્રાકં યાવત્ ।
(લેખમાં 'સૂરિ' નો જોડળો છોટી કરી છે.)

સં, ૩

आ नानी तोरणान्वित प्रतिमा धवलोज्ज्वल आरसमां कंडारेली छे (चित्र १). गुणसेनसूरि भद्रासन पर अर्धपर्यकासन मां विराजमान छे. एमनो डाबो हाथ वरद मुद्रामां छे, ज्यारे जमणा हाथनी खंडित अंगुलिओ कदाच व्याख्यान-मुद्रामां हरो. शिर पाछल रजोहरण दर्शाव्युं छे. एमनी डाबी बाजु ऊभेली, डाबा हाथमां रजोहरण अने जमणा ऊँचा करेल हाथमां वस्त्रपट्ट धारण करेल प्रतिमा प्रतिष्ठापक आचार्य जिनभद्रसूरिनी होनी जोईए. ज्यारे जमणो बाजु हाथ जोड़ी ऊमेल साधु ते पंडित रामचंद्र हरो तेम लागे छे. रामचंद्रनी मुलाकृति अने ऊभवाना ढंगमां कारुण्य-मय भक्तिभाव नितरी रह्यो छे. गुरुप्रतिमा पोते पण गरिमापूत जणाय छे. गुणसेनसूरिनुं नाम नागेन्द्रगच्छनी उपलब्ध पट्टावलिमां जडतुं नथी. पण उदयप्रभसूरिना शिष्योमां मल्लिषेणसूरि, अगाउ उल्लिखित महेन्द्रसूरि तेम ज जिनभद्रसूरिना नाम मले छे. आ जिनभद्रसूरिए वस्तुपालना पुत्र जैनसिंह माटे 'नाना-कथानक-प्रबंधावली' नी सं. १२९० / ई०स० १२३४ मां रचना करेली^{१४}. प्रस्तुत जिनभद्र अने सांप्रत लेखना जिनभद्र अभिन्न होई शके. जो तेम होय तो तेओ दीर्घायुषी होवा जोईए अने गुणसेनसूरि तेमना गुहबंधु हरो, जेमना स्वर्ग-गमन बाद थोडा समयमां एमनी आ प्रतिमा कराववामा आवी हरो (आ तर्कने समर्थन देतो महत्त्वनो अभिलेख कतार गामना लाड्डुआ श्रीमाळीना नाना मंदिरना पार्श्वनाथनो धानु-मूर्ति पर मले छे; त्यां प्रस्तुत प्रतिमा सं० १२९२ / ई० स० १२३६ मां नागेन्द्रगच्छोय गुणसेनसूरिए प्रतिष्ठा कर्यानो उल्लेख छे.^{१५} आथी गुणसेनसूरि अने उदयप्रभसूरि समकालिक ठरे छे. अने आ बात गुणसेनसूरि उदयप्रभ-सूरिना गुरुभाई होवाना तर्कने अनुमोदन आपे छे.) आ लेखनो पं० अंबालाल प्रेमचंद्र शाहे प्रसिद्ध करेला लेखोमां समावेश छे:^{१६} पण त्यां तेना पर विशेष चर्चा करेली न होई, अही ते (मूळ प्रतिमाना चित्र साथे) फरीथी प्रकट करवो इष्ट मान्यो छे.

(१४)

स्वत आरसना पवासण परनो आ सं० १३४१/ई०स. १२८७नो लेख पल्लीवाल ज्ञातिना संघपति पृथ्वीधरे करावेळ अजितनाथदेव बिंब संबधी छे. प्रस्तुत संघपति पृथ्वीधर ए ओ शत्रुंजय पर संघ लईने गयेला संघवी पेशडशा होय तो आ लेखनुं महत्त्व वधी जाय छे. लेखनुं मूल्य प्रतिष्ठापक आचार्य रत्नाकरसूरिनी वादीन्द्र धर्मघोषसूरिथी लई चार आचार्यो सुधीनी अपावेल गुर्वावलिनो कारणे वळी विशेष बंधे छे. लेख आ प्रमाणे छे:

संवत् १३४३ वर्षे पोष वदि बुधे श्री अजितनाथदेवबिंबं श्रीपल्लीवालज्ञातीय
ठ. देदांगज देवडा श्रीपूना अथसे संघपति साधु श्रीपृथ्वीधरेण कारितं ।

प्रतिष्ठितं वादीन्द्र श्रीधर्मघोषसूरिपट्टालंकार श्रीदेवभद्रसूरि पट्टविभूषक
श्रीपञ्चनसूरि पट्टोदयदिनकर श्रीमुनिचंद्रसूरि शिष्यैः श्रीरत्नाकरसूरि[भि]:

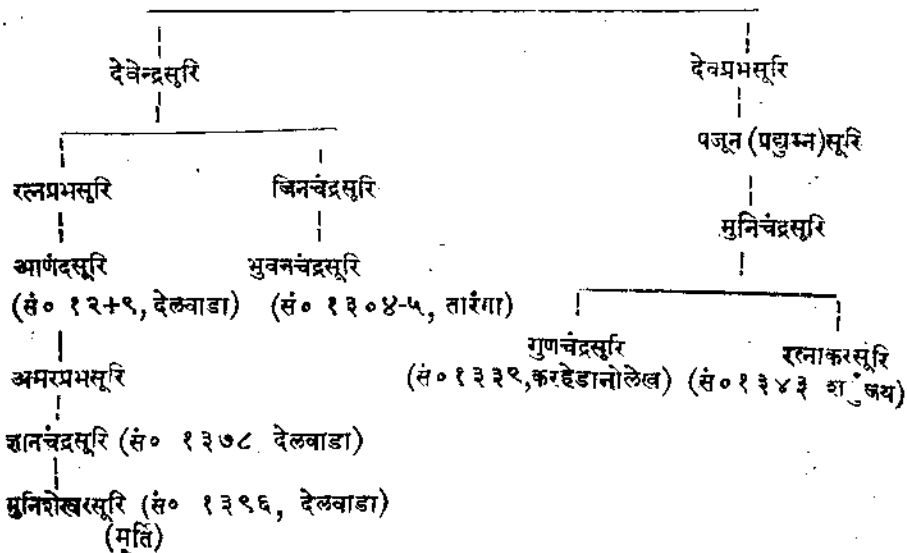
लेखमां जो के प्रतिष्ठापक आचार्यनो मच्छ बतान्यो नथी, तो पण वादीन्द्र धर्मघोषसूरि ए राजगच्छना सुप्रसिद्ध वादी धर्मघोषसूरि ज जणाय छे, जेमणे अजमेर (प्रा० अजयमेरु) मां चहमान अणोरजनी सभामां दिगंबर पंडित गुणचंद्रनो पराजय करेलो. वादीन्द्र के वादी धर्म-घोषसूरिनुं नाम धरावता, सं० १३०४/ई०स० १२४८ तथा सं० १३०५/ई०स० १२४९ना लेखोवाळी जिन अजितनाथनो त्रे कायोत्सर्ग प्रतिमाओ तारंगाना अजितनाथ-महाचैत्यमां प्रतिष्ठित छे. तेमां आ प्रमाणे सूरिक्रम आप्यो छे:⁺

१) संवत् १३०४ द्वितीय ज्येष्ठ सु० ९ सोमे सा० धणचंद्र सुत सा० वर्द्धमान तरसुत सा० लोहदेव सा० थेहडसुत सा० भुवनचन्द्र पद्मचन्द्रप्रभृति कुटुम्बसमुदाय श्रेयोर्थ श्रीअजितनार्थबिंब कारितं । प्रतिष्ठितं वादी श्री धर्मघोषसूरिपट्टकमागतैः श्री जिनचंद्र-सूरिशिष्य भुवनचंद्रसूरिभिः ॥

२) संवत् १३०५ वर्षे आषाढवदि ७ शुक्रे सा० वर्द्धमान सुत सा० लोहदेव सुत० सा० आसवर तथा सा० थेहड सुत सा० भुवनचंद्र पद्मचंद्रैः समस्तकुटुंबश्रेयोर्थ श्रीअजितनार्थबिंब कारितं । प्रतिष्ठितं वादीश्री धर्मघोषसूरिपट्टकप्रतिष्ठित श्रीदेवेंद्रसूरिपट्टकमायात श्री जिनचंद्रसूरिशिष्यैः श्रीभुवनचंद्रसूरिभिः

आ उपरांत आबुनी विमलवसहीना सं० १३७८/ई० स० १३२२ ना खंडन बाद पुनः प्रतिष्ठाना प्रशस्ति लेखमां धर्मघोषसूरिनी पाटे थयेला अमरप्रभसूरिना शिष्य ज्ञानचंद्र प्रतिष्ठा करान्यानो उल्लेख छे.¹⁷ प्रस्तुत विमलवसही जिनालयमां सं० १३९६।ई० स० १३४० ना एक गुणप्रतिमा लेखमां ते धर्मघोषसूरिनी पाटे थयेल आणंदसूरि, पछी अमरप्रभसूरि, ते पछी ज्ञानचंद्रसूरि अने तेमना शिष्य मुनिशेखरसूरिनी ए मूर्ति होवानु' जणव्युं छे. राजगच्छीय पट्टावलीमां देवेन्द्रसूरि पछी रत्नप्रभसूरि, स्थारबाद आणंदसूरि, अमरप्रभसूरि अने ज्ञानचंद्रसूरिने गणाव्या छे- * बोजी तरफ करहेडाना जिनालयमां सं० १३३९।ई० स० १२८३ना वर्षमां, वादान्द्र धर्मघोषसूरिना मच्छमां थयेला मुनिचन्द्रसूरिना शिष्य गुणचन्द्रसूरिनुं प्रतिष्ठापक आचार्यरूपे नाम मळें छे. प्रस्तुत गुणचन्द्रसूरि आथी सांप्रत शत्रुंजयना लेखवाळा रत्नाकरसूरिना गुणभाई जणाय छे. आथी शिलालेखो तेमज पट्टावलीमांथी प्राप्त माहिती अनुसार जयसिंह सिद्धराज, कुमारपाल तथा चाहमान अर्णोराजना समकालिक, दीर्घायुषी अने राजसम्मानित वादी धर्मघोषसूरिना गच्छनी शिष्य-प्रशिष्य परंपराना मुनिवरो विषे नंचे मुजबनी विस्तृत तालिका तैयार थई सके छे.

वादीन्द्र धर्मघोषसूरि

સામાન્ય રીતે પ્રતિમાઓના આસનલેખમાં લાંબી ગુર્વાવલિ અગતી નથી, પણ વાદીન્દ્ર ધર્મ-ધોષસૂરિ સરલા મહાસમર્થ યુગપ્રધાન, ગચ્છપ્રવર્તક આચાર્યના પ્રશિષ્યાદિ પોતાના દાદાગુસ્ના ગુરુથી પટ્ટાવલી આપવમા સ્થેજે ગૌરવ અતુભવતા હશે. શત્રુજયનો પ્રસ્તુત અભિલેખ ધર્મધોષસૂરિની એક બીજી અચાવધિ અંજ્ઞાત શિષ્યશાલા વિષે માહિતી આપતો હોઈ, એ રીતે પણ મહત્વનો પૂરવાર થાય છે.

(૧૫)

આ એક શ્રાવકની બે સ્ત્રીમૂર્તિ સાથેની ઊંખી પ્રતિમા છે. લેખ સં० ૧૨૪૭૦ઈ०સ० ૧૨૯૧નો છે. પુરુષનું નામ રતનસીંહ છે. પણ નામ આગળના બે અક્ષરો ઉઢી ગયા છે. કદાચ તે અક્ષરો પ્રસ્તુત શ્રાવક રાજવંશી હોવાનું સૂચન કરતા હશે. કેમ કે સાયેની સ્ત્રીઓ—નાગલ-લદેવી અને નાગલદેવી—એ બંને આગળ 'રાજપત્ની' વિશેષ-ભિષાન જોડેલું છે. લેખનો હેતુ (આદિનાયના ?) ચરણની નિત્ય પૂજાર્થે આપેલ ૩૬૦ દ્રમ્મ (જેને અંક તથા શબ્દોમાં વ્રતાવ્યા છે), તે ઘાત પ્રગટ કરવાનો છે. લેખનો પાઠ નીચે મુજબ છે.

સંવત ૧૩૪૭ વર્ષે દિ. આષાઢ સુદિ ૧ ગુરૌ પુષ્યનક્ષત્રે [રાજ ?] શ્રીરતનસીંહ રાજપત્નિ શ્રીનાગલદેવી દિ. રાજપત્નો શ્રી નાગલદેવી મૂર્તિઃ ॥ (દેવ ?) શ્રીપાદાનાં નિત્યપૂજાર્થે આચંદ્રાર્કે યાવત્ સ્થિતકે કુત દ્ર ૩૬૦ ષષ્ઠ્યધિકશતત્રયં શુભં ભવતુ ॥ આમાં 'દ્રમ્મ'નો ઉલ્લેખ આવતો હોઈ, લેખનું મહત્ત્વ છે. રતનસીંહ નાનકડી ઠકરાત ધરાવતો, વાધેલાઓનો કોઈ સામન્ત હશે ?

(૧૬)

એક સ્ત્રા પત્થરની પ્રાગ્ઘાટ જ્ઞાતિના શ્રાવક-શ્રાવિકાની મૂર્તિ નીચે સં० ૧૩૫૨૦ઈ०સ० ૧૨૯૬ નો નીચે પ્રમાણે લેખ છે. લીમલી કોઈ મંત્રી કુલનો નબીરો હશે તેમ, લાગે છે.

સંવત ૧૩૫૨ વર્ષે શ્રાવણ શુદિ બુધે પ્રાગ્ઘાટ (જ્ઞાતીયમ ?) હં વીજહસુત મહં ક્ષીમસી મૂર્તિ મહં ચાંપલ દેવિ મૂર્તિ

(૧૭)

હાલ વિમલવસહી નામે ઓળખાતા મંદિરમાં નેમિનાથનો ચોરી ઝાં છે, તેની પાસેની એક ગુરુપ્રતિમા પર નીચે મુજબનો લેખ છે, જેમાં શત્રુજય મહાતીર્થ વિષે કોઈ મંડલિક નામના શ્રાવકે દેવકુલિકામાં નેમિચંદ્રમૂરિની મૂર્તિ સ્થાપ્યાનો ઉલ્લેખ છે. લેખ સં० ૧૩૫૪૦ઈ०સ० ૧૨૯૮નો છે.

સં० ૧૩૫૪ કાર્તિક શુદિ ૧૫ ગુરૌ મહં શ્રીમંડલિકેન શ્રીશત્રુજયમહાતીર્થે સ્વીયગુરુ શ્રી નેમિચંદ્રમૂરોણાં મૂર્તિઃ.....વ્ય(૧) કારિતા દેવકુલિકાયાં સ્થાપિતા ચ ॥ઠા॥

(૧૮)

સં० ૧૩૭૧ | ૧૩૧૫ ઈ.સ.ના માષ શુદિ ૧૪ ને સોમવારે શત્રુજયોદ્ધારક સમરાશા અને એમના કુટુંબ જનોએ પ્રતિષ્ઠાવેલ સચ્ચિકાદેવી આદિ મૂર્તિઓના ચારેક લેખ આ અગાઉ પ્રવિદ્ય થઈ ગયા છે.¹⁸ એ જ વર્ષ, માસ, તિથિ વારનો એક અન્ય લેખ, -પવાવળનો-પણ જુદા જ ગચ્છ અને શ્રાવકનો, સંઘપતિ ગુણપાલનો, પાશ્વનાથચિત્ર કરાવ્યા સંબંધી મળ્યો છે. યથા:

સંવત ૧૩૦૧ વર્ષે માષ સુદિ ૧૪ સોમે શ્રીશત્રુજયમહાતીર્થે શ્રીમાલજ્ઞાતીય ઠ. ક્ષીમાસુતેન સંઘં ગુણપાલેન પિતુઃ શ્રેયોર્થે પૂર્ણિમાપક્ષીય શ્રીસુમતિપ્રભસૂરિણાં પટ્ટે શ્રીતિલકપ્રભ-સૂરીણામુપદેશેન શ્રી પાર્શ્વનાથ ચિત્રં કારાપિતં ॥ શુભં ભવતુ ॥

ई० स० १३१५ ना पुनरोद्धार समये जे अन्य संघो आवेला हरो तेमांना कोईना संघपतिनो आ लेख हरो.

(१९)

आदीश्वर भगवानना मंदिरनी बहार एक देरी हती. तेमां सं० १३७१ । ई० स० १३१५ ना वर्षनी प्रभाचंद्रसूरिनी मूर्ति पर नीचे मुजवनो लेख हतो:

सं १३७१ वर्षे...प्रभाचन्द्रसूरिणां मूर्ति.....श्रे माणसीदेन कारापिता ।।

(सुप्रसिद्ध इतिहास-चरित्र ग्रंथ “प्रभावकचरित्र” ना कर्ता प्रभाचंद्राचार्यनी आ मूर्ति हरो?)

(२०)

प्रासाध परना आ सं० १३७९ । ई० स० १३२३ ना लेख अनुसार मूळ प्रतिमा तो ‘श्रीपत्तन’ (भगहिलवड पाटण) ना शांतिनाथ विधि चैत्यमां ‘चंद्रप्रभरवामी’नी होवानो निर्देश छे. पछे आगळ एने “श्री शत्रुंजय योग्य” (शत्रुंजय जोग=शत्रुंजयमां स्थापवा अर्थ) कही, तेनी प्रतिष्ठा जिनचन्द्रसूरिना शिष्य जिनकुशलसूरिए कराव्यानु कहुं छे. (आ पछी प्रतिमा भरावनार श्रावक परिवारनां सभ्योना नाम आप्या छे.)

संवत् १३७६ कार्तिक शुदि १४ श्रीपत्तने श्रीशांतिनाथ-विधिचैत्ये श्रीचन्द्रप्रभस्वामिनिर्वं श्रंशत्रुंजययोग्यं श्रीजिनचन्द्रसूरिशिष्यैः

श्रीजिनकुशलसूरिभिः प्रतिष्ठितं । कारितं स्वपितृमातृ सा० घीणा सा० घन्नी सा० भुवनपाल सा० गोसल शा० खेतसिंह सुश्रावकैः पुत्रगणदेवकूटडजयसिंहपरिवृतैः

(२१)

सं० १३८१/ई०स० १३२५मां श्रीपत्तनमां जिनकुशलसूरिए प्रतिष्ठावेळ, देवगिरिना ओस-वाळ (उकेशवंशीय) श्रावक परिवारे भरावेळ जिननिंबनी आरसनी गादी पर नीचे मुजवनो लेख छे:

संवत् १३८१ वैशाख वदि ५ श्रीपत्तने श्रीजिनचंद्रसूरिशिष्यैः श्रीजिनकुशलसूरि... [प्रति]ष्ठतं । कारितं च श्री देवगिरिवास्तव्य ऊकेशवंशीय सो० नानापुत्ररत्नेन सो० गोगा-सुभावकेण सो०.....न स्व भ्रातृ सा० सागण भार्या काऊ सुश्राविकायाः श्रे[योर्थ] आचंद्रार्क नंदतात् ॥६॥ शुभं भ[वतु]

(प्रतिमा पाळळथी पाटणथी शत्रुंजय लाववामां आबो हरो.)

(२२)

प्रस्तुत लेख आदीश्वरनी टूकना अष्टापदना मंदिरमां प्रवेश करता जमणी बाजुना थांभ-लामांनी प्रतिमा नीचे खोदेल छे. प्रतिमा ‘रौद्रपल्लीयगच्छ’ना चारुचंद्रसूरिनी छे. एने तेने कुमुदचंद्रना शिष्य बुद्धिनिवासे करावेली छे एवो उल्लेख छे. लेखनुं वर्ष सं० १३८३/ई०स० १३२७ छे:

संवत् १३८३ वर्षे ज्येष्ठ वदि ८ गुरौ रौद्रपल्लीय श्रीचारुचंद्रसूरीणां मूर्तिः वा० कुमुदचंद्र शिष्य वा० बुद्धिनिवासेन कारापिता ॥

(૨૩)

સફેદ આરસની આસનસ્થ પ્રતિમા નીચે તે ચૈત્રગચ્છીય વાચનાચાર્ય મ્હીમાની મૂર્તિ હોવાનું કહ્યું છે; તથા તેમના મચ્છ અને ગુરુ ને મૂર્તિના કારાવક-શિષ્ય અને પ્રતિષ્ઠાપક-આચાર્યનાં નામ આપેલા છે લેખનું વર્ષ સં૦૧૩૯૧/ઈ૦સ૦૧૩૩૫ છે: યથા:

સં૦૧૩૯૧ વર્ષે ચૈત્ર વદિ ૭ સોમે ચૈત્રગચ્છીય મટ્ટારક શ્રીપદ્મદેવસૂરિ શિષ્ય વાચનાચાર્ય મ્હીમા મૂર્તિ: શિષ્ય સોમચંદ્રેણ કારિતા પ્રતિષ્ઠિતા શ્રીમાનદેવસૂરિભિ: ।

(૨૪)

આદીશ્વર મગવાનની ત્રીજાં ફરતીની દેરીમાં 'ચતુર્વિંશતિ પટ્ટ' પર સં૦૧૪૦૫/ઈ૦સ૦ ૧૩૪૯ નો નીચે પ્રમાણે લેખ છે:

સંવત ૧૪૦૫ વર્ષે ફાગુણ શુદિ ૮ ગુરાવાદય (વચ્ચે) શ્રી શત્રુંજયમહાગિરો શ્રી પાલી-તાળા વાસ્તવ્ય શ્રી શ્રીમાલજ્ઞાતીય મહં માલદેવ સુત મહં સાંગણેન સ્વીયકુટુંબ શ્રેયમે ચતુર્વિંશતિ-જિનાનાં પ્રતિમાપટ્ટોયં કારાપિત: પ્રતિષ્ઠિત: આચાર્યશ્રી સાગરચંદ્રસૂરિભિ: શ(શિ)વમસ્તુ ॥

પટ્ટની ઢાલો વાજુનો લેખ:

પટ્ટની ઝમળી વાજુનો લેખ:

શ્રી અંબિકામૂર્તિ:

શ્રી કપદિંયક્ષમૂર્તિ:

શ્રી શૈરોટ્યામૂર્તિ:

શ્રી અંપિતામૂર્તિ:

મહંમાલદેવસુતમહંસાંગણ માર્યાસિલષ્ણદેયુતા

મહં સાંગણસુત મહં ષીમાયુગ્મં

પટ્ટ કોહ મંત્રી પરિવારે કરાવ્યો ઘણાય છે.

(૨૫)

પીઢા પરથરનો શ્રાવક-શ્રાવિકાની લઢી મૂર્તિની પાટલી પર સં૦૧૪૧૮/ઈ૦સ૦૧૩૬૨ ના વર્ષનો નીચે મુજબ લેખ છે.

સંવત ૧૪૧૮ વર્ષે કાર્તિક શુદિ ૧૫ ગુરો શ્રીશત્રુંજયમહાતીર્થે શ્રીમાલ જ્ઞાતીય મહં વયરસીહ સુત મહં...દેવ પ્રા...થા માર્યા વાંદેલ્હનદે...સ્મ મિદં ॥

(૨૬)

વિમલવસહીમાં સં૦૧૪૨૧/ઈ૦સ૦૧૩૬૫ના વર્ષનો ગુરુમૂર્તિ પર નીચે મુજબ લેખ છે:

સંવત્ ૧૪૨૧ વર્ષે મંડલોય શ્રીચંદ્રસેણસૂરિશિષ્યૈર્જીવન્દિ: । શ્રીરત્નપ્રભસૂરિભિરાત્મમૂર્તિ: કારિતા ॥શ્રી:।

(૨૭)

આદીશ્વર મગવાનના મંદિરના ઉપરના માલમાં જવાના દાદરાની ઢાલો વાજુ હતી તે દેરીમાંની ગુરુમૂર્તિ પર, સં૦ ૧૪૩૨/ઈ૦સ૦૧૩૭૨માં ગુણસમુદ્રસૂરિ કરાવેલ, ગુણકરસૂરિના શિષ્ય રત્નપ્રભસૂરિની મૂર્તિનો લલ્લેલ કરતો લેખ નીચે મુજબ છે :

સં૦૧૪૩૨ ફાગુણ શુદિ ૨ શુક્રે શ્રી સુહૃદ્ગચ્છીયપિપ્પલાચાર્ય શ્રીગુણકરસૂરિ શિષ્ય શ્રીરત્નપ્રભસૂરિનાં મૂર્તિસ્તદીયશિષ્યૈર્ગુણસમુદ્રસૂરિભિ: કારિતા ॥

(૨૮)

આદીશ્વરની ઢૂઠમાં ઉત્તર વાજુનો મમતીમાં મીંતમાં ચોઢેલ સં૦૧૪૪૨/ઈ૦સ૦ ૧૩૮૫નો સ્વરત્નગચ્છના શ્રાવક શાહ પૂરણાનો થોડા ટોચાઈ મયેલા અક્ષરવાલો વે પક્તિનો નીચે મુજબ લેખ છે. (ચિત્ર ૨).

સંવત ૧૪૪૨ વર્ષે માઘ વદિ ૧ બુધે खरतरग[च्छे]....શે સાહ તેજા સુત સાહ પુરણા...

શ્રેષ્ઠીની મૂર્તિ ચૌદમી સદીના આખરી ચરણ જેટલી અર્વાચીન હોવા છતાં તેમાં કેટલાંક આકર્ષક તસ્વો છે; જેમ કે શિર પર ધારણ કરેલ રત્નચૂડ, જે ઇસ્વીસનના દશમા શતક અને અગિયારમા શતકના પૂર્વાર્ધ પછી નથી જોવા મળતું; (અને ત્યારે પણ જાણ તો સ્ત્રીઓના મસ્તકે તે ધારણ કરેલું જોવાય છે.) કેશમૂંઘનમાં અંબોડાનો શૈલી ધ્યાન લેવું તેવી છે. શ્રેષ્ઠીનું મુખ કુર્ચાલ છે. ચરણ પાસે છે તે તેમના પુત્ર અને પુત્રવધૂની મૂર્તિ હોય તેમ તર્ક કરી શકાય.

(૨૯)

આ એક પથ્થરની ગુરુમૂર્તિ પરનો લખાવેલ લેખ છે. તેમાંથી સંવત્ અને કેટલીક હકીકતો નષ્ટ થઈ છે. લેખમાં મૂર્તિ છે તેનું ગુણરત્ન (સૂરિ) નામ આવે છે. આ ગુણરત્નસૂરિ તે તપ-ગચ્છીય સોમસુંદરસૂરિ (પંદરમાં શતક, ઇસ્વીસનનો પૂર્વાર્ધ) ની પરંપરામાં કે પછી પંદરમા શતકના મધ્યમાં થયેલા એ જ નામના खरतरगच्छीय मुनि હોઈ શકે: (પણ પ્રતિષ્ઠાપક સર્વાનંદ સૂરિ છે, 'દેવકુલપાટક'-દેલવાડામાં એક કચ્છોલિવાલગચ્છના 'સર્વાણંદસૂરિ'એ પ્રતિષ્ઠાવેલ સં. ૧૪૧૩. ઇ. સ. ૧૪૩૭ની પ્રતિમા મળે છે આથી કદાચ ગુણરત્નસૂરિ પ્રસ્તુત ગચ્છના પણ હોઈ શકે છે.)

--- વદિ ૨ શનૌ પૂજ્ય શ્રીગુणरत्न- ---या ग्रथित

कुलगुरु श्रीसर्वाण[न्दे]न करिता ॥

(૩૦)

આ લેખ 'વિમલવસહી' મંદિરના મૂલપ્રાસાદના ગૃહમંડપમાં ઉત્તરદ્વારની જમણી બાજુના લક્ષ્મી કામ્પા બેસાડેલ 'કર્પરીયક્ષ' (ચિત્ર ૩) ની પાટલી પર છે. લેખ લખાવેલ છે અને કેટલાક અક્ષરો દુર્વાચ્ય પણ છે. લેખમાં પ્રારંભમાં બૃહદ્खरतरगच्छना जिनमाणिक्यसूरिना शिष्य युगप्रधानाचार्य जिनचंद्रसूरिना समयनो निर्देश છે. સંવત્ આખ્યો જળાતો નથી. પ્રસ્તુત જિનચંદ્રસૂરિને સૂરિપદ સં ૧૬૧૨/ઈ.સં.૧૫૫૬માં પ્રાપ્ત થયેલું અને છેક સં.૧૬૭૦/ઈ.સં.૧૬૧૪માં સ્વર્ગવાસી થયેલા. આથી આ પ્રતિમાની પ્રતિષ્ઠા ઈ.સં.૧૬૧૪થી કેટલાંક વર્ષ પૂર્વે થઈ ચૂકી હોવી જોઈએ. લેખમાં આવતા સુમતિકલ્લોલગણિ એ જ મુનિ લાગે છે, જેમણે એક અન્ય खरतरगच्छीय साधु हर्षनंदन गणे साथे अनयदेवसूरिनी स्थानांगसूत्रनी वृत्ति पर सं. १६७३/ई.सं. १६१७માં વિવરણ રચેલું.¹⁹

શ્રીબૃહદ્खरतरगच्छे ॥ श्री जिनमाणिक्यसूरि-पट्ट-प्रभाकर-युगप्रधान श्रीजिनचंद्र-सूरिविजयिराज्ये श्रीकर्परी (य)क्ष प्रतिमा ॥ करापितं । (सारंगेण ?) ॥ पं० चर्म-सिंधुरगणि पं० सुमतिकल्लोलगणीश्व[रे]ण.....

(આ 'કર્પરીયક્ષ'ની પ્રતિમાનું વૈધાનિક વિવેચન ડા. ઉમાકાન્ત શાહે અન્યત્ર કરેલુ હોઈ તે વિષે અહીં વિગતમાં ઉત્તરચું નહિ.)²⁰

(૩૧)

છેલ્લો લેખ 'ગણધર ગૌતમની પ્રતિમા પર ઉત્કર્ષિત છે (ચિત્ર ૪). લેખ નીચે મુજબ છે: (બ્રાહ્મણ બિલકુલ અપભ્રંશ છે.)

સં. ૧૭૮૪ વર્ષે કાતોવદિ ૭ પાલીતાણા વાસ્તવ્ય શ્રીમાલીજ્ઞાતીય દોશી ક-આ પુત્ર ડા. ભાણજી પુત્ર દોશી લીલા પુત્ર વરધમાનયુતેનકારિતં શ્રીગૌતમગણધર વિંબં પ્રતિષ્ઠતં ચ ॥

પણ આ લેખ કૃત્રિમ છે. કેમ કે ૬૦ સં ૧૭૨૮, ૬૮૯ કે ૧૮ મી સદીમાં પ્રતિમાઓ આવો શૈલીની થતી જ નહિ. ગૌતમ ગણધરના શિરની બાજુએ રહેલા કમલધરોની શૈલી સોલંકીયુગની, અને તેરમા સૈકા કે બહુ તા ચૌદમાના પૂર્વાર્ધ પછોની જણાતી નથી. ૬૧ ચંનેની મુલાકાતિ પરનો ઘસારો તેમ જ ગણધરદેવની જોડેલ હથેલીઓ પણ ઘસાઈ ગયેલી હોઈ આ પ્રતિમા નિશ્ચયતયા પુરાણી છે. ગણધર ગૌતમ જેના પર બેઠા છે તે મદ્રાસનના ઘાટ-આકાર પણ શ્વેત્રજય પરની સં ૧૧૩૧ ની શ્રેષ્ઠી નારાયણની મૂર્તિના મદ્રાસનની નજીકના શૈલી અને માત્ર બતાવે છે.^{૨૧} અતિ શુભ્ર આરસમાં કંઠારાયેલી ગૌતમ ગણધરની આ સુકુમાર, સુશુદ્ધ અને લાલિત્યમયી પ્રતિમા ૬ યુગનું એક ઉત્તમ કલારત્ન છે. ૬૨ સ્વીસનના ચૌદમા પંદરમા શતકના યાત્રિકોએ શ્વેત્રજયનો સ્વતરસહીના મંડપમા ગણધર ગૌતમની પ્રતિમા હોવાનો ઉલ્લેખ કર્યો છે,^{૨૨} જે મોટે ભાગે તો આજ પ્રતિમા હોવી જોઈએ.^{૨૩} (આ પ્રતિમા લેખ વગરની હશે, જેથી દોશીવાઢાઓએ તેનો ઉપયોગ કર્યો જણાય છે)

શ્વેત્રજય પર વિશેષ સર્વેક્ષણ ચાલુ છે, અને તે દરમિયાન પ્રાપ્ત થનારી નવી સામગ્રી પછીથી એક પૂરવાળી લેખ રૂપે પ્રસ્તુત કરવા સંકલ્પ છે.

ટિપ્પણ

૬. ૧૩ પંક્તિ ૩ પરની નોંધ:- શ્વેત્રજયના મંદિરો ફરતા ગઢમાં શિલ્પમંડિત તેમ જ લેખ ઘરાબતા પત્યશે પૂર્ણમાં ભરવામાં આવેલા. (આર્વું જ ગિરનાર પરના મંદિરોના કિસ્સામાં પણ બન્યું છે.) ક્યારેક સમારકામ દરમિયાન ગઢની ભરતીમાંથી કે વળતરમાંથી તે જઢી આવે છે.

1. EI vol. II. 18.

2. G.O.S. No. 13, Baroda 1920.

3. ભાવનગર ૧૯૨૧.

4. જુઓ જ્ઞાનોદય (કાશી) વર્ષ ૩, અંક ૩, તથા જૈનસત્યપ્રકાશ, વર્ષ ૧૭, અંક ૩; તેમ જ ૫૦ અંબાલાલ પ્રેમાચંદ્ર શાહ. જૈન તીર્થ સર્વસંગ્રહ, ભાગ પહેલો, લખ્ણુ પહેલો, અહમદાવાદ ૧૯૫૩, પૃ. ૧૦૫.

5. "પુણ્યશ્લોક મહામાત્ય વસ્તુપાલના અપ્રસિદ્ધ શિલાલેખો તથા પ્રશસ્તિલેખો." શ્રીમદાર્ચર જૈન વિદ્યાલય, સુવર્ણમહોત્સવ ગ્રન્થ, મુંબઈ ૧૯૬૮

6. ઉપર્યુક્ત ગ્રંથ અંતર્ગત.

7. એક તો ઉપર કહ્યો તે પુંડરીક સ્વામીની પ્રતિમાનો લેખ; તદુપરાંત 'શ્રેષ્ઠી નારાયણ'ની મૂર્તિનો વિ. સં ૧૧૩૧ | ૬. સ ૧૦૭૫નો તેમ જ ત્રીજે સંવત ૧૨૩૧ | ૬. સં ૧૨૧૭ નો ૬. યશોવર્ધનની મૂર્તિનો લેખ.

8. જુઓ મોહનલાલ દલીચંદ્ર દેશાઈ, જૈન સાહિત્યનો સંક્ષિપ્ત ઇતિહાસ, મુંબઈ ૧૯૩૨, પૃ. ૩૪૧, ડી. ૩૬૯ અને પૃ ૩૭૯ ડી. ૩૯૩.

આદિ 'જોવદેવસૂરિ'એ મરેલ ગાયને મંત્રવલે જીવતી કર્યાની કિંવદંતિ મધ્યકાલીન સાહિત્ય માં મળે છે, અને તેઓ વાયઢગચ્છના સમર્થ અને પ્રભાવક આચાર્ય મનાયા છે.

● વાયઢગચ્છની ગુર્વાવલિ વિશુદ્ધ રૂપે હાલ પ્રાપ્ત નથી તે કારણસર.

9. જુઓ, સં ૦ આચાર્ય ગિરજાશંકર વલ્લભજી, ગુજરાતના ઐતિહાસિક વસ્તુકોળ લેખો, ભાગ-૧ લો મુંબઈ ૧૯૩૩, પૃ. ૨૮-૨૯.

10 સં ૦ આચાર્ય ગિરજાશંકર વલ્લભજી, ગુજરાતના ઐતિહાસિક લેખો ભાગ, ૩જો, મુંબઈ ૧૯૪૨, પૃ. ૧૬૪-૬૫.

11. જુઓ અંબાલાલ પ્રેમચંદ શાહ, “ ભાષા અને સાહિત્ય”, ગુજરાતનો રાજકીય અને સાંસ્કૃતિક ઇતિહાસ ગ્રંથ ૪. સોલંકીકાલ, અહમદાવાદ ૧૯૭૬, પૃ.૨૯૯.
12. ઇજન પૃ. ૨૯૯-૩૦૦,
+ તેઓ વસ્તુપાલના સમકાલિક હતા અને સંસ્કૃત પર સારું એવું પ્રભુત્વ ધરાવતા હતા.
× ‘મલ્લકક્ષાતિ’ વિષે માહિતી અલ્પ માત્રામાં ઉપલબ્ધ છે. દંડનાયક આહ્વાદન, જેમણે ૬૦ સં ૧૨૪૯માં અળહિલવાહ પાટળના વાસુપૂજ્ય જિનાલયનો ઉદ્ધાર કરાવેલો, તેઓ ‘મલ્લક-કુલ દંપક’ હોવાનું વર્ધમાનસૂરિકૃત વાસુપૂજ્યચરિત્ર માં નોંધ્યું છે.
* પળ દેરીઓના પછીથી મંગપશ્ચાત્ જર્ણોદ્ધારો થતા રહ્યા છે.
13. સં ૦ પં ૦ મગવાનદાસ હરચંદ, અમદાવાદ, વિ ૦ સં ૦ ૧૯૮૫, શ્લોક ૨૦૭-૨૦૮
14. જુઓ પુરાતનપ્રબંધસંગ્રહ (સિંધો જૈન ગ્રંથમાલા, ગ્રંથાક ૨) કલકત્તા ૧૯૩૬ માં સં ૦ જિનવિજય મુનિનું પ્રાસ્તાવિક વક્તવ્ય, પૃ ૮. પ્રસ્તુત સંગ્રહનો ‘P’ સંગ્રહ પ્રતમાં તત્ સંબંધી અંતિમોલ્લેખ છે.
15. જુઓ સં. મુનિરાજ શ્રી વિદ્યાવિજયજી મહારાજ, પ્રાચીન લેખ સંગ્રહ (ભાગ-૧લો), ભાવનગર ૧૯૨૯, પૃ ૩૪.
16. cf. A. Shah, “ Some Inscriptions”. મુંબઈ, ૧૯૬૮, p. 169.
+ જુઓ મુનિ શ્રીન્યાયવિજયજી, જૈન તીર્થોનો ઇતિહાસ, ભાવનગર ૧૯૪૯, પૃ.૧૯૯.
17. જુઓ મુનિરાજ શ્રી જયન્તવિજયજી, શ્રીઅર્બુદ પ્રાચીન જૈન લેખ સંદોહ (આબૂ-મા-બીજો) ઉજ્જૈન વિ ૦ સં ૦ ૧૯૯૪, લેખાંક ૧, શ્લોક ૩૯-૪૧.
* ઇજન, લેખાંક ૯૧.
18. જુઓ દલાલ, “પ્રાચીન”, તથા જિનવિજયજી “પ્રાચીન” પૃ. ૪૪-૪૬. લેખાંક ૩૪-૩૭.
19. દેશાઈ, પૃ. ૫૯૭. કંડિકા ૮૭૯
20. cf. Umakant P. Shah, Brahma-Santi and Kaparddi Yakṣas, Journal of the M. S. University of Baroda (number unspecified in the off-print). pp. 68. fig. 13
21. cf. A. Shah, “Some Inscriptions” Fig. 2.
22. “શ્રી શત્રુંજય ચેત્ત પરિપાટી વિવાહલા”માં નીચે મુજબ ઉલ્લેખ છે.
નૈટો મંડપિ ગોયમ્ ગણહરો વંદત્તં નહુવિહ લબધિ મળોહરો ॥૧૬॥
(આનું સંપાદન સારામાઈ નવાબે “પંદરમા સૈકાની બીજી શત્રુંજય ચેત્ત પરિપાટી” ઇ શીર્ષક હેઠલ શ્રી જૈન સત્ય પ્રકાશ ક્રમાંક ૧૬૬, વર્ષ ૧૨ શ્લોક ૪, ૧૫ મી જાન્યુ. ૧૯૪૭, પૃ.૧૦૦-૧૦૨ પર કર્યું છે.)
આ સિવાય એક અનામી કર્તાની “શ્રી સેત્તુજ ચેત્ત પ્રવાહિ”નું હાલ પ્રથમ લેખક સંપાદન કરી રહ્યા છે, તેમાં નીચે મુજબ ઉલ્લેખ ‘સ્વરતરવસહી’ના સંદર્ભમાં મળે છે:
ગોયમ્ મંડપિ જાઈ કરિ ગણધર નમીયહં પાઈ. ૨૦
23. પ્રતિમાની શૈલી ચૌદમા શતકના પ્રારંભની છે, તેમ જ અન્ય કોઈ ગણધર પ્રતિમા શત્રુંજય પર ન મળી હોઈ ઉપર્યુક્ત અનુમાન વાજબી જણાય છે.
સં ૦ ૪

मध्यकालीन गुजराती साहित्यनां हास्य-कथानको

हसु याज्ञिक

मध्यकालीन गुजराती साहित्यनो विचार करतां सामान्यतया नरसिंह, मीरां, भालण, अल्लो, प्रेमार्नंद अने वार्ताकार शामळनी रचनाओ ज खयालमां आवे छे, एथो तो मध्यकालीन साहित्यमां हास्य अंगे विचार करतां ज मांडण के अलाना कटाक्षो, प्रेमार्नंदनां आख्यानेनां केटलांक हास्यसभर प्रसंगो अने शामळनी केटलीक उक्तिओ स्मरणे चडतां, हास्य परत्वे मध्यकालीन गुजराती साहित्य कंडक उदासीन छे, एडुं कोईने सहेजे लागे. भक्त, भक्ति अने भगवानमां ज सीमित बनी रहेछुं आपणुं मध्यकालीन साहित्य मृत्युनो संदेश ज वांचे छे, एडुं आरोपण थयुं ने एनो रदियो पण अपायो. मध्यकालमां रचायेला साहित्यमां पण जीवन धक्कतुं हतुं एनो पुरावो आपवा पूरती आपणे पद्यकथाने याद पण करी. परंतु हास्यनो विचार करतां 'चरण चांरी मूळ मरडी'मां शोधवां जतां मळे छे ते हास्य करतां अनेक दृष्टिए उरुकुष्ट ने उरुकुष्ट हास्य आपणा मध्यकालीन कथा साहित्यमां छे, जे जाण बहार के क्वचित ध्यान बहार ज रही जतुं होय छे.

आ परिस्थितनुं कारण मध्यकालीन कथा साहित्य परत्वेनी कंडक आछी रुचि अने कंडक अंशे अज्ञान छे. डॉ. हरिवल्लभ भायाणी, डॉ. भोगीलाल सडैसरा, डॉ. मंजुलाल मजमुदार, प्रो.के.का. शास्त्री जेवा विद्वानोना संशोधन-संपादनो अने दिशासूचनो, ए पहिलाना हरगोविंददास कांटावाला, नाथालाल शास्त्री, छ.वि.रावल, ची.डा. दलाल के मो.द. देसाइनं संशोधन-संपादनो के आधुनिक नवसंशोधको डॉ. भूपेन्द्र त्रिवेदी, अनसुया त्रिवेदी, भारती वैद, जनक दवे, सं.धू. पारेख, शशिन् ओझा वगेरेना पीएच.डी मिषेना शोध-प्रबंधो द्वारा कथासाहित्यनो अभ्यास थतो रह्यो होवा छतां, आ प्रकारना वास्तविक परिचय अने मूल्यथी साहित्यना अभ्यासीओनो घणो मोटो वर्ग अर्धज्ञात के अज्ञात जेवो ज रह्यो छे. आथी तो एवी एक सर्व-सामान्य मान्यता घर करो गई छे के मध्यकालीन कथासाहित्यमां शृंगार के वीर छे, बहु बहु तो चमरकारथी आंजी दे तेबां अद्भुतनां आलेखनोमां विक्रम ने खापरा चोरना वाचनक्षम पराक्रमो छे, हास्य तो दीवो लईने शोधवा जवुं पडे देम छे. जो के दीवो लईने आ बहु शोधवा जवुं तो पडे छे ज, केम के आ अंगेनी सामग्री खुणे खांचरे छे. पालिभाषामां ललायेली जातक कथाओ के प्राकृत ने संस्कृतमां रचायेला कथाकोषो, निर्युक्ति ग्रंथो, चूर्णीओ, वृत्तिओ, चरितो, जूनी गुजरातीमां रचायेलां रासाओ, चरितो, बालावबोधो ने दुहा-चोपाईओ इत्यादिमां हास्यनो बेरबिखेर तो क्यांक एकहथ्यु घणो मोटो जथ्यो छे. अहीं आ प्रकारना कथानको मे केटलीक वार्ताओमां प्रसंगोनी सळंग हारमळ्यो रूपे आवतां हास्यसिक कथानको विलोकवानो अभिक्रम छे.

मध्यकालीन कथासाहित्यमां कोई कृति एना समग्ररूपमां हास्यकृति कही शकिए एवी नथी. शृंगार, वीर अने अद्भुत मुख्य के प्राणभुत होय एवी कृतिओ मध्यकालमां मळे छे, परंतु सळंग हास्यने ज नईशर्तः रचनाओ, भरडक-बत्रीथी, विनोद-बत्रीथी के मूलशतक जेवी कृतिओने अपवाद रूपे लेतां, अन्य कोई मळती नथी. मध्यकालमां जे कंड हास्य ने हळवाश

આલેખાયાં છે, તે કૃતિના અમુક અંશમાં કે કોઈ ટૂંકા કથાનકમાં. પાલીન-મધ્યકાલીન મીમાં-સકોળ કથા અને આલ્યાયિકા એવા મેદ સ્પષ્ટ કરીને કથાના જે વિવિધ ડગવર્ગો દર્શાવ્યા છે, તેમાં ક્યાંય આવિષ્કૃત રસને વર્ગીકરણના ધોરણરૂપે સ્વીકાર્યો નથી. આથી કથાઓના વર્ગમાં ક્યાંય 'હાસ્યકથા' એવો વર્ગ નથી. હા, હરિભદ્રાચાર્યે ચાર પુરુષાર્થને દષ્ટિમાં રાખીને કરેલાં વર્ગીકરણમાં 'કામકથા' એક વર્ગરૂપે દર્શાવી છે. આનંદવર્ષને તો રસતત્ત્વ પર ચર્ચાને કેન્દ્રિત કરી હોવા છતાં એણે દર્શાવેલા કથાના પરિકથા, સકલકથા અને લંડકથા જેવા વર્ગો-માં રસને દષ્ટિમાં રાખ્યો નથી. આગળી પરંપરા હાસ્યને કૃતિનો અંગસુત નહીં, આનુષંગિક રસ માને છે.

આમ છતાં, વિવિધ પ્રકારના કથાના વર્ગીકરણોમાં હાસ્યકથાનું સ્થાન નિશ્ચિત કરવું મુશ્કેલ નથી. હેમચંદાચાર્યે કરેલાં પ્રવંચાત્મક કાવ્યના વર્ગીકરણમાં શ્રાવ્યના એક ઉપવકાર કથાના ઉપવર્ગમાં ૧૧ પ્રકારો દર્શાવ્યા છે તે પૈકી એક પ્રકાર તે 'મન્યલિલકા,' પ્રેતમહારાષ્ટ્ર ભાષામાં લખાયેલી ક્ષુદ્રકથા, ગોરોવના, અનંગવતી જેવી કથાઓને મન્યલિલકાના વર્ગની કહી ઉમેર્યું છે કે જે કથામાં પુરોહિત, અપાત્ય, તાપસ इत्यગદિનો ઉપહાસ કરવામાં આવતો હોય એવી કથાઓ પણ મન્યલિલકા કહેવાય^૧ અન્ય વર્ગોમાં કથાકૃતિઓનાં દષ્ટાંત ટાંકતા હેમ-ચંદ્રાચાર્યે અહીં કોઈ રચના દષ્ટાંતરૂપે ટાંકતા નથી. આટમી સદીમાં અસ્તિત્વ ધરાવતો 'મર-ડક-વત્રીશી' જેવી કૃતિને અહીં દષ્ટાંતરૂપે મૂકી શકાય. આચાર્ય હેમચંદ્રના પ્યાનમાં કાં તો આ રચના નથી અથવા તો ગુણાનુરાગી અને ધર્મસમભાવની ભાવનાને કારણે એમણે ઉલ્લેખ ટાળ્યો છે. હાસ્ય-કથાને આમ આ મન્યલિલકાના વર્ગમાં સમાવી શકાય.

મધ્યકાલીન ગુજરાતી સાહિત્યમાં હાસ્યને સ્થાન છે એવાં મુખ્ય કથાસંપાદનો ને સ્થાનો નીચે મુજબ છે.

(૧) મૂર્સ્વકથા

૧. મુગ્ધ કથાનાં-છૂટક કથાનકો ને સંપાદનો
૨. મરડક-વત્રીશી
૩. આંધળે બહેક
૪. બોલને વલ્ગનાર-અડવાનાં પરાક્રમો
૫. વિનોદ-કથા-સંગ્રહ

(૨) બુદ્ધિ-ચાતુર્ય

૧. છૂટક કથાનકો-
૨. વિદ્યાવિનોદ-સમસ્યાન્તર્ગત સૂક્ષ્મ હાસ્ય
૩. નટપુત્ર રોહક-અમયકુમારની કથાઓ
૪. ધૂતકથા-શશિ-મૂરુદેવ, પ્રદ્યુમ્ન-સાંઘ
૫. સહસ્રબુદ્ધિ
૬. બોલે બાંધનાર-ઝંકાકાંઠ
૭. સ્ત્રી-ચરિત્ર

૧. કાન્યાનુશાસન-સ. પ્રો. ર.છો. પરીક્ષ

अभ्यास अने अवलोकननी सरळता खातर करेलां आ विभागोमां ए तो स्वयं-
स्व छे के हास्य जन्माववामां केन्द्रस्थाने बुद्धि छे, एतो अभ व अने मूक्षमता बन्नेमांथी
हास्य निष्पन्न थई शके छे.

मूर्ख कथा

बुद्धिचार्यथा कोईने छेतरवानी के छेतरायेळाने छोडाववानो युक्ति हास्यविनोद पूरो
पाडे छे, तेम कोई पात्रनी बुद्धिमंदता अने जडता पण हास्यनुं निमित्त छे. प्राचीन काळधी
व संस्कृत, पालि अने प्राकृत कथा साहित्यमां बौद्धिक जडता निरूपतां हास्यकथानको मळे
छे. आ प्रकारनां कथानको कोई एक ज चोटमां पूरा थई जता दुचका जेवां होय छे. अमुक
वाणी, वर्तन के कार्य कारण जे एजुं होय के सांभळनारने खडखडाट हसावे. पालिमां जातक-
कथाना दुचकामां सूतेला बानना माथा पर बेठेला मच्छाने मारतां बापनुं माथु मांमी
नाखनार मूर्ख पुत्र अने कथा झाडने पाणी पावानी जरूर छे ए जोवा दरेक झाडने मूळमांथी
उखेडनार बानरनी वात छे.^१ बुद्धिमंदताने कारणे अहाँ ओडनुं चोड वेतरतां काम थजुं ने
एनुं योग्य परिणाम पामजुं तो एक बाजु रह्युं, पण 'मालाना मुळगा गथां' जेवो स्थिति हास्य
जन्मावे छे. कटाहद्वीपना लोको कोलपानो उपयोग करता होई माल खपाववा अगरने
बाळी कोलसा वेचनार वेपारी पुत्र (८५, ३१५),^२ सेकेला तल सीधेसीधा प्राप्त करवानी
महेच्छाए तलने सेकीने वावनार गामडियो (८६, ३१५), सवारे ऊठतां जळ ने अग्नि लेवा
माटे दूर जजुं न पडे ए माटे राते जळमां अग्नि नाखी सवारे 'वावना वैष बगड्या'नी
स्थितिमां मुकायेले मंद-बुद्धि ब्राह्मण (८७, ३१५), गुरु अने पत्नीनां नाकनो अदलाबदली
करी पत्नीने सुन्दर बनाववा इच्छतो प्लाष्टिक-सर्जरांनो पूर्वज (८८, ३१६), चोरोए दाटेजुं
घन हाथ पडतां पत्नीना माथाने मेललाथो, जघनने हारथी, हाथने नूपरथी ने कानने कंक-
णथी शणमारनारो 'आंखनु काजळ गाले घस्युं' थिये अदकेरो प्रगति करनारो अलेकार-लंब-
कनो रसियो वालम (९०, ३१६), सोनाने अग्निमां शुद्ध थतुं जोई, ए ज पडतिए रुने
पण शुद्ध करवा मथतो रुवाळो (९१, ३१६), झाड परथी मात्र खजूर लेवाने बदले आला
खजूरीना झाडने जमीनदोस्त करी खजूर लेनारो (९२, ३१६), घनकळो कयांथ बीजे न जाय
अने राज्यने एनी दृष्टिनो कायम लाभ मळे एथी निधानदर्शनीनां आंख फोडनारो वफादार
मन्त्री (९३, ३१६), भोजननी बधी मीठाश मीठाने कारणे होवानुं जाणतां मीठानी मूठी
फाकनारो गामडियो (९४, ३१६), दूधनो सामटो जथो मेलववा एक मास सुधी गायने दोह-
वानुं मुलतवी राखनारो गोदोहक (९५, ३१६), वटकामां भरेलु तेल नीचेथी टपफतुं तो
नथीने, एनी चक्रावणी करवा तेल भरेलो वाटको उंचो वाळनार तेलमुष (१०१, ३२०),
पोतानो पिता बाल्यास्थायी ज अखंड ब्रह्मचारी छे एजुं जाहेर करतो ने 'तुं एमनो पुत्र
शाथी ?' ना उत्तरमां पोते मानसपुत्र होवानुं सगर्व जाहेर करनारो ब्रह्मचारी पुत्र (१०९,
३२२), रातोरात पुत्रीने औषध खरडावी मोटी करवानो वैद्यने दूकन फापावी, वर्षो पछी
दूर देशावर पडेली औषधी लवी पुत्रीने मोटी देलाडनार वैद्यने इनाम आपतो राजा (११३,
३२२), बेठेळी मैथीनी निधानी राखी ससरानुं घर शोधवा मथता जीवराम भट्टना पूर्वज

२ शोध अने स्वाध्याय, डॉ. ह. चू. भायानी, पृ०९

३ अहोथी कौंसमां प्रथम आंक टोनीन्वेन्हारे आषेळ कथानकनो ने बीजो आंक कथा स. सा.
ना निर्णय सागर ना भाषांतरना पृष्ठनो छे

શો, સમુદ્રમાં પડેલા ચાંદીના પાત્રને સમુદ્રનાં યાળીની મમરીની નિશાનીએ યાદ રાખી વઢતી વલતે શોધવા મથતો પ્રવાસી (૧૧૪, ૩૨૨), પિતાના મૃત્યુ પછી સંપત્તિ માટે જ્ઞપ્તતા માર્કેઓને 'વધો વસ્તુઓનો સરખો ભાગ પાડો'ની સલાહ મળતાં પર, શય્યા, તપેલી, થાઢી, બધાંનાં બન્ને ઢુકડા કરનાર (૧૨૩, ૩૨૮), 'બારણુ' સાચવજો'નો શેઠની સલાહને વઢમી રહી રાતે નટનો સ્વેલ જોવા જતાં બારણાને સ્વમે ડુંચકી સાથે ભડે જનાર નોકર (૧૨૮, ૩૨૯) જેવા અભિધા-આરાધકો મૂલ્લકથાના નાયકો છે. સંસ્કૃતમા આ પ્રકારનાં કથાનકો મુગ્ધકથા તરીકે ઓઢઢાય છે. કથા. સ. સા., પંચતંત્ર હ્થાદિમાં આ પ્રકારનાં કથાનકો ઇક સાથે સંકઢાયેલા મઢે છે.

આ પ્રકારના કથાનકમાં સામાન્યતયા તે સામાન્યબુદ્ધિ અને કાર્યકારણ સમજવાની અશ-કિત જ કેન્દ્રમાં રહે છે. પરન્તુ ક્યારેક ઇમાં અસાધ્યને સિદ્ધ કરવાની લોમ-લાલચ જેવી મનોવૃત્તિ પરનો કટાક્ષ પળ કઢાય છે. કોઈ કેશમુગ્ધ વાઢ ડગાડવાની ઔપધી લેવા વૈચ પાસે જાય છે ત્યારે વૈચ પાષડી ડુનારી પોતાના સુદના માયાની તાલ લતાવે છે છતાં પેલો કેશમુગ્ધ પોતાની માગળી જારી રાજે છે (૧૦૦, ૩૨૦). પોતાને લધુ જ આવડે, કે ધારે તે કામ પોતે તે કરી જ શકે ઇવી મનોવૃત્તિ અને વલળમાં પ્રગટતી મૂલ્લતાનો ઉપહાસ, મર્દન કરતાં ચામડી ડલેડનાર (૧૨૨, ૩૨૦), શ્વેદાદિ પંચકર્મ દ્વારા કાયાકલ્પના અલ-તમાં સ્વતરો પેદા કરતા ડુંઢવૈચ (૧૩૧, ૩૩૦) નાં કથાનકમાં મઢે છે. આમ અભિધાને જ પકડતી બુદ્ધિમન્દતા કે જહતા ડરાંત લોમ, લાલચ, સ્વાર્થ, અહ જેવી સર્વસામાન્ય મનો-વૃત્તિની નિર્વેઢતામાંથી પળ આ પ્રકારનાં કથાનકો હાસ્ય-નિમિત્તો શોધે છે.

મુગ્ધકથામાં સ્વઢસ્વઢાટ હસાવવાની શકિત છે પરન્તુ ઇમાં વિશેષ સ્થૂઢતા છે. કેટલાક અપવાદરૂપ કથાનકો સૂક્ષ્મ હાસ્યના નિદર્શનો છે. સાતમી પૂરી સ્વાતા જ તૃપ્તિ નો અનુભવ થતાં 'અરેરે ઇક પઢી ઇક આ સ્વોટી છ પૂરી સ્વાવાને લદલે પઢેલેથી જ જો આ સાતમી પૂરી સ્વધી હોત તે ક્યારનો ધરાઈ ગયો હોત' નો અકમોસ કરતાં અપૂરમુગ્ધ (૧૨૯, ૩૨૯) માં સૂક્ષ્મ વિનોદ છે. મુગ્ધકથામાં ઢેલ્લાતી સ્થૂઢતામાં માનગેય સર્વસામાન્ય નિર્વેઢતાઓનો સૂક્ષ્મ ઉપહાસ છે

મધ્યકાલીન ગુજરાતીમાં દૃષ્ટાંતરૂપે આ પ્રકારના કથાનકો લાલાવલોધ ઢૈત્ય ઢિમાં ડતરી આવ્યાં છે અને ગચમા તે 'મૂલ્લશતક સ્તવક' રચાયેલું મઢે છે.^૪

મરઢક-લત્રીશી

હૂટા હવાયા મૂલ્લકથાનકોનું સંપાદન સંસ્કૃતમાં કથાસરિત્સાગરાદિ ગ્રંથમાં ને ગુજરાતીમાં મૂલ્લશતક સ્તવકમાં ગચમાં થયેલું છે, તેમ મૂલ્લ શિવપંથાં સાધુ અને તેમના શિષ્યોની જહતા અને મંદબુદ્ધિનું ઇવું સંપાદન 'મરઢક લત્રીશી' માં થયેલું છે. તત્લત: અહીં સંપ્રહાયેલા કિસ્સાઓ અન્યથ મઢ્ઢતાં મુગ્ધ કથાનકો જ છે, પરન્તુ પ્રસ્તુત કૃતિના જૈન સર્જકે, ઇ. લી. કૃષ્ણ^૫ નોધે છે તેમ, લાલ્લગધર્મને કંઈક ડતારી પાડવાના હેતુથી અજ્ઞાન લાલાઓનો મૂલ્લતાના સ્મૂજી દૃષ્ટાંતો મૂક્યાં છે. મૂઢ ગુજરાતી રચના પરથી સંસ્કૃતીકરણ પામેલી 'મરઢકલત્રીશિકા'ના સંપાદક જે. હર્ટલ પ્રસ્તુત રચનાની ગુજરાતના કોઈ જૈન મુનિનો મૂલ રચના ઢ. સ. પૂ. ૪૯૨માં^૬ અસ્તિત્વ ધરાવતી હોવાનું જળાવે છે. ડા. હ. ચૂ. માયાળી^૭ પળ મૂઢ રચના ગુજરાતી હોવાનું જળાવે છે.

૪ જૈન ગૂર્જર કવિઓ-મો. ૮૦ ઢેસાહ, ભાગ-૩, સંઢ-૨, પૃ. ૧૬૫૦

૫ A History of Sanskrit Literature - A.B.Keith p. 293

૬ પ્રાકૃત જૈન કથાસાહિત્ય, ડા. જે. સી. જૈન પૃ. ૬૩ ની પાદટીપ-૬

૭ અનુસંધાન, ડા. હ. ચૂ. માયાળી, પૃ. ૨૨૧

બ્રાહ્મણ, બૌદ્ધ અને જૈન—ભારતીય ધર્મની આ ત્રણે મુખ્ય ધારાઓમાં અન્ય ધર્મ કે સંપ્રદાયનાં સિદ્ધાંત-માન્યતાદિનો સ્થૂલ કે સૂક્ષ્મ, સ્પષ્ટ કે પ્રચ્છન્ન ઉપહાસ થયેલો જોવા મળે છે. હરિષેણકૃત 'ધર્મપરિક્ષા'માં વેદપુરાણાદિનાં નિરૂપણોની ન્યૂનતા, અવાસ્તવિકતા મનોવેગ-પવન-વેગ ના કથાનકમાં દર્શાવવામાં આવી છે. આઠમી સદીના હરિભદ્રકૃત પ્રાકૃત 'ધૂર્તાહવાન'માં પણ આ પ્રકારનું કથાનક છે. તે સામે પક્ષે 'દશકુમારચરિત' માં બૌદ્ધ સાધુના દુરાચારો પરત્વે ને મત્તવિલાસ, મગવદ્બુક્તીય, ભટકમેલક, ધૂર્તસમેલન વગેરે પ્રહસનોમાં કાપાલિકો, પાશુપતો અને બૌદ્ધ સાધુઓની દાંભિકતા અને દુરાચાર પરત્વે ઉપહાસ છે. મરહક-વ્રત્રીશીનું ઘટતર આ પરંપરામાં જોઈ શકાય.

'મરહક-દ્વાત્રિશિકા' માં કૃતિનો હેતુ તો મૂર્લના ચરિત્ર દ્વારા સદાચરણની વૃદ્ધિ કરવાનો દર્શાવાયો છે. અહીં મળતાં ૩૨ કથાનકોમાં ભંડ, વંચક, ધૂર્ત, મૂર્લ ને મિથ્યાભાષી પાત્રો આલેખાયાં છે. કથાનું સમાપન સ્મૃતીરીતે, હઠ્ઠી શૈલીમાં થતું હોય છે. પાંચમી કથામાં એક કવિની વાત છે. કોઈ એક કવિ ગામમાં આવી ચડ્યો. પરંતુ લોકોએ કવિને એની કવિતા વદત્ત કંઈ ન પરલાવ્યું. કવિએ જોયું તો કંઈ કામકાજ વગરના મરહકોને તો જોઈએ તેટલું ગામમાંથી મળતું હતું. એ સ્થિતિ જાણતાં કવિ બોલી ઊઠ્યો:

મરહક તવ ચદ્ધા લંબપુઠ્ઠા સમુદ્ધા
ન પઠતિ ન ગુણંતે નેવ કવ્વં કુણંતે ।
વયમપિ ન પઠામો કિતુ કવ્વં કુણામો
તદપિ મુલ્લ મરામો કર્મણાં કોઞ્ઞ દોષ ? ॥

સાતમી કથામાં એક શિષ્ય મીક્ષામાં રોટલી લાવતો દર્શાવાયો છે. શિષ્યે વિચાર્યું કે 'આમાંથી ૧૬ રોટલી ગુરુ જ લઈ લેશે તો પહેલાં જ એ ભાગ લાઈ જાઉં.' પાછી ૧૬ વધી. એ પૈકી ગુરુના ભાગની વઠ્ઠી खाई ગયો. ને એ ક્રમે ચાર, બે, એક અને છેવટે અર્ધો રોટલી લઈ ગુરુકને આપ્યો. ગુરુએ પૂછ્યું 'અર્ધો જ રોટલી મળી ?' 'મળી'તો તો ત્રસ' શિષ્ય બોલ્યો. 'તો ત્રાક્ષીની કયાં ?' ગુરુએ પૂછ્યું 'હે खाई ગયો' પ્રામાણિક શિષ્ય બોલ્યો. 'કેમ ?' ગુરુએ પૂછ્યું. 'આમ' શિષ્ય બોલ્યો. ને ત્રણે જોઈને અર્ધો રોટલી પણ મોંમાં પધરાવી દીધી. કથાને અંતે કહેવાયું છે,

મૂલ્લશિષ્યો ન કર્તવ્યો ગુરુણા મુલ્લમિચ્છતા ।
વિહમ્બયતિ સોત્યન્તં યથા વટકમક્ષકઃ ॥

તેરમી કથામાં ગાયનું પૂછતું વકડી સ્વર્ગમાં જતાં, આકાશ જોઈ હાથ પહોળા કરી 'અષઘ' કરવા જતાં પૃથ્વી પર પટકાતા મુઘની પ્રચલિત કથા સાંકળવામાં આવી છે. ને સોઠમી કથામાં એક શિષ્ય ગુરુની આજ્ઞાથી ઘી અને તેલ લેવા બજારમાં જાય છે, ધૂપદાનીમાં એક વાજુ તેલ ને વોજી વાજુ ઘી લીધું. ગુરુએ પૂછ્યું, 'તેલ કયાં ?' 'એ આ વાજુ' શિષ્યે ધૂપદાની ઉલટાવી ને તેલ પણ મૂમિમાં !

મરહક વ્રત્રીશી રાસ

દૂહા, ચોપાઈ અને શ્લોકની કુલ ૧૧૯૦ કડીમાં જૈન કવિ મુનિ હરજીએ સં. ૧૬૨૫માં સંસ્કૃત કૃતિને આધારે ગુજરાતીમાં 'મરહક વ્રત્રીશી રાસ' રચ્યો છે.

૮ શોધ અને સ્વાધ્યાય, ડૉ. હ. ચૂ. માયાળી પૃ. ૨૭-૨૮

૯ જૈન ગૂંજર કવિઓ, મો. દ. દેસાઈ, ભાગ ૨, લં. ૧ પૃ. ૭૧૮ તથા પા. સં. ૩૦ પુસ્તક ૩ અં. ૩, પૃ. ૩૨૦

आंधळे बहेरू

मूर्खना वाणी वर्तन द्वारा विपरीत परिणाम सर्जाय ने एमांथी हास्यजनक परिस्थिति रचाय तेम क्वचित्त कोई अज्ञ कर्तुं ज समझ्या जाण्या विना निरर्थक वाणी वर्तननो आशरो ले ने एनुं प्रश्न पूछनार विशिष्ट अर्थदर्शन करतां सर्जाती 'आंधळे बहेरू'नी परिस्थितिने विषय करीने पण मध्यकालीन वार्ताकारोए हास्य निष्पन्न कर्तुं छे. कालीदास विशेषतः दंतकथांमां राज-कुमारी पूछे छे कई कालीदास समजे छे कई ने एमां पंडितो विशिष्ट अर्थदर्शन स्थापो हास्यजनक परिस्थिति सर्जे छे. डॉ० ह. चू. भायाणीए 'शोध अने स्वाध्याय'मां (पृ० २४८ थी २५७) राजा भोज अने गांगो तेली, ईरानी लोककथानो काणो अग्रैजमां आ प्रकारनां कथानकोनी चर्चा करतां लख्युं छे—'आ कथाओनी खूबीनो आधार तेमां वपरायेली व्रण करामत पर रहेले छे: सांकेतिक प्रश्नोत्तरी, पंडितना स्वांगमां गम'र अने एक ज संकेतना पूछनार अने उत्तर आपनार वडे कराता वे साव असंगत अर्थो...संकेतनो भळनो ज अर्थ करवानी करामत लोककथाओनुं विनोद उपन्न करवानुं एक घणुं सगवडियुं साधन छे.'

अहीं काकतालीय किस्ताओ के योगानुयोग कार्यसिद्धिनां तीसमारखाननो वार्ता जेवां कथानको सांकोळीं शकीए. पोताना हाथे अकस्मात एक सामटी ३० माखीओ मरी जतां पोतानी जातने वीरमां खपावतो तीसमारखां प्रवासे जाय छे ने झेरवाळा रोडलाथी हाथीजुं ने कटारी पडबाथी वापनुं मृत्यु धतां वीर तरीके पंकाय छे. एवा ज गोठालांमां ए आखा सैन्यने मारी नाखवांमां निमित्त बने छे. अहीं पण नायकनी योगानुयोग कार्यसिद्धि हास्य निष्पन्न करे छे. बोलने वळगनार

आंधळे बहेरू कृतातां के योगानुयोग पासां सवळा पडतां सुखने समृद्धि भोगवतां पात्रोनी जेम एथी ऊचटा परिस्थितिमां मूकातां पात्रोनी परिस्थिति पण हास्यकथामां जोवा मळे छे. कोई एक प्रसंग परिस्थितिना संदर्भे कहेली वात के शिखामणने कोई मुग्ध भिन्न प्रसंग-परिस्थितिमां वळगी रहे ने एथी दुःख अने आर्त्तनो हारमाळा सर्जाय, ए हास्यनुं कारण बननुं होय छे. आ प्रकारना पात्रनी विभावना अडवाना पात्रमां मूर्त थई छे. आवश्यकनिर्युक्ति ने ए परनी चूर्णीओथी मांडीने ते छेक जूती गुजराती सुधीना वे हजार वर्षनुं लांबु आयुष्य आ पात्रनुं छे. नोकरी शोधवा नीकळनार मूर्ख बगळरुने माता सूचना आपे के 'सामा माणसने खुश करवा मोटेथी जयकार करवो'. शिकारीओ शिकार माटे टांपीने बेठा होय त्थारे ज पेलो मोटेथी जयकार करी शिकारीनुं काम वणसाडे ने 'दवाते पगले जवु'नी नवी शिखामण पामे. शिखामणने अनुउरी भोबी पासे दवाते पगले जतां चोर घारी मार पामे. लग्न प्रसंगे 'बहु खराब' कहेतां मार पडे ने 'बहु सारु थयु'नो मृत्यु प्रसंगे उपयोग करवा जतां ए ज स्थिति आवी पडे—अडवाना भाईओनां आवां पात्रो संस्कृत, प्राकृत के जूनी गुजराती ज नही, ए सिवायनी अनेक भाषामां ओडनुं चोड करतां फेलायेलो छे—क्यांक शिष्य बनी, क्यांक नोकर के पुत्र बनी. जेम बोलने वळगे तेम आहुं पात्र कार्यने वळगीने अंध अनुकरण पण करे. गळे तरबूब फसातां ऊंटना गळे जोडो मारनार वैद्यना कार्यनुं कोई डोशाना गळाना गुपडानो उपचार करतां अडवो जीव पण ले छे !

વિનોદકથા સંગ્રહ

મૂર્લકથા — મુગ્ધકથા કે અહવાના પરાક્રમોરૂપે જેમ કોઈ સ્વાસિયત કે જહતાને કારણે નિષ્પન્ન થતી પરિસ્થિતિ હસાવે છે તેમ કોઈ વાદ કે સંપ્રદાયની જહતા ને સામાન્ય ટીક્ષ્ણ પળ હસાવે છે. ચૌદમા સૈકાના મલધારી રાજશેખરસૂરિએ આવા કથાનકોનો સંગ્રહ^{૧૦} ‘વિનોદ કથા સંગ્રહ’ માં કર્યો છે. ચુસ્ત શિવભક્તને પરિસ્થિતિવશ હરિ અને હરનો સંયુક્ત મૂર્તિ પૂજવાની થઈ. અંગોહું હાંકી ણે માત્ર શિવને સ્નાન કરાવ્યું, હથેલી દાષી શિવના કપોલ પર ત્રિપુંડ કર્યું ને શિવમસ્તકે પુષ્પો ચડાવ્યાં. દીલો કરી ધૂપ દેવાનું થયું ત્યારે વિષ્ણુએ વિચાર્યું ‘હવે કયાં જશે ? ણી અનોચ્છા છતાં હું ધૂપદીપ પામીશ’. પરન્તુ પેલો શિવભક્ત વધારે હોંશિયાર નીકળ્યો. ધૂપદીપ કરી ણે હરિનાં આંલ અને નાકમાં પોતાની આંગળી ળોસી દીધી. અહીં ૨૬મી કથા મરહક બત્રીશીના શિષ્યની યાદ અપાવે ણી છે. ગુરુના કાનનો બહેરાશ દૂર કરવાની દવા લેવા ણક શિષ્ય વૈદ્યાના ઘરે ગયો. વૈદ્યનો મોટો છોકરો નાનાને મળાવતો હતો, પણ નાનો છોકરો રમતિયાલ્લ હોઈ અભ્યાસમાં ધ્યાન આપતો ન હતો. મોટા પુત્રે પિતાને ફરિયાદ કરી, ‘આ સાંભલતો નથી’. વૈદ્ય ગર્વ્યા, ‘સાંમલે શું નહીં ? ણક લપટાક ઠઠાડ.’ ને મોટા છોકરાએ નાનાને લેવીને તમાચો માર્યો. શિષ્યને દવા મલ્લી ગઈ. ણે ણ તુસ્લો ગુરુની બહેરાશ દૂર કરવા કામે લગાડ્યો. ૩૦મી કથા વ્યવહારજ્ઞાનવિદ્શીન પોથી-વંડિતોની છે. મરહકદ્વાત્રિશિકામાં ણ આને મલ્લતું જ કથાનક છે. આ પેટર્નનાં કથાનકમાં ‘પંચતમ્ત્ર’ માં આવતું ચાર મૂર્લ પંડિતોનું કથાનક જાણીતું છે. ચાર રસ્તા આવતાં ‘મહાજનો જાય ણ રસ્તે જવું’ ને અનુમરી ઢાણુઓ પાછલ સ્પાશાનમાં ગયા, ‘ઁત્સવ, દુઃલ, દુઃકાલ, આપત્તિ, રાજદ્રાર ને સ્મશાને સાથે ઁમો રહે તે મિત્ર’ તે ન્યાયે ગષે-ડાને મિત્ર માન્યો, ‘ઘર્ષની ત્વરિત ગતિ’ ઁંટમાં નિહાલી ગષેડાને ઁંટની ઢોકે ત્રાંખ્યો ને ઘોષી મારવા પાછલ પડ્યો ત્યારે નદીમાં પડ્યોની આલી હારમલા ફાર્લ જેવી જ સીચ્યુએશન સર્જે છે. વિનોદ ચોત્રીશી કથા

‘મરહક બત્રીશી રાસ’ ના કર્તા મુનિ હરજીએ^{૧૧} સં ૧૬૪૧માં ‘વિનોદ ચોત્રીશી કથા’ રચો છે. હાસ્યની જ વે કૃતિઓ આપનાર મુનિ હરજીને મધ્યકાલીન ગુજરાતો સાહિત્યનો હાસ્ય-લેલક કહેલો જોઈએ. અહીં હાસ્યરમૂજનાં ૩૪ કથાનકો મલે છે. કવિને મન હાસ્યકથા શૃંગાર, વીર ને અદ્ભૂતને વિષય કરતી કથાઓ કરતાં ણ વિશેષ છે.

વસુધામાં જાંગો સહી, અનેક સંબંધ અપાર

શુક્રવદ્વોત્તરી કથા અલ્લિ, નીતિશાસ્ત્ર વલી જાણિ

કથા વલી વેતાલની, મારથકથા વલાણિ--૧૧

મિહાસણ--વત્રીસી જોઈ, અનેક અવર કથા વલી હોઈ

વિનોદકથા સરલો કો નહી, જે સુળતાં સુલ્લ ઉપજિ સહી-૧૨

અન્ય વાર્તાના સંપાદક કરતાં હાસ્યકથાના સંપાદકનો શ્રમ વિશેષ ફલે છે તે મુનિ હરજી જાણે છે:

૧૦ જૈન ગૂર્જર કવિઓ--માગ-૩, લંડ-૧ પૃ. ૪૧૨ તથા ‘નવચેતન’ દિવાલી અંક, નવે. ઢિસે.

૧૯૬૯, સલગ અંક ૫૭૨-૭૩ માં ઢાં. સલ્લેસરાનો લેલ.

૧૧ જૈન ગૂર્જર કવિઓ માગ-૩, લંડ-૧ પૃ. ૭૧૩

जेहवी सभा तेहवुं आख्यान, खरि खरिनां छि शास्त्र निधानं
विनोद (नां) जे संग्रह करि, निःफल न होई तेहिनी शिरि-१६

बुद्धिचातुर्य :

हास्योत्पादक परिस्थितिना सर्जनमां एक छेडे जो बुद्धिनी जडता - न्यूनता छे तो भीजे छेडे बुद्धिनुं चातुर्य ने सूक्ष्मता पण छे. आ प्रकारनां कथानायकीमां हाजरजवाबी विरबलनां पूर्वजो जेवां, वररुचि जेवां कविओनां, कवि के मंत्रीनी पुत्री जेवानां पाशो य छे, ने बापुना पग दावतां दावतां 'बापु मीं विचार करां-विचार किं करा ?-बापु. हेन आवडो वषो मोटो आभ ते लाकडानां टेका वगर शीं रेहे ?' नो प्रश्न ऊभो करी, 'छे तारे तुं ज तोड काढ'नी बापुनी रदनो भोग बनी, भळतो कोई हास्यप्रद जवाब आपनार बापुनो हजरियो होय छे डायरामां बोलाती आ प्रकारनी वार्ताना पूर्वज-शो प्रबंधना एक कथानकनो पग दावनारो बापुने पूछे छे, 'बकरीना पेटमां प्रवेशीने गोळगाळ वैद्यनी गोळी जेवो लींडी कोण वाळतुं हरो ?' ने ए ज अंते एनो उकेल शोधी लावे छे के 'बकरीना पेटनो बापु मळने गोळ गोळ ऊथलावी घुमरियुं खवडावे छे ने एधी एनां मळनी गोळ लींडी वळे छे.' आ पात्रवर्गमां बुद्धिना बडेखां बिरबलो, शशि-मूलदेव जेवा धूर्तो, विटो, विक्रमचरित्र, प्रदुम्भ, सांब जेवा राजकुमारो, घट, कर्पर ने खापरा के सहस्रबुद्धि जेवा चोरो, ठगारापुरनी वेश्याओ ने स्त्रीचरित्रथी बंधाने उल्लु बनावती चांपली मालणीनो समावेश थाय छे.

जो के मूर्खमंडळ अने हास्यने मध्यकालीन कथासाहित्यमां अवियुक्त संबंध छे तेवो बुद्धि-चातुर्य अने हास्यने नथी. बौद्धिक अने शारीरिक कुनेहथी कथानो नाथक कोई राजकुमारोने रीझवी शके के भोग बननारने पणवी शके त्यां बघे ज कई ओता हसी शकतो होय एहुं नथी. आम छतरां मोटी संख्यामां आ प्रकारनां कथानको हास्य निष्पन्न करे छे.

विधाविनोदना टुककाओमां क्वचित हास्यने अवकाश मळे छे. राजा के प्रधानने न सूझता ने पीडता प्रश्नो सहेलो सट ने गळे ऊतरी जाय तेवो जवाब कोई अभण के टुकुकी बालिका आपे छे तयारे हास्य रमूज अनुभवाय छे. कवि वररुचि भूंडो कोणना बंधाव शोधवा नीकल्यो. वृद्ध भरवाडे एने कथुं, 'मारा कूतराने उंचकी राजसभा सुधी तमे आवो तो तमारा प्रश्नो जवाब आपुं.' राजसभामां आवी भरवाडे कह्यु; 'जुओ सौथो भूंडो लोभ एनुं आ प्रत्यक्ष उदाहरण. एक प्रश्नो जवाब माटे वररुचि जेवाए पण मारा कूतराने उचक्यो.'^{१२}

समस्यान्तर्गत हास्य

न्यारेक समस्याना निराकरणमां आहुं स्मित आपे एवां कार्य-कारण आविष्कृत थतां होय छे. प्रश्नकर्ता कोई सामान्य परिस्थितिने उद्देशीने कोई प्रश्न पूछे छे, ने उत्तर आपनार पांडित्यथी ए सामान्य साथे विशेषने प्रयोजे छे. अहीं कथातत्त्व तो मात्र आछा पातळा तंतु जेहु ज रहे छे. ने एवा आछा-ओछां वार्तितत्त्वना अवलंबने विशिष्ट अर्थ के संदर्भनुं उमेरण चमत्कृत करे एहुं अर्थदर्शन क्वचित हास्यना स्मित, हसित, विहसित, उपहसित, अपहसित अने अतिहसित जेवा हास्यप्रकारो पैकी स्मितने अवकाश आपे छे. प्रबंध-चिंतामणिमां भोज अने घनपालना संदर्भमां आहुं एक स्थान अहीं नोधना जेहुं छे. राजा भोजे प्रासादना द्वारमा

१२ शोध अने स्वाध्याय पृ० ३८५

५

ગોખલામાં રતિને હાથતાઢી દર્દે હસતાં કામદેવના હાસ્યનું કારણ પૂછતાં ધનપાલે કહ્યું, 'ત્રિભુવનમાં જેનો સંયમ પ્રહ્યાત છે એવા આ શંકર હવે વિરહથી મય પામીને સ્ત્રીને પોતાના શરીરમાં ધારણ કરે છે. તેથી-આ શંકરે મને જિત્યો હતો- એમ કહેતાં હસતું આવ્યું છે એવો પ્રિયાના હાયમાં પોતાના હાયથી તાઢી આપનાર કામદેવ જય પામે છે. (૫૦૮૬)

કોઈ એક પરિસ્થિતિનું કારણ સ્પષ્ટ કરતાં ચમત્કારમૂલક પદ્ય પ્રશ્નોત્તર સમસ્યાનો એક પ્રકાર છે. શિવની અર્ધનારીશ્વરની મૂર્તિ અને કામદહનના પ્રસંગના વિરોધને એક સાથે સાંકળીને કામદેવના હાસ્યમાં અન્ય સંપ્રદાય પ્રત્યેની પ્રચ્છન્ન ઉપહાસલીલા હોવા છતાં સૂક્ષ્મતાને કારણે સ્મિત પરકાવે એવું છે

નટપુત્ર રોહક

બુદ્ધિપ્રતિભાથી અશક્ય લાગતા કાર્યને કુનેહથી પૂરું કરતા ચતુર પુરુષોનાં પાત્રોમાં બૌદ્ધ-ધારાના મહાઉમ્મગજાતક (૫૪૬) ના મહૌષધનું તથા જૈનધારામાં નટપુત્ર મસ્ત રોહક અને અમયકુમારનું પાત્ર નોંધવા જેવાં છે. આવશ્યકચૂર્ણી, નિર્યુક્તિ, ઉપદેશપદ ઇત્યાદિમાં મરત રોહકના અશક્યને બુદ્ધિવલ્લે શક્ય બનાવતાં કાર્યો આલેખાયાં છે. સોષેલા વેટાનું વજન ન વધવા તેનું કે ન ઘટવા તેનું, હાથી મૃત્યુ પામે તો પણ મૃત્યુ પામ્યો છે એમ ક્યારેય ન કહેવું છતાં એના સાચા સમાચાર તો મોકલવા જ, ન તડકો ન છાંયો, ન દિવસ ન રાત, ન વાહન ન પાગપાઢા, ન ડહો ન રસ્તાવગર પ્રવાસ કરી રાજાને મઢવા આવવું વગેરે શરતો રોહક બુદ્ધિવલ્લે વાઢે છે. આ કથાઓમાં અદ્ભુત આશ્ચર્યનો અહોમાવ અનુભવાય છે એટલું હાસ્ય નથી.

ધૂર્તકથા

મૂર્લ અને ચતુર જેટલું મહત્ત્વ પ્રાચીન અને મધ્યકાલીન કથાસાહિત્યમાં વિટ અને ધૂર્તોનું છે. ચોર, ડાકૂ કે લૂંટારા કરતાં વિટ અને ધૂર્ત વિશિષ્ટ એ રીતે છે કે તેઓ બહુ સહેલાઈથી સંસ્કારી સજ્જન તરીકે ગોઠવાઈને ગમે તેવાને છેતરી લે છે. અંગ્રેજી રાજ્યઅમલ સુધી અસ્તિત્વ ધરાવતા ફાંસિયા ટગની સંસ્થાના પૂર્વજો તે આ વિટ અને ધૂર્ત. ચતુર્માળી અંત-ગંત ઈશ્વરરત્નકૃત 'ધૂર્તવિટસંવાદ'માં કહેવામાં આવ્યું છે કે પાટલિપુત્રના રાજમાર્ગો વિટથી ઊભરાતા હતા. મરતમુનિએ વિટને વેશ્યોપચાર કુશલ, મધુરમાળી, સમ્યક કવિ, ચતુર અને વાકુપટ્ટ કહ્યો છે. તો ક્ષેમેન્દ્ર ક્ષીણ, ગુગહીન, સદોષ કલાસંપન્ન અને કુળ્ણપક્ષના ચંદ્ર જેવો કુટિલ કહી નમસ્કાર કરે છે. વિટ, ચેટ, ડિંડિક ને ધૂર્ત વૈદી વિટનો વિશેષ ઉપયોગ સંસ્કૃત ભાષામાં થયો છે. વેશ્યાવાઢામાં ગયેલો વિટ આકાશમાધિતયો અનેક વ્યક્તિઓ જોઢે વેશ્યાઓની કામક્રોઢાની વાતો કહેતો હોય છે. ધૂર્ત અને ચોરને આલું મહત્ત્વનું સ્થાન અને વહેળ કથાસાહિત્યમાં મઢ્યાં.

ધૂર્તકથાઓનું જૂનામાં જૂનું સંપાદન આચાર્ય હરિમદ્સૂર (ઈ. સ. ૭૦૦-૭૮૦) કૃત પ્રાકૃત ધૂર્તારહ્યાન છે. આ વિષયની સર્વપ્રથમ કૃતિ આથી પણ આગઢ હોવાનું ડાં. માયાળી^{૧૩} જણાવે છે. સંસ્કૃત, પ્રાકૃત, પાલિ અને અપભ્રંશ જેવી ભાષાઓમાં પ્રચલિત કથાનકોનાં મૂળ તો પ્રાચીન હોય જ. ઇન્દ્રસૌભાગ્યકૃત (સં. ૧૭૧૨) ધૂર્તારહ્યાન-પ્રવંચની નોંધ શ્રી. મો. દ. વેશાહર^{૧૪} કરેલી છે.

૧૩ શોધ અને સ્વાધ્યાય, ડાં. માયાળી પૃ. ૨૮

૧૪ જૈન ગૂર્જર કવિઓ ભાગ-૨, સંઢ-૨, પૃ. ૧૧૯૪

ધૂર્તનાયકાના પૂર્વજો કે સૂરિ ગણાય છે આચાર્ય મૂલદેવ અને શશિ. ઘટ-કર્પર અને શશિ-મૂલદેવનાં કથાનકો કથાસરિત્સાગરમાં મળે છે.^{૧૫} આવશ્યકચૂર્ણી, નિર્યુક્તિ અને ઉપદેશ-પદ સ્વરાંત અન્યત્ર પણ આ અંગેના કથાનકો મળે છે, જે હાસ્ય-રમૂજનાં છે.

શશિ અને મૂલદેવ જેવાં ધૂર્તશિરોમણિ પાત્રોની વિભાવના પ્રાકૃતકથામાં સાંવ-પ્રયુમ્ન જેવાં પાત્રોમાં અને ગુજરાતીમાં વિક્રમચરિત્ર, લાપરાચોર અને સહસ્રબુદ્ધિ જેવાં પાત્રોમાં પાંગરતી બોવા મળે છે. આ પ્રકારના પાત્રોની વિશેષતા એ છે કે પોતાના કોઈ અંગત સ્વાર્થ કે લાભને બદલે કેવળ મોજ કે ટીલ્લથી અન્યને હેતરવા પ્રવૃત્ત થતાં હોય છે.

સંપ્રદાસ ગણિ કૃત પ્રાકૃત વસુદેવહિંડીમાં સાંવ અને પ્રયુમ્નના તરકટો અને તોફાનો હાસ્યરમૂજનાં સુંદર દૃષ્ટાંતો છે. પ્રજ્ઞિ વિદ્યાના જોરે ઘાયુ^{૧૬} રૂપ ધારણ કરી પ્રયુમ્ન કૃષ્ણ, ઠક્મિણિ, વસુદેવ જેવાને પણ લાગમાં લે છે. સામસામી હજામત કરતાં હજામોનો પ્રસંગ લ્હલ્હાટ હસાવે એવો છે. એક પ્રસંગે તો પ્રયુમ્ન વસુદેવ બની દાદીઓના ઘેરામાં બેસી ગયો અને સાચા વસુદેવને બહુરૂપી ઠેરાવી રાતાચોળ કરી મૂકે છે. નટલટ નંદકિશોરની બ્રાહ્મણધારાની વિભાવના જ જૈનધારાની કૃષ્ણકથામાં પ્રયુમ્નના પાત્રમાં મૂર્ત થઈ છે.

પ્રયુમ્નના પાત્રનું પ્રતિવિંધ મધ્યકાલીન ગુજરાતી કથાસાહિત્યમાં વિક્રમચરિત્રના પાત્રમાં સ્ત્રીલાયુ^{૧૭} લાગે છે. શુભશીલગણિકૃત 'વિક્રમચરિત્ર,' ઉદયમાનુરચિત 'વિક્રમચરિત્રરાસ' (૧૫૦૯), સાધુકાર્તિ રચિત વિક્રમચરિત્રરાસ, શામળે લખેલી વન્નીશીની ૧૨મી વાર્તા, વગેરેમાં વિક્રમચરિત્રનાં પરાક્રમો નિરૂપાયાં છે. ઢાંઠ માયાળી કહે છે તેમ^{૧૮} વિક્રમચરિત્રના મૂળ કથાનકમાં મૂલદેવ અને શશિની, કેટલીક તો મૂળ પ્રાકૃત ધૂર્તકથાના સુધી જતી, ધૂર્તકથાઓની સેઝમેઝ થયેલી છે.

ઉદયમાનુ રચિત વિક્રમચરિત્ર રાસમાં લીલાવતીને મૂલી રાજ્યમાં લોલાલહેર કરતાં રાજા વિક્રમને ઇનો જ પુત્ર વિક્રમચરિત્ર પોતાના ધૂર્તતાપૂર્ણ મજાક્રિયા સાહસોવડે ઘોઝા દિવસે તારા દેસાઢે છે. શેલૂત, શશિદેવ-મૂલદેવ, પુરોહિત, ગોચા વેશ્યા, ધોબી ને અંતે રાજાને પણ, લ્હલ્હાટ હસવું આવે એ રીતે બનાવીને અંતે પોતાની ઓઝલ આપે છે.

સહસ્રબુદ્ધિ

શશિ મૂલદેવ, ઘટ-કર્પર, લાપરાચોર કે વિક્રમચરિત્રને મળતું જ મધ્યકાલીન ગુજરાતી પાત્ર ચોર સહસ્રબુદ્ધિનું પંડિત પદ્મવિજયગણિએ રચેલા 'ગૌતમકુલક બાલાવચોષ'ની સોઝમી કથામાં^{૧૯} સ્ત્રીલયુ^{૨૦} છે. સહસ્રમલ રોજ રાતે નગરમાં ચોરી કરી ઘરે આવી નિરાંતે ઘોરી જાય છે. બીજે દિવસે નગરમાં ફરવા નીકળેલી ઇની માતા સમાચાર લાવે કે આજે અમુક માણસે ચોરને પકડવાની ડંફાશ મારી છે કે સહસ્ત્રમલ્લ એ જ માણસના ઘરમાં ધાપ મારે. આ રીતે ઇને કૌશાંબી નગરીમાં રત્નસાગર, પુરોહિત, હજામ, નગરશેઠ, પ્રધાન, કામપતાકા, કોટવાલ ને અંતે રાજાને ખુદને છેતર્યાં. ઇને પકડવા માટે વિદ્યા અજમાવવા નીકળેલા સાધુઓને પણ ઇને ન હોડયા. વાળંદે રાક્ષસમામાં કહ્યું; 'રત્નસાગર ને પુરોહિતના ઘરની સંપત્તિ મઝવાથી ચોર મારી પાસે હજામત કરાવવા ને નલ્હ કપાવવા આશે ત્યારે હું' ઇને પકડાવી દઈશ.' કાપડિયો ચોલ્યો, 'ચોર કાપડ

૧૫ ઓશન ઓવ સ્ટોરીઝ-ટોની પેન્ઝર-ભાગ-૫ પૃ. ૧૪૨ પરથી નોંધ તથા હિંદી 'આજકલ'

ઓગસ્ટ ૧૯૭૦, ધૂર્તશિરોમણિ મૂલદેવ ઓર ધૂર્તવિંધિ એ લેખ તથા ક્ષેમેન્દ્રકૃત કલાવિલાસ'

૧૬ શોધ અને સ્વાધ્યાય પૃ. ૧૦૩

૧૭ જૈન કથારત્નકોષ-ભાગ-૬, મીમસિંહ માણક બીજી આવૃત્તિ, પૃ. ૨૯૫.

સરીદવા આવશે, ત્યારે હું પકડીને કેદ કરાવીશ.' સહસ્રમલ્લ બીજે દિવસે સાન્ને જ એ હજામ પાસે બાંધ અને નક્ષ કપાવવા ગયો ને વૈસા લેવા હજામના છોકરાને સાથે લઈ કાપડિયાની દુકાને આવ્યો. કિંમતી કાપડ લઈ, 'વૈસા મોકલાઉં છું ને થાપણ તરીકે મારા છોકરાને મૂકતો જાઉં છું' કહ્યો કેવને છેતરી ગયો. મર્દનિયો બની રાજા પાસે આવ્યો ને મર્દનથી રાજાને ઠંધાડી, આશૂષણી ઠંઠાવી આરામથી છટકી ગયો.

બોલે બાંધનાર

મૂલ્કકથાનાં બોલને વલ્લગનાર પાત્રોથી તદ્દન ભિન્ન પ્રકાર તુદ્ધિચાતુર્યનાં કથાનકના ધૂતોના જોડિયા ભાઈ જેવા બોલે બાંધનારનો છે. બોલને વલ્લગનાર કોઈના બોલને પકડી લઈ બીજાને મુશ્કેલીમાં મૂકે છે ને પોતે પણ મુશ્કેલીમાં મુકાય છે. જ્યારે બોલે બાંધનાર પાત્ર તો બોલનાર સામી વ્યક્તિને જ આપત્તિમાં મૂકે છે. ડૉ૦ હ. ચૂ. ભાયાળીએ લોકકથામાં લંકાકાંડ (શબ્દછલનો એક વિશિષ્ટ પ્રકાર)^{૧૮} માં બે વંગાલી લોકકથા-કેમાલની કથા અને ભાર્યશાહી મામટાની કથા-અને એક મધ્યકાલીન ગુજરાતી કથાની ચર્ચા કરી છે. પ્રાકૃતમાં રવાયેલા 'આલ્યાનકમણિકોશ' પર ઈ. સ. ૧૧૩૪માં આધસૂરિએ ઘોઝકામાં રહી રચેલી તુત્તિમાં વેંધુદત્તના મુખે લંકાકાંડની કથા મૂકવામાં આવી છે, આ પ્રકારના કથાનકનો નાયક બોલનારના શબ્દને પકડી એને આધારે જ સામી વ્યક્તિને નુકશાન પહોંચાડે છે. પ્રવાસનો માર્ગ સ્પષ્ટો કરીને સુટાડવાતું કહેતી ભરવાડળોને પગની આંટી નાણી પછાડે છે. લંકાકાંડને રૂબરૂ જોવાની ઇચ્છા દર્શાવતી ડોશીના શૂં પડા પાછેલા બાંદરાની પૂછડીએ ગોદડા બીટી સજ્જાવે છે. 'તેલના ટીપે તો આયુષ્ય વધે' કહેનારની તેલની કોટી ફોડે છે. ને 'બે કોડીમાં તો પાન ખાનારના હોઠ ચાટવા મલે' કહેતાં પાનવાળાને બે કોડી આપી, પની પાન खाती પત્નીના હોઠ ચાટે છે. આમ અહીં બાલનારના બોલને વલ્લગીને પરેશાની, પજવણી કે નુકશાની કરવામાં આવે છે, જે હાસ્ય જન્માવે છે.

આ કથાનકને મળતું અન્ય કથાનક હરિભદ્રસૂરિએ રચેલા પ્રાકૃત ઉપદેશપદમાં નિર્મા-ગીના કથાનકમાં મળે છે.^{૧૯} નિર્માગી કોઈના વલ્લદ માગી લાવ્યો ને એ પાછા આવવા ગયો ત્યારે પેલો વલ્લદનો માલિક જમતો હોઈ નિર્માગીએ 'આ તમારા વલ્લદ તમને પાછા સોંપું છું' એમ ન કહ્યું. વલ્લદ વાડામાંથી બહાર નીકળી ગયા અને ચોર ચોરી જતાં માલિક નિર્માગીને લઈ રાજદરબારે ફરિયાદ કરવા ઉપજ્યો. રસ્તામાં ઘોડા પરથી પડેલા સવારે ભાગતા ઘોડાને ઉદ્દેશતાં 'મારો મારો' કહ્યું. નિર્માગીએ ઘોડાને માથું ને ઘોડો મરી જતાં ઘોડેસવાર પણ ફરિયાદમાં જોડાયો. આ આપત્તિથી કંટાળી નિર્માગી મલે ફાંસો યાઈ મરવા ગયો પરંતુ દોરડું તૂટતાં નીચે એક વૃદ્ધ નટ પર પડ્યો ને એનું મૃત્યુ થતાં નટનો પુત્ર પણ ફરિયાદમાં જોડાયો. આ કથાનકનો નાયક દુર્માગી બોલને વલ્લગતા મુગ્ધ જેવો નથી કે નથી એ બોલે બાંધનાર ધૂર્ત. પરંતુ નિર્માગીની અપદશાની હારમાલામાં સ્પષ્ટ લંકાકાંડીય માલ્લખું જ રહેલું છે. લંકાકાંડની કથામાં નાયકનું ચાતુર્ય પ્રસંગના મૂલમાં છે, અહીં દુર્માગ્ય.

બોલે બાંધનારના અન્ય કથાનકોમાં કોઈ નિર્દોષને વચને બાંધી ધૂતી લે ને એ પછી કોઈ એને છોડાવવા માટે એવી જ યુક્તિ રચે-એ પ્રકારના કથાનકોનો પણ સમાવેશ કરી શકાય. પ્રાકૃત કથાના ગાઢા-પોપટ અને 'વિરબલ્લની સ્ત્રીચંડી'ના મૂલ જેવા પ્રાકૃતના ટાઢ અને દીવાના કથાનકને અહીં જોવા જેવાં છે. 'ગાઢા-પોપટનો ભાવ સું' એવું પૂછી ધૂર્ત શેઠ પોપટ

૧૮ અનુસંધાન, ડૉ હ. ચૂ. ભાયાળી પૃ૦ ૪૨થી ૪૯

૧૯ પ્રા. ઉપદેશપદ મહાગ્રંથનો ગુર્જર અનુવાદ-આ. હેમસાગરસૂરિ પૃ. ૧૨૨

સાથે ગાઢું પળ ઉપાડી ગયો. આનું સાઢું વાઢવા ગામડિયાં સપાત્રદાન માગ્યું ને સાથડું આપવા આવેલી ં ધૂર્ત શેઠનો પત્નીને પળ સાથે લેંચી જવા લાગ્યો.^{૨૦} આવશ્યકચૂર્ણી (પૃ. ૫૫૧)માં આવી અન્ય કથા છે. બે મિત્રોને છૂગે જાનાનો મઢતાં ંક સ્થાને છુગાવ્યો. ંક જળની દાનત વગડતા જાનાનો કાઢી લીધો ને કોલસા મરી કહ્યું, ‘આપળા ઢુર્માગ્યે કોલસા થઈ ગયા.’ પેલો મનમાં સમસમી ગયો ને ‘જીસે-કો તૈસા’ જેવો તોડ કાઢ્યો. પેલાના પુત્રને જમવા બોલાવી છુપાવી ઢીધો અને કહ્યું, ‘ં તો મૂર્તિ બની ગયો.’ પેલો બોલ્યો, ‘ંરે માળસ તે કંઈ મૂર્તિ બને ?’ ‘હા’ પેલાં કહ્યું, ‘જેમ ઢનનો કોલસો બને.’ આવશ્યકચૂર્ણી (પૃ. ૫૨૩-૨૪)માં ંક કથાનક આ પ્રમાણે છે :

શરત પ્રમાણે ંક માળસ આલી રાત ઠંડાપાળીમાં રહ્યો. ંણે ઢીવો જોઈ ઢાઢ ઉઢાઢી, ંડું બઢાનું આગઢ કરી શરત પ્રમાણે પૈતા ન આપ્યા. છેતરાયેલા મિત્રે ંને જમવા નિમંચ્યો ને પાળી માગતાં લોટો ઢેખાઢ્યો. પેલો બોલ્યો, ‘ંમ કંઈ લોટો જોયે તરસ છીપે ?’ ‘હાસ્તો’ છેતરાયેલાં જવાબ આપ્યો, ‘જેમ ઢીવો જોયે ઢાઢ ડઢે.’

ંહી, ઢાં. ઢ. ચૂ. માયાળીં ‘ઢગારું માગણું અને ઢગારી ચૂકવળી’નાં કથાનકો ચર્ચાનાં^{૨૧} છે. તે પળ સાંકઢી શકાય.

ધૂતારાની વાતો ંટલી તો વ્યાપક છે કે પ્રવાસે જતા પતિને પત્ની કે પુત્રને પિતા અમુક તમુક ગામમાં જતાં સાવઢ રહેવાની સૂચના આપે. આ સલાહ સાથે પળ ઢૂર્તની કોઈ કથા મઢે અને પ્રવાસી પ્રવાસમાં ઢગાય ત્યારેય પાછી વાર્તા મઢે. આ રીતે ફસાવનાર કોઈ ઢૂર્ત હોય, વેશ્યા હોય કે પછી આખું ગામ પળ હોય. વસુઢેવ ડ્યારે મઢિલપુર પહોંચ્યા ત્યારે ંંડુમાને ઢગયો વચવા કહ્યું ને ઢમિમલને પળ વંચકોથી વચવાની સલાહ મઢી. અન્યથા તો વઢાને છેતરતી ફરતી વેશ્યા પંઢરમી સઢીમાં રચાયેલા રત્નચૂઢરાસમાં ઢૂતારા નગરીમાં ફસાયેલા રત્નચૂઢને ડગારી લે છે.^{૨૨} શામઢની સિ. વ. ની ૧ૢમી વઢાળની વાર્તામાં પળ ઢૂતારા નગરી છે. ઢાં. માયાળી લલ્લે છે, ‘આગઢ જતાં મધ્યકાલીન કથાસાહિત્યમાં કઢાહઢ્રાપ ઢૂતારા નગરીનું પ્રતીક બની રહે છે ઢૂતારાનગરી ં લોકકથાની ઢળી જળીતી કથાયુક્તિ છે. તેવી નગરીના વઢા પ્રાજનો, અધિકારીઓ, કોટવાલ, ન્યાયાધેશ, પ્રઢાન અને રાજાઓ ં ઘી ઢગારા હોય અને ડુક્તિ પ્રયુક્તિ અને કૂઢકવટથી તેઓ પંઢેશીઓને ફસાવે અને તેમનું વધું હરી લે. આ રીતનું નિરૂપળ ઢળી મધ્યકાલીન કથાઓનાં મઢે છે. આજી નગરી તરીકે કેંટલીક કથાઓમાં કઢાહઢ્રાપનો ડપયોગ થયો છે અને તેનું નામ જ ‘કૂઢકઢાહ’ પઢી ગયું છે.’^{૨૩}

સ્ત્રી-ચરિત્ર

પુરુષની અન્ય વ્યક્તિઓને છેતરવાની કુનેહ ઢૂર્તકથામાં નિરૂપાય છે તેમ શિથિલ ચારિત્ર્ય-વાઢી ને ચાતુર્યથી પતિને કે અન્યને છેતરનારી સ્ત્રીઓનાં કથાનકો સ્ત્રીચરિત્રમાં આલેખાવાં છે. કચું ચરિત્ર ચઢે-સ્ત્રીચરિત્ર કે પુરુષચરિત્ર ંવો પ્રશ્ન પળ કથાસાહિત્યની ંક રાજસભામાં^{૨૪} ડઢાવાયો છે ને ંમાં સ્ત્રીચરિત્ર ચઢિયાતું સિઢ ધાય છે. સંસ્કૃત શુકસપ્તિ, શામઢકૃત શુકવ-

૨૦ વસુઢેવ હિંઢી-માઢાનતરકાર ઢાં. સાંઢેસરા પૃ. ૫૭-૫ૢ

૨૧ શોષ અને સ્વાધ્યાય-પૃ. ૨૨૪ થી ૨૩૪

૨૨-૨૩ અનુસંઢાન પૃ.૫૦-૫૨

૨૪ શ્રી નયસુંઢર વિરચિત રૂપચંઢ કુંબર રાસ-આ.કા.મ. ં. ૢ માં

હોતેરી અને અસંખ્ય રાસકૃતિઓ, કથાકોષાદિમાં સ્ત્રીચરિત્રના કથાનકો આલેખાયાં છે. બ્રહ્મ ચારિત્ર્યવાળી સ્ત્રી પોતાના પ્રેમી સાથે રંગરાગમાં ડૂબેલી હોય એ જ વલ્લભે પતિ, સાસુ, સસરો, દિયર, નર્ગંદ કે શોક્ય આવી ચડે ને એ બોજળ, કોલળ, કાછળ, રનારળ, સુતારળ, જાટળ, કળ-જળ કે રાજરાણી કોઈ એકે અદ્ભુત તોડ કાઢે કે પોતે ને જાર તો બંધી જાય, પણ જોઈ જનાર જો સસરો હોય ને નૂપુર જેવી સાંજિતી લઈ આગ્યો હોય તોય જૂઠો પડે,^{૨૫} જેઠ ને સસરો હોય તો પેલી સ્ત્રી બધું નર્ગંદ માથે ઢોલે ને તેરી બી ચૂપ ઓર મેરી બી ચૂપ થઈ જાય,^{૨૬} સાસુ હોય તો એને ધરાર સતી થઈ મરવું પડે^{૨૭} ને જોનાર પતિ હોય તો ધૂળતી પત્ની ને જ્વાલામુલ્કી માની પૂજવા લાગે ને ક્વચિત આનંદવિભોર બની પત્ની ને પત્નીના પ્રેમીને સ્વાટલામાં બેસાડી રાખે, માથે સ્વાટલો પળ ડપાડી લે.^{૨૮}

સ્ત્રીની કુટીલતા અને કુનેહના આ કિસ્સાઓ મધ્યકાલના શ્રોતા માટે, નીતિ નાકનું ટેરવું ચડેલું ન હોય એવા આજના શ્રોતા માટે પણ, સ્વહલહાટ હસવાનું નિમિત્ત પૂરું પાડે છે. ક્વચિત અપવાદરૂપે પતિ પત્નીની ચાલચલગત પામી જતો હોય છે ને પચાવી પણ જતો હોય છે. 'કુમારપાલ પ્રતિબોધ' ની એક કથામાં પતિ નામ પત્નીના ચારિત્ર્યની કતોટી કરવા મજૂના વેશમાં પત્ની ને મળે છે. પત્ની એના સૂઝીયે ચડેલા જારને હારતોરા કરવા જતાં પતિ-ને મજૂર તરીકે રાહી રૂપિયો આપવાનું ઠરાવે છે. રાતે એના બીજા જાર જોડે જાગડો થતાં પત્ની જારનું લૂન કરી પેલા મજૂર પાસે બીજો રૂપિયો ઠરાવી શબને વગે કરવાનું ઠરાવે છે. કામ પતાવી મજૂર ચાલ્યો જાય છે. એ પછી પત્ની-પત્ની ઘૂત રમે છે તેમાં પતિ વે રૂપિયા હારે છે. પત્ની એની માગણી કરે છે ત્યારે પતિ કહે છે, 'બે રૂપિયા વસૂલ-એક ફૂલ ડપાડવાનો ને એક શવ ડાટવાનો'.

મોટાભાગનાં કથાનકો નીતિ અને ઇચિની દૃષ્ટિએ ચિત્તને પ્રસન્ન કરવાને બદલે ક્ષુબ્ધ કરે, ઢંચે એવાં પણ છે. કેટલાકમાં ચિત્તમાં મધુરતા ને હલવાશ ઉભરાય એવો નિર્દોષતા પણ હોય છે. એક યુવાન પત્નીના વૃદ્ધ પતિના ધરમાં અચાનક ચોર આવી ચડતાં ક્યારેય આવેશથી ન મેટતી પત્ની પતિને વઢળી પડી. 'આભિગનં તત્ર દુર્લભં' ના લાભથી ખુશ થયેલા વૃદ્ધ પતિએ ચોરને બક્ષીસ આપી.^{૨૯} આહું એક અન્ય કથાનક ઓ હેન્રીની વાર્તાના અંત જેવું છે. પંચતંત્ર અને શામલકૃત શૂક્રાવહોતેરીમાંની દશમી વાર્તામાં નરભેકુંવર રાજાના લવાસને સાથી રાજાનો પાલેલો મોર સ્વાય છે. રાજાએ આની તપાસ કરી. માલણે રાજાને વાત કરી ને રાજાને છુપાવી નરભેકુંવરને ફુલાવી એના મોઢામાંથી આલી વાત કઢાવી. છેક છેલ્લે નરભેકુંવરને ડાઢમાં કાઢું લાગતાં ગુલાંટ મારી, 'ને પછી તો બાઈ હું જાગી ગઈ' 'જાગી ગઈ એટલે શું?' 'એટલે શું બીજું? મને સ્વપ્ન આવ્યું'તું, તેની તને આ વાત કરી. બાકી માંકડ મચ્છરને મારતાં અચ-કાઈએ એવા વાળિયા તે કેંઈ મોર-કૂકડાં ખાતાં હશે ?'

સ્ત્રીચરિત્રનાં કથાનકોની પરંપરા અરચન્ત પ્રાચીન છે. સંસારની અસારતા દર્શાવવા અને મોહમાયાથી મુક્ત કરવાની મનોવૈજ્ઞાનિક ઢબની શોકટ્રીટમેન્ટ આપવા માટે બૌદ્ધ અને જૈન ધારામાં સ્ત્રીની ચંચલતા અને શિથિલતાનાં નિદર્શનરૂપ આવાં પુસ્કલ કથાનકો કહેવાયાં છે. બૌદ્ધ

૨૫ નૂપુરપંડિતા-યશોવિજયકૃત જંતુસ્વામીરાસ, શામલમાં ૨૨મી વાર્તા

૨૬ શામલકૃત સૂઢાવહોતેરીમાં ૭મી વાર્તા

૨૭ એજન ૨૭મી વાર્તા

૨૮ એજન ૩૩મી, પંચતંત્રમાં ૫૫ છે

૨૯ પંચતંત્ર-ડૉ. સાંડેસરા, પૃ૦ ૩૦૭, કથા.સ.સા.-ટોની-પેન્સર ભાગ-૫-૧-૧૦૬

ષારામાં કુળાલજ્ઞાતક (૫૩૬ તથા ૬૧-૬૬)માં સ્ત્રીચરિત્રનાં કથાનકો છે. જૈનષારાનાં ગ્રન્થો-માં તો સ્ત્રીચરિત્રનાં અસંખ્ય કથાનકો છે. આવશ્યક ચૂર્ણી અને કથા સ. સ્. (૨.૫.૧૨-૧૧૧) માં આવતું આ કથાનક જુઓ :

કોઈ સ્ત્રી પ્રેમી કે પતિનો પૈસો ભૂંડી ભાગી. રસ્તામાં ચોર મળ્યો. પેલી સ્ત્રી બોલી, 'ધન તું તારે ભૂંડી જા. મારે તો પતિ સાથે કલહ થયો હોઈ મરવું છે.' ચોર મોઢવાઈ સ્ત્રીને આપઘાત કરવાનો ગાઢિયો કરી આપે ને એમાં માથું કેમ મૂકવું એ દેખાડે કે સ્ત્રી તક ઇડપી ચોરને પૂરો કરે છે. થોડીવારે પતિ ને આવતો જોઈ સ્ત્રી વૃક્ષ પર ચઢી ગઈ. સાથેનો નોકર સ્ત્રીને જોઈ ગયો ને વૃક્ષ પર ચઢ્યો. સ્ત્રીએ એને નજીક બોલાવ્યો, 'તું કેવો સુંદર છે?' ને ચુંબનને બહાને એની જીભ ચાવી ગઈ.

શામલકૃત બહોતેરીની ૨૨મી વાર્તામાં મળતું 'ચાંપલી માલગનું' ને એના જ અવતાર જેવું 'એરેબિયન નાઈટ્સની સિદ્ધાદની સપ્તમાં આવતું' કથાનક હાસ્યાત્મક પરિસ્થિતિ માટે વિશેષ નોંધપાત્ર છે. જુદા જુદા પ્રહારે આવી ચઢેલાં પ્રેમીઓને ચાંપલી ઘરમાં જુદે જુદે સ્થલે સંતાડે છે. ને છેવટે પતિ આવે છે. અસ્ત્રીલ કે અસ્ત્રીકર ગણાય એવા કારણે પતિને અન્યની 'હાબરીનું' માન થાય છે ને સંતાયેલા પ્રેમીઓની ભાગભાગ થાય છે તોય ચાંપલી, 'તારા પિતૃ સ્ત્રીને ચાલ્યા ગયા' કહી પોતાની જાતને ડગારી છે છે.

અસ્ત્રીલતા ને હાસ્ય

સ્ત્રીચરિત્રનાં કથાનકોમાં આવતું હાસ્ય ક્ષત્રિત અસ્ત્રીલ અને અસ્ત્રીલ બનીને આવે છે. બુદ્ધિ અને હાસ્ય કે મૂર્ખતા અને હાસ્ય જેમ સંકળાયેલાં છે તેમ અસ્ત્રીલતા, અપરુચિ અને હાસ્યનો સંબંધ પણ જૂનો ને કંઈક સ્વાભાવિક કહી શકાય એવો છે. સંસ્કૃત ભાગની રચનાઓ, મવાઈના વેશો ને સ્ત્રી-ચરિત્રના કથાનકોમાં અસ્ત્રીલતા અને અપરુચિ છે. ચાંપલી માલગના કથાનકોમાં અસ્ત્રીલતા અને અપરુચિ છે. ચાંપલી માલગના કથાનકમાં લાટલા નીચે હુપાવેલ પ્રેમીનો અપાન મુક્ત થતાં પતિ પૂછે છે. 'લાટલા નીચે શું ગંધાય છે?' ને એ તક ઇડપી ચાંપલી સહેલા કોઠાના બહાને પ્રેમીને ઝંકરીને પેંકી દે છે. કોઠીમાં ઉપર સંતાડેલો પ્રેમી કોઠોમાં નીચે ન ડાલે એ માટે ચાંપલીએ એને કહ્યું છે કે 'નીચે સાપળ છે'. પતિને લાપસી લાવાનું મન થતાં ચાંપલી લાપસી રાંધી ને તપેલી કોઠી પાસે મૂકે છે. કોઠીમાં રહેલો પ્રેમી દાક્ષતાં સુસકારે છે. ઉપર રહેલો પ્રેમી માને છે કે સાપળે ફૂંફાડો માર્યો. એને પેશાબ થઈ જાય છે ને ચાંપલીનો પતિ માને છે કે લાપસીમાં ઘીની ધાર પડી ! એરેબિયન નાઈટ્સની કથામાં પણ પેટીના લાનામાં પુરાયેલા ફોજદાર, ન્યાયાધીશ, સુલતાન અને સુતારને એકબીજાના અસ્તિત્વનું માન પેશાબને કારણે થાય છે. પ્રેમીઓને પૂરવાની આવી કથાયુક્તિ શીલકથામાં પણ મળે છે. ત્યાં શીલ રક્ષવા સ્ત્રી પુરુષોને કૂવામાં ડાલે છે. આ અસ્ત્રીકર નિરૂપણ નથી.

અપાનવાયુનો હાસ્યાર્થે ઉપયોગ ઉપદેશપદના એક કથાનકમાં ધારદાર રીતે થયો છે. રાજાએ વિદુષકને કહ્યું કે એની માનીતી રાણી ક્યારેય અપાન મુક્ત કરતી નથી. વિદુષકે હસતાં કહ્યું કે 'રાણીજી ડ્યારે આપને પુષ્પ કે અન્ય કોઈ સુવાસિત પદાર્થ આપે ત્યારે ત્હારી લાતરી કરજો.' ને રાજાની પરીક્ષાથી ગણી વિદુષક પર ગુસ્સે થયાં ને દેશવટો આપ્યો. ચતુર વિદુષક લાંબા વાંસડામાં જોડાનો હાર મરાવો નીકળ્યો. કદેવાની જલૂર નથી કે રાણીએ વિદુષકની સજા માફ કરી. વિદુષક આટલા જોડા ઘસાય એટલા પ્રદેશોમાં ફરે ને બધે એને દેશવટાનું કારણ કહેવું પડે-રાણીને એ કેમ ઘોષાય ?

વજ્જાલગ્ગનાં પ્રાકૃત પદોમાં પણ વૈદ્યાદિની જે શૃંગારપૂર્ણ ઉક્તિઓ છે. એમાં પણ અશ્લી-
લતા અને હાસ્યની સહોપસ્થિતિ છે.

ઘટકો

કેટલીક કથાનાં ઘટકરૂપ નિરૂપણોમાં કથાનક જેમ હાસ્ય નિષ્પન્ન કરવાની શક્તિ છે. કોદાઢી, નીસરણી અને દોરડાનો ઘટક આ પ્રકારનો છે. કોઈ જ્યોતીષ કે વિદ્વાનની સાથે કોદાઢી, નીસરણી અને દોરડું એ ડ્યાં જાય ત્યાં સાથે હોય જ. આવાં સાધનો રાક્ષવાનું કારણ હાસ્ય જન્મવાવે છે. રાજા મોજ અને ગાંગા તેલીની કથામાં આ પ્રકારનું નિરૂપણ છે. ત્રીશ વર્ષ સુધી વિદ્યાભ્યાસ કરી ચૂકેલો વિદ્વાન પ્રતિષ્ઠાનમાં આવ્યો ઠાંસી ઠાંસીને મરેલી વિદ્યા તાઢવેથી નીકઢી ન જાય માટે માથા પર અંકુશ રાખ્યો ને પેટ ફાઢી બહાર નીકઢી ન જાય એ માટે પેટે તાસ બાંધ્યો. એની સાથે એના ત્રણ અનુચર શિષ્યો નીસરણી, કોદાઢી અને લઢનો પૂઢો ઠુચકીને સાથે રહેતા—જેથી પ્રતિસ્પર્ધી પરાજય પામી સ્વર્ગમાં નાશી જાય તો નીસરણી માંઢીને ને પાતાઢમાં પેસી જાય તો કોદાઢીય ઘરતી લોદીને પકઢી લવાય. ને પરાજય બદલ એના દાંતમાં તરણું પકઢાત્રી શકાય.^{૧૦}

અને મઢડું જ નિરૂપણ શ્રી પીંગલશી ગઢવીએ કહેલી ‘ગાંઢા પાળી’ કથામાં મઢે છે. જ્યોતીષો પાસે નીસરણી, કોદાઢી અને દોરડું છે—ઘટલા માટે કે મૂરત આકાશમાં ગયું હોય તો નીસરણી વઢે ઉપર જઈને, પાતાઢમાં પ્રવેશ્યું હોય તો કોદાઢીથી લોદીને પકઢી, દોરડે બાંધી લાવી શકાય. એ જોશીએ આગાઢી કરી કે માવડું થશે ને પાળો પઢશે. જે કોઈ એ પાળી પીશે તે ગાંઢુ થશે. ને પાળી પઢ્યું, રાજાએ પાળી ન પીવાનો ઢોલ વગઢાવ્યો. જિજ્ઞાસાથી એકે પીધું, બીજાએ પીધું, ને આલ્ખી પ્રજા થઈ ગાંઢી. રાજા કહે, ‘હવે આનો ઉપાય શું ?’ પ્રધાન બોલ્યો, ‘એક રસ્તો છે ત્રાપુ, પાળી પીવામાં હું ને તમે બે જ ત્રાકી છીએ’. ને રાજા તથા પ્રધાને પણ એ પાળી પીધું ત્યારે સુલ્ખી થયા.

સૂક્ષ્મ હાસ્ય

આ કથાનકમાં છે તેમ કેટલાક અન્ય મધ્યકાલીન કથાનકોમાં પણ આપણે જેને નર્મ Wit અને મર્મ Humour કહીએ છીએ એવાં કેટલાંક કથાનકો મઢે છે. જાતકનું આ કથાનક જુઓ : રાજા મહાપિંગલ અત્યંત દુષ્ટ હતો. એના મૃત્યુથી વધા ખુશ થયા. માત્ર દારપાલ રઢવા લાગ્યો. બોધિસત્ત્વે કારણ પૂછતાં દારપાલ બોલ્યો; ‘રાજા રોજ મહેલમાં જતાં—આવતાં મને આઠ ધુંબા મારતો. ઉપર યમરાજાને મારશે ને યમરાજા એને પાછો મોકલશે તો ?— આ વિચાર મને રઢાવે છે.’

કથા સ. સા. અને પંચતંત્રની વધારાની કથામાં આવતું આ કથાનક નર્મનો સુંદર નમૂનો છે : કોઈ શેઠને વીળાવાદકે ખુશ કરતાં શેઠે કોઠારીને બે હજાર પણ આપવા કહ્યું. કોઠારીએ પૈસા ન આપતાં વીળાવાદકે ફરિયાદ કરી. શેઠ બોલ્યો; ‘પૈસા શુ કામ આપે ? તેં જેમ મને શ્રવણસુલ્ખ આપ્યું એમ મેં પણ તને શ્રવણસુલ્ખ આપ્યું.’

આણું જ કથા સ. સા (૩, ૧૦૩) ને પંચતંત્રનો વધારાની કથામાં આવતું ચાંઢાલકન્યાનું કથાનક જુઓ :

કોઈ સુંદર ચાંઢાલ કન્યા ઉત્તમ વર વરવાની હ્ચ્છાએ કોઈ રાજા પાછઢ ગઈ. રાજાએ રસ્તામાં એક સાધુને વંદન કર્યાથી સાધુને રાજા કરતાં ચઢિયાતો માની સાધુને અનુસરી. રસ્તામાં

૩૦ શોધ અને સ્વાધ્યાય પૃ૦ ૪૪૧

साधुए शिवलिंग पासे मस्तक नमावतां शिवने साधुधी मोटो मानी मंदिरमां रोकाई. एटलामां एक कूतराए आबी लिंग पर पेशाब कर्यो, छतां शिवे एने कश्युं न करतां कन्या कूतराने उत्तम मानती एनी पाछळ गई. कूतरा एना मालिक कोई चांडाल युवानना पग चाट्वा लाग्यो. कूतराथी उत्तम पात्र मानी चांडालकन्या अंते चांडाल युवानने वरी.

वा वायो ने नळियुं खस्युं

मध्यकालीन वार्ताकारोए बुद्धिशक्ति के चातुर्य अने मूर्खतानां अतिरेकभर्या आलेखने हास्य सिद्ध कर्युं छे तेम क्वचित मानवसहज लोभ, लालच, स्वार्थ, ईर्ष्या जेवी वृत्तिने पण निमित्त बनावी छे. लोकनी गतानुगतिक वृत्तिनुं हास्यमय चित्र श्रीगोकुलदास रायचुराए नौधेल 'वांकोजीनुं शरामण'^{३१} मां जोवा मळे छे. कोई कुंभारे गधेडाना बच्चाने पुत्र मानी उछेर्यो ने नाम राख्युं वांकोजी गधेडानुं मृत्यु थतां भोळा कुंभारे जोशीना कल्या प्रमाणे वांकोजीनुं शरामणुं कर्युं ने मूछो मुंडावी. हजामने थयुं के वांकोजी कोई राजपुत के भायात हरो, एथी एणे पण मूछो मुंडावी. हजाम पहोंच्यो तलाटी पासे. तलाटीए पण मूछ मुंडावी. ए क्रमे नगरशेठ, दिवान ने छेले राजाए पण मूछ मुंडावी. छेले राणीना प्रश्ने भंडो फूटयो.

लोलेलेलुमां केवुं चाल्यु जाय एनुं अन्य कथानक राणीना साळानुं छे. राजानी सवारी नीकळतां एक माणसे चिट्ठी लखी राजानी पालखीमां फेंकी.

'राजा तारा राजमां ज्यां जुओ त्यां पोळें पोल' राजाए नीचे लख्युं: 'पोल जो, र्यां पेसी जा' ने चिट्ठी पेला माणस तरफ फेंकी. पेला माणसे चिट्ठी उगाडी, वांची ने साचवी राखी. एणे मसाण पासे कोटडो बनावी मडदा पर कर लेवानुं शरू कर्युं. कोई पूछे तो रुहेतो; 'राणीनो साळो छुं ने मने आ अधिकार मल्यो छे.' लोकने कश्युं पूछया गांछया बगर कर आपवा लाग्य. एटलामां राजकुटुंबमां मरण थयुं ने पेशाए कर माग्यो. आ वात राजाना काने आवी. राजाए कश्युं, 'अरे कोई होय तो मारो साळो होय. राणीनो साळो शी रीते?' पेला माणसने राजा पासे हाजर करवामां आग्यो. एणे राजाने पेली चिट्ठी दर्शावी. पोलनी साबिती मळतां राजाए खुश थई इनाम आप्युं.

वांकोजीनुं शरामण अने राणीना साळानां कथानकमां एक तरफ लोकनी गतानुगतिक वृत्ति परखे सूक्ष्म उपहास छे तो बीजी तरफ राजा प्रत्येनी भयवृत्ति केटली दृढ अने व्यापक होय छे के कोई प्रजाजन एतो कोई तमास कखा के आगळ पाछळनो, शक्याशक्यनो विचार करवा पण नथी रहेतुं, एनो पण निर्देश छे.

प्रसंगनी हारमाळा

खापसेचोर, विक्रमचरित्र, लंकाकांडीय कथानक, वांकोजीनुं शरामण जेवां कथानकमां एक साम्य नोंधपाव छे ते ए के आ प्रकारनां कथानको प्रसंग के परिस्थिति वच्चे सपडायेलो पात्रोनी लंबी हारमाळा होय छे. कोई एक पात्रना कारणे अन्तर कोई पात्र अमुक परिस्थितिमां मुकाय ने ए केश करे ए रीते अनेक पात्रोनी हारमाळा सर्जाव. समत परिस्थितिमां मुकायेलो पात्रोनी गुंथाती आवी प्रसंगमाळा हास्यने जमावे छे. आबुं खडलडाट हसावे एवं लोककथानुं आ छेल्लुं दृष्टांत :

३१ दालचिवडानो दायरो ले. गो. रायचुरा पृ० ५थी १५

कोई एक शेटने रस्तामांथी सोनामहोर भरेलो चरु मळ्यो. खुशखुशाल शेट चरुने मांथ्या नदीमां पेठा. नदीमां पूर आंथुं ने चरु तगाह गयो. शेटनुं फटकी गयुं, 'माया आवी एवी गइ. आवी एवी गइ' शेट घेर आवी वारे वारे बोलवा लागतां शेटाणीए कारण पूछयुं. शेटे वात करतां शेटाणीनुं फटक्युं, 'माया आवी एवी गइ. आवी एवी गइ'. एटलामां छोकरो आंथ्यो. छोकराए माताने पूळ्युं. माताए चरुनी वात करतां छोकरातुं पण छटक्युं, 'माया आवी एवी गइ, आवी एवी गइ.'

संस्कृत, प्राकृत-गालिथी ते जूनी गुजराती सुथो विस्तरेलां मध्यकालीन कथासाहित्यनां कथा-नछेनां हास्यमां नर्म, मर्म, हास्य, कटाक्ष, मांडण एम लगभग वधां ज प्रकारो छे, एम कहे-वामां कोई अत्युक्ति लागे खरी ?

जैन कवि का कुमारसम्भव

सत्यन्त

मेघदूत की तरह कालिदास के कुमारसम्भव ने किसी अभिनव साहित्यविद्या का प्रवर्तन तो नहीं किया किन्तु उक्त काव्य से प्रेरणा ग्रहण कर जिन तीन-चार कुमारसम्भव संबंधक कृतियों की रचना हुई है, उनमें जैन कवि जयशेखरसूरि का कुमारसम्भव अपने काव्यात्मक गुणों तथा महाकाव्य-परम्परा के सम्यक् निर्वाह के कारण सम्मानित पद का अधिकारी है। कालिदास कृत कुमारसम्भव की भाँति जैन कुमारसम्भव का उद्देश्य कुमार (भरत) के जन्म का वर्णन करना है। लेकिन जैसे कुमारसम्भव के प्रामाणिक अंश (प्रथम आठ सर्ग) में कालिकेय का जन्म वर्णित नहीं है, वैसे ही जैन कवि के महाकाव्य में भरतकुमार के जन्म का कहीं उल्लेख नहीं हुआ है। और इस तरह दोनों काव्यों के शीर्षक उनके प्रतिपादित विषय पर पूर्णतया चरितार्थ नहीं होते। परन्तु जहाँ कालिदास ने अष्टम सर्ग में शिव-पार्वती के संभोग के द्वारा कुमार कालिकेय के भावी जन्म की व्यंजना कर काव्य को समाप्त कर दिया है, वहीं जैन कुमारसम्भव में सुमंगला के गर्भाधान का निर्देश करने के पश्चात् भी (६।७४) काव्य को पाँच अतिरिक्त सर्गों में घसीटा गया है। यह अनावश्यक विस्तार कवि की वर्णन-प्रियता के अनुरूप अवश्य है पर इससे काव्य की अन्विति नष्ट हो गयी है, कथा का विकासक्रम विभ्रंखलित हो गया है और काव्य का अन्त अतीव आकस्मिक ढंग से हुआ है।

कविपरिचय तथा रचनाकाल

कुमारसम्भव से इसके कर्ता जयशेखर सूरि के जीवनवृत्त अथवा मुनि-परम्परा की कोई सूचना प्राप्त नहीं। काव्य का रचनाकाल निश्चित करने के लिये भी इससे कोई सूत्र हस्तगत नहीं होता। काव्य में प्रान्त-प्रशस्ति के अभाव का यह दुःखद परिणाम है।

अन्य स्रोतों से ज्ञात होता है कि जयशेखर अंचलमच्छ के छपनवें पट्टर महेंद्रप्रभसूरि के शिष्य, बहुश्रुत विद्वान् तथा प्रतिभाशाली कवि थे। संस्कृत, प्राकृत आदि भाषाओं में निर्मित उनकी विभिन्न कृतियाँ उनकी विद्वत्ता तथा कवित्व की प्रतीक हैं। जयशेखर की उपदेश-चिन्तामणि की रचना सम्वत् १४३९ में हुई थी। प्रबोधचिन्तामणि तथा धम्मिल्लचरित एक ही वर्ष सम्वत् १४६२, में लिखे गये। कुमारसम्भव इन तीनों के बाद की रचना है। जयशेखर की यही चार कृतियाँ प्रख्यात हैं। कुमारसम्भव उनकी सर्वोत्तम रचना है, उनकी कृति का आधारस्तम्भ।

जयशेखर के शिष्य धर्मशेखर ने कुमारसम्भव पर टीका सम्वत् १४८२ में अजमेर मण्डल के पट्टर (१) नगर में लिखी थी, यह टीका-प्रशस्ति से स्पष्ट है।

देशे सपादलक्षे सुखलक्ष्ये पट्टरे पुरप्रवरे ।

नयनवसुवाधिचन्द्रे वर्षे हर्षेण निर्मिता सेयम् ॥

अतः सं. १४८२ कुमारसम्भव के रचनाकाल की उत्तरी सीमा निश्चित है। धम्मिल्ल-चरित की पश्चाद्बर्ती रचना होने के कारण इसका प्रणयन स्पष्टतः सम्वत् १४६२ के उपरांत

१. आर्यरक्षित पुस्तकोद्धार संस्था, जामनगर से प्रकाशित, सम्वत् २०००

२. हीरालाल कापड़िया : जैन संस्कृत साहित्य नो इतिहास, भाग २, पृ० १६३.

हुआ होगा। इन दो सीमा-रेखाओं का मध्यवर्ती भाग, सम्बत् १४६२-१४८२ (सन् १४०५-१४२५) कुमारसम्भव का रचनाकाल है।

कथानक

कुमारसम्भव के ग्यारह सर्गों में आदि जैन तीर्थंकर ऋषभदेव के विवाह तथा उनके पुत्र-जन्म का वर्णन करना कवि को अमीष्ट है। काव्य का आरम्भ अयोध्या के वर्णन से होता है, जिसका निर्माण धनपति कुबेर ने अपनी प्रिय नगरी अलका की सहचरी के रूप में किया था। इस नगरी के निवेश से पूर्व, जब यह देश इक्ष्वाकुभूमि के नाम से ख्यात था, आदिदेव ऋषभ युगिपति नाभि के पुत्र के रूप में उत्पन्न हुए थे। सर्ग के शेषांश में उनके शैशव, यौवन, रूप-सम्पदा तथा विभूति का चार चित्रण है। देवगायक तुम्बक तथा नारद से यह जानकर कि ऋषभ अभी कुमार हैं, सुरपति इन्द्र उन्हें वैवाहिक जीवन में प्रवृत्त करने के लिये तुरन्त प्रस्थान करते हैं। तृतीय सर्ग में इन्द्र नाना युक्तियाँ देकर ऋषभदेव को उनकी सगी बहनों—सुमंगला तथा सुनन्दा—से विवाह करने को प्रेरित करते हैं। उनके मौन को स्वीकृति का द्योतक मानकर इन्द्र ने तत्काल देवताओं को विवाह की तैयारी करने का आदेश दिया। इसी सर्ग में सुमंगला तथा सुनन्दा के विवाहपूर्व अलंकरण का विस्तृत वर्णन है। पाणिग्रहणोत्सव में भाग लेने के लिये समूचा देवमण्डल भूमि पर उतर आया, मानो स्वर्ग ही धरा का अतिथि बन गया होगा। स्नान-सज्जा के उपरान्त आदिदेव जंगम प्रासाद मुख्य पेशावत पर बैठ कर वधूगृह को प्रस्थान करते हैं। चौथे तथा पांचवें सर्गों में तत्कालीन विवाह-परम्पराओं का सजीव चित्रण है। पाणिग्रहण सम्पन्न होने पर ऋषभ विजयी सम्राट की भाँति घर लौट आते हैं। यहीं दस पद्यों में उन्हें देखने को लालायित पुरसुन्दरियों के सम्पन्न का रोचक वर्णन है। छठा सर्ग रात्रि, चन्द्रोदय, षड्ऋतु आदि वर्णनात्मक प्रसंगों से भरपूर है। ऋषभदेव नवोदा वधुओं के साथ शयनगृह में प्रविष्ट हुए जैसे तत्त्वान्वेषी मति-स्मृति के साथ शाल में प्रवेश करता है। इसी सर्ग के अन्त में सुमंगला के गर्भाधान का उल्लेख है। सातवें सर्ग में सुमंगला को चौदह स्वप्न दिखाई देते हैं। वह उनका फल जानने के लिये पति के वासगृह में जाती है। आठवें सर्ग में ऋषभ तथा सुमंगला का संवाद है। सुमंगला के अपने आगमन का कारण बतलाने पर ऋषभदेव का मन-प्रतिहारी समस्त स्वप्नों को बुद्धिवाहु से पकड़ कर विचार-सभा में ले गया और विचार-पयोषि का मन्थन कर उन्हें फल रूपी मोती समर्पित किया। नवें सर्ग में ऋषभ स्वप्नों का फल बतलाते हैं। यह जानकर कि इन स्वप्नों के दर्शन से मुझे चौदह विद्याओं से सम्पन्न चक्रवर्ती पुत्र की प्राप्ति होगी, सुमंगला आनन्दविभोर हो जाती है। दसवें सर्ग में वह अपने वासगृह में आती है तथा सखियों को समूचे वृत्तान्त से अवगत करती है। ग्यारहवें सर्ग में इन्द्र सुमंगला के भाग्य की सराहना करता है और उसे बताता है कि अबधि पूर्ण होने पर तुम्हें पुत्र-रत्न की प्राप्ति होगी। तुम्हारे पति का वचन मिथ्या नहीं हो सकता। तुम्हारे पुत्र के नाम से (भरत) से यह भूमि 'भारत' तथा वाणी 'भारती' कहलाएगी। मध्याह्न-वर्णन के साथ काव्य सहसा समाप्त हो जाता है।

जयशेखर को प्राप्त कालिदास का दाय :

कालिदास के महाकाव्यों तथा जैन कुमारसम्भव के तुलनात्मक अध्ययन से स्पष्ट है कि जैन कवि की कविता, कालिदास के काव्यों विशेषतः कुमारसम्भव से बहुत प्रभावित है। कालि-

दास-कृत कुमारसम्भव तथा जैन कुमार-सम्भव की परिकल्पना, कथानक के संयोजन, घटनाओं के प्रस्तुतीकरण तथा काव्यरूढियों के परिपालन में पर्याप्त साम्य है। यह बात अलग है कि कालिदास का मनोविज्ञानवेत्ता भवनिवादी कवि वस्तुव्यापारों की योजना करके भी कथानक को समन्वित बनाए रखने में सफल हुआ है जब कि जयशेखर महाकवि के प्रबल आकर्षण के आवेग में अपनी कथावस्तु को न संभाल सका। कालिदास के कुमारसम्भव का प्रारम्भ हिमालय के हृदयग्राही वर्णन से होता है, जैन कुमारसम्भव के आरम्भ में अयोध्या का वर्णन है। कालिदास के हिमालय वर्णन के बिम्ब-वैविध्य, यथार्थता तथा सरस शैली का प्रभाव होते हुए भी अयोध्या का वर्णन कवि की कवित्वशक्ति का परिचायक है। महाकवि के काव्य तथा जैन कुमारसम्भव के प्रथम सर्ग में क्रमशः पार्वती तथा ऋषभ देव के जन्म, शैशव, यौवन तथा तदुज्ज्वल सौन्दर्य का वर्णन है। कुमारसम्भव के द्वितीय सर्ग में तारक के आतंक से पीड़ित देवताओं का एक प्रतिनिधि-मण्डल ब्रह्मा की सेवा में जाकर उनसे कष्टनिवारण की प्रार्थना करता है। जयशेखर के काव्य में स्वयं इन्द्र ऋषभ को विवाहार्थ प्रेरित करने आता है, और प्रकारान्तर से उस कर्म की पूर्ति करता है जिसका सम्पादन कुमारसम्भव के षष्ठ सर्ग में सप्तर्षि ओषधिप्रस्थ जाकर करते हैं। दोनों काव्यों के इस सर्ग में एक स्तोत्र का समावेश किया गया है। किन्तु जहाँ ब्रह्मा की स्तुति में निहित दर्शन की अन्तर्धारा उसे दर्शन के उच्च धरातल पर प्रतिष्ठित करती है, वहाँ जैन कुमारसम्भव में ऋषभदेव के पूर्व भवों तथा सुकृत्यों की गणना मात्र कर दी गयी है। फलतः कालिदास के स्तोत्र के समक्ष जयशेखर का प्रशस्तिमान शुभक तथा नीरस प्रतीत होता है।

महाकविकृत कुमारसम्भव के तृतीय सर्ग में इन्द्र तथा वसन्त का संवाद पात्रों की व्यावहारिकता, आत्मविश्वास, शिष्टाचार तथा काव्यमत्ता के कारण उल्लेखनीय है। जैन कवि ने भी इसी सर्ग में इन्द्र-ऋषभ के वार्तालाप की योजना की है, जो उस कोटि का न होता हुआ भी रोचकता से परिपूर्ण है। इसी सर्ग में सुमंगला तथा सुनन्दा की और चतुर्थ सर्ग में ऋषभदेव की विवाह पूर्व सज्जा का विस्तृत वर्णन सप्तम सर्ग के शिव-पार्वती के अलंकरण पर आधारित है। कालिदास का वर्णन संक्षिप्त होता हुआ भी यथार्थ एवं मार्मिक है, जबकि जैन कुमारसम्भव का वरवधू के प्रसाधन का चित्रण अपने विस्तार के कारण सौन्दर्य के नलशिखल निरूपण की सीमा तक पहुँच गया है। कालिदास की अपेक्षा वह अलंकृत भी है, कृत्रिम भी, यद्यपि दोनों में कहीं-कहीं भावसाम्य अवश्य दिखाई देता है। कालिदास के काव्य में सूर्य, ब्रह्मा, विष्णु आदि देव तथा लोकपाल शंकर की सेवा में उपस्थित होते हैं। जैन कुमारसम्भव में लक्ष्मी, सरस्वती, मन्दाकिनी तथा दिक्कुमारियाँ वधूओं के अलंकरण के लिये प्रसाधन-सामग्री भेंट करती हैं। जैन कुमारसम्भव के पंचम सर्ग में पुरसुन्दरियों की चेष्टाओं का वर्णन रघुवंश तथा कुमारसम्भव के सप्तम सर्ग में अज तथा शिव को देखने को लालायित स्त्रियों के वर्णन से प्रभावित है। यह यहाँ कहना अप्रासंगिक न होगा कि 'पौर ललनाओं का

३. कुमारसम्भव, ७।९, ११, १४, २१ तथा जैन कुमारसम्भव, ४।१५, १७, ३।६४, ४।३१ आदि

४. कुमारसम्भव, ७।४३-४५.

५. जैन कुमारसम्भव, ३।५१-५५.

सम्भव-चित्रण' संस्कृत महाकाव्य की वह रुढ़ि है जिसका जैन कवियों ने साग्रह तथा मनोयोग-पूर्वक निर्वाह किया है यद्यपि कुछ काव्यों में वह स्पष्टतः हटातूँसी गयी प्रतीत होती है^६।

दोनों कुमारसम्भवों में वर्ष विषयों के अन्तर्गत रात्रि, चन्द्रोदय तथा ऋतुवर्णन को स्थान मिला है^७। यद्यपि जैन कवि के वर्णनों में कालिदास की-सी मार्मिकता दूँदना निरर्थक है तथापि ये जैनकुमारसम्भव के वे स्थल हैं जिनमें उत्कृष्ट काव्य का उन्मेष हुआ है। दोनों काव्यों में दैवी नायकों को मानवरूप में प्रस्तुत किया गया है भले ही जैन कवि ऋषभ-चरित की पौराणिकता से कुछ अधिक अभिभूत हो। कालिदास के कुमारसम्भव के अष्टम सर्ग का स्वच्छन्द सम्भोगवर्णन पवित्रतावादी जैन यति को ग्राह्य नहीं हो सकता था, अतः उसने नायक-नायिका के शयनगृह में प्रवेश तथा सुमंगला के गर्भाधान के द्वारा इस ओर संवत संकेत मात्र किया है^८। यह स्मरणीय है कि दोनों काव्यों में पुत्रजन्म का अभाव है, फलतः उनके शीर्षक कथानक पर पूर्णतः घटित नहीं होते।

नायक-नायिका के संवाद की योजना दोनों काव्यों में की गयी है। परन्तु कालिदास के उमा-बहु-संवाद की गणना, उसकी नाटकीयता एवं सजीवता के कारण, संस्कृत-काव्य के सर्वोत्तम अंशों में होती है जबकि सुमंगला तथा ऋषभ का वात्सल्य साधारणता के घरातल से ऊपर नहीं उठ सका है। पाणिग्रहण सम्पन्न होने के उपरान्त कुमारसम्भव में हिमालय के पुरोहित ने पार्वती को पति के साथ घर्माचरण का उपदेश केवल एक पद्य (७।८३) में दिया है। जैन कुमारसम्भव में इन्द्र तथा शची क्रमशः वरवधू को पति-पत्नी के पारस्परिक सम्बन्धों तथा कर्त्तव्यों का विस्तृत बोध देते हैं^९। दोनों काव्यों में विवाह के अवसर पर प्रचलित आचारों का निरूपण किया गया है। जैन कुमारसम्भव में उनका वर्णन बहुत विस्तृत है। कृत्रिमता तथा अलंकृति-प्रियता के युग में भी जयशेखर की शैली में जो प्रसाद तथा आकर्षण है, उस पर भी कालिदास की शैली की सहजता एवं प्राञ्जलता की छाप है।

समीक्षात्मक विश्लेषण

जैन कुमारसम्भव के कथानक की परिकल्पना तथा विनियोग (Conception and treatment) निर्दोष नहीं कहा जा सकता! फलागम के चरम बिन्दु से आगे कथानक के विस्तार तथा मूल भाग में अनुपातहीन वर्णनों का समावेश करने के पीछे समवर्ती काव्य परिपाटी का प्रभाव हो सकता है किन्तु यह पद्धति निश्चित रूप से कथावस्तुके संयोजन में कवि के अकौशल की द्योतक है। जयशेखर के लिये कथा-वस्तु का महत्त्व आधारभूत तन्तु से बढ़ कर नहीं, जिसके चारों ओर उसकी वर्णनात्मकता ने ऐसा बाल बुन दिया है कि कथासूत्र यदा कदा ही दीख पड़ता है। जैन कुमारसम्भव का कथानक इतना स्वल्प है कि यदि निरी कथात्मकता को लेकर चला जाए तो यह तीन-चार सर्गों से अधिक की सामग्री सिद्ध नहीं हो सकती। किन्तु जयशेखर ने उसे वस्तुव्यापार के विविध वर्णनों, संवादों तथा स्तोत्रों से

६. हम्मीर महाकाव्य, ९।५४-७१, सुमतिसम्भव (अप्रकाशित), ४।२५-३२, हीर-सौभाग्य आदि.

७. जैन कुमार. ६।१-२२, ५२-७१., कुमारसम्भव, ७।५३-७४, ३।२५-३४

८. जैन कुमारसम्भव, ६।२३, ७४

९. वही, ५।५८-८३.

पुष्ट-पूरित कर ग्यारह सर्गों का विशाल खिदान खड़ा कर दिया है। वर्णनप्रियताकी यह प्रवृत्ति काव्य में आद्यन्त विद्यमान है। प्रथम छह सर्ग अयोध्या, काव्यनायक के शैशव एवं यौवन, वधुओं के अलंकरण, वैवाहिक रीतियों, रात्रि, चन्द्रोदय, षड् ऋतु के वर्णनों से भरे पड़े हैं। यह ज्ञातव्य है कि काव्य के यत्किञ्चित् कथानक का मुख्य भाग यहीं समाप्त हो जाता है। शेष पांच सर्गों में से स्वप्नदर्शन (सप्तम सर्ग) तथा उनके फल-कथन (नवम सर्ग) का ही मुख्य कथा से सम्बन्ध है। आठवें तथा नवें सर्गों की विषयवस्तु को एक सर्ग में आसानी से समेटा जा सकता था। दसवां तथा ग्यारहवां सर्ग तो सर्वथा अनावश्यक हैं। यदि काव्य को नौ सर्गों में ही समाप्त कर दिया जाता तो शायद यह अधिक अन्वितिपूर्ण बन सकता। ऋषभदेव के स्वप्नफल बताने के पश्चात् इन्द्र द्वारा उसकी पुष्टि करना न केवल निरर्थक है, इससे देवतुल्य नायक की गरिमा भी आहत होती है। इस प्रकार काव्यकथा का सूक्ष्म तन्तु वर्णन-स्फीति के भार से पूर्णतः दब गया है। वस्तुतः काव्य में इन प्रासंगिक-अप्रासंगिक वर्णनों की ही प्रधानता है। मूल कथा के निर्वाह की ओर कवि ने बहुत कम ध्यान दिया है। उसके लिये वर्ण्य विषय की अपेक्षा वर्णन शैली प्रमुख है !

मानव-हृदय की विविध अनुभूतियों का रसात्मक चित्रण करने में जयशेखर सिद्धहस्त है, जिसके फलस्वरूप कुमारसंभव सरसता से आर्द्र है। शास्त्रीय परम्परा के अनुसार शृंगार को इसका प्रमुख रस माना जा सकता है यद्यपि अंगी रस के रूप में इसका परिणाम नहीं हुआ है। जैन कुमारसंभव में शृंगार के कई सरस चित्र देखने को मिलते हैं। काव्य में शृंगार की मधुरता का परिस्थान न करना पवित्रतावादी जैन कवि की बौद्धिक ईमानदारी है।

ऋषभदेव के विवाह में आते समय प्रियतम का स्पर्श पाकर किसी देवांगना की मैथुनेच्छा जाग्रत हो गयी। भावोच्छ्वास से उसकी कंचुकी टूट गयी। वह कामवेग के कारण विह्वल हो गयी, फलतः वह प्रिय को मनाने के लिये उसकी चाटुता करने लगी ?

उपात्तपाणिस्त्रिदशेन वल्लभा श्रमाकुला काचिदुदचिर्चुङ्का !

वृषस्यथा चादुशतानि तन्वती जगाम तस्यैव गतस्य विघ्नताम् ॥४१०

नवविवाहित ऋषभकुमार को देखने को उत्सुक एक पुर-युवति की अधवंधी नीवी, दौड़ने के कारण खुल गयी। उसका अधोवस्त्र नीचे खिसक पड़ा, किन्तु उसे इसका भान भी नहीं हुआ। वह प्रेम पगी नायक की झलक पाने के लिए दौड़ती गयी और जन समुदाय में मिल गयी !

कापि नार्धयमितश्लथनीवी प्रक्षरन्निवसनापि ललज्जे ।

नायकानननिवेशितनेत्रे जन्यलोकनिकरेऽपि समेता ॥५१२९॥

काव्य में वात्सल्य, भयानक तथा हास्य रस शृंगार के पोषक बन कर आए हैं। ऋषभ के शैशव के चित्रण में वात्सल्य रस की छटा दर्शनीय है। शिशु ऋषभ दौड़ कर पिता को चिपट जाता है। उसके अंगस्पर्श से पिता विभोर हो जाते हैं। हर्षातिरेक से उनकी आंखें बन्द हो जाती हैं और वे 'तात तात' की गुहार करने लगते हैं।

दूरात् समाहूय हृदोषपीडं माद्यन्मुदा मीलितनेत्रपत्रः ।

अथांगजं स्नेहविमोहितात्मा यं तात तातेति जगाद नाभिः ॥११२८

पीर युवतियों के सम्भ्रम-चित्रण के अन्तर्गत, निम्नोक्त पद्य में हास्य रस की रोचक अभि-
भक्ति हुई है।

वृष्णिमूढदृगपास्य रुदन्तं पोतमोतुमधिरोप्य कटीरे ।

कापि बावितवती नहि जज्ञे हस्यमानमपि जन्यजनैः स्वम् ॥५१४१

विभिन्न रसों के चित्रण में निपुण होते हुए भी जयशेखर अपने काव्य में किसी रस का प्रधान रस के रूप में पल्लवन करने में असफल रहे यह आश्चर्य की बात है ।

जैनकुमारसम्भव के वर्णन-बाहुल्य में प्राकृतिक दृश्यों के चित्रण को पर्याप्त स्थान मिला है । जयशेखर का प्रकृति-चित्रण भारवि, माघ आदि की कोटि का है, जिसमें उक्ति-वैचित्र्य के द्वारा प्रकृति के अलंकृत चित्र अंकित करने पर अधिक बल दिया गया है । परन्तु जैन-कुमार सम्भव के प्रकृतिचित्रण की विशेषता यह कि वह यमक आदि की दुरूहता से आफ्रान्त नहीं है और न ही उसमें कुञ्चिपूर्ण शृंगारिकता का समावेश हुआ है । इसलिये जयशेखर के रावि, चन्द्रोदय, प्रभात आदि के वर्णनों का अपना आकर्षण है । प्रकृति के ललित कल्पना-पूर्ण चित्र अंकित करने में कवि को अद्भुत सफलता मिली है । रात्रि कहीं गजचर्मवृत तथा मुण्डमालाधारी महादेव की विभूति से विभूषित है, तो कहीं वर्णव्यवस्था के कृत्रिम भेद को मिटानेवाली क्रान्तिकारी योगिनी है ।

अभुक्त भूतेशतनोर्विभूति भौती तमोभिः स्फुटतारकौषा ।

विभिन्नकालच्छविदन्तिदैत्यचर्मवृतेभूरिनरास्थिभाजः ॥६।३

किं योगिनीयं धृतनीलकन्था तमस्विनी तारकशंखभूषा ।

वर्णव्यवस्थामवधूय सर्वामभेदवादं जगतस्ततान ॥६।८

रात्रि वस्तुतः गौरवर्णा थी । वह सहसा काली क्यों हो गयी है । इसकी कमनीय कल्पना निम्नोक्त पद्य में की गयी है । यह अनाथ सतियों को सताने का फल है कि उनके श्राप की ज्वाला में दह कर रात्रि की काया काली पड़ गयी है ।

हरिद्रेयं यदभिन्ननामा बभूव गौर्यैव निशा ततः प्राक् ।

सन्तापयन्ती तु सतीरनाथास्तच्छापदग्धाजनि कालकाया ॥६।७

पौढोक्ति के प्रति अधिक प्रवृत्ति होते हुए भी जयशेखर प्रकृति के सहज रूप से पराङ्मुख नहीं है । कुमारसम्भव में प्रकृति के स्वाभाविक चित्र भी प्रस्तुत किए गये हैं । किन्तु यह स्वीकार करने में हिचक नहीं होनी चाहिए कि प्रकृति के आलम्बन पक्ष की ओर उसका रुझान अधिक नहीं है ! षड् ऋतु, '० प्रभात तथा सूर्योदय' के वर्णन में प्रकृति के सहज पक्ष के कतिपय चित्र दृष्टिगत होते हैं । प्रातःकालीन समीर का प्रस्तुत वर्णन अपनी स्वाभाविकता के कारण उल्लेखनीय है !

दिनवदनविनिद्रीभूतराजीवराजी-

परमपरिमलश्रीतस्करोऽयं समीरः ।

सरिदपट्टतशैत्यः किञ्चिदाधूय वल्ली-

भ्रमति भुवि किमेष्यच्छूर भीत्याऽव्यवस्यम् ॥१०।८१

कुमारसम्भव की प्रकृति मानव के सुख-दुःख से निरपेक्ष जड़ प्रकृति नहीं है । उसमें मानवीय भावनाओं एवं क्रियाकलापों का स्पन्दन है । प्रकृति पर सप्रणता आरोपित करके जय-

१० जैन कुमारसम्भव, ६।५३, ५९, ६३

११. वही, ११।१, १०, १२

शेखर ने उसे मानव जगत् की भाँति विविध चेष्टाओं में रत अंकित किया है। प्रभात वर्णन के प्रस्तुत पद्य में कमल को मन्त्रसाधक के रूप में चित्रित किया है जो गहरे पानी में खड़ा होकर मन्त्रजाप के द्वारा प्रतिनायक चन्द्रमा से लक्ष्मी को छीन कर उसे पत्रशय्या पर ले जाता है।

गम्भीराम्भःस्थितमथ जपन्मुद्रितास्यं निशाया—

मन्तर्गुञ्जन्मधुकरमिषान्नूनमाकृष्टिमन्त्रम् ।

प्रातर्जातस्फुरणमरुणस्योदये चन्द्रविम्बा—

दाकृष्याब्जं सपदि कमलां स्वांकतल्पीचकार ॥१०१८४

कुमारसंभव में नर-नारी के काविक सौन्दर्य का भी विस्तृत वर्णन हुआ है। सौन्दर्य-चित्रण में कवि ने दो प्रणालियों का आश्रय लिया है। एक ओर विविध उपमानों की योजना के द्वारा नखशिख विधि से वर्ण्य पात्र के विभिन्न अवयवों का सौन्दर्य प्रकटित किया गया है, तो दूसरी ओर प्रसाधन सामग्री से पात्रों के सहज सौन्दर्य को वृद्धिगत किया गया है। कवि की उक्ति-वैचित्र्य की वृत्ति तथा सादृश्यविधान को कुशलता के कारण उसका सौन्दर्यचित्रण रोचकता तथा सरलता से सुखर है। जहाँ कवि ने नवीन उपमानों की योजना की है, वहाँ वर्ण्य अंगों का सौन्दर्य साकार हो गया है और कवि-कल्पना का मनोरम विलास भी दृष्टिगत होता है। सुमंगला तथा सुनन्दा की शरीर-यष्टि की तुलना स्वर्ण-कटारों से करके कवि ने उनकी कान्ति की नैसर्गिकता तथा वेधकता का सहज भान करा दिया है।

तनूस्तदीया ददशेऽमरीभिः संवेतशुभ्रामलमंजुवासा ।

परिस्फुटस्फाटिककोशवासा हैमीकृपाणीव मनोभवस्य ॥३१६८

कुमारसंभव की कथावस्तु में केवल चार पात्र हैं। उनमें से सुनन्दा की चर्चा तो समूचे काव्य में एक-दो बार ही हुई है। शेष पात्रों की चरित्रगत विशेषताओं का भी मुक्त विकास नहीं हो सका है। इन्द्र यद्यपि काव्य कथा में महत्त्वपूर्ण भूमिका का निर्वाह करता है पर उसके चरित्र की रेखाएँ धूमिल ही हैं। वह लोकविद तथा व्यवहारकुशल है। उसकी व्यवहार-कुशलता का ही यह फल है कि वीतराग ऋषभ उसकी नीतिपुष्ट युक्तियों से वैवाहिक जीवन अंगीकार करने को तैयार हो जाते हैं।

ऋषभदेव काव्य के नायक हैं। उनका चरित्र पौराणिकता से इस प्रकार आक्रान्त है कि उसका स्वतन्त्र चित्रण सम्भव नहीं। पौराणिक नायक की भाँति वे नाना अतिशयो तथा विभूतियों से भूषित हैं। लोकस्थिति के परिमालन के लिये उन्होंने विवाह तो किया, किन्तु काम उनके मन को जीत नहीं सका। उनमें आकर्षण और विकर्षण का अद्भुत मिश्रण है। काव्य की नायिका सुमंगला उनके व्यक्तित्व के प्रकाश पुंज से हनप्रभ निष्पन्न जीव है। काव्य में उसके द्वारा की गयी नारी-निन्दा उसके अवचेतन में छिपी हीनता को प्रकट करती है।

जैन कुमारसंभव की प्रमुख विशेषता इसकी उदात्त एवं प्रौढ़ भाषाशैली है। संस्कृत महाकाव्य के हासकाल की रचना होने पर भी इसकी भाषा मात्र अथवा मेघविजयगणि की भाषा की भाँति विकट समासान्त अथवा कष्टसाध्य नहीं है। काव्य में बहुधा प्रसादपूर्ण तथा भावानुकूल पदावली का प्रयोग हुआ है। यद्यपि काव्य में विभिन्न कोटि की स्थितियाँ

अधिक नहीं है किन्तु विषय एवं प्रसंग के अनुरूप उपयुक्त पदावली प्रयुक्त करने में कवि की क्षमता सन्देह से परे है। उसका व्याकरणज्ञान असन्दिग्ध है। विद्वत्ता प्रदर्शित करने का कवि का आग्रह नहीं किन्तु लुब्ध तथा लिट्, विशेषकर कर्मवाच्य में, के प्रति उसका पक्षपात स्पष्ट है ^{११}। काव्य में कुछ ऐसे शब्द भी प्रयुक्त किए गये हैं जो नितान्त अप्रचलित हैं। कतिपय सामान्य शब्दों का प्रयोग असाधारण अर्थ में हुआ है ^{१२}। कुमारसम्भव सुमधुर तथा भावपूर्ण सूक्तियों का विशाल कोश है। अवश्य ही इनमें से कुछ लोक में प्रचलित रही होंगी ^{१३} !

अलंकारों की सुरुचिपूर्ण योजना काव्य शैली को समृद्ध बनाती है तथा उसके सौन्दर्य में वृद्धि करती है। हेमचन्द्र, वाग्भट आदि जैनाचार्यों के विधान का उल्लंघन करके काव्य में चिक्चक् का समावेश न करना जयशेखर की भाषात्मक सुरुचि का प्रमाण है। कुमारसम्भव में अलंकार इस सहजता से आए हैं कि उनसे काव्य-सौन्दर्य स्वतः प्रस्फुटित होता जाता है तथा भाव प्रकाशन को समर्थता तथा सम्पन्नता मिलती है। जयशेखर के यमक और श्लेष में भी दुरुहता नहीं है। दसवें सर्ग में सुमंगला की सखियों के नृत्य तथा विभिन्न दार्शनिक मतों के श्लेष वर्णन में श्लेष ने काव्यत्व को अवश्य दबोच लिया है। जयशेखर ने भाषो-द्वेष के लिये प्रायः सभी मुख्य अलंकारों का प्रयोग किया है। श्लेष और अर्थान्तरन्यास उसके प्रिय अलंकार हैं।

छन्दों की योजना में कवि ने शालीय विधान का पालन किया है। प्रत्येक सर्ग में एक छन्द प्रयुक्त हुआ है जो सर्गान्त में बदल जाता है। काव्य में उपजाति का प्राधान्य है। सच मिलाकर कुमारसम्भव में अठारह छन्दों का प्रयोग किया गया है।

१२ अधरैर्धरैर्भूवे ।२.१७, पराभिराभिर्नवरं जिजीवे-३.५४, विवुधै फले जगे-४.२५, सुखं सिषेवे किमु रत्नराशिना-९.७१, कैश्चिद् जगदे तदेति-११.५, दृगध्वनावामि-२.६, महीमहीन-त्वमुपासिष्ठषीष्ट ताम्-२.६७, आलम्बि रोल्भ्रगणैर्विलम्बः ३.४५, विभूषणं तैस्तदमानि दूषणम्-४.३०, युवाक्षिभृगैस्तदरामि-६.२१, हारि मा तदिदमद्य निद्रया-१०.५२, अवेदि नेदीयसि देवराजे ११.५९.

१३. द्रोणो-नौका, अनालम्-सम्यक्, वज्रमुखः-गरुड, पुलाकी-वृक्ष, महाबलम्-वायु, तृणध्वजः-बांस, वृषः-पुण्य, विज्जुल-कलुषित, खण्डम्-वन, उद्वेग-सुपारी, स्मरध्वज-वादित्र, सेचर-शरीर, प्रान्तर-मार्ग, आदीनवः-दोष, कुलम्-आवास, भौती-रात्रि, विरोकः-किरण, अवग्रहः-विघ्न, अन्तर्गडु-निरर्थक, निन्द्यदिकु-दक्षिण दिशा, प्रशक्तु-हेमन्त, चूणि-अन्न, तोयाद्रा-तौलिया, पिण्डोल-झूठन, निविरीस-निविड, रजनी-हरिद्रा, ताविपः-स्वर्ग, स्तानवम्-गतिला-घट, प्रमदरा-प्रमादिनी, महापादः-सिंह, मार्जिता-रस, भोजन, शुचिः-सूर्य, अंहति-दान।

१४ कतिपय सूक्तितया-१. यदुदभवो यः स तदाभचेष्टितः-२.९., २. त्रपा हि तातोततया सुसुत्तु-२.६३, ३. स्याद् यत्र शक्तोरवकाशनाशः श्रीयेत शूरैरपि तत्र साम-३.१५, ४. न कोऽथवा स्वेऽवसरे प्रभूयते-४.६९, ५. रागमेधयति रागिषु सर्वम्-५.१६, .६ कालेन विना क्व शक्तिः-६.५, ७. शक्तौ सहना हि सन्तः-६.२९, ८. जात्यरत्नपरीक्षायां बालाः किमधिकारिणः-७. ६८, ९. अतिवरी विध्नकरीष्टसिद्धेः-८.६२, १०. अशो कश्चं हृदयाभुयापि कला-निधीनामपि भाग्यलभ्यम्-६.९. ११. अशो यशो भाग्यवशोपलभ्यम्-११.११.

जैन कुमारसम्भव का वास्तविक सौन्दर्य तथा महत्त्व उसके वर्णनों में निहित है। इनमें एक ओर कवि का सच्चा कवित्व मुखरित है और दूसरी ओर जीवन के विभिन्न पक्षों तथा व्यापारों से सम्बन्धित होने के कारण इनमें समसामयिक समाज की चेतना का स्पन्दन है। इन वर्णनों के माध्यम से ही काव्य में समाज का व्यापक चित्र समाहित हो सका है जो महाकाव्य के एक बहु-अपेक्षित तत्त्व की पूर्ति करता है। इसीलिये जैन कुमारसम्भव से तत्कालीन वैवाहिक परम्पराओं, राजनीति तथा भोजन विधि से लेकर प्रसाधन सामग्री, आभूषणों, वाद्ययन्त्रों, सयुद्धी व्यापार, अभिनय, सामाजिक मान्यताओं, मदिशपान आदि कुरीतियों के विषय में महत्त्वपूर्ण सामग्री उपलब्ध होती है। इस प्रकार जैन कुमारसम्भव साहित्यिक दृष्टि से उत्तम काव्य है और इसमें युगजीवन की व्यापक अभिव्यक्ति हुई है।

जैन दर्शन के 'तर्क प्रमाण' का आधुनिक सन्दर्भों में मूल्यांकन*

सागरमल जैन

तर्क की प्रमाण के रूप में प्रतिस्थापना का परिप्रेक्ष्य

भारतीय दर्शनों में केवल जैन दर्शन की ही यह विशेषता है, कि वह प्रमाण विवेचन में तर्क को एक स्वतंत्र प्रमाण मानता है, फिर भी हमें इतना ध्यान अवश्य ही रखना होगा कि प्रमाण के रूप में तर्क की प्रतिस्थापना जैन न्याय की विकास यात्रा का एक परवर्ती चरण है। तत्त्वार्थसूत्र और द्वे० आगम नन्दिसूत्र में तो हमें ज्ञान और प्रमाण के बीच भी कोई विभाजक रेखा ही नहीं मिलती है, उनमें पाँचों ज्ञानों को ही प्रमाण मान लिया गया है (मति-श्रुतावधिभ्रमःपर्यायकेवलानि ज्ञानम् । तत् प्रमाणे तत्त्वार्थ० १:९-१०) किन्तु द्वे० आगम भगवती, स्थानांग और अनुयोगद्वार में प्रमाणों का स्वतंत्र विवेचन उपलब्ध है। उनमें कहीं प्रत्यक्ष, अनुमान और आगम इन तीन प्रमाणों की और कहीं प्रत्यक्ष, अनुमान, उमान और आगम इन चार प्रमाणों की चर्चा मिलती है। सम्भवतः प्रमाणों का यह स्वतंत्र विवेचन आगम साहित्य में सर्व प्रथम अनुयोग द्वार में किया गया हो, क्योंकि भगवती सूत्र में केवल उनका नाम निर्देश करके यह कह दिया गया है कि 'जहा अणुओगद्वारे' अर्थात् अनुयोगद्वार सूत्र के समान ही इन्हें यहाँ भी समझ लेना चाहिए। यद्यपि इन आधारों पर नन्दिसूत्र, अनुयोगद्वार, स्थानांग और भगवती, के वर्तमान पाठों की पूर्वासरता के प्रश्न को एक नये सन्दर्भ में विचार जा सकता है, किन्तु प्रस्तुत चर्चा के लिए यह आवश्यक नहीं है। एक विशेषता यह भी देखने को मिलती है कि स्थानांग सूत्र में इनके लिए प्रमाण शब्द का प्रयोग न होकर हेतु और व्यवसाय शब्दों का प्रयोग हुआ है। मुझे एसा लगता है कि यहाँ 'हेतु' का तात्पर्य प्रामाणिक ज्ञान के साधनों से और 'व्यवसाय' का तात्पर्य ज्ञानात्मक व्यापार के स्वरूप से है। जो कि अपने लाक्षणिक अर्थ में प्रमाण चर्चा से भिन्न नहीं है। ध्यान देने योग्य दूसरी बात यह है कि स्थानांग सूत्र में व्यवसाय के अन्तर्गत केवल तीन प्रमाणों^१ की और हेतु के अन्तर्गत चार प्रमाणों^२ को चर्चा उपलब्ध है। इस प्रकार हम देखते हैं कि जैन न्याय में प्रमाणचर्चा के प्रसंग में भी आगम युग तक तर्क को स्वतंत्र प्रमाण के रूप में स्थापित करने का कोई प्रयास नहीं किया गया था। यद्यपि इसकी सम्भावना के बीज आगम साहित्य में तथा तत्त्वार्थसूत्र में अवश्य ही उपस्थित थे। क्योंकि नन्दीसूत्र और विशेषावश्यक भाष्य में ईहा, अपोह, विमर्श, मार्गगा, गत्रेषगा, स्मृति, संज्ञा, प्रज्ञा और मति को पर्यायवाची मान लिया गया था। इसी प्रकार उमास्वाति के तत्त्वार्थसूत्र एवं उसके भाष्य में भी मति, स्मृति, संज्ञा, चिन्ता और अभिनिबोध को एक ही अर्थ के वाचक माना था^३। मेरी दृष्टि में यहाँ इन्हें पर्यायवाची या एकार्थशब्द कहने का तात्पर्य मात्र इतना ही है कि ये सब मतिज्ञान के ही विभिन्न रूप हैं। उमास्वाति के तत्त्वार्थ भाष्य में ईहा के पर्याय के रूप में भी तर्क और ऊह इन दोनों शब्दों का स्पष्ट उल्लेख है।^४ क्योंकि ईहा अत्रप्रहीत अर्थ (पदार्थ) के विशेष स्वरूप

* ओल इन्डिया आरिएण्टल कॉन्फरन्स, २९ वें पूना अधिवेशन में पठित।

१-से किं तं प्रमाणं १ प्रमाणे चउच्चिह्वे पण्णत्ते तं जहा पच्चक्खे, अणुमाणे, ओवग्गे, आगमे, जहा अणुओगद्वारे । -भगवती ५।४।१९१-१९२

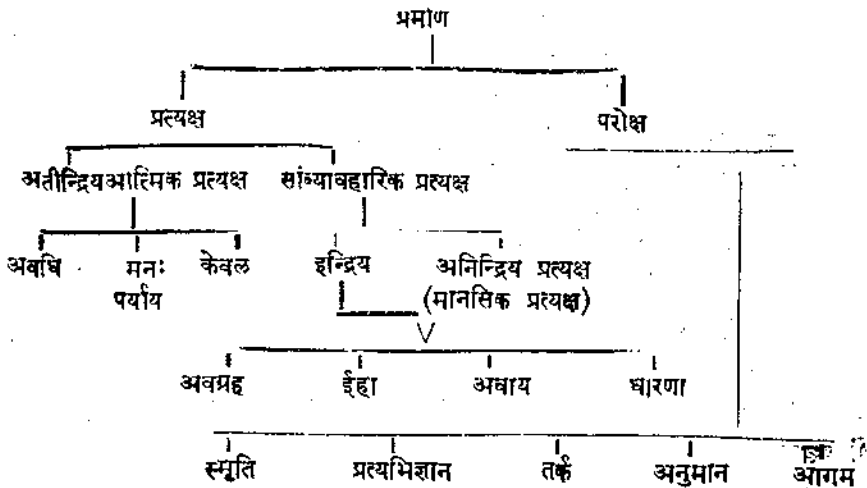
२-तिवेहे ववसाय पण्णत्ते तं जहा-पच्चक्खे, पच्चइए, अनुगामिए ।-स्थानांग १८५

३-अहवा हेउ चउच्चिह्वे पण्णत्ते तं जहा पच्चक्खे, अणुमाणे, ओवग्गे, आगमे । स्थानांग ३३८

४- मतिः स्मृतिः संज्ञा चिन्ताऽभिनिबोध इत्यनर्थान्तरम्-तत्त्वार्थ १।१३।।

५- तत्त्वार्थभाष्य १।१५

को जानने की आकांक्षा के रूप में गुण-दोष-विचाररत्नक ज्ञान-व्यापार ही हैं, अतः उसका पर्याय तर्क या ऊह हो सकता है। फिर भी यहां तर्क को ईहासे पृथक् एक स्वतंत्र प्रमाण नहीं माना गया है। साथ ही 'तर्क प्रमाण' में 'तर्क' शब्दका जो अर्थ गृहीत है वह भी यहां अनुपस्थित ही है। इसमें प्रमाण चर्चा के प्रसंग में तर्क शब्द का जो अर्थ-विकास हुआ है वह एक परवर्ती घटना ही सिद्ध होती है। फिर भी ये सब बातें एक ऐसी आधारभूमि तो अवश्य प्रस्तुत कर रही थी, जिसके सहारे अकलंक के द्वारा ७वीं शती में तर्क को प्रमाण के पद पर प्रतिष्ठित किया जा सका। वस्तुतः तर्क को स्वतंत्र रूप से प्रमाण मानना इच्छित-लिए आवश्यक हो गया कि उसके बिना व्याप्ति-ग्रहण की समस्या का सही हल प्रस्तुत कर पाना सम्भव नहीं था, क्योंकि प्रत्यक्ष चाहे वह इन्द्रिय प्रत्यक्ष हो या अतीन्द्रिय मानस-प्रत्यक्ष हो, त्रैकालिक एवं सार्वलौकिक व्याप्ति का ग्रहण नहीं कर सकता था। दूसरी ओर अनुमान तो स्वयं व्याप्ति पर निर्भर था, अतः प्रत्यक्ष और अनुमान के बीच एक सेतु की आवश्यकता थी जिसे तर्क को प्रमाण मानकर पूरा किया गया। 'तर्क' को प्रमाण के पद पर प्रतिष्ठित करने के साथ ही अकलंक के सामने दूसरी महत्वपूर्ण समस्या यह थी कि उसे सांख्या-व्यवहारिक प्रत्यक्ष एवं परोक्ष में से किस प्रमाण के अन्तर्गत वर्गीकृत किया जावे? चूंकि तत्त्वार्थ-सूत्र भाष्य में ईहा का अन्तर्भाव सांख्याव्यवहारिक प्रत्यक्ष में होता था अतः सूत्रकार के मत की रक्षा करने हेतु उसका समावेश सांख्याव्यवहारिक प्रत्यक्ष में ही होना था किन्तु प्रत्यक्ष का ही एक भेद होने की स्थिति में तर्क व्याप्ति का ग्राहक नहीं बन सकता था—इस हेतु उसके बौद्धिक, विमंशत्मक एवं सामान्यज्ञानात्मक स्वरूप पर बल देना भी जरूरी था और यह तभी सम्भव था जबकि उसे शब्द संसर्ग से युक्त एवं ऐन्द्रिक तथा मानसिक प्रत्यक्ष से भिन्न स्वतंत्र प्रमाण माना जावे। किन्तु ऐसी स्थिति में उसे परोक्ष प्रमाण में वर्गीकृत करना जरूरी था। अकलंक ने दोनों ही दृष्टिकोणों की रक्षा की, रक्षा हेतु यह माना कि 'तर्क' आदि जब शब्द संसर्ग से रहित हो तो उनका समावेश सांख्याव्यवहारिक प्रत्यक्ष में और शब्द संसर्ग से युक्त हो तो उनका समावेश परोक्ष श्रुतज्ञान में करना चाहिए। लेकिन परम्परा की रक्षा करने का उनका यह प्रयास सफल नहीं हुआ और उत्तरकालीन अनन्तवीर्य, विद्यानन्द आदि सभी जैन तार्किकों ने तर्क का समावेश परोक्ष प्रमाण में ही किया। जैन तार्किकों का प्रमाणों का निम्न-सर्वमान्य वर्गीकरण तर्क का अन्तर्भाव परोक्ष प्रमाण में ही करता है—

सभी जैन तार्किकों ने परोक्ष प्रमाण के स्मृति, प्रत्यभिज्ञान, तर्क, अनुमान और आगम ऐसे पांच भेद किये हैं, केवल एक अपवाद है न्यायविनिश्चय के टीकाकार वादीराज मूरि । उन्होंने पहले परोक्ष के दो भेद किये—१. अनुमान और २. आगम, और फिर अनुमान के मुख्य और गौण ऐसे दो भेद करके स्मृति, प्रत्यभिज्ञान और तर्क का अन्तर्भाव गौण अनुमान में किया है । जैन दर्शन द्वारा स्वीकृत इस प्रमाण-योजना का अतीन्द्रिय आत्मिक प्रत्यक्ष न्याय दर्शन में योगज प्रत्यक्ष के रूप में स्वीकृत है । जहाँ तक सांख्यावहारिक प्रत्यक्ष या इन्द्रिय प्रत्यक्ष का प्रश्न है उसे सभी भारतीय दर्शनों ने प्रमाण माना है, चाहे उसके स्वरूप आदि के सम्बन्ध में थोड़ा मतभेद रहा हो । परोक्ष प्रमाणों में अनुमान और आगम को भी अधिकांश भारतीय दर्शनों ने प्रमाण की कोटि में माना है । प्रत्यभिज्ञा को भी न्याय दर्शन प्रत्यक्ष प्रमाण के एक भेद के रूप में स्वीकार करता है, मात्र अन्तर यही है कि जहाँ जैन दार्शनिक उसे परोक्ष प्रमाण का भेद मानते हैं, वहाँ न्याय दर्शन उसे प्रत्यक्ष प्रमाण का एक भेद मानता है । यद्यपि यह अन्तर अधिक महत्वपूर्ण नहीं है, क्योंकि अकलंक ने तो उसे शब्दसंसर्ग से रहित होने पर सांख्यावहारिक प्रत्यक्ष के अन्तर्गत मान ही लिया था । अपने स्वरूप की दृष्टि से भी प्रत्यभिज्ञान में ऐन्द्रिक प्रत्यक्ष और स्मृति दोनों का योग होता है अतः वह आंशिक रूप से प्रत्यक्ष और आंशिक रूप से परोक्ष सिद्ध होता है । इस प्रकार हम देखते हैं कि जैन दार्शनिकों द्वारा स्वीकृत प्रमाणों में केवल स्मृति और तर्क ही ऐसे हैं जिन्हें अन्य दर्शनों में प्रमाण की कोटि में वर्गीकृत नहीं किया गया है । न्याय दर्शन प्रमा और अप्रमा के वर्गीकरण में स्मृति और तर्क दोनों को ही अप्रमा अथवा अयथार्थ ज्ञान मानता है । यद्यपि अन्नेभट्ट का वर्गीकरण थोड़ा भिन्न है । वे पहले ज्ञान को स्मृति और अनुभव इन दो भागों में वर्गीकृत करते हैं और बाद में अनुभव को यथार्थ और अयथार्थ इन दो भागों में बाँट देते हैं । इस प्रकार वे स्पष्ट रूप से स्मृति को अयथार्थ ज्ञान नहीं मानते हैं, तथापि जहाँ तक तर्क का प्रश्न है वे भी उसे अयथार्थ ज्ञान में ही वर्गीकृत करते हैं । यद्यपि वे उसे संशय और विपर्यय से भिन्न अवश्य मानते हैं । उन्होंने अयथार्थ ज्ञान के तीन भेद किये हैं—१. संशय २. विपर्यय और ३. तर्क । इस प्रकार हम देखते हैं कि न्याय दर्शन तर्क को प्रमाण की कोटि में नहीं रखता है । यद्यपि यह स्वतंत्र प्रश्न है कि क्या संशय, विपर्यय और तर्क एक ही स्तर के ज्ञान हैं या भिन्न भिन्न स्तर के ज्ञान हैं ? क्या अयथार्थ ज्ञान का अर्थ भ्रमयुक्त या मिथ्या ज्ञान है ? बिना पर आगे विचार करेंगे । चाहे न्याय दर्शन ने तर्क को प्रमाण नहीं माना हो फिर भी वह अपने षोडश पदार्थों में तर्क को एक स्वतंत्र स्थान तो देता ही है तथा व्याप्ति स्थापना में तर्क की उपयोगिता को भी निर्विवाद रूप से स्वीकार करता है । यद्यपि भारतीय दर्शनों में सांख्य-योग तथा मीमांसा दर्शन तर्क को 'प्रमाण' मानते हैं किन्तु उनके तर्क को प्रमाण मानने के सन्दर्भ बिलकुल भिन्न हैं । वह सन्दर्भ ज्ञान मीमांसा के न होकर भाषाशास्त्रीय एवं कर्मकाण्डीय है । ज्ञान मीमांसा के क्षेत्र में तो वे भी अपनी अपनी प्रमाणों की मान्यता में तर्क को कोई स्वतंत्र स्थान नहीं देते हैं । मात्र यही नहीं, मीमांसा दर्शन तो व्याप्ति निश्चय में भी तर्क की उपादेयता को स्वीकार नहीं करता है । इस प्रकार हम इस निष्कर्ष पर पहुँचते हैं कि भारतीय दर्शन में एक मात्र जैन दर्शन ही ऐसा दर्शन है जो तर्क को स्वतंत्र रूप से प्रमाण की कोटि में रखता है ।

तर्क शब्द का अर्थ :

सर्व प्रथम प्रमाण के पद पर प्रतिष्ठित होने के पूर्व तर्क के अर्थों की जो विकास यात्रा है, उस पर भी यहाँ विचार कर लेना अपेक्षित है। प्राचीन भारतीय साहित्य में तर्क शब्द का प्रयोग विविध अर्थों में होता रहा है और अर्थों की यह विविधता ही भारतीय दर्शन में तर्क के स्वरूप के सम्बन्ध में भिन्न भिन्न धारणाओं के निर्माण के लिए उत्तरदायी भी है। यह द्रष्टव्य है कि शब्दों का अनियत एवं विविध अर्थों में प्रयोग ही उनके सम्बन्ध में गलत धारणाओं को जन्म देता है। इसलिए डॉ० बारलिंगे न्याय दर्शन के तर्क स्वरूप की समीक्षा करते हुए यह कहते हैं कि—It is such a loose use of words which has been responsible for mis-carriage of the true import of words and concepts (A Modern Introduction to Indian Logic p. 121) अतः तर्क प्रमाण की चर्चा प्रसंग में हमें यह भी देख लेना होगा कि तर्क शब्द के अर्थों में किस प्रकार का परिवर्तन होता रहा है। अपने व्यापक अर्थ में तर्क शब्द उस बुद्धि-व्यापार का सूचक है जिसे विमर्शात्मक चिन्तन (Speculative Thinking) भी कहा जा सकता है। अभिधान राजेन्द्र कोष में तर्क के तर्केणा पर्यवलोचना, विमर्शा, विचार आदि पर्यायवाची शब्द दिये गये हैं। इस प्रसंग में उसका अंग्रेजी पर्याय रीजनींग (Reasoning) है। कठोपनिषद् के ‘नैषा तर्केण मतिरापनेया’ आचारारंग के ‘तर्कका अर्थ न विज्जइ मह तत्थ न गाहिया’ अथवा महाभारत के ‘तर्कोऽप्रतिष्ठः’ आदि प्रसंगों में तर्क शब्द का प्रयोग इसी व्यापक अर्थ में हुआ है। तर्क का एक दूसरा अर्थ भी है—जिसके अनुसार आनुभविक एवं बौद्धिक आधारों पर किसी बात को सिद्ध करने, पुष्ट करने या खण्डित करने की सम्पूर्ण प्रक्रिया को भी तर्क कहा जाता है। तर्क शास्त्र, तर्क विज्ञान आदि में तर्क शब्द इसी अर्थ का सूचक है, इसे आन्वीक्षिकी भी कहा जाता है। यहाँ उसका अंग्रेजी पर्याय ‘लाजिक’ (logic) है। इस प्रसंग में तर्क शब्द सामान्य रूप से सभी प्रमाणों को अपने में समाविष्ट कर लेता है। न्याय दर्शन में तर्क शब्द का प्रयोग एक तीसरे अर्थ में हुआ है; यहाँ वह चिन्तन की ऐसी अवस्था है, जो संशयजनित दोलन में निर्णयाभिमुख है। इस प्रकार वह संशय और निर्णय के मध्य निर्णयाभिमुख ज्ञान है। सांख्य, योग और मीमांसा दर्शन में उसके लिए जिस ऊँह शब्द का प्रयोग हुआ, उसे भाषायी-विवेक कहा जा सकता है। किन्तु जैन दर्शन के तर्क प्रमाण के प्रसंग में तर्क शब्द का प्रयोग एक चौथे अत्यन्त सीमित और निश्चित अर्थ में हुआ है। यहाँ तर्क एक अन्तःप्रज्ञात्मक (Intuitive) सुनिश्चित ज्ञान है। उसे ‘सामान्य’ का ज्ञान (knowledge of universals) भी कहा जा सकता है। वस्तुतः वह इन्द्रिय ज्ञान के माध्यम से अतीन्द्रिय ज्ञान के क्षेत्र में प्रवेश है। ज्ञात से अज्ञात की खोज है। यहाँ वह पाश्चात्य तर्कशास्त्र की आगमनात्मक कूदान (Inductive leap) का सूचक है। वह उन त्रैकालिक एवं सार्वलौकिक सम्बन्धों का ज्ञान है, जिन्हें हम व्याप्ति सम्बन्ध या कार्यकारण सम्बन्ध के रूप में जानते हैं और जिनके आधार पर कोई अनुमान निकाला जा सकता है। यह अनुमान की एक अनिवार्य पूर्व शर्त है, उसे हम विशेष से सामान्य की ओर प्रत्यक्ष से अनुमान की ओर अथवा आगमन से निगमन की ओर जाने का सेतु या प्रवेश द्वार कह सकते हैं। प्रमाण मीमांसा में तर्क के उपरोक्त स्वरूप को स्पष्ट करते हुए कहा गया है—

उपलम्भानुपलम्भनिमित्तं व्याप्तिज्ञानम् ऊहः—२।५

अर्थात् उपलम्भ अर्थात् यह होने पर यह होता है और अनुपलम्भ अर्थात् यह नहीं होने पर यह नहीं होता है के निमित्त से जो व्याप्ति का ज्ञान होता है वही तर्क है। दूसरे शब्दों में प्रत्यक्षादि के निमित्त से जिसके द्वारा अविनाभाव सम्बन्ध या कार्यकारण-सम्बन्ध को ज्ञान लिया गया है, वही तर्क है। यह अविनाभाव सम्बन्ध तथा कार्यकारण-सम्बन्ध सार्वकालिक और सार्वलौकिक होता है, अतः इसका ग्रहण इन्द्रिय ज्ञान से नहीं होता है अपितु अतीन्द्रिय प्रज्ञा से होता है, अतः तर्क ऐन्द्रिक ज्ञान नहीं अपितु अतीन्द्रिय प्रज्ञा है जिसे हम अन्तःप्रज्ञा या अन्तर्बोध कह सकते हैं। तर्क के इस अतीन्द्रिय स्वरूप का समर्थन प्रमाण मीमांसा की स्वोपश्रुति में स्वयं हेमचन्द्र ने किया है। वे कहते हैं 'व्याप्तिग्रहणकाले योगीव प्रमाता' (२।५-वृत्ति) अर्थात् व्याप्ति ग्रहण के समय ज्ञाता योगी के समान हो जाता है। तर्क अविनाभाव को अपने ज्ञान का विषय बनाता है और यह अविनाभाव एक प्रकार का सम्बन्ध है अतः तर्क सम्बन्धों का ज्ञान है। पुनः यह अविनाभाव सम्बन्ध सार्वकालिक एवं सार्वलौकिक होता है, अतः तर्क का स्वरूप सामान्य ज्ञानात्मक होता है। अविनाभाव क्या है और उसका तर्क से क्या सम्बन्ध है इसे स्पष्ट करते हुए कहा गया है कि—

'सहक्रमभाविनोः सहक्रमभावनियमोऽविनाभावः, ऊहात् तन्निश्चयः— (प्रमाणमीमांसा २।१०।११) अर्थात् सहभावियों का सहभाव नियम और क्रमभावियों का क्रमभाव नियम ही अविनाभाव है और इसका निश्चय तर्क (ऊह) से होता है। ये सहभाव एवं क्रमभाव भी दो दो प्रकार के हैं। सहभाव के दो भेद हैं—१ सहकारी सम्बन्ध से युक्त जैसे रस और रूप तथा २ व्याप्य-व्यापक या व्यक्तिजाति सम्बन्ध से युक्त जैसे वटत्व और वृक्षत्व। इसी प्रकार क्रमभाव के भी दो भेद हैं १-पूर्ववर्ती और परवर्ती सम्बन्ध जैसे ग्राम्य ऋतु और वर्षा ऋतु तथा २-कार्यकारण सम्बन्ध जैसे धूम और अग्नि। इस प्रकार सहचार सम्बन्ध, व्याप्य-व्यापक सम्बन्ध, व्यक्तिजाति सम्बन्ध, पूर्वापर सम्बन्ध और कार्यकारण सम्बन्ध रूप नियम अविनाभाव है और जिनका निश्चय तर्क के द्वारा होता है। इन प्रकार तर्क सम्बन्धों और सम्बन्ध-नियमों का ज्ञान है। चूँकि ये सम्बन्ध पदों के आपादन (Implication) को सूचित करते हैं, अतः तर्क आपादन का निश्चय करता है और यह आपादन व्याप्ति की अनिवार्य शर्त है, अतः तर्क व्याप्ति का ग्राहक है, इसीलिए जैन दार्शनिकों ने कहा 'व्याप्तिज्ञानमूहः, ऊहात् तन्निश्चयः।' अर्थात् व्याप्तिज्ञान ही तर्क है और तर्क से ही व्याप्ति (अविनाभाव आपादन) का निश्चय होता है। जैन दर्शन में तर्क प्रमाण के इन लक्षणां की पुष्टि डा० बारलिंगे ने न्याय दर्शन के तर्क स्वरूप की समीक्षा करते हुए अनजाने में ही कर दी है। उनकी विवेचना के कुछ अंश हैं— "Tarka is something non-empirical. Tarka is that argument which goes to the root of Anumāna and so is its pre-supposition or condition....It gives the relation between Apādya and Apādaka in its anvaya or vya ireka form. It is clearly the knowledge of the implication which is evidently pre-supposed by any vyāpti. Tarka indicates the relation which is pre-supposed by vyāpti." (see : A Modern Introduction to Indian

Logic pp 123-125) वस्तुतः तर्क को अन्तर्बोधत्मक या अन्तःप्रज्ञात्मक प्रातिभ ज्ञान कहना इसलिए आवश्यक है कि उसकी प्रकृति इन्द्रियानुभवात्मक ज्ञान अर्थात् लौकिक प्रत्यक्ष (Empirical knowledge or perception) से और बौद्धिक निगमनात्मक अनुमान (Deductive inference) दोनों से भिन्न है। तर्क अतीन्द्रिय (Non-empirical) और अति-बौद्धिक (Super rational) है, क्योंकि वह अतीन्द्रिय एवं अमूर्त सम्बन्धों (Non-empirical relations) को अपने ज्ञान का विषय बनाता है। उसका विषय है—जाति-उपजाति सम्बन्ध, सामान्य-विशेष सम्बन्ध, कार्यकारण सम्बन्ध आदि। वह आपादान (Implication), अनुवर्तिता (Entailment), वर्ग सदस्यता (Class membership), कार्यकारणता (Causality) और सामान्यता (Universality) का ज्ञान है। वह वस्तुओं को ही नहीं, अपितु उनके तात्त्विक स्वरूप एवं सम्बन्धों को भी जानता है, इसलिए उसे आपादान का ज्ञान (Knowledge of implication) भी कहा जा सकता है। तर्क उन नियमों का द्रष्टा (यहां मैं द्रष्टा शब्द का प्रयोग जानबूझकर कर रहा हूँ) है, जिनके द्वारा विद्व की वस्तुएं परस्पर सम्बन्धित या असम्बन्धित हैं, जिनके आधार पर सामान्य वाक्यों की स्थापना कर उनसे अनुमान निकाले जाते हैं और जिन्हें पाश्चात्य आगमनात्मक तर्कशास्त्र में कार्य-कारण और प्रकृति की समरूपता के नियमों के रूप में, तथा निगमनात्मक तर्कशास्त्र में विचार के नियमों के रूप में जाना जाता है और जो क्रमशः आगमन और निगमन की पूर्व-मान्यता के रूप में स्वीकृत है। इस प्रकार तर्क प्रमाण की विषय वस्तु तर्क शास्त्र की अधिमान्यतायें (postulates of Logic and Reasoning) है, वह प्रत्यक्ष और अनुमान से तथा आगमन और निगमन से विलक्षण है। वह सम्पूर्ण तर्क शास्त्र का आधार है, क्योंकि वह उस आपादान (Implication) या व्याप्ति के ज्ञान को प्रदान करता है जिस पर निगमनात्मक तर्कशास्त्र टिका हुआ है और जो आगमनात्मक तर्क शास्त्र का साध्य है। तर्क का यही विलक्षण स्वरूप एक ओर उसे प्रत्यक्ष और अनुमान प्रमाणों से भिन्न एक स्वतंत्र प्रमाण के रूप में स्थापित करता है, दूसरी ओर उसे आगमन और निगमन के बीच एक योजक कड़ी के रूप में प्रस्तुत करता है। सम्भवतः यह न्याय शास्त्र के इतिहास में जैन तार्किकों का स्याद्वाद और सप्तमैत्री के सिद्धान्तों के बाद एक और मौलिक योगदान है। जैन दार्शनिकों के इस योगदान का सम्यक् प्रकार से मूल्यांकन करने के लिए यह आवश्यक है कि हम विभिन्न भारतीय दर्शनों में प्रस्तुत तर्क के स्वरूप की समीक्षा करके यह देखें कि जैन दर्शन के द्वारा प्रस्तुत तर्क के स्वरूप की उनसे किस अर्थ में विशेषता है।

अन्य भारतीय दर्शनों में तर्क का स्वरूप :

भारतीय दर्शनों में 'तर्क' की प्रमाणता को स्वीकार करने वालों में जैन दर्शन के साथ साथ सांख्य-योग एवं मीमांसा दर्शन का भी नाम आता है, किन्तु इन दर्शनों ने जिन प्रसंगों में तर्क की प्रमाणता को स्वीकार किया वे प्रसंग विलकुल भिन्न हैं। सांख्य दर्शन के लिए ऊह या तर्क, वाक्यों के अर्थ निर्धारण में भाषागत नियमों के उपयोग की प्रक्रिया है। डा० सुरेन्द्रनाथ दास गुप्ता लिखते हैं 'सांख्य के लिए ऊह शब्दों अथवा वाक्यों के अर्थ को निर्धारित करने के लिए मान्य भाषागत नियमों के प्रयोग की प्रक्रिया है (युक्त्या प्रयोग-सं. ७.१-४

निर्माणमूर्हः—न्यायमंजरी; पृ० ५८८)। पतंजलि ने भी व्याकरण शास्त्र के प्रयोजन हेतु ऊह की प्रमाणता को स्वीकार किया है। क्योंकि वेदादि में सभी लिंगों और विभक्तियों में मन्त्रों का कथन नहीं हुआ है अतः देवता द्रव्य का ध्यान रख कर उनमें परिणमन कर लेना चाहिए (महाभाष्य १।१११)। यहाँ ऊह भाषायी विवेक और भाषायी नियमों के पालन से अधिक कुछ नहीं है। भाषीय नियमों के आधारपर स्वरूप एवं अर्थ निर्धारित करने की प्रक्रिया वस्तुतः अनुमान का ही एक रूप है, अतः तर्क अनुमान के ही अन्तर्गत है; उसका स्वतंत्र स्थान नहीं है। इस प्रकार इन दोनों दर्शनों में तर्क का प्रसंग ज्ञान मीमांसीय न हो कर भाषाशास्त्रीय ही है। मीमांसा दर्शन में भी तर्क की प्रमाणता को स्वीकार किया गया है किन्तु उसका सन्दर्भ भी प्रमाण मीमांसा का न होकर विशुद्ध रूप से कर्मकाण्ड सम्बन्धी भाषा का ही है। मीमांसा कोष में ऊह के स्वरूप के सम्बन्ध में लिखा है—‘अन्यथा श्रुतस्य शब्दस्य अन्यथा लिंगवचनादिभेदेन विपरिणमनम् ऊहः।’ अर्थात् मन्त्र आदि में दिये गये मूल पाठ में विनियोग के अनुसार लिंग वचन आदि में परिवर्तन करना ऊह कहा जाता है। मीमांसा शास्त्र के सम्पूर्ण नवम अध्याय के चार पादों के २२४ सूत्रों में ऊह पर विस्तार से विचार किया गया है किन्तु सारा प्रसंग कर्मकाण्डीय भाषा शास्त्र का ही है। उसमें तीन प्रकार के ऊह माने गये हैं— १-मन्त्र-विषयक ऊह, २-साम विषयक ऊह और ३-संस्कार विषयक ऊह। किन्तु तीनों के सन्दर्भ कर्मकाण्डीय भाषा से सम्बन्धित है। भाट्ट-दीपिकाकार का कथन है कि प्रकृति याग (अर्थात् जिसके लिए वह मंत्र रचा गया है) में पठित मंत्र का विकृति याग में उसके अनुरूप परिवर्तन कर लेना ही ऊह है। उदाहरण के लिए यज्ञ कर्म में जहाँ व्रीहि (चावल) द्रव्य है वहाँ अवहनन व्रीहि में किया जाता है। यही यज्ञ कर्म अगर नीवार (जंगली चावल) से किया जावे तो अवहनन नीवार में सम्पन्न होगा, यह द्रव्य विषयक ऊह है। इसी प्रकार अग्नि देवता के लिए चरु निर्वपन करते समय ‘अग्नये त्वा जुष्टं निर्वपामि’ मन्त्र का प्रयोग प्रकृत है किन्तु जब अग्नि के स्थान पर सूर्य देवता के लिये चरु निर्वपन करना हो तो चतुर्थी विभक्त्यन्त सूर्य शब्द का प्रयोग करते हुए ‘सूर्याय त्वा जुष्टं निर्वपामि’ मन्त्र का प्रयोग होता है। यह मन्त्र श्रुति में पठित नहीं है किन्तु ऊह-सिद्ध है। संक्षेप में यज्ञ एवं संस्कार आदि को सम्पन्न करते समय देवता, द्रव्य, यजमान आदि का ध्यान रखते हुए परिस्थिति के अनुरूप मंत्रों के शब्दों तथा लिंग, वचन एवं विभक्ति आदि में परिवर्तन कर लेना ऊह या तर्क है। इस प्रकार मीमांसा दर्शन में ऊह या तर्क का अर्थ कर्मकाण्डीय भाषा के विवेक से अधिक कुछ नहीं है।

संक्षेप में उपर्युक्त तीनों दर्शनों में तर्क का कार्य या तो व्याकरण सम्बन्धी नियमों का ध्यान रखने शब्द एवं वाक्य के अर्थ का निर्धारण करना है या यज्ञ-याग आदि कर्मों को सम्पन्न करते भाषायी-विवेक का उपयोग है, चाहे इन दर्शनों ने तर्क की प्रमाणता को स्वीकार किया हो किन्तु न तो वे उसे स्वतंत्र प्रमाण मानते हैं और न व्याप्ति ग्रहण में उसके कोटिदान को ही स्वाकार करते हैं।

१. भारतीयदर्शन का इतिहास भाग ४, पृ. १९०-१९१

७- मीमांसा कोष, पृष्ठ १६३८

८- तत्रोहो नाम प्रकृतावन्यथा दृष्टस्य विकृतावन्यथा भावः।

९- मीमांसा दर्शन ९-२, १-१

न्याय दर्शन में तर्क का स्वरूप : तुलनात्मक विवेचन

न्याय दर्शन यद्यपि तर्क को स्वतंत्र रूप से प्रमाण नहीं मानता है, फिर भी वह उसे प्रमाण-ज्ञान एवं व्याप्ति ग्रहण में सहयोगी अवश्य मानता है। वात्स्यायन कहते हैं कि—

तर्को न प्रमाणसंगृहीतो न प्रमाणान्तरम् ।

प्रमाणानामनुग्राहकस्तावज्ज्ञानाय परिकल्पयते ॥^{१०}

अर्थात् तर्क न तो स्वीकृत प्रमाणों में समाविष्ट किया जाता है और न वह पृथक् प्रमाण ही है किन्तु वह एक ऐसा व्यापार है जो प्रमाणों के सत्य ज्ञान को निर्धारित करने में सहायता देता है। विश्वनाथ कहते हैं कि तर्क हेतु के व्यभिचार के सम्भाव्य उदाहरणों के सम्बन्ध में संशय का निवारण करता है और इस प्रकार व्याप्ति ज्ञान को अचूक बना देता है अर्थात् परोक्ष रूप से व्याप्ति ग्रहण में सहायक होता है। इस प्रकार लगभग सभी न्याय-दार्शनिक व्याप्ति ग्रहण में तर्क की उपयोगिता को स्वीकार करते हैं।

न्याय सूत्र के भाष्य में वात्स्यायन^{११} तर्क के स्वरूप को स्पष्ट करते लिखते हैं कि जिस वस्तु का यथार्थ स्वरूप ज्ञात नहीं है उस विषय को यथार्थतः जानने के लिए स्वाभाविक रूप से जो इच्छा उत्पन्न होती है उसे जिज्ञासा कहा जाता है, जिज्ञासा के पश्चात् यह विचार उठता है कि इसका कारण यह है या वह ? इस प्रकार यहाँ परस्पर भिन्न दो कोटियाँ उपस्थित हो जाती हैं, इन दो कोटियों में कौन सी ठीक है यह संशय या विमर्श है ? दोनों कोटियों में से यथार्थ कोटि को जानने के लिए एवं उक्त संशय से मुक्ति पाने के लिए उन संदिग्ध पक्षों में जिस ओर भी कारण की उपपत्ति दृष्टिगोचर होती है उसी सम्भावना को तर्क कहा जाता है, अतः तार्किक ज्ञान निर्णयात्मक 'यह ऐसा ही है' इस प्रकार का न होकर 'इसे ऐसा होना चाहिए' या 'यह ऐसा हो सकता है' इस प्रकार का होता है। अतः तर्क एक सम्भावनामूलक ज्ञान है। उदयन का कथन है कि 'एव' शब्दार्थ अर्थात् 'यह ऐसा ही है' को विषय करती हुई किन्तु 'एव' शब्द से विहीन कारण की उपपत्ति द्वारा एक पक्ष का बोधन करती हुई संशय तथा निर्णय के मध्य में होने वाली सम्भावनामूलक प्रतीति तर्क कहलाती है।' न्याय दर्शन में तर्क संशय और निर्णय के बीच दोलन की अवस्था है। यद्यपि वह निर्णयाभिमुख अवश्य होती है। संशय में प्रतीति उभय पक्ष अवगाहिनी होती है 'जैसे यह स्तम्भ है या पुरुष'। जबकि निर्णय में वह निश्चित रूप से एक ही पक्ष को ग्रहण करती है। जैसे 'यह पुरुष ही है।' तर्क में वह निर्णयोन्मुख तो होती है किन्तु निश्चयात्मक नहीं जैसे 'यह पुरुष होगा या यह पुरुष हो सकता है।' इस प्रकार हम देखते हैं कि तर्क शब्द को न्याय दर्शन जिस अर्थ में ग्रहण करता है वह उसके जैन दर्शन में गृहीत अर्थ से भिन्न है। वस्तुतः न्याय दर्शन के तर्क का स्वरूप जैन दर्शन के ईहा शब्द के समान है। जैन दार्शनिकों ने ईहा शब्द की जो व्याख्या प्रस्तुत की है वह भी ठीक ऐसी ही है। प्रमाणनयतत्वालोके में ईहा की परिभाषा निम्न प्रकार दी गई है—'अवगृहीतार्थविशेषाकांक्षण

१०- न्याय सूत्र पर वात्स्यायन भाष्य १।१।१। पृष्ठ ५३

न्यायसूत्र पर विश्वनाथ वृत्ति, १।१।४०

न्यायसूत्र पर वात्स्यायन भाष्य, पृष्ठ ३२०-२१

मीहा' (२।८) अर्थात् अवग्रह में जिस विषय का ज्ञान होता है उसका ही विशिष्ट ज्ञान प्राप्त करना ईहा है। मान लीजिये कि मुझे कोई शब्द सुनाई दिया है—वह अवग्रह है किन्तु शब्द सुनने पर हम यह सोचते हैं कि वह किसका शब्द है, पुरुष का या स्त्री का ? यह संशय है—इस संशय से हम उस स्वर की विभिन्न स्वरों से तुलना करते हैं और यह पाते हैं कि यह स्वर पुरुष का नहीं हो सकता, क्योंकि इसमें माधुर्य है, अतः इसे स्त्री का स्वर होना चाहिए। संशय में दोनों पलड़े बराबर रहते हैं किन्तु ईहा में अन्य साधक प्रमाणों के कारण ज्ञान का झुकाव उस ओर हो जाता है, जिसका निश्चय हम अवाय (निर्णय) में करते हैं। अतः यदि हम अवाय को निर्णय कहें तो ईहा निर्णय की पूर्वावस्था होगी। चूंकि जैन दर्शन की ईहा और न्याय दर्शन का तर्क दोनों निर्णय के पूर्व की अवस्था है अतः दोनों समान है। दोनों में ही ज्ञान का स्वरूप निर्णायक न होकर निर्णयोन्मुख ही होता है। ऐसा लगता है कि प्रमाण युग के पूर्व तक जैन दार्शनिक भी तर्क के निश्चयात्मक स्वरूप की स्थापना नहीं कर पाये थे। उमास्वाति ने तत्त्वार्थभाष्य में ईहा के पर्यायवाची शब्दों में ऊह और तर्क दोनों का प्रयोग किया है। इससे हम सहज ही इस निष्कर्ष पर पहुंच सकते हैं कि प्रमाण युग के पूर्व तक न्याय दर्शन के तर्क और जैन दर्शन के ईहा के स्वरूप में कोई अन्तर नहीं था। सम्भवतः यह प्रश्न तब उपस्थित हुआ होगा जबकि व्याप्ति के ग्रहण की समस्या उपस्थित हुई होगी। व्याप्ति का ग्रहण केवल निश्चयात्मक ज्ञान से ही सम्भव था। और इसलिए जहाँ जैन दार्शनिकों को ईहा से स्वतंत्र तर्क की प्रमाण के रूप में स्थापना करनी पड़ी, वहाँ न्याय दार्शनिकों को सामान्यलक्षणा प्रत्यासत्ति के रूप में प्रत्यक्ष के ही एक नवीन प्रकार की कल्पना करनी पड़ी। जिस पर हम आगे चर्चा करेंगे। बास्त्यायन ने तर्क की जो परिभाषा प्रस्तुत की थी और जैन दार्शनिकों ने ईहा का जो स्वरूप स्पष्ट किया था, वह पाश्चात्य आगमनात्मक तर्क शास्त्र में स्वीकृत परिकल्पना (Hypothesis) के समान है।

जैन दर्शन की ईहा, न्याय दर्शन का तर्क और पाश्चात्य आगमनात्मक तर्कशास्त्र की प्राक्कल्पना—तीनों ही निर्णयामिमुख एवं निर्णय के सम्बन्ध में सुझाव देने वाली निर्णय के पूर्व की अवस्थायें हैं और इस रू में तीनों में समानता परिलक्षित होती है। पाश्चात्य तर्क शास्त्रियों ने वैज्ञानिक प्राक्कल्पना की व्याख्या भी इसी रूप में की है। प्राक्कल्पना वह कल्पना है जिसके सत्य होने की सर्वाधिक सम्भावना होती है। यह बात प्राक्कल्पना के एक उदाहरण से स्पष्ट हो जाती है। मान लीजिये हम किसी जिले में अधिक चोरियां होने की घटना की व्याख्या करना चाहते हैं। हम सोचते हैं कि यदि इस जिले में अधिक चोरियां होती हैं तो या तो वहाँ के निवासी आपराधिक प्रवृत्ति के हैं, या वहाँ की पुलिस सजग नहीं है या लोगों में गरीबी बढ़ गई है। हम यह पाते हैं कि वहाँ के लोग आपराधिक प्रवृत्ति के नहीं हैं अन्यथा पूर्व वर्षों में भी चोरियां अधिक होतीं थी किन्तु ऐसी बात नहीं है। अतः यह विकल्प निरस्त हो जाता है। दूसरा विकल्प पुलिस सजग नहीं इसलिए निरस्त हो जाता है कि चोरी के लगभग सभी केस पकड़े जा रहे हैं अतः हम इस निश्चय की और अभिमुख होते हैं कि सम्भावना यही हो सकती है कि वहाँ के लोगों में गरीबी बढ़ी होना चाहिये। यही सम्भावित कारण की कल्पना प्राक्कल्पना है। प्रतीकारत्मक दृष्टि से इन्हें इस प्रकार रखा जा सकता है—

त¹ ⊃ सं (क¹.v क²v क³)
(∩क¹ ∩ क²)

-विकल्प

-विकल्प निषेध

त¹ ⊃ सं. (क³)

-सम्भावित निर्णय (प्राक्कल्पना)

जबकि

त=तथ्य, कार्य या घटना (परवर्ती)

सं=सम्भावना

क=कारण या पूर्ववर्ती

⊃=कारण सम्बन्ध आपोदन

v=विकल्प

∩=निषेध

इसकी व्याख्या इस प्रकार होगी - किसी तथ्य, कार्य अथवा घटना के सम्बन्ध में कुछ सम्भावित विकल्प परिलक्षित होते हैं, एक को छोड़कर शेष सम्भावित विकल्प प्राणुभविक या तार्किक आधार पर निरस्त हो जाते हैं अतः हम इस निर्णय की और अभिमुख होते हैं कि वह तथ्य, कार्य या घटना उम अवशिष्ट विकल्प से सम्बन्धित हो सकती है।

इस प्रकार हम देखते हैं कि ईहा, तर्क (न्याय-दर्शन) और प्राक्कल्पना तीनों ही हमें संशय के विभिन्न विकल्प का निरसन करते हुए किसी सर्वाधिक सम्भावित सत्य की ओर पहुंचाने का प्रयास करती हैं। तीनों का निर्णय सम्भावित और सुज्ञावात्मक होता है। उसका भाषायी रूप होता है—'इसे ऐसा होना चाहिये' या 'यह ऐसा हो सकता है'। किन्तु निष्कर्ष के इस भाषायी स्वरूप की एकरूपता के आधार पर हमें इन्हें एक मानने की भूल नहीं करना चाहिए। गम्भीरता से विचार करने पर यह बात स्पष्ट हो जाती है कि ये तीनों एक नहीं हैं। प्रथम तो यह कि इनकी विचार की विषय वस्तु भिन्न भिन्न है। दूसरे यह कि, ईहा, प्राक्कल्पना और तर्क का प्रतीकात्मक स्वरूप भी एक नहीं है। सम्भवतः न्याय दार्शनिक इसी भ्रान्ति के कारण तर्क को सीधे सीधे व्यापित ग्राहक नहीं मान कर मात्र सहयोगी मानते रहे। यदि तर्क का भी वास्तविक रूप सम्भावनामूलक ही है तो निश्चय ही न्याय दार्शनिकों की यह धारणा सत्य होती कि इस पद्धति से व्यापित ग्रहण नहीं हो सकता है। प्रथम तो यह कि सम्भावित विकल्पों का निरसन करते हुए हमारे पास जो अवशिष्ट विकल्प रह जावेगा वह भी सम्भावित ही होगा निर्णायक नहीं। दूसरे यह कि सम्भावित विकल्पों के निरसन की इस पद्धति के द्वारा अविनाभाव या व्यापित ग्रहण कभी भी सम्भव नहीं है। क्योंकि इस बात की क्या गारन्टी है कि सभी सम्भावित विकल्पों को जान लिया गया है और उस तथ्यकी व्याख्या के सम्बन्ध में जितने भी विकल्प हो सकते हैं उनमें एक को छोड़कर शेष सभी निरस्त हो गये। जब तक हम इस सम्बन्ध में आश्वस्त नहीं हो जाते (जोकि सम्भव नहीं है) व्यापित या अविनाभाव को नहीं जान सकते। तीसरे यदि यह विधि ऐन्द्रिक अनुभव पर आधारित है तो केवल जो कारण नहीं है उनके निरसन में ही सहायक हो सकती है, व्यापित ग्राहक नहीं। जैन दार्शनिकों का यह मानना कि चाहे ईहात्मक ज्ञान प्रामाणिक हो किन्तु उससे व्यापित ग्रहण नहीं होता, उचित ही है। पाश्चात्य तार्किकों के द्वारा कारण सम्बन्ध की खोज में प्राक्कल्पना की सुज्ञावात्मक भूमिका मानना भी सही है और यदि तर्क का यही स्वरूप

होता तो नैयायिकों का यह मानना भी सही होता कि तर्क व्याप्ति ग्रहण में मात्र सहयोगी है। किन्तु मेरा दृष्टि में तर्क का वास्तविक स्वरूप ऐसा नहीं है जैसा कि वात्स्यायन एवं जयंत आदि टीकाकारों ने मान लिया है। स्वयं डा० बारलिंगे ने भी तर्क स्वरूप के सम्बन्ध में उनके इस दृष्टिकोण को समुचित नहीं माना है। वे लिखते हैं—

It appears to me that this particular function of Tarka has been overlooked by commentators of Nyāya sūtra and by many other Logicians—(A Modern Introduction to Indian Logic p. 123)

सर्वप्रथम तो हमें यह जान लेना चाहिए कि तर्क का विषय वस्तु का गुणों का ज्ञान या विधेय ज्ञान नहीं है, अपितु कार्यकारणसम्बन्ध, अविनाभाव सम्बन्ध या आपादान सम्बन्ध का ज्ञान है। 'यह पुरुष हो सकता' इस प्रकार के ज्ञान का तर्क से कोई लेना देना नहीं है। यह प्रत्यक्षात्मक ज्ञान है। इस समस्त भ्रान्ति के पीछे न्याय सूत्र में दी गई तर्क की परिभाषा की गलत व्याख्या है। न्याय सूत्र में तर्क की निम्न परिभाषा दी गई है—

अविज्ञातेत्वर्ये कारणोपपत्तितः तत्त्वज्ञानार्थम् ऊहा तर्कः । न्याय सूत्र १।१।४०
वस्तुतः यहाँ तर्क का तात्पर्य मात्र अविज्ञात वस्तु के यथार्थ स्वरूप के ज्ञान के लिए की गई ऊहा (बौद्धिक कल्पना) से नहीं है। अपितु इसमें महत्त्वपूर्ण शब्द है—'कारणोपपत्तितः' वह कारण सम्बन्ध की युक्ति द्वारा होने वाला तत्त्वज्ञान है या दो तथ्यों के बीच कार्यकारणसम्बन्ध का ज्ञान है। जब तर्क कार्यकारण सम्बन्ध सूचित करता है तो फिर तर्क सम्भावना मूलक एवं अनिश्चित ज्ञान है यह कहने का क्या आधार है? उपपत्तितः शब्द सिद्ध होने (To be proved) का सूचक है और जब कार्यकारणभाव सिद्ध हो गया तो फिर वह सम्भावना मूलक एवं अनिश्चित ज्ञान कैसे कहा जा सकता है। दूसरे मूल सूत्र में कहीं ऐसा संकेत नहीं है कि जिससे यह कहा जा सके कि तर्क सम्भावनात्मक या अनिश्चित ज्ञान है। अतः नैयायिकों की यह धारणा कि तर्क सम्भावना मूलक ज्ञान है स्वतः खण्डित हो जाती है। साथ ही सूत्र में रखा गया 'तत्त्वज्ञानार्थम्' शब्द भी इस बात को सिद्ध करता है कि तर्क वस्तु के मूर्त या बाह्य स्वरूप का ज्ञान नहीं अपितु अमूर्त (Non-empirical) स्वरूप का ज्ञान है। वह वस्तु-ज्ञान (Material knowledge) नहीं, तत्त्व-ज्ञान (Metaphysical knowledge) है।

जैसा कि हमने पूर्व में बताया तर्क का विषय अविनाभाव सम्बन्ध, कार्य-कारण सम्बन्ध, जाति-जाति सम्बन्ध, वर्ग सदस्यता सम्बन्ध आदि है। तर्क किसी धूम विशेष या अग्नि विशेष को नहीं अपितु धूम जाति और अग्नि जाति को अपना विषय बनाता है। क्योंकि धूम विशेष या अग्नि विशेष के हजारों उदाहरण भी व्याप्ति सम्बन्ध का ज्ञान नहीं दे सकते हैं। यद्यपि यह सत्य है कि इसके लिए विशेष का प्रत्यक्षीकरण आवश्यक है क्योंकि जैन दर्शन के अनुसार सामान्य-विशेष से पृथक् नहीं पाया जाता है। फिर व्याप्ति या अविनाभाव सम्बन्ध की सिद्धि सामान्य के ज्ञान से होगी, विशेष के ज्ञान से नहीं। तर्क सामान्य का ज्ञान है। न्याय दार्शनिक तर्क की इस प्रकृति को स्पष्ट नहीं कर सके। अतः व्याप्ति ग्रहण की इस समस्या को सुल-

ज्ञाने हेतु उन्हें सामान्यलक्षणा प्रत्यासत्ति के नाम से प्रत्यक्ष के एक नये प्रकार की कल्पना करनी पड़ी। तुलनात्मक दृष्टि से जैन दर्शन का तर्क न्याय दर्शन के तर्क और सामान्यलक्षणा प्रत्यासत्ति के योग के बराबर है। मात्र यही नहीं जैन दार्शनिकों ने तर्क की जो व्याख्या प्रस्तुत की है वह इतनी व्यापक है कि उसमें व्याप्ति ग्रहण के इतर साधनों का भी समावेश हो जाता है। स्याद्वादमंजरी में तर्क की निम्न परिभाषा दी गई है—

उपलम्भानुपलम्भसम्भवे त्रिकालाकलितसाध्यसाधनसम्बन्धाद्यालम्बनमित्प्रसिद्धिन् सत्त्वे भवतीत्याद्याकारं संवेदनमृहस्तर्कापरपर्यायः यथा यावान् कश्चिद् धूमः स सर्वो वह्नौ सत्येव भवतीति तस्मिन्नसति अतो न भवेत्येवेति वा ।

स्याद्वादमंजरी २८.

उपलम्भ अर्थात् सहचार दर्शन और अनुपलम्भ अर्थात् व्यभिचार अदर्शन से फलित साध्य साधन के त्रैकालिक सम्बन्ध आदि के ज्ञान का आधार तथा 'इसके होने पर ही यह होगा' जैसे यदि कोई धुआं है तो वह अग्नि के होने पर ही होता है और अग्नि के नहीं होने पर नहीं होता है इस आकार वाला जो (मानसिक) संवेदन है वह ऊह है, उसका ही दूसरा नाम तर्क है। सभी जैन दार्शनिकों ने तर्क की अपनी व्याख्याओं में उपलम्भ और अनुपलम्भ शब्दों का प्रयोग किया है। सामान्यतया उपलम्भ का अर्थ उपलब्ध होता है। लक्षजिक दृष्टि से उपलम्भ का अर्थ है एक की उपलब्धि पर दूसरे की उपलब्धि अर्थात् अन्वय या सहचार और अनुपलम्भ का अर्थ है एक की अनुपलब्धि (अभाव) पर दूसरे की अनुपलब्धि (अभाव) अर्थात् व्यतिरेक। किन्तु अनुपलम्भ का एक दूसरा भी अर्थ है व्याघात के उदाहरण की अनुपलब्धि अर्थात् व्यभिचार अदर्शन। इस प्रकार जैन दर्शन के अनुसार अन्वय, व्यतिरेक रूप सहचार दर्शन और व्यभिचार अदर्शन के निमित्त से तर्क के द्वाग व्याप्ति ज्ञान होता है। यहां यह ध्यान रखना चाहिए कि अन्वय और व्यतिरेक दोनों सहचार के ही रूप हैं। एक उपस्थिति में सहचार है और दूसरा अनुपस्थिति में सहचार है। फिर भी ये तीनों सीधे व्याप्ति के ग्राहक नहीं हैं क्योंकि आनुभविक तथ्य प्रत्यक्ष के ही रूप हैं (जैन दार्शनिक अनुपलब्धि या अभाव का समावेश भी प्रत्यक्ष में ही करते हैं) अतः इनसे व्याप्ति ग्रहण सम्भव नहीं है। कोई भी अनुभविक पद्धति चाहे वह अन्वय व्यतिरेक हो या उनका ही मिला जुला कोई अन्य रूप हो, व्याप्ति सम्बन्ध का ज्ञान नहीं कर सकती है। पाश्चात्य दार्शनिक ह्यम ने भी इस बात को स्पष्ट करने का प्रयास किया है कि अनुभववाद या प्रत्यक्ष के माध्यम से कार्यकारण ज्ञान अर्थात् व्याप्तिज्ञान सम्भव नहीं है। प्रत्यक्षाधारित आगमन कभी भी सार्वकालिक और सार्वदेशिक सामान्य वाक्य की स्थापना नहीं कर सकता है। इसलिए जैन दार्शनिकों ने तर्क की परिभाषा में अन्वय व व्यतिरेक एवं व्यभिचार अदर्शन रूप प्रत्यक्ष के तथ्यों को केवल व्याप्ति का निमित्त या सहयोगी मात्र माना। उनके अनुसार वस्तुतः व्याप्ति का ग्रहण उभ आकारिक (मानसिक) संवेदन से होता है जो त्रैकालिक साध्य-साधन सम्बन्ध की अपना विषय बनाकर यह निर्णय देता है कि 'इसके होने पर यह होगा'। तर्क की उपरान्त परिभाषा में महत्वपूर्ण शब्द हैं—'इति आकारं संवेदनं ऊहः तर्कापरपर्यायः'।

इस प्रकार व्याप्ति ज्ञान के ग्राहक तर्क में एक अन्तःप्रज्ञात्मक तत्त्व होता है जो प्रत्यक्ष के अनुभवों को अपना आधार बनाकर अपना त्रैकालिक निर्णय देता है या सामान्य की स्थापना करता है ।

तर्क तथा आगमन की प्रकृति को लेकर अभी काफी विवाद चल रहा है । डा० बारलिंगे तर्क को आपादन (Implication) या निगमनात्मक मानते हैं । उन्होंने बड़ी गम्भीरता के साथ इस मत का प्रतिपादन अपने ग्रन्थ *Modern Introduction to Indian Logic* में किया है । इसके विपरीत डा० भारद्वाज ने विद्वद दर्शन कांग्रेस के देहली अधिवेशन में पठित अपने निबन्ध में न्याय सूत्र के टीकाकारों के मत की रक्षा करते हुए तर्क को व्यभिचारशंका प्रतिबन्धक (Tarka as contrafactual conditional) माना है जो कि उसके आगमनात्मक पक्ष पर बल देता है । किन्तु ऐसा तर्क व्याप्ति ग्राहक नहीं बन सकता केवल सहयोगी बन सकता अतः उसमें अन्तःप्रज्ञात्मक पक्ष को स्वीकार करना आवश्यक है । स्वयं डा० बारलिंगे ने तर्क को अनानुभविक (Non-empirical) माना है । वस्तुतः व्याप्तिग्रहण के लिए एक अनानुभविक पद्धति चाहिए । इसीलिए न्याय दार्शनिकों ने व्याप्ति ग्रहण का अन्तिम एवं सीधा उपाय सामान्यलक्षणा प्रत्यासत्ति को माना जो कि अनानुभविक एवं अन्तःप्रज्ञात्मक है । डा० बारलिंगे ने भी स्वयं इस बात को स्वीकार किया है । वे लिखते हैं— *It is not also ordinary perception because there is no Indriya sannikarsha with smoke in all the cases.* उन्होंने इस बात को भी स्पष्ट किया है कि अमूर्त जाति सम्बन्ध के ज्ञान के लिए ऐसी ही अनानुभविक पद्धति आवश्यक है । जैन दार्शनिकों ने तर्क को एक अतीन्द्रिय अर्थात् ऐन्द्रिक अनुभवों पर आधारित किन्तु उनसे पार जाने वाला, उनका अतिक्रमण करने वाला मानकर इस आवश्यकता की पूर्ति कर ली है । डा० प्रणवकुमार सेन ने विद्वद दर्शन परिषद् के देहली अधिवेशन में प्रस्तुत अपने लेख में इस बात का स्पष्ट संकेत किया है कि समस्या चाहे आगमन की हो या निगमन की, बिना अन्तःप्रज्ञात्मक आधार के सुलझाया नहीं जा सकता है (देखिये *Knowledge, Culture and Value* pp. 41-50) जैन दार्शनिकों के अनुसार व्यक्ति और जाति में कर्णचित् अमेद है अतः तर्क अपनी अन्तःप्रज्ञात्मक शक्ति के द्वारा विशेष के प्रत्यक्षीकरण के समय ही सामान्य को भी जान लेता है और इस प्रकार विशेषों के प्रत्यक्ष के आधार पर सामान्य वाक्य की स्थापना कर सकता है । यह कार्य अन्तःप्रज्ञा या तर्क के अतिरिक्त प्रत्यक्ष अनुमान आदि किसी भी अन्य प्रमाण के द्वारा सम्भव नहीं है ।

ईहा का स्वरूप और तर्क से उसकी भिन्नता :

यह सत्य है कि जैन दार्शनिकों ने प्रारम्भ में ईहा और तर्क को पर्यायवाची माना था किन्तु प्रमाण युग में ईहा और तर्क दोनों स्वतन्त्र प्रमाण मान लिये गये थे । यद्यपि यह प्रश्न स्वतन्त्र रूप से विचारणीय अवश्य है, कि जैन दार्शनिकों ने ईहा के स्वरूप को, जिस रूप में प्रस्तुत किया है, उस रूप में क्या उसे प्रमाण माना जा सकता है ? क्योंकि ईहा निर्णयात्मक ज्ञान न होकर मात्र ज्ञान प्रक्रिया (process of knowledge) है । जैन दर्शन में प्रत्यक्ष से अनुमान तक की ज्ञान प्रक्रिया का क्रम इस प्रकार है—

ऐन्द्रिक संवेदन—अवग्रह—संशय—ईहा—अवाय—
धारणा—स्मृति—प्रत्यभिज्ञा—तर्क—अनुमान

इसमें संशय और धारणा को छोड़कर शेष सभी को प्रमाण माना है— यद्यपि ये कित्त अर्थ में प्रमाण है यह एक अलग प्रश्न है— जिस पर किसी स्वतन्त्र निबन्ध में विचार किया जा सकता है, किन्तु मैं अभी इस प्रश्न को हाथ में लेना नहीं चाहूँगा । यहाँ मूल प्रश्न यह है कि ईहा से स्वतंत्र तर्क को प्रमाण क्यों मानना पड़ा— मेरी दृष्टि में इसका मूल आधार व्याप्ति ग्रहण की समस्या ही रहा होगा । अनुमान के लिए व्याप्ति ग्रहण एक अनिवार्य पूर्व शर्त (Precondition) है और ईहा से व्याप्ति ग्रहण सम्भव नहीं था । प्रमाण मीमांसा में ईहा की चर्चा के प्रसंग में यह प्रश्न उठाया गया था कि यदि ईहा और तर्क एक ही अर्थ के श्रोतक हैं तो फिर ईहा से पृथक् तर्क को पृथक् प्रमाण क्यों माना गया ? इसके उत्तर में कहा गया कि ईहा वर्तमान में उपस्थित अर्थ को ही अपना विषय बनाती है, अतः उसके आधार पर त्रैकालिक व्याप्ति सम्बन्ध का ज्ञान सम्भव नहीं है । पुनः ईहा प्रत्यक्ष के विषय को अर्थात् मूर्त वस्तुको ज्ञान का विषय बनाती है, किन्तु व्याप्ति ज्ञान या कार्य-कारणभाव या जाति के प्रथम अमूर्त है, अतः वे ऐन्द्रिक ज्ञान के विषय नहीं बनते । तर्क एवं ईहा के स्वरूप में भी अन्तर है— (१) सर्वप्रथम ईहा विशेष का ज्ञान है जबकि तर्क सामान्य का ज्ञान है, (२) दूसरे ईहा वस्तुके गुण धर्मों का ज्ञान है जबकि तर्क सम्बन्धों का ज्ञान है, (३) तीसरे ईहा निर्णय के पूर्व की या संशय और निर्णय के मध्य निर्णयोन्मुख दोलन की अवस्था है जबकि तर्क निर्णयात्मक है, (४) चौथे ईहा ऐन्द्रिक और बौद्धिक ज्ञान है जबकि तर्क में अन्तःप्रज्ञा का तत्त्व होता है, (५) पांचवे ईहा वर्तमान काश्चित् ज्ञान है जबकि तर्क त्रैकालिक ज्ञान है । इस प्रकार ईहा और तर्क में पर्याप्त अन्तर है, क्योंकि जहाँ तर्क व्याप्ति-ग्रहक है वहाँ ईहा व्याप्ति-ग्रहक नहीं है । अतः तर्क को ईहा से स्वतन्त्र प्रमाण इसलिये मानना पड़ा कि ईहा का अन्तर्भाव तो लौकिक प्रत्यक्ष में होता है, जबकि तर्क का अन्तर्भाव परोक्ष ज्ञान में किया गया है । अतः दोनों को अलग अलग प्रमाण मानना आवश्यक है ।

ईहा का प्रतीकारत्मक स्वरूप भी तर्क से भिन्न है । ईहा के पूर्व जो संशय होता है वह कार्य-कारण, अविनाभाव या आपादन के सम्बन्ध में नहीं होकर केवल विधेय के सम्बन्ध में होता है । जैसे 'यह स्वर स्त्री का है या पुरुष का ?' 'यह स्तम्भ है या पुरुष ?' ऐसे वाक्यों में संशय इस बारे में भी होता है कि विधेय के इन वैकल्पिक वर्गों में उद्देश्य किस वर्ग का सदस्य है ? अतः ईहा का जो सुझावारत्मक निर्णय होता है वह आपादान के बारे में न होकर वर्ग-सदस्यता या विधेय-सम्बन्ध के बारे में होता है । उसका प्रतीकारत्मक रूप होता है—

उ, C. (वि, Vवि) — संशय

Vवि —विकल्प निषेध

∴ उ C. (वि,) —सम्भावित निर्णय (ईहा)

जबकि—

उ = उद्देश्य

वि = विधेय

सं = सम्भावना

□ = विधेय-सम्बन्ध या वर्ग-सदस्यता

∞ = निषेध

इस प्रकार प्रतीकात्मक दृष्टि से विचार करने पर तीनों की भिन्नता स्पष्ट हो जाते हैं ।

तर्क का संशय-निवर्तक स्वरूप :

न्याय दार्शनिक तर्क को संशय निवर्तक मानते हैं, किन्तु जैन दार्शनिकों ने स्पष्ट रूप से तर्क के इस स्वरूप पर प्रकाश नहीं डाला है । इसका कारण यह हो सकता है कि उनके अनुसार तर्क व्याप्ति ग्राहक है, अतः संशय का निवर्तन उसकी पूर्व अवस्था ही हो सकती है, स्वरूप नहीं । उन्होंने इस प्रक्रिया का अन्तर्भाव अनुपलम्भ में कर लिया है । सहचार दर्शन के पदवात् जो विकल्प या संशय बनते हैं उनका निरसन व्यभिचार अदर्शन से हो जाता है । जहाँ तक न्याय दार्शनिकों का प्रश्न है वे स्पष्ट रूप से तर्क को 'कवचिच्छङ्का-निवर्तक' कहते हैं अतः इस सम्बन्ध में विचार करना अपेक्षित है कि तर्क किस प्रकार के संशय को छिन्न करता है । यह स्पष्ट किया जा चुका है कि तर्क विधेय सम्बन्ध का ज्ञान नहीं है, अतः उसके द्वारा जिन संशयों को छिन्न किया जाना है वे इस रूप में नहीं होते कि यह स्तम्भ है या पुरुष ? अथवा यह स्वर स्त्री का है या पुरुष का ? अतः तर्क में संशय का प्रतीकात्मक स्वरूप त, □ (क, Vक) ऐसा नहीं है । यहाँ संशय वस्तु के स्वरूप के बारे में न होकर आपादन, अविनाभाव और कार्य-कारण आदि के सम्बन्धों के बारे में होते हैं । जब संशय सम्बन्ध के बारे में ही होता है उसका प्रतीकात्मक स्वरूप निम्न होगा (हे □ सा) V∞ (हे □ सा) । यहाँ विकल्प व्याप्ति के होने या नहीं होने के बारे में ही होता है । इस संशय का निवर्तन तभी हो सकता है जब हेतु (धूम) साध्य (अग्नि) के अभाव में भी कहीं उपलब्ध हो । प्रत्यक्ष में ऐसा उदाहरण नहीं मिलने से अर्थात् व्यभिचार के अदर्शन से संशय छिन्न हो जाता है । क्योंकि यदि धूम और अग्नि में अविनाभाव नहीं होता तो अग्नि के अभाव में भी कहीं धूम उपलब्ध होता अर्थात् 'हे. ∞ सा' अथवा '∞ सा. हे' का उदाहरण मिलना या चूँकि ऐसा उदाहरण नहीं मिला है अतः उनमें व्याप्ति है । न्याय दर्शन तर्क को केवल संशय छेदक मानता है किन्तु जैन दर्शन व्याप्ति ग्राहक के रूप में उसके निश्चयात्मक एवं विधायक कार्य को भी स्पष्ट कर देता है । जैन दार्शनिक यह मानते हैं कि अनुपलब्धि अर्थात् व्यभिचार अदर्शन से संदेह का निवर्तन हो जाने पर जो ज्ञान होगा वह निश्चयात्मक ही होगा । अतः यदि तर्क संशय निवर्तक है तो वह उसी समय व्याप्ति ग्राहक भी है ।

तर्क का प्रतीकात्मक स्वरूप

तर्क का कोई प्रतीकात्मक स्वरूप निश्चित कर पाना इसलिए कठिन है कि वह एक कूदान (leap) की अवस्था है । विशेषों के ज्ञान के आधार पर हम सामान्य वाक्य की स्थापना अवश्य करते हैं । किन्तु इसका कोई नियम नहीं बताया जा सकता है, यह अन्तःप्रज्ञा की आश्रयिणी है । पश्चात् तर्क शास्त्र में जिन कार्य-कारण सम्बन्ध के ज्ञान के आधार पर या प्रकृति समरूपता के नियम के आधार पर सामान्य के ज्ञान का दावा किया जाता है, वह भी आनुभविक आधार पर तो सिद्ध नहीं होता है । धूम ने इसीलिए उसे एक विश्वास (Belief) मात्र कहा था, फिर भी यह न तो अन्ध विश्वास है

और न साधारण विश्वास ही, अपितु वह हमारे अन्तःप्रज्ञा की आवृत्ति है। एक विवेक पूर्ण बौद्धिक अवस्था है। जिसकी सत्यता के बारे में हमें कोई अनिश्चय नहीं। यदि हम तर्क के इस स्वरूप को मान्य करते हैं तो उसे कोई प्रतीकात्मक रूप देना कठिन है— किन्तु जैन दार्शनिकों ने 'व्याप्तिज्ञानमूढः' कहकर प्रमाण और प्रमाणफल में अभेद मानते हुए तर्क का तादात्म्य व्याप्ति ज्ञान से किया है अतः व्याप्ति ज्ञान की जो प्रक्रिया है उसी आधार पर तर्क के प्रतीकात्मक स्वरूप का निर्धारण किया जा सकता है—

१-हे. सा - सहभाव एवं क्रम भाव का अन्वय दृष्टान्त - भावात्मक उपलम्भ

२-सा. सा हे - सहभाव एवं क्रम भाव का अन्वय व्यतिरेक दृष्टान्त—

अभावात्मक उपलम्भ

३-सा (हे. सा) सा (सा. हे) — व्यभिचार अदर्शन - अनुपलम्भ

४-सा. सा (हे. सा) - व्याप्ति सुझाव

५-(हे. सा) सा (हे. सा) - संशय

६-सा (सा. हे) संशय निरसन - व्यभिचार अदर्शन के आधार पर

७-सा. सा हे व्याप्ति (अभावात्मक)

८-हे. सा व्याप्ति (भावात्मक)

जबकि—

हे—हेतु

सा—साध्य

• —सहभाव, और

⊃ —आपादन

सा —निषेध

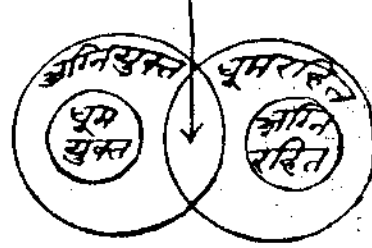
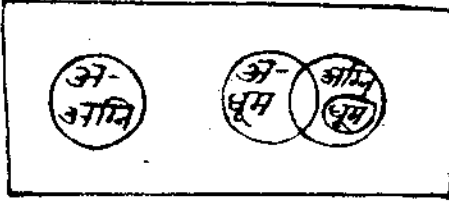
सा ⊃ = —आपादान निषेध, व्याप्ति निषेध

इसे निम्न ठोस उदाहरण से भी स्पष्ट किया जा सकता है—याद हम वह परम्परागत उदाहरण लें जिसमें धुआं हेतु है और अग्नि साध्य है तो सर्वप्रथम (१) धुआं के साथ अग्नि का सहचार देखा जाता है (यत्सत्त्वे यत्सत्त्वं इत्यन्वयः) फिर (२) अग्नि के अभाव में धुएँ का भी अभाव देखा जाता है (यदभावे यदभावः इति व्यतिरेकः)। इस प्रकार अन्वय और व्यतिरेक दोनों में सहचार देखा जाता है पुनः (३) ऐसा कोई भी उदाहरण नहीं देखा जाता है कि धुआं है किन्तु अग्नि नहीं है अथवा अग्नि नहीं है और धुआं है। अर्थात् व्यभिचार का कोई भी उदाहरण नहीं मिलता है (४) इसलिए सम्भावना यह प्रतीत होती है कि धूम और अग्नि में व्याप्ति सम्बन्ध या अविनाभाव सम्बन्ध होना चाहिए। (५) पुनः यह संशय हो सकता है कि धुएँ और अग्नि में व्याप्ति सम्बन्ध होगा या नहीं होगा। (६) किन्तु यह दूसरा विकल्प सत्य नहीं है क्योंकि अग्नि के अभाव में धूम की उत्पत्ति का एक भी व्यभिचारी उदाहरण नहीं मिला है (७) अतः निष्कर्ष यह है कि अग्नि के अभाव और धुएँ के अभाव में व्याप्ति सम्बन्ध या अविनाभाव सम्बन्ध है। (८) इसी आधार पर धूम के सद्भाव और अग्नि के सद्भाव में

भी व्याप्ति सम्बन्ध सिद्ध हो जायेगा। यहां हमें यह ध्यान रखना होगा कि जहां न्याय दर्शन केवल '७ सा ७ हे' को तर्क का प्रतीक मानता है वहां जैन दर्शन '७ सा ७ हे' और 'हे ७ सा' दोनों की ही स्वीकार करता है। डॉ० बारलिंगे ने भी माना है कि '७ सा ७ हे' से हम 'हे ७ सा' के निष्कर्ष पर निर्दोष रूप से पहुंच सकते हैं। इस प्रकार जैन दर्शन न्याय दर्शन से एक कदम आगे बढ़कर यह निर्णय देता है कि हे ७ सा अर्थात् धूम का सद्भाव अग्नि के सद्भाव का सूचक है। धूम के सद्भाव और अग्नि सद्भाव में व्याप्ति सम्बन्ध है। जैन दर्शन के इस दृष्टिकोण का समर्थन नव्य न्याय में हमें मिलता है। वह तर्क के व्याप्ति परिशोधक तर्क और व्याप्ति ग्राहक तर्क ऐसे दो विभाग करता है। उपरोक्त उदाहरण में छठा चरण व्याप्ति परिशोधक तर्क का और सातवां तथा आठवां चरण व्याप्ति ग्राहक तर्क का है यद्यपि इस सब में तर्क का मुख्य कार्य तो वहां है जहां हम सहभाव एवं क्रमभाव के अन्वय और व्यतिरेक के साधक दृष्टान्तों तथा व्यभिवार दर्शन रूप बाधक दृष्टान्त के अभाव में व्याप्ति सम्बन्ध का निश्चय करते हैं। यह विशेष के दृष्टान्तों से सामान्य नियम की ओर अथवा सहभाव एवं क्रमभाव से आपादन का (implication) कार्य—कारण सम्बन्ध की ओर जो छलांग है तर्क उसी का प्रतीक है। यद्यपि तर्क के इस प्रतीकात्मक स्वरूप के बारे में अभी काफी विचार और संशोधन की आवश्यकता है, क्योंकि सहभाव (.) से व्याप्ति (⊃) पर कैसे पहुंचा जाता है यह स्पष्ट नहीं है किन्तु फिर भी इसे मान्य करना इसलिए आवश्यक है कि हम भाषा सम्बन्धी कुछ सम्भावित भ्रान्तिओं से बच सके। उदाहरण के लिए जैन न्याय के अद्वितीय विद्वान पं० कैलाशचन्द्र जी 'जैन न्याय' नामक ग्रन्थ में तर्क की परिभाषा की व्याख्या करते हुए लिखते हैं, 'उपलम्भ-साध्य के होने पर ही साधन का होना और अनुपलम्भ-साध्य के अभाव में साधन का न होना, के निमित्त से होने वाले व्याप्ति ज्ञान को तर्क कहते हैं' (जैन न्याय पृ० २०९) किन्तु क्या साध्य (अग्नि) के सद्भाव से साधन या हेतु (धुँएँ) का सद्भाव सिद्ध हो सकता है? कदापि नहीं। वस्तुतः यहां साध्य के होने पर ही साधन का होना इस कथन का अर्थ भावात्मक न होकर अभावात्मक ही है अर्थात् यह साध्य के अभाव में साधन के अभाव का द्योतक है न कि साध्य के सद्भाव में साधन के सद्भाव का। क्योंकि धूम ही अग्नि से नियत है; अग्नि धूम से नियत नहीं है। इसका नियम है साधन (हेतु) का सद्भाव साध्य के सद्भाव का और साध्य का अभाव साधन या हेतु के अभाव का सूचक है, जिसका प्रतीकात्मक रूप होगा 'हे ७ सा' तथा '७ सा ७ हे'। अतः इस नियम का कोई भी व्यतिक्रम अत्यन्त निष्कर्ष की ओर ले जावेगा। हम साध्य की उपस्थिति से हेतु की उपस्थिति या अनुपस्थिति के सम्बन्ध में कोई भी निर्णय नहीं ले सकते हैं। भावात्मक दृष्टान्तों में व्याप्ति हेतु और साध्य अर्थात् धूम के सद्भाव और अग्नि के सद्भाव के बीच होती है किन्तु अभावात्मक दृष्टान्त में वह साध्य और हेतु अर्थात् अग्नि के अभाव और धूम के अभाव के बीच होती है। इसका निर्देश हमारे प्राचीन आचार्यों ने भी व्याप्य-व्यापक भाव या गम्य-गमकभाव के रूप में किया है। उन्होंने यह बताया है कि धूम की उपस्थिति से अग्नि की उपस्थिति का और अग्नि की अनुपस्थिति से धूम की अनुपस्थिति का निश्चय किया जा सकता है किन्तु नियम का कोई भी व्यतिक्रम सत्य नहीं होगा। क्योंकि धूम व्याप्य है और अग्नि

व्यापक है। प्रतीकात्मकता से यह बात अधिक स्पष्ट हो जाती है। वर्ग सदस्यता का निम्न चित्र रेखांकन भी इसे स्पष्ट कर देता है।

अग्नियुक्त किन्तु धूमरहित

वर्ग सदस्य सम्बन्ध के इन चित्र से निम्न फलित निकलते हैं-

(१) सब धूमयुक्त वस्तुएँ अग्नियुक्त वस्तुएँ हैं, क्योंकि धूमयुक्त वस्तुओं के वर्ग का प्रत्येक सदस्य अग्नियुक्त वस्तुओं के वर्ग का सदस्य है। धूम युक्त वस्तुओं का वर्तुल अग्नियुक्त वस्तुओं के वर्तुलमें समाविष्ट है। अर्थात् धूम व्याप्य है और अग्नि व्यापक है। अतः धूम और अग्नि में व्याप्ति सम्बन्ध है किन्तु इसके विपरीत अग्नि और धूम में व्याप्ति सम्बन्ध नहीं बनता है क्योंकि अग्नियुक्त वस्तुओं की जाति (वर्ग) के सभी सदस्य धूमयुक्त वस्तुओं की जाति (वर्ग) के सदस्य नहीं हैं। क्योंकि

हे (धूम) \supset सा (अ) - सत्य
सा (अ) $\not\supset$ हे (धूम) - असत्य

(२) सब अग्नि रहित वस्तुएँ धूम रहित वस्तुएँ हैं क्योंकि अग्निरहित वस्तुओं के वर्ग का प्रत्येक सदस्य धूमरहित वस्तुओं के वर्तुल में समाविष्ट है अर्थात् अग्नि रहित वस्तुएँ व्याप्य हैं और धूमरहित वस्तुएँ व्यापक हैं। अतः अग्नि रहित वस्तु और धूमरहित वस्तु में व्याप्ति सम्बन्ध है किन्तु इसके विपरीत धूमरहित और अग्नि रहित वस्तु में व्याप्ति सम्बन्ध नहीं बनता है क्योंकि धूमरहित वस्तुएँ व्याप्य नहीं हैं, इसमें व्यभिचार हो सकता है क्योंकि धूमरहित वस्तुओं की जाति के सभी सदस्य अग्निरहित वस्तुओं की जाति के सदस्य नहीं हैं।

हे (अ) \supset सा (धूम) - सत्य
सा (धूम) \supset हे (अ) - असत्य

वहाँ प्रथम उदाहरण में धूम हेतु है और अग्नि साध्य है जबकि दूसरे उदाहरण में अग्नि हेतु है और 'धूम रहित' साध्य है।

(३) कोई भी धूमयुक्त वस्तु अग्नि रहित नहीं है क्योंकि धूमयुक्त वस्तुओं का वर्तुल अग्नियुक्त वस्तुओं के वर्तुल से पृथक् है अतः धूमयुक्त और अग्नि रहित में व्याप्ति निषेध का अविनाभाव निषेध सम्बन्ध है अर्थात् जहाँ एक होगा वहाँ दूसरा नहीं है, जो धूमयुक्त है वह अग्नि रहित नहीं हो सकता और जो अग्नि रहित है वह धूमयुक्त नहीं हो सकता।

हे (धू) \supset सा (अ) - सत्य
 सा (अ) \supset हे (धू) - सत्य
 हे (अ) \supset सा (धू) - सत्य
 सा (धू) हे (अ) - सत्य

अर्थात् निषेधात्मक व्याप्ति में दोनों ही रूप सत्य है ।

तर्क को व्याप्तिग्रहण का साधन और स्वतंत्र प्रमाण क्यों माने

जैन तार्किकों ने तर्क को स्वतंत्र प्रमाण इसीलिए माना था कि तर्क प्रमाण माने बिना व्याप्ति ज्ञान की प्रमाणिकता सम्भव नहीं है । यदि हम अनुमान को प्रमाण मानते हैं तो हमें तर्क को भी प्रमाण मानना होगा क्योंकि अनुमान की प्रमाणिकता व्याप्ति ज्ञान की प्रमाणिकता पर निर्भर है और व्याप्तिज्ञान की प्रमाणिकता स्वयं उसके ग्राहक साधन तर्क की प्रमाणिकता पर निर्भर होगी । यदि व्याप्ति का निश्चय करने वाला साधन तर्क ही प्रमाण नहीं है तो व्याप्ति ज्ञान भी प्रमाणिक नहीं होगा और फिर उसी व्याप्ति सम्बन्ध के ज्ञान पर आश्रित अनुमान प्रमाण कैसे होगा ? अतः तर्क को प्रमाण मानना आवश्यक है ।

पुनश्च यदि तर्क को प्रमाण नहीं मानते हैं तो हमें यह मानना होगा कि व्याप्ति-ग्रहण तर्क से इतर अन्य किसी प्रमाण से होता है, किन्तु तर्कैतर अन्य प्रमाण व्याप्ति ज्ञान ग्राहक नहीं हो सकते । सर्वप्रथम इस सम्बन्ध में प्रत्यक्ष और अनुमान प्रमाण की समीक्षा करके देखें कि क्या उनसे व्याप्ति ग्रहण सम्भव है । इस सम्बन्ध में जैन तार्किकों का उत्तर स्पष्ट है कि प्रत्यक्ष और अनुमान प्रमाणों के द्वारा व्याप्ति ग्रहण सम्भव नहीं है ।

लौकिक प्रत्यक्ष अर्थात् ऐन्द्रिक प्रत्यक्ष से व्याप्ति या अविनाभाव सम्बन्ध का निश्चय इसलिए नहीं हो सकता क्योंकि प्रथम तो प्रत्यक्ष का विषय विशेष होता है और विशेषों की कितने ही उदाहरणों के ज्ञान से सामान्य का ज्ञान सम्भव नहीं है । हम मोहन, सोहन आदि हजारों लाखों मनुष्यों को मरता हुआ देखकर भी उसके आधार पर यह दावा नहीं कर सकते कि सब मनुष्य मरणशील है । दूसरे विषयों के सभी उदाहरणों को जान पाना भी सम्भव नहीं है । पुनः प्रत्यक्ष वर्तमान काल को ही विषय बनाता है जबकि व्याप्ति का निश्चय तो त्रैकालिक ज्ञान के बिना सम्भव नहीं । भूतकाल के अनेकों उदाहरणों का प्रत्यक्ष भी यह गारन्टी नहीं देता है कि भविष्य में ऐसा होगा । भूतकाल के अनेकानेक (लगभग सभी) मनुष्य मर गये और वर्तमान में अनेक मर रहे हैं किन्तु इससे हम यहाँ कैसे कह सकते हैं कि भविष्य काल के सभी मनुष्य मरेँगे ही । हो सकता है कि भविष्य में कोई ऐसी औषधि निकल आवे कि मनुष्य अमर हो जावे । प्रत्यक्ष के विषय सदैव ही देविक और कालिक तथ्य होते हैं, अतः उससे सार्वभौमिक और सार्वकालिक व्याप्ति सम्बन्ध का ग्रहण नहीं हो सकता ।

प्रत्यक्ष अथवा प्रेक्षण पर आधारित व्याप्ति स्थापन की कई विधियाँ हैं, जैसे अन्वय, व्यतिरेक, भूयो दर्शन, नियत सहचार दर्शन, व्यभिचार अदर्शन और सामान्यलक्षणा प्रत्यासत्ति आदि । इनमें से सामान्यलक्षणा प्रत्यासत्ति के अतिरिक्त अन्य कोई भी विधि त्रैकालिक व्याप्ति सम्बन्ध को ग्रहण करने में समर्थ नहीं है । जहाँ तक सामान्य लक्षणा प्रत्यासत्ति का प्रश्न है उसे प्रत्यक्षात्मक कहना भी कठिन है । वह मूलतः जैन दर्शन के तर्क के प्रत्यय से भिन्न नहीं है,

क्योंकि दोनों की मूल प्रकृति अन्तःप्रसारमक है, वे इन्द्रिय ज्ञान नहीं अपितु प्रातिभ ज्ञान है। यह सुनिश्चित सत्य है कि मात्र प्रत्यक्ष पर आचारित कोई भी विधि त्रैकालिक व्याप्ति सम्बन्ध या अविनाभाव सम्बन्ध का ज्ञान नहीं दे सकती है जब तक कि वह तर्क या प्रातिभज्ञान का सहारा नहीं लेती है।

सामान्यतः व्याप्ति स्थापन में अन्वय और व्यतिरेक को महत्वपूर्ण माना जाता है। अन्वय का अर्थ है हेतु और साध्य का सभी उदाहरणों में साथ पाया जाना। उदाहरणार्थ : जहां जहां धुआं देखा गया उसके साथ आग भी देखी गई है तो हम धुएं और आग में व्याप्ति मान लेते हैं, किन्तु अन्वय के आधार पर व्याप्ति की स्थापना सम्भव नहीं है। यदि दो चीजें सदैव एक दूसरे के साथ देखी जावे तो उनमें व्याप्ति हो यह आवश्यक नहीं है। अन्वय के आधार पर व्याप्ति मानने में सबसे बड़ी कठनाई यह है कि अन्वय के सभी दृष्टान्त नहीं देखे जा सकते हैं और केवल इन कुछ दृष्टान्तों के आधार पर व्याप्ति ग्रहण सम्भव नहीं है। केवल व्यतिरेक के आधार पर व्याप्ति की स्थापना नहीं की जा सकती है। अन्वय और व्यतिरेक संयुक्त रूपसे भी व्याप्ति स्थापन नहीं कर सकते हैं। यहां ठीक है कि अन्वय और व्यतिरेक के दृष्टान्तों के प्रेक्षण से व्याप्ति की धारणा पुष्ट होती है किन्तु ये केवल इतना सुझाव देते हैं कि इन दो तर्कों के बीच व्याप्ति सम्बन्ध हो सकता है। इनसे व्याप्ति का निश्चय या सिद्धि नहीं होती है। क्योंकि अन्वय, व्यतिरेक और अन्वय-व्यतिरेक की संयुक्त विधि तीनों ही सीमित उदाहरणों का प्रत्यक्षीकरण सम्भव होता है। अतः इनके आधार पर त्रैकालिक व्याप्ति की स्थापना सम्भव नहीं है। तीनों कालों में और तीनों लोक में जो कुछ धूम है वह सब अग्नि युक्त है इतना व्यापार प्रत्यक्ष के द्वारा सम्भव नहीं है फिर वह प्रत्यक्ष चाहे अन्वय रूप हो या व्यतिरेक रूप। नैयायिकों ने इस कठिनाई से बचने के लिए अन्वय-व्यतिरेक-भूदोर्दहन को व्याप्ति स्थापन का आधार बनाने का प्रयास किया था। किरणावली में भूयःअवलोकन को ही व्याप्ति निश्चय के प्रति कारणभूत उपाय माना गया है। भूयोदर्शन का अर्थ है अन्वय और व्यतिरेक के दृष्टान्तों का बार बार अवलोकन करना। यह ठीक है कि अन्वय और व्यतिरेक के दृष्टान्तों के बार बार अवलोकन से व्याप्ति होने का धारणा की पुष्टि होती है। किन्तु यह भूयो दर्शन या बार बार अवलोकन प्रथमतः त्रैकालिक नहीं हो सकता है अतः इससे त्रैकालिक व्याप्ति ज्ञान की सम्भावना नहीं है। दूसरे भूयो दर्शन से उपाधि के अभाव का निश्चय नहीं हो सकता। जहां जहां धूम होता है वहां वहां आग होती है, इस प्रकार अन्वय के सैकड़ों उदाहरण तथा जहां जहां अग्नि नहीं है वहां वहां धूम नहीं है इस प्रकार व्यतिरेक के सैकड़ों उदाहरण अग्नि का धूम के साथ स्वाभाविक व त्रैकालिक सम्बन्ध सूचित नहीं कर सकते। ईंधन के गीलेपन की उपाधि से दूषित होने के कारण यह औपाधिक सम्बन्ध है, स्वाभाविक नहीं। सहचार दर्शन स्वाभाविक सम्बन्ध रूप व्याप्ति का चाहे निश्चय कर भी ले, किन्तु औपाधिक सम्बन्ध रूप व्याप्ति का निश्चय उसके द्वारा सम्भव नहीं है। गंगेश ने इसकी आलोचना में लिखा है कि साध्य और सहचार का भूयो दर्शन क्रमिक अथवा सामूहिक रूप से व्याप्ति ज्ञान का कारण नहीं है। रघुनाथ शिरोमणि, गदाधर भट्टाचार्य, विद्वनाथ, ज्ञानम् भट्ट तथा नीलकंठ ने एक मत से भूयो दर्शन का व्याप्ति ग्राहक प्रमाण नहीं माना है। श्रीधर के अनुसार व्याप्ति का निश्चय प्रतिपक्ष शंका रहित अन्तिम प्रत्यक्ष से होता है, जिसमें उसे सहभाव विषयक प्रत्यक्ष से उत्पन्न

होने वाले संस्कार की सहायता भी अपेक्षित रहती है किन्तु प्रत्यक्ष के द्वारा व्यभिचार शंकाओं का पूर्णतः निर्मूलन न होने के कारण यह मत भी युक्ति संगत नहीं है ।

अतः भ्रष्ट ने नियमित सहचार दर्शन को ही व्याप्ति निश्चय का कारणभूत उपाय माना है किन्तु यह मत इसलिए समीचीन नहीं है कि नियत सहचार दर्शन केवल अतीत और वर्तमान पर आधारित है किन्तु उपर्युक्त कथा गारंटी है कि यह सम्बन्ध भविष्य के लिए भी तथा देशान्तर और कालान्तर में भी कार्यकारी सिद्ध होगा । इस शंका का निरसन करने के लिए सहचार नियम क्षमताशाल नहीं है ।

इस प्रकार प्रेक्षण या इन्द्रिय-प्रत्यक्ष पर आधारित कोई भी विधि व्याप्ति स्थापन में समर्थ नहीं है । अनुमान से भी व्याप्ति ज्ञान सम्भव नहीं है क्योंकि प्रथम तो अनुमान की वैधता तो स्वयं ही व्याप्ति सम्बन्ध के ज्ञान की वैधता पर निर्भर है । यदि हमारा व्याप्ति सम्बन्ध का ज्ञान प्रामाणिक नहीं है तो अनुमान तो प्रामाणिक हो ही नहीं सकता ।

अनुमान को व्याप्ति ज्ञान का आधार मानने में मुख्य कठिनाई यह है कि जब तक व्याप्ति ज्ञान न हो जाय अनुमान की कल्पना ही नहीं हो सकती । यदि अनुमान स्वयं ही अपनी व्याप्ति का ग्राहक है तो इस आत्माश्रय दोष से बच नहीं सकते । इससे भिन्न यदि हम यह मानें कि एक अनुमान की व्याप्ति का ग्रहण दूसरे अनुमान से होगा तो ऐसी स्थिति में एक अनुमान की व्याप्ति के ग्रहण के लिए दूसरे अनुमान की और दूसरे अनुमान की व्याप्ति के लिए तीसरे अनुमान की और तीसरे अनुमान की व्याप्ति के लिए चौथे अनुमान की आवश्यकता होगी और इस शृङ्खला का कहीं अन्त नहीं होगा अर्थात् अनवस्था दोष का प्रसंग उत्पन्न होगा ।

इस प्रकार हम देखते हैं कि न तो प्रत्यक्ष से, न अनुमान से ही व्याप्ति का ग्रहण हो सकता है । यद्यपि कुछ विचारकों ने इन कठिनाईयों को जानकर व्याप्ति ग्रहण के अन्य उपाय भी सुझाये हैं । इन उपायों में एक अन्य उपाय निर्विकल्प प्रत्यक्ष के पश्चात् होने वाले विकल्प ज्ञान को व्याप्ति ग्रहण का आधार मानता है । यह सही है कि निर्विकल्प प्रत्यक्ष अविचारक होने से व्याप्ति का ग्रहण नहीं कर सकता किन्तु उस पर आधारित विकल्प व्याप्ति का ग्रहण करता है । लेकिन यदि निर्विकल्प प्रत्यक्ष के द्वारा गृहीत, विषय तक ही उस विकल्प की प्रवृत्ति है तो भी उससे व्याप्ति ज्ञान सम्भव नहीं है । यदि वह विकल्प निर्विकल्प प्रत्यक्ष की अपेक्षा नहीं रखता है और उसका विषय उससे व्यापक हो सकता है तो निश्चय ही उसमें व्याप्ति ग्रहण माना जा सकता है ।

यदि हम उस विकल्प को प्रमाण मानते हैं तो हमें उसे प्रत्यक्ष और अनुमान से अलग प्रमाण मानना होगा और ऐसी स्थिति में उसका स्वरूप बही होगा जिसे जैन दार्शनिक तर्क प्रमाण कहते हैं । यदि हम उस विकल्प ज्ञान को प्रमाण नहीं मानते हैं तो व्याप्ति प्रामाणिक नहीं होगी । अप्रामाणिक ज्ञान से चाहे यथार्थ व्याप्ति प्राप्त भी हो जावे किन्तु उसे प्रमाण नहीं मान सकते । यह ठीक ऐसा ही होगा जैसे कि असत्य आधार वाक्य से सत्य निष्कर्ष प्राप्त करना । इसीलिए जैन दार्शनिकों ने वेग में इसे हिंजडे से सन्तान उत्पन्न करने की आशा करने के समान माना है ।

वैशेषिकों ने प्रत्यक्ष के फल स्वरूप होनेवाले ऊहापोह को व्याप्ति ग्रहण का साधन माना है । यदि ईश ऊहापोह का विषय मात्र प्रत्यक्ष ज्ञान अथवा स्मृति रहती है तो फिर उसमें भी कोई

विशिष्टता नहीं रहती है क्योंकि उसका विषय प्रत्यक्ष जितना सीमित रहता है। यदि इस ऊहापोह का विषय प्रत्यक्ष से व्यापक है, तो उसे अपना इस विशिष्टता के कारण एक अन्य प्रमाण ही मानना होगा और यहाँ वह जैन दर्शन के तर्क प्रमाण से भिन्न नहीं कहा जा सकेगा।

न्याय दार्शनिकों ने तर्क सहकृत भूयोदर्शन को व्याप्तिग्राहक साधन माना है। वाचस्पति मिश्र ने न्याय वार्तिक तात्पर्य टीका में इसे स्पष्ट किया है कि अकेले प्रत्यक्ष से व्याप्ति का ग्रहण नहीं होता अपितु तर्क सहित प्रत्यक्ष से व्याप्ति का ग्रहण होता है, क्योंकि व्याप्ति उपाधिविहीन स्वाभाविक सम्बन्ध है। चूँकि भूयोदर्शन या प्रत्यक्ष से सकल उपाधियों का उन्मूलन सम्भव नहीं है, अतः इस हेतु एक नवीन उपकरण की आवश्यकता होगी और वह उपकरण तर्क है। किन्तु यदि अकेला प्रत्यक्ष व्याप्ति ग्रहण में समर्थ नहीं है तो ऐसी स्थिति में व्याप्ति का अन्तिम साधन तर्क को ही मानना होगा। यद्यपि यह सही है कि तर्क प्रत्यक्ष के अनुभवों को साधक अवश्य बनाता है किन्तु व्याप्ति का ग्रहण प्रत्यक्ष से नहीं होकर तर्क से ही होता है। इसलिए तर्क के महत्त्व को स्वीकार करना होगा। तर्क को प्रमाण की कोटि में स्वीकार न कर उसकी महत्ता को अस्वीकार करना, कृतघ्नता ही होगी। इसीलिए आचार्य हेमचन्द्र ने व्यंग्य करते हमें कहा था कि यह तो तपस्वी के यश को समाप्त करने जैसा ही है।

जहाँ तक इस बात का प्रश्न है कि तर्क प्रत्यक्ष की सहायता से ही व्याप्ति का ग्रहण करता है, तो जैन दार्शनिकों का इससे कोई विरोध नहीं है। उन्होंने तर्क की परिभाषा में ही इस बात को स्वीकार कर लिया है कि प्रत्यक्ष आदि के निमित्त से तर्क की प्रवृत्ति होनी है। यह भी सही है कि प्रत्येक परवर्ती प्रमाण को अपने पूर्ववर्ती प्रमाण की सहायता प्राप्त होती है किन्तु इससे उस प्रमाण की स्वतन्त्रता पर कोई बाधा नहीं होती। अनुमान के लिए भी प्रत्यक्ष और व्याप्ति सम्बन्ध की अपेक्षा होती है, किन्तु इससे उसके स्वतंत्र प्रमाण होने में कोई बाधा नहीं आती। जैन दार्शनिकों की विशेषता यह है कि वे तर्क को केवल शंका-निर्वतक ही नहीं, अपितु ज्ञानप्रदान करने वाला भी मानते हैं। अतः वह स्वतंत्र प्रमाण है। जैन दर्शन और न्याय दर्शन में तर्क की महत्ता को लेकर मात्र विवाद इतना ही है कि जहाँ न्याय दर्शन तर्क का कार्य निषेवात्मक मानता है वहाँ जैन दर्शन ने तर्क का विधायक कार्य भी स्वीकार किया है।

पाश्चात्य निगमनात्मक न्याय युक्ति में प्रामाणिक निष्कर्ष की प्राप्ति के लिए कम से कम एक आधार वाक्य का सामान्य होना आवश्यक है, किन्तु ऐसे सामान्य वाक्य की, जो कि दो तथ्यों के बीच स्थित कार्य-कारण सम्बन्ध पर आधारित होता है, की स्थापना कौन करे? इसके लिए उस आगमनात्मक तर्कशास्त्र का विकास हुआ जो कि ऐन्द्रिक अनुभवों पर आधारित था किन्तु ऐन्द्रिक अनुभववाद (प्रत्यक्षवाद) और उसी मित्ति पर स्थित मित्र की अन्य व्यतिरेक आदि को पाँचों आगमनिक विधियाँ भी निर्विवाद रूप से कार्यकरणसम्बन्ध पर आधारित सामान्य वाक्य की स्थापना में असफल ही रही है। श्री कोहेन एवं श्री नेगेल अपनी पुस्तक Logic and Scientific Method में मित्र की आगमनात्मक युक्तियों की अक्षमता को स्पष्ट करते हुए लिखते हैं -

The canons of experimental inquiry are not therefore capable of demonstrating any casual laws. The experimental ma-

thods are neither methods of proof nor methods of discovery. (p.266 -67) वस्तुतः कोई भी अनुभवात्मक पद्धति जो निरीक्षण या प्रयोग पर आधारित होगी एक अधिक युक्तिसंगत प्राक्कल्पना से अधिक कुछ नहीं प्रदान कर सकती है। छूम तो अनुभववाद की इस अक्षमता को बहुत पहिले ही प्रकट कर चुका था, अतः पाश्चात्य तर्क शास्त्र में आगमनात्मक कुदान Inductive Leap की जो समस्या अभी भी बनी हुई है उसे भी जैन दर्शन के इस तर्क प्रमाण की अन्तःप्रज्ञात्मक पद्धति के आलोक में सुलझाने का एक प्रयास अवश्य किया जा सकता है। वस्तुतः भागमन के क्षेत्र में विशेष में सामान्य की ओर जाने के लिए जिन आगमनात्मक कुदान की आवश्यकता होती है, तर्क उची का प्रतीक है। वह विशेष सामान्य के बीच की खाई के लिए एक पुत्र का काम करता है, जितके माध्यम से हम प्रत्यक्ष से व्याप्त ज्ञान की ओर तथा विशेष से सामान्य की ओर बढ़ सकते हैं।

શ્રી આનંદઘન રચિત સંસ્કૃત-સ્તવની કુમારપાલ દેસાઈ

વિક્રમની સત્તરમી સદીના ઉત્તરાર્ધમાં થયેલા શ્રી આનંદઘનજીનાં જૂની ગુજરાતો ભાષામાં લખાયેલાં સ્તવનો અને પદો મળે છે. ડુંહું શાસ્ત્રજ્ઞાન અને જૈન-સિદ્ધાંત વિશેની માર્મિક સમ-જને કારણે એમનાં સ્તવનો જૈનસમાજમાં સારો એવો આદર પામ્યાં છે, જ્યારે પદોમાં વિરહી ભક્ત કે અલ્પજ્ઞોનાં નાદ જગાવતાં મર્મો સંતનું દર્શન થાય છે. યોગ અને અધ્યાત્મમાં ડુંહાણનો ગહન સ્પર્શ કરાવતાં આનંદઘનજીનાં પદો આમજનતામાં ધૂન જાગીતા છે.

સ્તવનો અને પદો ઉપરાંત શ્રીઆનંદઘનજીએ સંસ્કૃત ભાષામાં રચેલું એક સ્તવન મઠી આવે છે. આ 'સિદ્ધચતુર્વિંશતિકા' સ્તવનનો ડુંહોને આંખે વઢગે તેવી વિશેષતા એ એની અનુ-પ્રાસ પ્રધાનતા છે. આનો રચિયતા સતત પ્રાસાનુપ્રાસ મેલવે છે અને એ દ્વારા સિદ્ધ પુસ્ત્રોમાં શોનો શોનો અભાવ હોય છે, તે દર્શાવે છે. ક્યારેક પ્રાસનો પ્રધાનતાને કારણે રચના બિન-જરૂરી લાંબી, કઠંગી અથવા તો અર્થના મેલ વગરની લાગે છે.

આ સ્તવન પર શ્રી શંકરાચાર્યરચિત નિર્વાણદશક (૧૦૫લોક) અને નિર્વાણષટ્ક (૬-૫લોક) ની 'છાયા જોડે શકાય છે. એ બંને વેદાંત સ્તોત્રના શબ્દોનો પ્રમાણ આ 'સિદ્ધચતુર્વિ-શતિકા'માં ઠેર ઠેર દેખાય છે. પરંતુ એ નોંધવું જોઈએ કે 'નિર્વાણદશક' અને 'નિર્વાણષટ્ક' એ બંને રચનાઓ પ્રૌઢ લાગે છે અને વેદાંતનું સ્પષ્ટ અને આબેહુલ પ્રતિબિંબ સ્ત્રીલે છે. જ્યારે 'સિદ્ધચતુર્વિંશતિકા' એ પેલી બંને કૃતિઓ કરતાં નવઠી રચના લાગે છે. સંપ્રદાયની દૃષ્ટિએ આ રચનામાં વેદાંતના સિદ્ધાંતનું સીધેસીધું પ્રતિબિંબ સ્ત્રીલું યોગ્ય લાગ્યું નહિ હોય.

'સિદ્ધચતુર્વિંશતિકા' ની હસ્તપ્રત શ્રી લાલભાઈ દલપતભાઈ ભારતીય સંસ્કૃતિ શિક્ષામન્દિર ના શ્રીપુણ્યવિજયશ્લી સંગ્રહમાંથી પ્રાપ્ત થઈ છે. એનો પ્રત ક્રમીક ૧૩૯૯૬।૨ છે. પ્રતની સ્થિતિ શ્રેષ્ઠ છે અને એનો લેખન સંવત ૧૭૧૮ છે. આ પ્રતના પાંચમા પત્ર પર ૨૫ પદ ધરાવતું આનંદઘન રચિત સંસ્કૃત સ્તવન મળે છે. પરંતુ આ 'સિદ્ધચતુર્વિંશતિકા' લખનાર લહિયો સંસ્કૃત ભાષા પર જરૂરી કાબુ ધરાવતો ન હોવાથી એને ઠેર ઠેર ભૂલો કરી છે. અહીં મૂલ સ્તવનમાં એ ભૂલો સુધારવાનો પ્રયત્ન કર્યો છે પણ તેમાં પૂરી સફળતા મળી છે એમ નથી. એનો અશુદ્ધ પાઠ ટિપ્પણ તરીકે આપ્યો છે. શક્ય તેટલાં પદોનો ગુજરાતી અનુવાદ પણ આપ્યો છે.

સિદ્ધચતુર્વિંશતિકા

||દર્શ|| પ્રગમ્ય સ્ફુરત્-સ્વર્ણશૈલપ્રભાવં પ્રમાપૂર્ણકૃતધ્વાન્તભાવમ્ ।

યુગદોશ્વરં લઘ્વવિશ્વસ્વરૂપં સ્તુતે કિષ્કિનાહં સુસિદ્ધસ્વરૂપમ્ ॥૧॥

ન પાણર્ન પાદો ન મૌલિર્ન વક્ત્રં ન વક્ષો ન શ્રોત્રે ન કર્ણો ન કણઠઃ ।

ન ચાયુર્ન પાયુર્ન કાયઃ કવાયો ભજે તં પ્રસિદ્ધં સદા શુદ્ધસિદ્ધમ્ ॥૨॥

ન લેદો ન વેદો ન સેકઃ પ્રવેગો ન કુન્દં ન તુન્દં ન બાહુર્ન ચોરુઃ ।

ન જંઘે ન પાર્શ્વે ન ચાંસૌ ન માંસં ભજે તં પ્રસિદ્ધં સદા શુદ્ધસિદ્ધમ્ ॥૩॥

૧ કિચીતાહ ૨ ૦૫ઘં ૩ વક્ત્રે ૪ ૦૫ઘં ૫ ૦૫ઘ ૬ ચાંસો ૭ ૦ર્ન ૮ ૦૫ઘં
૯ ૦૫ઘં ૧૦ ૦૫ઘં (આ રીતે મૂલમાં ઘે 'દ્' ને બદલે 'ધ' છે તે સમજી લેવું)

न रोषो न दोषो न शोषो न पोषो न रागो न यागो^{११} न तागो न चामः ।
 न यानं न पानं न दानं न लाभो^{१२} भजे तं प्रसिद्धं सदा शुद्धसिद्धम् ॥४॥
 न यन्त्रं न तन्त्रं न मन्त्रं कलत्रं न मित्रं न चित्रं न वखं न शखम् ।
 न पात्रं न नात्रं न यात्रा न मात्रा भजे तं प्रसिद्धं सदा शुद्धसिद्धम् ॥५॥
 न सापो न शापो न जापो न लापो न पापं न पुण्यं न गुण्यं हिरण्यम् ।
 न कालः करालो न भालं विशालं भजे तं प्रसिद्धं सदा शुद्धसिद्धम् ॥६॥
 अनङ्गो न रङ्गो न भङ्गो न चङ्गो न चङ्स्तुरङ्गः कुरङ्गो विहङ्गः ।
 न शाणिर्न वाणी न वेणिर्न वेणो भजे तं प्रसिद्धं सदा शुद्धसिद्धम् ॥७॥
 न ऋद्धिर्न वृद्धिर्न हानिर्न स्वानो न केशो न वेशो^{१३} न नाशो न पाशः^{१४} ।
 न नाभिः^{१५} स^{१६} नाभिर्न सारंगनाभिर्भजे^{१७} तं प्रसिद्धं सदा शुद्धसिद्धम् ॥८॥
 न हास्यं न लास्यं न भास्यं न दास्यं न भीतिर्न रीतिर्न गीतिर्न हीतिः^{१८} ।
 न भोगो न रागो वियोगः^{१९} प्रयोगो भजे तं प्रसिद्धं सदा शुद्धसिद्धम् ॥९॥
 न लोभः ससंभो न दम्भो न चाम्भो^{२०} न मोहो न रोहो न दोहो^{२१} न वोहः^{२२} ।
 अपायाः सहाया न माया न काया भजे तं प्रसिद्धं सदा शुद्धसिद्धम् ॥१०॥
 न माला न शाला न दोला न लोला न पीतो न भ्राता न माता पिता न^{२३} ।
 न शम्यातिचर्या न पद्या न पद्मं भजे तं प्रसिद्धं सदा शुद्धसिद्धम् ॥११॥
 न सैन्यं न दैन्यं न हारः^{२४} प्रहारो न सूत्रं न मूत्रं न जग्धिः^{२५} पुरीषम् ।
 न रक्तं न भक्तं न घर्मो^{२६} न नक्तं भजे तं प्रसिद्धं सदा शुद्धसिद्धम् ॥१२॥
 न नागो न हि^{२७} चन्दनाद्यङ्गरागो^{२८} न कामो न कस्मिंश्चनापि प्रणामः ।
 न मादो न बादो न सादः प्रसादो भजे तं प्रसिद्धं सदा शुद्धसिद्धम् ॥१३॥
 न वैलापवेला^{२९} न खेला न^{३०} हेला न फेला न वेला विपत्तिर्न पत्तिः ।
 न दन्ता^{३१} न यन्ता रथा नो^{३२} न दन्तो भजे तं प्रसिद्धं सदा शुद्धसिद्धम् ॥ १४ ॥
 न कूपो न भूपो न यूपो न रूपो न सर्पो न दर्पः प्रवीणा न वीणा ।
 न शूलं न तूलं न मूलं न पूलं भजे तं प्रसिद्धं सदा शुद्धसिद्धम् ॥१५॥
 न निद्रा न मुद्रा^{३३} न पुत्रो न पौत्रो न बन्धुर्न शत्रुर्न सारिर्न मारी ।
 कफार्तिर्न वातो न पित्तं^{३४} न वित्तं^{३५} भजे तं प्रसिद्धं सदा शुद्धसिद्धम् ॥१६॥

११ योगो १२ लाभं १३ देशो १४ पाशः १५ नाभीः १६ ऋभिः भजे १८ हीतो
 १९ वियोग २० चामो २१ दोहो २२ लोहः २३ न पिता २४ हारं २५ जग्धी २६
 घस्तो २७ महि २८ षण् २९ षण् ३० च ३१ दंता (एवी रीते अन्यत्र षण्
 अनुनासिकने बदले अतुस्मार) ३२ रथाता ३३ मुद्रा ३४ वित्तं ३५ चित्तं

न कण्ठी न पोठी न यष्टिर्न मुष्टिर्न वंशो न दंशो न गण्डः प्रगण्डः ।
 न मेषो न वेधो न सूर्ये न कूर्पे भजे तं प्रसिद्धं सदा शुद्धसिद्धम् ॥१७॥
 मृषा नो^{३६} तृषा नो बुभुक्षा न शिष्या न विघ्नोत्सवामी न दण्डः प्रचण्डः ।
 न चूडा^{३७} न चूडामणिर्नैव पीडा भजे तं प्रसिद्धं सदा शुद्धसिद्धम् ॥१८॥
 न शीतो न पीतो न तिक्तो^{३८} कटुर्नो कषायो न चाम्लो न तिग्मः^{३९} ।
 मृदुर्न कठोरो न रोगो न गुल्मः श्रिये श्रीजिनेन्द्रो नतेन्द्रो जितेन्द्रः^{४०} ॥१९॥
 न दुर्गन्धको नो सुगन्धिर्न कृष्णो न नीलः सलीलो न बभ्रुर्न दध्नः ।
 न दीर्घो न ह्रस्वो न पीनो न दीनः श्रिये श्रीजिनेन्द्रो नतेन्द्रो जितेन्द्रः^{४१} ॥२०॥
 न तुङ्गो न नीचो न कुब्जो विशालो न सान्द्रो^{४२} न मन्दो न जीर्णो नवनः ।
 न दूरं सनीडो न पूर्णो न चान्त्यः श्रिये श्रीजिनेन्द्रो नतेन्द्रो जितेन्द्रः^{४३} ॥२१॥
 न मत्तः प्रमत्तिर्न लोलो न गोलो न सव्योऽपसव्यो^{४४} न गुप्तः^{४५} प्रकाशः ।
 ऋजुर्नो न वक्रो न वृद्धो न बालः श्रिये श्रीजिनेन्द्रो नतेन्द्रो जितेन्द्रः^{४६} ॥२२॥
^{४७} बाह्याऽबाह्यकर्मसंबन्धतोऽमा^{४८} भावा^{४९} जीवेऽनेकशः^{५०} संभवन्ति ।
 कर्माभावात्तन्निषेधेन^{५१} सिद्धे रम्यं किञ्चिदुक्तं सतत्त्वम् ॥२३॥
 वीर्यस्योष्णकर्मणो दर्शनस्य ज्ञानस्योष्चैर्नित्यमान्यं तमेव ।
 व्यक्तोभूतं कर्मणो^{५२} विप्रयोगाद्धते^{५३} यस्तं^{५४} सिद्धमीडे प्रशस्तम् ॥२४॥
 इति किमपि च^{५५} तत्स्वरूपः तसः प्रगटनभङ्ग्या निवेशितः^{५६} सिद्धः^{५७} ।
 आनन्दघनोदयरान्तेजसा प्रभवतु ज्ञानमयो हितः^{५८} सुसिद्धः^{५९} ॥२५॥
 ए वृत्त वर्ज्यं छे ।

। इति सिद्धचतुर्विंशतिका संपूर्णमिता^{६०} श्रीआनन्दघनकृता^{६१} ।

सिद्धचतुर्विंशतिका (सिद्धचोवीशी)

(घणे स्थले पाठ भ्रष्ट छे. वळी अनुपासना अतिरेकने लीये घणा श्लाकोनो अर्थ वैशिष्ट्य विमानो के असंगत पण छे. शक्य तेडलां पद्योनो अनुवाद नीचे आप्यो छेः)

१. मेरु पर्वत जेवा स्फुरता प्रभाववाळा, तेजना पूरथो अंधकारना अस्तित्वने दूर करनार, जेमणे विश्वस्वरूप मेळव्युं छे तेवा युगारंभना प्रसु (आदीश्वर)ने नमाने हुं सुसिद्धना स्वरूपनी काईकं स्तुति करं छुं.

३६ मृषानो ३७ चूडा ३८ तीक्तो ३९ तीग्मः ४० जितेन्द्रः

४१ जितेन्द्रः ४२ सान्द्रो ४३ जितेन्द्रः ४४ सव्योपसव्यो ४५ गुप्त ४६ जितेन्द्रः ४७

अ०बाह्याः ४८ ०धि० ४९ भावां ५० जीवेनेकशः ५१ तन्निषेधेन ५२ कर्मणा ५३

विप्रयोगा धत्ते ५४ अस्तं ५५ न ५६ ०सि० ५७ पळीनी पंक्तिमा ५८ ०हित०

५९ ०सुसिद्धः ६० ०मी० ६१ ०कृतः

२. [जिने] हाथ नथी, पग नथी, मस्तक नथी, मुख नथी, छाती नथी, बे कान नथी, बे कर्ण नथी, कंठ नथी, आयुष्य नथी, गुदा नथी, काया के कषाय नथी तेवा प्रसिद्ध, सदा शुद्ध एवा सिद्धने भउं छुं.

३. [जिने] खेद नथी, वेद नथी, स्नान (?) नथी, प्रकृष्ट वेग नथी, कुन्द (?) नथी, फांद नथी, बाहु नथी के नथी सायळ, जंघा नथी, पडखां नथी, खभा नथी, मांस नथी ते प्रसिद्ध, सदा शुद्ध एवा सिद्धने भउं छुं.

४. [जिने] रोष नथी, होष नथी शोष (सुकावापणुं) नथी, पुष्टि नथी, राग नथी, याग (यज्ञ) नथी, ताग नथी, पाप नथी, वाहन नथी, पीवापणुं नथी, दान नथी, लाभ नथी ते...

५. [जिने] यंत्र नथी, तंत्र नथी, मन्त्र के पत्नी नथी, मित्र नथी, चित्र नथी, वस्त्र नथी, शस्त्र नथी, पात्र नथी, नात्र (?) नथी, यात्रा नथी, मात्रा नथी ते.....

६. [जिने] ताप नथी, शप नथी, जाप नथी, बोजवापणुं नथी, पाप नथी, पुण्य नथी, गुण्य (?) नथी, सोनुं नथी, कराल काळ नथी, विशाळ कपाळ नथी ते...

७. [जिने] अंग नथी, रंग नथी, मांगवापणुं नथी, चंग (?) नथी, सुन्दर (?) घोडो नथी, हरण (के) पंखी [नथी], शण (धार काढवानो पथ्थर?) नथी, वाणी नथी, वेणि नथी, केशपाश नथी ते...

८. [जिने] ऋद्धि नथी, वृद्धि नथी, हानि नथी, खाणी (?) नथी, बाळ नथी, वैष नथी, नाश नथी, पाश नथी, नाभि नथी.....?.....ते.....

९. [जिने] हास्य नथी, लास्य (नृत्य) नथी, भास्य (?) नथी, दास्यणुं नथी, भय नथी, शैली नथी, गीत नथी, हांति (?) नथी, भोग नथी, राग नथी, वियोग नथी, प्रयोग नथी, ते...

१० [जिने] लोभ नथी, ...? दंभ नथी, जळ (?) नथी, मोह नथी, चडवापणुं नथी, द्रोह नथी के ऊह (तर्कवितर्क) नथी, नाश [के] सहायको नथी, माया नथी, काया नथी ते...

११. [जिने] माळा नथी, ओरडो नथी, हिंडोळो नथी, लौला (?) नथी, पीत (?) नथी, भाई नथी, माता नथी, पिता नथी, शय्या नथी, अति चर्या (फरवानु) नथी, लक्ष्मी नथी, कमळ नथी ते...

१२. [जिने] सैन्य नथी, दैन्य नथी, हार नथी, प्रहार नथी, सूत्र नथी, मूत्र नथी, खावापणुं नथी, विष्टा नथी, लोही नथी, भक्त (भात के भातुं) नथी, गरमी नथी, रात्री नथी ते...

१३. [जिने] नाग (हाथो ?) नथी, चंदन बगेरे अंगलेवन नथी, काम नथी, कोईने प्रणाम (करवापणुं) नथी, मद नथी, वाद नथी, बेसाज्जापणुं नथी, प्रसन्नता नथी ते.....

१४. [जिने] वेळा-कवेळा नथी, क्रीडा नथी, लीला नथी, (खाता बघेळुं) एठुं अन्न नथी, वेला (?) नथी, विपत्ति नथी, पत्ति (पगपाळो सैनिक?) नथी, दांत नथी, सारथि नथी, रथो नथी, दन्त (?) नथी ते....

१५. [जिने] कूत्रो नथी, राजा नथी, यूय (= यज्ञ पशुने बांधवानो थांभलो) नथी, रूप: (?) नथी, साप नथी, अभिमान नथी, प्रतीण बीणा नथी, शूल नथी, रू नथी, मूळ नथी, पूळो नथी ते...

१६. [जिने] निद्रा नथी, मुद्रा (?) नथी, पुत्र नथी, बंधु नथी, शत्रु नथी, सारि (शतरंजने पासो ?) नथी, रोगचालो (?) नथी, कफनी पीडा नथी, वायु नथी, वित्त नथी ते.....

૧૭. [જિને] કંઠી નથી, પીઠી (પોઠિકા=વેટક?) નથી, લાકડી નથી, મૂઠી નથી, વંશ નથી, દેશ નથી, ગાલ નથી, પ્રગણ (શાગીથી સ્વમા પુષ્કોતો ઝાહુ) નથી, મેવ (પેડું) નથી, વેપ નથી, સૂપડું નથી, કૂર્પ (અર્ધાંશો વચ્ચેનો ભાગ) નથી તે.....

૧૮. [જિને] જટાણું નથી, તરસ નથી, મૂલ નથી, શિષ્યો નથી, વિષ્ણુ કે ઉપસવ (?) નથી, પ્રચંડ દંડ નથી, ચોટલી નથી, મસ્તકમણિ નથી, પીઢા ય નથી તે...

૧૯. [જિ] ઠંડો નથી, પાંઠો નથી, લોલો નથી, કડવો નથી, તૂટે નથી, લાટો નથી, તીક્ષ્ણ નથી, મૃદુ નથી, કઠોર નથી, રોગ (?) નથી, ગુધમ (ગાંઠ) નથી, જેને ઇન્દ્ર નમ્યો છે તેવા તથા ઇન્દ્રિયોને જીતનાર શ્રી જિનેન્દ્ર લક્ષ્મી માટે હો.

૨૦. [જિ] દુર્ગંધવાળો નથી, સુગંધો નથી, કાઢા નથી, નીલો નથી, લોચાવાળો નથી, પિંગલો નથી, નાનો નથી, લાંબો નથી, ટૂંકો નથી, જાડો નથી, દીન નથી, જેને ઇન્દ્ર નમ્યો છે, જેને ઇન્દ્રિયો જીતી છે તે શ્રી જિનેન્દ્ર લક્ષ્મી માટે હો.

૨૧. નહિ ઊંચો, નહિ નીચો, નહિ કૂચડો, ન વિશાલ, ન મીનો, નહિ ધીમો, નહિ જૂનો, નહિ નવો, ન દૂર, ન નીચો ('સનીહોને' બદલે 'ન નીચો' પાઠ કરીએ તો), ન પૂર્ણ, ન છેડે રહેલો, જેને ઇન્દ્ર નમ્યો છે તેવો..... (આગલ મુજબ)

૨૨. નહિ પ્રત્ત, નહિ પ્રમત્ત, ન ચંચલ, ન મોલ, ન ડાલો [કે] જપગો, ન છૂપો [કે] પ્રગટ, ન સીધો, ન વાંકો, ન ઘરડો, ન ઝાલ.....

૨૩. બાહ્ય અને આંતરિક કર્મના સંબંધથી તે (=ઉપર કહેલી) વસ્તુઓ જીવ વિષે અનેક પ્રકારે સંભવે છે. કર્મના અભાવથી તે (વસ્તુઓ)ના નિષેધને લીધે [થયેલા] સિદ્ધ અંગે તત્ત્વ-વાલુ કોઈક રમણીય અને નમવા લાયક કહ્યું છે.

૨૪. જે કર્મના લગવાને કારણે વીર્યના, પ્રગટ થતા આનંદના, દર્શનના [અને] જ્ઞાનના વ્યક્ત થતા નિત્ય એવા ઉચ્ચ આનન્દ્ય (ત્રીજા ચરગમાં 'નિત્યમાન્ય તમેવ' ને સ્થાને 'નિત્યમાનસ્તમેવ' પાઠ લેતાં) ને ધારણ કરે છે તે પ્રશંસા પામેલા સિદ્ધને પૂજું છું.

૨૫. આમ કોઈક અપૂર્વ અને સત્ સ્વરૂપ ('તત્સ્વરૂપ:' ને બદલે 'સત્સ્વરૂપ:' પાઠ લેતાં), તપ્ત (?), પ્રગટનો અંગીથી મોટાપાયેલા (?) જ્ઞાનમય, હિનકારક અને સારી સિદ્ધિવાળા સિદ્ધ આનંદ-બનના ઉદયના શ્રેષ્ઠ તેજથી (?) પ્રભાવવાનું બની રહ્યું.

આ [છેલ્લું] પદ્ય (વૃત્ત) રદ કરવા જેવું છે.

આમ આનન્દધને રચેલી સિદ્ધો વિશેની ચોવીસી પૂરી થઈ.

गजरथंभ (हस्तिरोगचिकित्सा)

संपादक-लक्ष्मणभाई भोजक

[प्रति परिचय : लालभाई दलरतभाई विद्यामन्दिर रजी०११७ (सूची०४५५१) । कुल पत्र १४ । चित्रपत्र १० । चित्रसंख्या ११ । ले० सं० १७४७ । गुटकाना बूटक पत्रो छे-पत्रांक नथी, नवो पत्रांक १ थी १४ कर्यो छे परंतु वचमांयी केडलां पत्रो गयां छे ते नकी करी शकय तेम नथी । पत्र १३ मुं अर्धुं फाटेछुं छे तथा ग्रंथ अपूर्ण छे । आनंद कृत कोकसार संपूर्ण थया पछी गजरथंभ प्रारंभ थाय छे ।

“इति श्री कोकसार सासत्र रसिक संपूर्ण समपता संवत् १७४७ माह सुद-१ मंगलवार पौषी लिखतं गुसाई दयालमिर पठनारथे आतमा ॥ शुभं भवतु ॥१॥”]

F. 1 । सीधि श्रीगणेशाय नमः ।

। अथ गजरथंभ लिख्यते ।

अथ सीतजुर कीम जानीजे तेनी कसी पारीष्या । उंघे अर कांपे तेहनो विचार ।

। दुहा ।

कांपे उंघे सीतज्वर अर रोमत्र ऊभा होय ।

दंतज धवला कुंमस्थ मोटा एहवह नार करो मति कोय ॥

ओषध लिषतं । कांकनबेलो पंचांग सेर १ । गुलवेडरस सेर सबा १ । अर भोरीगंतीके पात बच सौंचल सो.....

F. 2 रा केस गेंडारो पग गुन्नीरो लुघडो पानो माहे कोकेकडो गंधक एतना बानाकी धुनी दीजे भलो होय सही ।

अथ मरीचजुर हाथीने आवेतो होय तनीरी ओषध—

उंघो होई रहे पाषे परे आधी लीद आधो पानी अपच होय दम धनी करे तब मरीचजुर जानजे । तनीरी ओषध । मोरच पे०७ । मेथी पे०७ । करायतो पे०७ । सनकाफू पे०७ । ऊना पानीमे लोयो कर दीजे दिन ७ । भडो होय ।

अनी ताव थकी हाथीरा दांत फाटे जाय । अनी रोग थकी फेफरो बध । अनी [रोग] थकी कान बहर ऊपजे । अनी [रोग] थकी आंखे पडल पडे । अनी रोग थकी बाय ऊपजे । हाथो कधो मदेने आवतो होये तो मद कांधे मारतो होय अर हाथो जुवान होय तनीरो जतन करावजे नहीं तो हाथीने मरन ऊपजे । अनी रोग थकी पित्तविकार ऊपजे । अनीरोग थकी हाथीरा नख फाटे पांरां । अनी रोग थकी घुजनवाय ऊपजे । एरंडी तेल से०५ । कुरंजतेल पे०५ । नीस-खापरो

तेल पे०५ । केवचरा फूल पे० ५ । मीदापातीको रस पे०५ । मोथ पे०५ । कलालको रस पे०५ । कीरायतो पे०५ । दहीसु खवावजे पे० ५। सर्व रोग जाय दीन २०। भलो होय।

हाथीरा नखा पगाका तपत होय आंखे तपत होय काळे तपत होय तनीरी ओषद । दहो, जीरो, बोराली, दाडमरा कुल्या, तीजारो , जायरी कुपल, नागर-वेडरा पान ए ओषद समभाग लीजे, लोयो करेने दीन प्रत दीजे दीन ७ पर्ईसा २रे माजने दीजे, एकसो चोबीस १२४ लोया दोजे, भलो होय ।

हाथीरे कर्नमूल होये तनीरी ओषद । सीवलीगी १४० भांगरो पे०३। काळो धतुरारो रस माहे खवावजे प्रभाते मदफूल माहे गोली बांधजे गोली दीजे दीन २१।

हाथीरी धारन विध । कल्हाररी कुचो दोजे वजन पै०१० ती(दा)न एकसो साठ भलो होय १६०।

हाथीरी आंखां बाय छाई होय तनीरी ओषद । सोवनफूली जायरा फूल थाहरा फूल पोयावासीको फूल काचो साखाहोलीरा फूल पान नागरबेलका गोठी एरंडरा पान सर्परी कांचडी स्वयों बासी अमोसु अंजन कीजे हाथीरी बाय जाय बार २३३।

F. 3 हाथीहे सीधजुर आवे तनीरी ओषद । धतुराका फूल पे०५। कचनाररा फूल पे०५। अगध्यारा फूल पे०५। करनीका फूल पे०५ । आवलरा फूल पे०५। मोथ पे०५। मीढायती पे०५। काशीकंधार पे०५। बायकुभा पे०१। पीपलामूल पे०५। ए ओषद सर्व एखटा करे ने नेगउडरा रससुं लोयो कर दीजे प्रमान पे०३ दीजे दीन २१, समाध होय ।

हाथीरी आंखमाहे फूलो पयो होय तनीरी ओषद । गधडारो दांत स्वयों संष ईतरी ओखद घस बासी धुकसु आंख आजजे, दीन २१ समाध होय ।

हाथीरा दांत वधता न होय तनीरी ओषद । अरडुसो नेगड धमासो धाव-डीफूल कुंमाररो पाठो रायसेनका पान वेगन नीबरा पान बकाईतरा पान जायरा पान कचनाररा पान पाणी माहेकी कांजो सरसु अलस ईतरी ओषदरी पीड बांधजे, दीन २२७ मे दांत बधे ।

हाथीरी आंखे पडल परे तनीरी ओषद । सुरमो हलद कायकल चीनी कपुर ईलायचो बाबची मोरी स्वयों ए ओषद जाबेल तेल माहे अंजन कीजे, दीन १४ समाध होय ।

सं. ११

हाथीहे रेच होय तनीरी ओषद । अरडुसो सेर १ कोदरा सेर २ मुडीक-
लाळ सेर १ कबलसोपरी पे० ५ भेडा करेन दहीसु दीजे, दीवस २१ समाध होय ।

हाथीहे फेर भाषे तनीरी ओषद । भमरीकी गार पे० ५ अलसका फूल पे० ५
कमालारा बीज पे० २ जोका आटा माहे लोयो दीजे प्रमान पे० ४ भर दीजे, दीन
२१ समाध होय ।

हाथीहे जहरबाज भेडा होय तनीरी ओषद । स्यालरो माथो ऊटरो माथा
घतुराका बीज कर तेल काढजे गोरघमुडी—

F.4 तेल काढजे मीढासोमी सोमलखर जवखर कणयेधावाभनी मधु (१)
सर्व ओषदको तेल काढजे सोहागी माहे स्ववावजे दीन २१, प्रमान पे० २ भर
दीजे, समाध होय ।

हाथीने अदभुतजुर कीम जानजे । ईद्रिने विषे तपत अधीकार होय अग्न
स्वरूप मुत्र पडे ने छेर घणो पन थोरो थोरो मुत्रे पन प्रान जाय एवो मुत्र ज्वाला
तपत होय ते अदभुतजुर जानोजे । मुत्रता पग आगला पाळला धुजे आंखे पाणी
घणो जरे ते अदभुतजुर कहीजे । तेहनो विचार ओषद । श्लोक—

अदभुता प्वरा प्रजलंते मध्ये मूलं लोळीछेरतं

अंजरतां अजर ईद्रि अग्नि उरुउरंतस्यहे ॥

हाथीरा दात पारवारी विष धुनी । सोमलखर संखयोखर सुरनखर सोचल-
खर सोधोखर सीवळीगीरो रस बीजाबोळ काथो गायका मुत्रसु लगावजे दीन २१
दात परे ।

हाथीहे नजर डाकन तनीरी धुनी । भडसुराकी विद्या तनीरी धुनी दीजे
दीन ३, समाध होय ।

हाथोकी ईद्रि सोजो चढे तनीरी ओषद धुनी दीजे । गायका सीगरी जड
तनोकी धुनी दीजे दीन ३, समाध होये । ईद्रिहे धुनी दीजे सोजोउतरे ।

हाथीहे पगे डोरू होय तनीरी ओषद । सींदुर मीरच सहत सुलगावजे
दीन २१, भलो होय । हाथीरी धारना सुखरी तनीरी ओषद । कडवारा पान सेर
१ नासरी लाळ सेर १ मोथ सेर १ दहीमाहे दीजे, प्रमान पे० ५, दीवस ८,
समाध होय ।

हाथीरे माथे तपत होय तनीरी ओषद । एरंडीरा पान सेर १ बडबेला सेर १
बक्यायनरा पान सेर १ पानी बासोसु पेट दीजे, पे० ३ दीजे, दीन २१ तपत जाय ।

हाथी ने डाकन साकन नजर तनीरी ओषद धुनी । घोडारा नख कुतराको माथो नरमाथारा हाड सर्व भेडा करेन धुनी दीजे, भलो होय ।

हाथीहे अनिरोग थकी....

F.5 १ मोथ पे० १० घतुरका पान सेर १ फुलदारु सेर २ तनीमे दीजे, प्रमान पे० ४ दोजे, दीन २१ समाध होय ।

हाथीहे ऊनाळे दही भात दीजे, प्रमान सेर ५, दीन प्रत दीजे सोतलाई होय ।

हाथीरा पेट माहे तपत होय तनीरी ओषद । मीथ्रो सेर १ बीराली सेर १ सहत सेर १ आळ मधे दोजे, प्रमान पे० १० भर दोजे दीन ७, समाध होय ।

हाथीने अनिरोग थकी काळे तपतनो अधिकार घणो होय तनीरी ओषदरो लेपन । बीराली से० १ डोडा पे० १० तीजाराका पानीसुं लेपन कीजे काळे दीन ७, समाध होय ।

हाथीरे कुंभस्थल अनिरोग थकी तपत होय तनीरी ओषद लेपन । गु(कु?) वारको पाठो पे० ५ कलीचुनो बिगर बुझायो पे० ५ गायका मुत्रसु लेपन करीजे दीन ७, समाध होय ।

हाथीहे अनिरोग थकी मृगी उपजे तनीरी ओषद । पानी माहलो काचबो पानी माहलो केकडो ढाढारा सीमवरी जड भेला करीने राघ खवावजे बकायनरा पानरी कुचो मध्ये दीजे दीन ७, भलो होय, मृगी जाय ।

हाथीने झोलाकी ओषद । मीरी पे० ५ बीसखापरो पे० ५ हीगळ पे० ३ मीढासीगी टं० २ दुध मन १ राघजे अग्न पोहोर ४ सर्व ओषद भेली बांटकर प्रमान पे० ३ भर जोका आटा माहे दीजे दीन २१ झोलो जाय ।

हाथीने अनिरोग थकी देही फाटे ने रगत नीकळे तनीरी ओषद लेपन कीजे । फीटकडो पे० ५ कायफल पे० ५ बीसखापरो पे० ५ नीबरी नीबोलीको तेल सेर १ सीसमकी लाकडीरा तेल पे० ५ चोपडजे लेपन कीजे तो भलो होय ।

हाथीहे अनिरोग थकी ईद्रीं फाटे जाय तनीरी ओषद । जरसरा बाल कागळारी पांख स्यालरा लौडा हरणरा लौडा पानी ऊनासु लेपन कीजे दीन ७, समाध होय ।

हाथीहे रगतास जुर राग होये ते कीम जानीजे । काळे रगत पडे कपि ते रगतास जुर कहीजे तनीरी ओषद । श्लोक-

रगतस्थहंकंपतोयंते गजान्त्रीचलं प्राणं

व्यजुगतहंते ओषदं तेन्त्रीपतकतीवहं ॥१॥ (?)

ते बचनकने प्रात सायवन (?) राखीजे । आंबकी गुटली सेर १ मुडो सेर १ बाबची पाव ३ सोहागी टं०६ बच सेर अरध १० गीळोय सेर १ सुठ सतवा पे०१० कबळखोपरी पे०५ जेटोमध्य पाव १ क्रमालो पे०५ ए ओषद सर्व बाटेन वासी पानीसुं लोयो दीजे प्रमान पे०५ भर दीजे दोन ७, समाध होय ।

हाथीरा कान पाळे सोजो होय तनीरी ओषद । क्रमालो पितपापडो पानी मेळा बाफेन कान पाळे लगावजे अर बांधजे दोन ७, सोजो उतरे ।

हाथीरा दांत स्नाज करे तनीरी ओषद । मीररच मुसलो गायरा माखनसुं दांत चोपडजे दोन ७, भलो होय ।

हाथीरी सुंडे सोजो होय तनीरी ओषद । राल पितपापडो नगद बाबची अलसरा फूल करीयता घतुरका पान सर्व ओषद मेळी करेन पानीसुं लगाव बांधने दोन ७, समाध होय ।

हाथीरा दांत पोहोळा परे

F.6. तनीरी ओषद । अर रसी बहे तनीरी ओषद । कंटाळी थुहररा पान कुचला ए ओषद बाफे बांधजे दोन ७ आडो मेन लगावजे, समाध होय ।

हाथीरो दांत दुस्र देतो होय तनी पारवाकी विध । सोमळखार सोचलखार साबु अहमदावादी जुनो साजी मुरगारी विठ बोजाबोळ आधीझाडाकी राख ए ओषद सर्व बाटेन पानीमे दात पोहोळो होय ते माहे भरजे दोन २१ दात परे, समाध होय ।

हाथीरी काळ पाळलीयाडी सोजो होय तनीरी ओषद । भीलावोसनरा फूल पीपळरी कांसी घतुराको रस सोवनफूली ए ओषद सर्व वासी पानीसुं लगावीजे दोन २१ समाध होय । हाथीरो कपोळ मुजे तनीरी ओषद । कुमाईरो पान सेर २ काळो भागरो सेर १ जुनो आफु टं० ४ अरडुसो सेर १ काळी कंधार सेर १ नेगडपान तथा बाज सेर १ इतरा ओषद बाट पोटली कर सेकजे, आधी ओषद वासी पानी चवका लोया कर दीजे प्रमान पे. ५ भर पेट दीजे दोन २१, समाध होय ।

हाथीरे कोंठे सोजो होय तनीरी ओषद । घाहडीरा फूल सेर १ किंदुरी सेर १ पीतपापडो सेर १ सतवासुठ सेर १ जामुसका फूल सेर १ ए ओषद बाटेन आवळा का पानीसुं खवावजे प्रमान पे० ५ घानकी कूची मध्ये दीजे दोन २१, भलो होय ।

हाथीरी बीभ सुजी होये तनीरी ओषद । अलसरो तेल बडरो दुध ऊजलो मेन अगनरा तपसु लगावजी दीन २१, समाध होय ।

हाथीहे विषाध जुर होय

F.7. ते कीभ जानीजे । आंख नीली परे पग उभरे बहे चुरक चुरक मुत्रे तनीरी ओषद । खील नीकठे नख निला पडे कानरे विषे सोजे थाय प्रसेवो अधिक आवे तनीरी ओषद । क्रमालो सेर १ कनेर पान सेर १ उबररी छाल सेर १ संघ द्राव टं० ४ बालबीली सेर १ समुद्रफेण टं० ६ कांदरो बीज पे० ५ मोथ पे० ५ घोडाबच पे० ५ सतवासुंठ पे० २० ऊटकटालो सेर १ कपुर टं० ४ मार्यो तांबो टं० ४ नीबखार टं० ४ सहत पे० ५ कंटासेली पे० १० संखाडोली पे० १० ईरडोली पे० ५ नीबकी नीबोली पे० १० बकायनका फूड पे० ५ गीलोय सेर १ बडवेडा सेर १ ए ओषद सगलीरी पोटली बांधेने नेगडरा पानी माहो उकाळजे ते पानी सुकावजे मेथी सेर २ धतुराका बीज पे० ३ सर्ब भेडा करेने महदीरा पानीसु दीजे, प्रमान पे० ३ भर दीजे दीन २१, समाध होय विषाध जुर जाय ।

हाथीहे ठंडो पारजे तनीरी ओषद । कंटाली थुहरो दुध टं० ३ ईरडोलीरो तेल टं० ३ ओषद भेडी करने ठंडा चोखा माहे दीजे दीन ३ मद उतरे जाय ।

हाथीकी आंखे बामनी होय तनीरी ओषद । जुनो रू इरनरी लीडो ऊदरारी लीडो बागुलकी बीठ बाटेन वासी थुकसुं आंखे आजजे दीन २१ समाध होय ।

हाथीरी सुड माहे लोही परे तनीरी ओषद । छोकनी पे० १० कांगसी सेर १ कंकोडी जड पे० ५ बाघनको दुध टं. १, टं ३ चवका आटा माहे लोयो कर दीजे दीन ३ समाध होय ।

ए हाथीनी जात मृधा कहीजे ते मृधा जातने सपत्त रोग होय ।

हाथीने कोठे बाय अधक होय तनीरी ओषद । अजमो सेर २ मोथ सेर २ काचरी सेर २ भेडा करेन ऊना पानीमाहे दोजे प्रमान सेर १ भर कुची जोकी माहे दीजे दीन ७ समाध होय । अनी जुरथी मृतजहर होय आंख लोली होय अनी जुरथी बाधो तीगसुं न पडे हा....

F.8.....बासी लबसुं आंखां आजजे समाध थाय दीन ७ ।

हाथीरी आंख कूलती होय अर सुंडसुं टटोलतो होय तनीरी ओषद । क्रमालाका बीज कमलका बीज जायरी कुपल मइदीका रससुं आंखा अंजन कोजे दोन ७ समाध होय ।

हाथीकी आंख झरती होय तनीरी ओषद । काकनबेलो सीवळिंगीरा पान जायरी कुपल मालकांगनी जुनी सुपारी कायफल सर्व ओषद बासी लबसुं आंख आजजे दीन ७ समाध होय ।

हाथीहे नजर भाव होय तनीरी ओषद धुनी । रीछरा बाल धुपुरी पांस माथारा केस आवलसारी गंधक घोडारो नख आसापुरी धुप भेडा करने धुनी दीजे दीन ३ समाध होय । हाथीहे नजर भाव होय तनीरी ओषद धुनी । भडसुराकी बीठ आवलसारी गंधक माथाका केस धुनी दीजे दीन ३ समाध थाय । हाथीहे नजर भाव होय तनीरी ओषद धुनी । गधडाको माथो बोडाका नख लोहवान धुनी दीजे दीन ३ समाध होय ।

हाथीहे कृत रोग होय तनीरी ओषद । तनीथी हाथी आंधो थाय तनीरी ओषद । कालो सार मुवो ल्यावजे तनीरा मुढा माहे तांबो अवल तोलो १ मेलोजे मास ६ ऊकरडा माहे गाडीजे सापहे ऊधो गाडीजे सर्व बिष तांबो चरे मुढाकी भमीसुं आंखा घसीने अंजन करीजे समाध होय ।

हाथीहे चांदी द्रादस कहीजे हाथीरे डीले चुल चालती होय तनीरी ओषद । कुटक पिपळामूळ सोचळ लुन नरमूत्रसुं चोपडजे डीले दीन ७ समाध होय ।

हाथीरा पगात तारन रोग होय तनीरी ओषद । तेल जाचेल सेर २ मजीठ सेर १ लुन सेर १ गायको घो बसेर २ अजमो सेर १ मेन सेर १....

F.9.र दुध सेर २० ते माहे उकाळजे कीटी कीजे तेजारो सेर १ नानो बाटजे ए ओषद भेडा करने दीजे प्रमान पे० ३ भर दोजे धानमे दीजे दीन २१ समाध होय । ऊत्रमाहे खवावजे धानमे नु (!) दोजे तो समाध होव ।

हाथीरा कपोल सुज्या होय तनीरी ओषद । पानी माहेकी माळळी तथा केकडो जीवतो कपोल ऊपर बांधजे कपडासुं दीन ३ समाध होय ।

हाथीके कानं बहतो होय तनीरी ओषद । मोरपमी पे० ५ समदफेग टं० ७ कोडी पे० ४ कोडी बालजे ए ओषद सगला भेडा बांटकर बासी पानीसुं कान माहे ओषद मेलजे दीन ७ समाध होय ।

हाथीको आंख झरती होय तनीरी ओषद । खपरीयो सोवनमाखी रतनज्योत ए ओषद सर्व नाना बांटकर तजाराका पानीसु गोळीं बांधजे पळे तेजाराका पानीसुं हाथीकी आंख छांटजे बासी मुढे घडो २ पळे ओषद टं० १ के माजने बासी लबसुं आंख आजजे दीन ७ समाध होय ।

हाथीहे रोग तथा दुस्त ब्यापे नही तनीरी ओषद । कपुर टं० १ जायफल टं० २ क्रमालो टं० ६ वनकी जड टं० २५ फुलदारु सेर ५ ए सब ओषद नाना बांटकर फूलदारु मध्ये नाखजे हाडला माहे दीन २१ रोडी माहे डाटा कर गाडजे पाळे काढजे प्रमाण पे० ५ भरके माजने जोकी कुचीसुं दीजे दीन ३० हाथी बलवंत होय ताजो रहे ।

हाथीहे ऊनवाय ईद्री विषे होय तनीरी ओषद । तथा माथे लेपन करीजे दही गायको सेर २ केसर टं० ४ ईलायची टं० ६ बीराली सेर १ तीजाराका पानीसुं लेपन माथे कीजे दीन ३ समाध होय ।

हाथीकी....

F.10.....करजे मेन सेर २ भेलो अवटावेन चांदी चोपडजे दीन ३० समाध होय ।

हाथीहे चांदी होय तनीरी ओषद । कसेलो सेर २ कसेली सेर १ काथो पे० १० जुनी सुपारी सेर १ जुनी पलासको बीठ सेर ३ मोरथुथो पे० ५ ओषद बाट नानी घाव भेलाकर लगावजे चांदी दीन २१ समाध होय । हाथीहे चांदी होय तनीरी ओषद । जावेल तेल मन १ स्याल १ तेका पेट माहलो मेल परो कीजे स्यालका पेट मध्ये भरजे पिपल पे० ५ खोरो खोपरो सेर २ ईरडोली पे० ५ ए ओषद सर्व स्यालका पेटमे भरजे पछे स्याल तेल मध्ये अवटावीजे सेर ५ तेल रहे तब काढजे पछे लगावजे चांदी उपर चोपडजे दीन ३० समाध होय । हाथीहे चांदी होय तनीरी ओषद । उष एक हजारका पान कुंरंज तेल माहे अवटावीजे अर तेल लगावीजे पाळे नेगडरा बीज भीठा तेलसु बाटकर उपर चोपडजे दीन ५० समाध होय । हाथीहे० एक चांदी लोहसु ततारजे उपर नोबरो तेल चोपरजे दीन २१ समाध थाय । हाथीहे० एक चांदी डाम दीजे उपर जावेल तेल चोपडजे दीन २१ समाध होय । हाथीहे एक चांदीरी ओषद । मानसका हाड गाडरको माखन भेलाकर लगावजी पगांकी चांदी जाय अर वेमची जाय दीन २१ समाध होय । हाथीहे एक चांदी होय तनीरी ओषद । भडसुराकी खाल अघर सेकजे उनका पाणीसुं उपर लगावजे चांदी चोपडजे दीन २१ समाध होय । हाथीहे एक चांदी होय तनीरी ओषद । मेनसल घोडारा नख तथा परबांट नाना चांदी उपर मुरकावजे उपर माटी कपडासु लेपन कीजे दीन २१ समाध होय । हाथीहे एक चांदी होय तनीरी ओषद । जायफल कपुर चरोजी सुपारी गायका माखनसु सर्व ओषद बांट लगावजे चांदी उपर चोपडजे दीन २१ समाध होय ।

हाथीहे एक चांदी होय तनीरी ओषद । जुनी आफु जुनी हुई पीतपापडा बकायनरा बीज ए ओषद भेला सम भाग लीजे नाना बांटजे पळे बासो पानीसुं ऊपर चोपडजे चांदी ऊपर लगावजे दीन ७ समाध होय । हाथीहे एक चांदी चौफेर चोरो दीजे पळ घमासो भरीजे दीन २१ समाध होय ।

हाथीहे कुलनबाय रोग कहीजे । ते क्रीम जानजे तनीरी परीक्ष्या तनीरा लक्षण तनीरी ओषद । श्लोक

पिष्टतप्यंशुकाश्रेष्ठेहेकींकरसी ।

कुष्टंबंधेदयं प्रेसत्वातमःपाणाया भवेत् ॥१॥ (१)

पगानी संव फूटतो होय पग झाटके च्यारि पग कुटे पळपळवे वेसे ते कुलनबाय रोग कहीजे तनीरी ओषद । नेगडका बीज सेर २ कायफल १ अरडुसो सेर २ धतुरा पान सेर २ भांग पे० १० सेर ५ के माजने सर्व ओषद क....

F.11....आंखां धुधलो सुझे तनीरी ओषद । जायका फूलको रस कसतुरी नोरमळो कंस अंजन आफुस खरी साकर ए ओषद सर्व मुढाकी लवसुं आंखां आजजे दीन २१ समाध होय ।

हाथीरा बाल बघवारी ओषद । आवली कंकोडी कंद मेनसल गायका घीवसुं बाल चोपडजे दीन ३० हाथीका बाल बधे सही ।

हाथोको जोंत शंखी पडो होय तनीरी ओषद । मीरी टं० २ गायका घीवमाहे घसी आंखां आजन कीजे दीन २१ समाध होय ।

हाथीहे बाय होय तनीरी ओषद । नेगड सेर १ साखा होळी पंचांग सेर २ एरंडका पानको रस सेर २ चोपचीनी सेर २॥ अंसंव सेर २ लसन सेर ४ ए ओषद सर्व नानी बांटकर लोयो करजे लघन दीन १ की करावजे पाळे ओषदको लोयो कर दीजे प्रमान पे० ५ भर जोको कुचि माहे दीजे दीन २१ समाध होय ।

हाथीहे बेमची होय तनीरी ओषद । स्थालको मास पिपलकी कांसी सीसमगे तेल माहे स्थालरो माम ए ओषद सब तलजे धंतुराको रस तेल माहे नाखजे चांदी उपर ओषद तेल चोपडजे पळे घोरा छोड्डा नाना बांट चांदी ऊपर भुरकावजे पळे चांदी ऊपर कायफल नानो बांट भुरकावजे दीन २१ समाध होय ।

हाथीहे एक टोटको कीजे तो हाथी ठाण आवे नही महावतहे तथा ओर आदमीहे चढवा नु दे सबहे मारे अर बिकर्यो रहे सदा ते करवारी बिध । बान्याकी हाट दीतवारकी रात्रि जाजे अर ऊडद मुठी सात चुरावजे टोकवा नु दीजे ऊठ्टी घण्टी बिन बसतरे पीसावजे मसानकी आगघुं रो-

F.12. टी २ कीजे हनवंतकों तेल खेत्रपालको तेल पाछ्छी रोटी चोपडजे १ पहली रोटी अर्धरात्रि निरबल होयेने हाथीने खवावजे दुजी रोटी चोपडी पळे खवावजे । भारंडपंस्वीको नाम आकरा पान७ ऊपर लीखजे । पान आकका हाथी आवे जाय जनी ठोड गाडजे तो हाथी ऊनमद होय माहा भेभीत होय हाथी सही ।

हाथीरी खोड जानजे । हाथीको पुछ घरतो घीसाय ते हाथी खोड जानजे । हाथीरा दोई दांत मेळा होय ते हाथी खोड जानजे । हाथीकी आंख कायरी होय ते हाथी खोड जानजे । हाथीरा दात बहे अर तले छुटे नही ते हाथी खोड जानजे । हाथीरा दांत बहे नही अर तले बहे ते हाथी खोड जानजे । हाथीरी आंखे चक्र रेखा होय ते हाथी खोड जानजे । हाथीरे माथे भमरो होय ते हाथी खोड जानजे । हाथीरो दांत डावो नीचो होय अर जीमनो दांत ऊचो होय ते हाथी खोड जानजे । मंदावो खोड जानजे । हाथीको बीरनख मोटो होय एक नानो एक मोटो होय ते हाथी खोड जानजे । हाथीरा डोलरा सल मोटा होय ते हाथी खोड जानजे । हाथीरी जोम काली होय ते हाथी खोड जानजे । हाथीको तालुनी कावगे होय ते हाथी खोड जानजे । हाथीरो माथो नीचो होय हाथीकी पीठसु ते हाथी खोड जानजे ।

हाथीहे सफोदर बाय होय तनीरो ओषद । सीगडारी जड सेर २ तमाखु सुरती सेर २ घमासो सेर २ तीजाराका पानी....

F.13.(Fragment A)....नमाहे अवटावजे । पळे चीथरासु मेनसु सेकजे पाळे लोहसु ततारजे....हाथीहे ठंठारन करवारी विध । जरो सेर १ तवखोर पे०५ हेमच हरडे....पे०५ बरीयाली सेर १ कोठवडी सेर १ कवाब चीनी पे०५ तीजारो....र ५ सर्व एकत्र कर दीजे प्रमान पे०१० भर कुचीमाहे दीजे दीन २१....ठो स्वाफ करवारी विध अरूनो पान सेर १ बडुण सेर १ हरडे पे०५.... र १ मजीठ सेर १ गोरवरु सेर १ साटडी सेर १ पाषानभेद पे०५ क.... पत्र सेर ५ सुरजना पत्र सेर १रा सर्व उषद बाट लोयो कर दीजे प्रमा....होय ।

हाथीरी आंखा जोत आंखी परी होय तनीरी ओषद । जायका फुलको.... पानको रससु आंखां आंजन कीजे दीन ७ समाध होय । हाथीरे पेटे....ओषद बच पे०५ सीघोलुन

નોંધ-પ્રસ્તુત પ્રત લા. ૦ ૬૦ મા. ૦ સ૦ વિજ્ઞાનમંદિર અહમદાવાદ ના લ. ૪૫૫૧ માં સંયુક્ત થયેલી છે. તેના પત્રનું માપ ૨૧×૧૨ સે.મી. છે. દરેક પત્રમાં ૧૨ પંક્તિ છે.

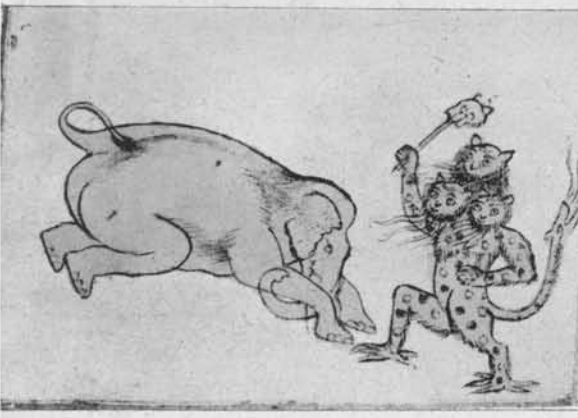
કુલ ૧૧ ચિત્રો છે. તે વધાંજ હાથીનાં છે. કેટલાંક ચિત્રોમાં કોઈક અંશમાં રંગની પુરવળી પણ કરેલી છે. કેટલાંક ચિત્રોમાં ચિત્ર-પરિચય પણ આપવામાં આવેલ છે. વલી કેટલાંક સ્થાને ચિત્રક્રમાંકનો પણ નિર્દેશ કર્યો છે જેની વિગત નીચે પ્રમાણે છે.

ક્રમાંક	પ્રતિમાં આપેલો ચિત્ર ક્રમાંક તથા પરિચય	પત્ર
૧	૨ બ્રમરજ્વરોગ	૨
૨	૪ વિક્રમલાઘીજ્વર	૩
૩	૫ અદ્ભુતજ્વર	૪
૪	૬ રગતાસ જ્વર	૬
૫	૭ વિષાઘ જ્વર	૭
૬	- -	૮
૭	- અધોરનાય ધરવન જાનજે ઢીલ માથેથી ધુવોસી	૯
૮	૧૫ કુલનવાય હોય હાથીની જાત સુખકુમેદોયા	૧૧
૯	- જની રાજારે પુત્ર-પુત્રી ને હોય તની રાજારે ઇ હાથી હોયે તો જની રાજારે પુત્ર-પુત્રી જય કલ્યાન હોય ઇ હાથી લોરેલો કહીજે	
૧૦	- સીધલી જાત	૧૪A
૧૧	- દર્યાઈ જાત	૧૪B

પ્રતમાં પ્રારંભમાં ગણેશને નમસ્કાર કરવામાં આવ્યો છે. મંગલાચરણમાં ગ્રંથ કે ગ્રંથકર્તા અંગે કોઈ માહિતી પ્રાપ્ત થતી નથી. અંતિમ ૧૪મા પત્ર ઉપર હાથીના રોગોની યાદી આપી છે જેમાં જુદા જુદા ઓમળીસ રોગોનો ઉલ્લેખ છે. આ પછી ગ્રંથ અપૂર્ણ છે.

ગ્રંથમાં ત્રિવિધ રોગોની ચિકિત્સા અર્થે અનેક ઔષધોની નિર્દેશ કર્યો છે. આમાં અમદાવાદી સાહુ, આશાપુરી ધુપ તથા સુરતી તમાહુ ના ઉલ્લેખ નોંધરાત્ર છે. વલી નરમૂત્રનો પણ એક ઔષધ તરીકેનો ઉલ્લેખ છે.

આ ગ્રંથની આ એકમાત્ર પ્રત ઉપલબ્ધ થાય છે. એટલે ગ્રંથપાઠ માત્ર તેના પરથી જ રહુ કર્યો છે.

विक्रमसाधी ज्वर चित्र २

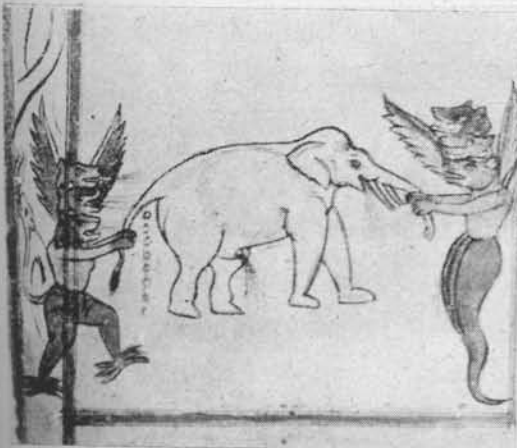
विषाद ज्वर चित्र ५

खोरलो चित्र ९

चित्र ६

अद्भुत ज्वर चित्र ३

भ्रमर ज्वर चित्र १

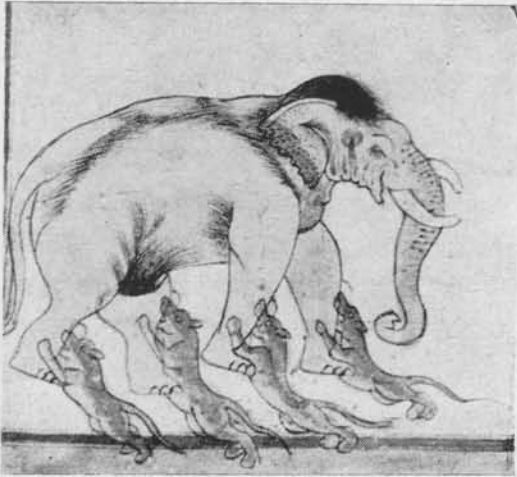

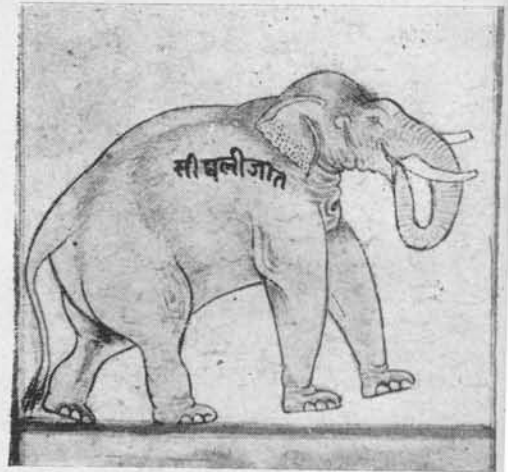
रगतास ज्वर चित्र ४

अघोर वाय चित्र ७

कुलन वाय चित्र ८

सिघली जात चित्र १०

दरीयाई जात चित्र ११

श्रीरत्नाकरसूरि-शिष्य-विरचिता श्रीवीरस्तुतिद्वारिचिका

संपादक : पं. बाबुभाई सवचंद शाह

आ कृति श्रीवीर परमात्मानी स्तुतिरूपे ३३ श्लोकमां रचायेल होवाथी तेनुं श्री वीरस्तुति द्वारिचिका नाम आपवामां आवेल छे. तेना कर्ता श्री रत्नाकरसूरिशिष्य छे, तेम आ कृतिना ३३ मा श्लोक उपरथी जणाय छे.

आनुं संपादन श्री लालभाई दलपतभाई विद्यामंदिर मां रहेल श्रीपुण्यविजयजी संग्रहनी प्रति नंबर ५४९ उपरथी करवामां आवेल छे. आ प्रति १६ मा शतकमां सुवाच्य अक्षरे लखायेली छे. प्रतिनुं परिमाण २९.९×११.४ से.मी. छे. पत्र एक ज छे. बन्ने बाजु १६, १६ पंक्ति छे. एक पंक्तिमां सरेराश ६० अक्षर छे.

रत्नाकरसूरि नामना षण्णा आचार्यो १४ माथी १६मा शतकमां थयेल छे. तेथी प्रस्तुत स्तुतिना कर्ता कया रत्नाकरसूरिना शिष्य छे ते निर्णय करवो असंभवित जणाय छे. परंतु भाषा-कोय रचना जोतां रत्नाकरपत्नीशीना कर्ता १४मा शतकमां थयेल श्रीरत्नाकरसूरिना शिष्य होय तेम संभवित लागे छे.^१

एक ज प्रति उपरथी संपादन करेल होवाथी बे ऋण स्थळो शंकित रहेल छे. जे (?) प्रभार्य चिह्न मूक्रीने जणावेल छे.

संक्षिप्त कृति होवा छतां तेमां भगवानना पांचे कल्याणकोनो गुंथणी करी लेवामां आवेल छे. प्रथम बे श्लोकमां भगवाननो महिमा तथा पोतानी स्तुति करवानो अशक्ति जणावेल छे. श्रीजा चोथा श्लोकमां पोतानी लघुता, ५-६ श्लोकमां अन्माभिषेकना प्रसंगनुं वर्णन, ७-८ श्लोकमां भगवाननी बाळक्रीडामां अहिरूपधारी देवनो विजय तथा मुष्टिघातनो प्रसंग, ९ मा श्लोकमां वीर नामनी सार्थकता, १०-१२ श्लोकमां प्रभुने शाळाए अभ्यास करवा भोकलवा, इन्द्रनुं आगमन, व्याकरणनी उत्पत्ति, १३मा श्लोकमां गृहवासनो प्रसंग, १४ मा श्लोकमां वार्षिकदान, १५मा श्लोकमां दीक्षाभिमुख बनी घनादिकनो त्याग, १६मा श्लोकमां उपसर्गोमां रक्षण माटे इन्द्रनी प्रार्थनानो अस्वीकार, १७मा श्लोकमां संगमदेवनो प्रसंग, १८मा श्लोकमां प्रमादत्याग, १९, २०, २१ श्लोकमां देवांगनाओना उपसर्गनी निष्फळता, अमरेंद्रनो उपसर्ग, आन्तर वैरिओनो विनाश, २२मा श्लोकमां कर्म-इन्धनना नाश वडे केवलज्ञाननी प्राप्ति, २३मा श्लोकमां भगवाननी वाणीनुं सर्व जीवोनी भाषामां परिणमबुं, २४मा श्लोकमां सिद्धान्तनी वाणीनी उत्पत्ति, २५मां श्लोकमां उपदेशनी अद्भुतता, २६ मा श्लोकमां भगवाननी चिन्तामणि साथे सरस्वामणी, २७ मा श्लोकमां निर्वाण-महोत्सवनो महिमा, २८-२९ श्लोकमां शासननो महिमा, ३०मा श्लोकमां शासन-रक्षानी प्रार्थना, ३१-३२ श्लोकमां कलिकालनुं वर्णन अने वीर भगवानना चरणमां मन स्थिर थाओ एवी अभ्यर्थना अने ३३मा श्लोकमां ग्रन्थकारनी प्रशस्ति तथा आशीर्वाद आपेल छे.

आ रीते संक्षेपमां पण हृदयंगम शैलीथी वीर भगवाननुं संपूर्ण जीवन आवी जाय छे. तेथी आ कृति अद्भुत छे.

१. कृतिने अंते 'श्रीरत्नसिंहसूरिशिष्योदयशान्तिमणिनास्वपठनाय' एम लखेल छे. आथी एम जणाय छे के कृतितुं माहात्म्य समजी उदयशान्तिमणिए पोताना स्वाभ्याथ माटे आ कृति लखी हुरी.

श्रीरत्नाकरसूरिशिष्यविरचिता
श्रीवीरस्तुति-द्वात्रिंशिका

विनम्रदेवासुरमौलिमालावतंसहंसावलि सङ्गचङ्गम् ।
 जगत्त्रयानन्दिरमानिवासं क्रमाम्बुजं वीरजिनस्य नौमि ॥१॥
 गुरुः सुराणामपि तेऽस्त्रिलानां न वीर ! धीरो गणने गुणानाम् ।
 को वा स्वयम्भूरमणस्य संख्यां दक्षः समाख्यातु पयःकणानाम् ॥२॥
 तथाऽपि कर्तुं कलये स्तवं तेऽभीसं(भंभ्यां) ततो लिङ्गसुरहं विमूढः ।
 यद्वा विभोभाकुलितं जनानां मनो विजानाति न किञ्चिदीश ॥३॥
 सेवापरा वीर ! सुराः सदा ते तद्गेहदासाः किल कल्पवृक्षाः ।
 तैः साकमाकर्ण्य तवोपमानं न गर्हते कस्य मनो बुधस्य ॥४॥
 जन्माभिषेकावसरे सुराणां शिलोच्चयः कम्पनकैतवेन ।
 तवाङ्घ्रिसंस्पर्शवसे(शे)न धन्यो ननर्त्त हृष्टश्चलसानुबाहुः ॥५॥
 सुरोत्करे कुम्भकरे सुरेशाऽसहस्रसङ्कल्पनिकारकृन्तु ।
 वीरक्रमाङ्गुष्ठशिखाप्रणुन्नो मेरुः शिरोधूननमाततान ॥६॥
 सुरोऽहिरूपः किल बालकेलावभीरुभावं भवता श्रितेन ।
 क्षिप्तस्तव व्योमनि वैरिवर्गे स धूमकेतुस्थितिमाचचार ॥७॥
 दम्भोलिदण्डोपममुष्टिघातव्यथागडहर्षभरः सुरोऽसौ ।
 विहाय भीमं च विधाय रम्यं वपुस्तवाङ्घ्रौ प्रणनाम वीर ॥८॥
 आलोक्य लोकातिशयं तदेतत् ते बाललीलायितमाललाप ।
 त्वां 'वीरम्' आखण्डलमण्डलीति ख्यातिं क्षितौ नाम जगाम कामम् ॥९॥
 ज्ञानत्रयालोकितविश्वभावं भवन्तमर्हन्तमऽनाकलय्य ।
 चक्रे पितृभ्यां तव लेखशालाविधिस्तमत्राऽनुचितं विचिन्त्य ॥१०॥
 अग्रे खलेस्वार्थत (?) लेखशाली स एष लेखाऽधिपतिस्तवाऽऽसीत् ।
 त्वां रत्नसिंहासनसंनिविष्टं पप्रच्छ वैयाकरणं सतत्त्वम् ॥११॥
 पुरो यदिन्द्रस्य जिन ! त्वयोचे तत्तेन जैनेन्द्रमिति प्रतीतम् ।
 समासवाक्यागमसन्धिसंज्ञामनोहरं व्याकरणं किलाऽऽसीत् ॥१२॥
 त्वया चिरं तत्त्वविदा गुरुणामनुग्रहायावसता ग्र(गु)हेषु ।
 व्युत्पादितः शेषजनोऽत्र यस्मात् "महाजनो येन गतः स पन्थाः" ॥१३॥

सुवर्णधाराभिरशेषविश्वं तथा कृथास्त्वं घनवत् प्रपूर्णम् ।
 दारिद्र्यतापोपशमेन शस्यश्रिया तथा तच्चिरमुल्लास ॥१४॥
 स्त्रैण तृणं तन्निघनं घनं च विषं सुसं वैषयिकं विधिज्ञः ।
 त्वं बन्धनं बन्धुरबन्धुवृन्दं विज्ञाय दीक्षाभिमुखो व्यहासीः ॥१५॥
 बिडौजसोपद्रववैरिसेनां तवापस(त)न्तीमविधौ विधाय ।
 साहाय(थ्य)कप्रार्थनमादधे तन्मोघं महावीर ! भवानकार्षीत् ॥१६॥
 मां निर्जराणामधिपस्य हन्तुं समुद्यतः पातकमाचचार ।
 श्रेणिं च तेषां किल यो न लेभे स संगमः किं न जनङ्गमोऽमृत ॥१७॥
 जगत्त्रयत्राणकरोऽपि वीर ! त्राता तमाश्रित्य न ते प्रमादः ।
 रवेः प्रकाशः सुतमोपहोऽपि नाभूदुद्धकं प्रति तादृशो वा ॥१८॥
 सद्ध्यानसन्नाहधरे सुपूर्वसीमन्त(न्ती)नीलोचनबाणमाला ।
 समुज्ज्वले वीर हृदि त्वदीये प्रवेशशैशं विततान सा न ॥१९॥
 क्रुद्धस्य देवाधिपतेः कराणां ज्वालाजटालं कुलिशं विलोक्य ।
 स क्रान्दिशीकश्चमरोऽसुरेन्द्रो वीर ! त्वदंहो शरणं चकार ॥२०॥
 शरीरदुर्गंज प्रवेशे (!) व्यासेधमाधाय चिरं ज(जि)गाय ।
 भृशं भवानान्तरवैरिवृन्दं कृशं सुखेनाप्रतिवीर वीर ! ॥२१॥
 समुज्ज्वलध्यानविधानवह्नौ हुतेषु कर्मेन्धनसञ्चयेषु ।
 आकालमालम्बितसाहचर्या वीर ! त्वयो-द्वय (!) केवलश्रोः ॥२२॥
 विरोधमाधूय निसर्गजातं परस्परप्रेमभृतोऽसुमन्तः ।
 समस्तभाषापरिणामरूपं बचोऽमृतं कर्णपुटैः पपुस्ते ॥२३॥
 त्रैलोक्यपावित्र्यकरो गरीयो मार्गत्रयेणादधती प्रचारम् ।
 सिद्धान्तवाणी भवतः प्रसूता प्राणेशैलादिव देवसिन्धुः ॥२४॥
 प्रकाशकेनाखिलविघ्नानां मिथ्यादृशां वीर ! न(नु) मानसेषु ।
 तमो विभिन्नं भवता स्वमेव महागिरीणामिव गह्वरेषु ॥२५॥
 अहो न केषाञ्चिदहोप्रकारं तवावतारोऽपि चकार वीर ! ।
 सुदीर्घदारिद्र्यजुषां न यद्वा चिन्तामणिश्चिन्तितदानदक्षः ॥२६॥
 बभूव विध्वस्तसमस्तलोकार्त्तिकः सदा कार्तिकवासरोऽसौ ।
 प्रभावती सा च कुहूतमिश्रा(स्त्रा) तद्वीरनिर्वाणमहामहेन ॥२७॥

१. निजदुष्प्रवेशे इति पदं कदाचित् संभवेत् ।

२. त्वयोदीक्षत इति संभाव्यते ।

नरास्त्वदीयांहिनस्वारुणांशुकास्मी(शमी)रनीरप्रकरेण वीर ! ।
 स्नानान्मलक्षालनमादधानास्तां मुक्तिकान्तामनुरञ्जयन्ति ॥२८॥
 सद्भाग्यमङ्गीभारुम्यसङ्गं लीलानिकेतं जगदर्च्यञ्छ्रम्याः ।
 आसाद्य ते शासनमुत्तमं ही जिन ! प्रमादेन मया व्यतीतम् ॥२९॥
 तत् पूर्वसंस्कारबलेन लब्धं मया विलुम्पन्ति हहा प्रमादाः ।
 वीर ! प्रसाद(दे)न यथा तथैतान् जयामि वेगेन तथा विधेहि ॥३०॥
 अरे करालः कलिकाल मा भूः कर्माणि वः कोऽयमहो प्रयासः ।
 मया भवद्व्यापसमापधीरं वीरप्रभोः शासनमद्य लेभे ॥३१॥
 वीरक्रमाभोजवने तत्रायं परिस्फुरञ्चारुचीमरन्दे ।
 सन्त्यक्तसङ्कल्पपदप्रचारः स्थेनानमास्क्रन्दतु मे मनोऽलिः ॥३२॥
 इत्थं वीरजिनेश्वरस्तुतिरसौ सञ्ज्ञानरत्नाकर—
 श्रीरत्नाकरसूरिशिष्यविरचिता श्रेयःश्रियामाश्रयः ।
 एनां योऽमलभावमञ्जुलमना धीमानमायः स्मरेत्
 नित्यानन्दमनोज्ञसिद्धिवन्तिसङ्गं स चङ्गं श्रयेत् ॥३३॥
 इति श्रीवीरवत्रीसो ॥ श्रीरत्नसिंहसूरिशिष्योदयशान्तिगणिना स्वपठनाय ।

साधारणांक सिद्धसेनसूरि-विरचित प्राकृतभाषाबद्ध

सकल-तीर्थ-स्तोत्र

संपादक : र.म.शाह

विक्रमनी चारमी शताब्दीना पूर्वार्द्धमां थई गयेला, 'साधारण' उपनामथी प्रसिद्ध अने अप-
भ्रंश महाकाव्य 'विलासवई-कहा'ना रचयिता श्वेताम्बर जैनाचार्य श्री सिद्धसेनसूरिनु प्राकृत-
भाषामां रचायेल आ अद्यावधि अप्रगट 'सकल-तीर्थ-स्तोत्र' अईी संशोधी प्रकाशित करेल छे.

सांप्रत रचनाना कर्ता सिद्धसेनसूरिए पोतानी दूकी ओळख 'विलासवई-कहा'नी प्रशस्तिमां
आपी छे; ते मुत्रव तेओ प्रसिद्ध जैनाचार्य बप्पभद्रिभूरिनी परंपरामां, यशोभद्रसूरि-गच्छमां थई
गयेल यशोदेवसूरिना शिष्य हता. गुजरातना धंधुकानगरमां 'विलासवई-कहा'नी रचना तेमणे
वि.सं.११२३ (ई.स.१०६७)मां पूर्ण करेली. आम तेमनो समय ईसवी सननी अगियारमी
सदीना द्वितीयार्धमां सुनिश्चित छे.

'विलासवई-कहा' उपरांत 'एकविंशति-स्थान-प्रकरण' नामक तेमनी एक प्राकृत रचना
मळे छे, जेमां चोवोसे तीर्थरुना चयवन, जन्म, जनक-जननी इत्यादि एकवीस स्थान-विगनो
भाषवामां आवेल छे.

आ रीते सांप्रत 'सकल-तीर्थ-स्तोत्र' तेमनी प्राप्त थती त्रीजी रचना छे.

पोताना स्तुति-स्तोत्रो देशभरमां प्रसिद्ध छे एम कविए स्वपरिचय-नोंधमां लख्युं छे; आ
उपरथी एमणे अनेक नामां स्तुति-स्तोत्रो रच्यो होवानुं जाणी शक्य छे, परंतु तेमनी उपरोक्त
त्रण कृतिओ सिवायनी अन्य कोई रचना हजी सुधी प्रकाशमां आवी नथी.

'सकल-तीर्थ-स्तोत्र'नो पाठ नीचेनी हस्तप्रताना आधारे निर्णित कर्यो छे :

(१) सा० ला.द.भारतीय संस्कृति विद्यामंदिरना सागरजीना संग्रहनी नं. २११४९
नी, कागळी, एक मात्र पत्रनी, अनुमाने सोळपा शतकमां लखायेशी प्रति. मुख्य आधार आ
प्रतिनो लीषो छे.

(२) पा० पाटणना संघवी पाठक ज्ञान भंडारनी नं.२४३ नी ताडपत्रीय प्रतिनी नोंध
आपतां, पाटण केटलोगमां पृ. ११५ उपर प्रस्तुत 'सकल-तीर्थ-स्तोत्र'नी १,१९ थी ३०
अने ३२ आम कुल १४ गाथाओ नोंधिल छे. लेखनकाळनी दृष्टिए सौथी जूनी होई आ
प्रतना पाठनी उभयोगिता स्वयंप्रतीत छे. पण मूळ प्रत मेळववी दुष्कर होई, तेम ज ऐतिहासिक
महत्त्व धरावती सामग्री नोंधायेल गाथाओमां आवी जती होवाथी अईी पाठमिलानमां तेनो
उपयोग कर्यो छे.

१. साधारण कविना बधु परिचय माटे जुभो-विलासवई-कहा संपादक र.म. शाह, प्रकाशक
ला० द० भा० संस्कृति विद्यामंदिर, अमदावाद, १९७७.

२. एकविंशतिस्थान-प्रकरण, सिद्धसेनसूरि (साधारण), प्रका० रोठ खीमचंद फूलचंद, शिनोर,
१९२४.

३. पत्तनस्थप्राच्यजैनभाण्डागारीयग्रन्थसूची, खण्ड-१, पृ.११५. प्रका० ओरिएण्टल इन्स्टीट्यूट,
बडोदरा, १९३७.

(૩) પુ૦ ઠા.દ.વિચારમંદિરમાંના સ્વ. મુનિશ્રી પુણ્યવિજયજી સંગ્રહમાંથી મળી આવેલ એક છૂટા પત્રની-કાગળની-પ્રત. આ પ્રત લગભગ અઠારમી સદીની અને અશુદ્ધ હોવા છતાં વે ચાર સ્થાનોના નિર્ણય માટે ઉપયોગી હોઈ, તેનો પણ સંપાદનમાં સમાવેશ કરી, પાઠાંતરો નોંધ્યા છે.

સમગ્ર સ્તોત્ર 'આર્યા' ઊંદમાં નિબદ્ધ છે

કૃતિનો સંક્ષિપ્ત ભાવાનુવાદ આ પ્રમાણે છે :--

કવિ પ્રારંભમાં દેવ, દાનવ અને વિદ્યાધરો જેના ચરણોને વંદે છે તેવા, સંસારતારક તીર્થ-કરોનાં ત્રિભુવન-સ્થિત ચૈત્યભવનોને વંદન કરે છે; પછી ઋગથી સૌધર્મ, ઇશાનકલ્પ, સનત્કુમાર, માહેન્દ્ર, બ્રહ્મલોક, લાંતરૂ, શુક્ર સદ્સાર, આણત, પ્રાણત, આરણ, અચ્યુત, નિમ્ન-મધ્યમ-ઉચ્ચ એમ ત્રણે પ્રેવેચક અને અનુત્તરના મઠો સપ્તઠા દેવલોકમાં રહેલા ચોરશી લાલ સત્તાણુ હજાર ને પ્રેવીશ જિનભવનોને વંદન કરે છે. (૧-૭)

તે પછી ભવનપતિ, અમુરકુમાર, વાયુકુમાર, નાગકુમાર, દ્વીપકુમાર, દિશાકુમાર, ઉદધિકુમાર, વિદ્યુતકુમાર, સ્તનિતકુમાર, અગ્નિકુમાર, એ સૌ દેવોનાં ભવનોમાં રહેલાં સાત કરોડ બૌતેર લાલ જૈન ચૈત્યોને વંદન કરે છે. (૮-૧૧).

ત્યારબાદ નંદીશ્વરદ્વીપ, કુંડલગિરિ, રુચકગિરિ, માનુષોત્તર અને ઇષુઠાર પર્વત, મેરુશિ-શ્વર, ગણદન્ત પર્વત, કુરુદ્રુમ, વક્ષ્ઠકાર પર્વત અને વૈતાલ્ય પર્વત, તિર્યક્ષ્ત્રોક, જ્યોતીષ અને વ્યંતર લોકનાં જિન ચૈત્યોની સંખ્યા ગણાવી લોકમાં રહેલા કુલ આઠ કોટિ છપ્પન લાલ સત્તાણુ હજાર વસો ને વ્યાપી જિનભવનોની વંદના કરે છે. (૧૨-૨૦)

પછી ભરત ચક્રવર્તિનું અષ્ટાદ પર્વત પર રચાવેલ ચતુર્વિંશતિ જિનાલયને નમસ્કાર કરી કવિનું ભરત ક્ષેત્રનાં પ્રસિદ્ધ જૈન તીર્થો ગણાવ્યા છે: 'યથા

સમ્મેતશિશ્વર, શત્રુંજય, ઉજ્જયન્ત (ગિરનાર), અર્બુદ (આબુ), ચિત્તકૂટ (ચિત્તોડ), જાવા-લિપુર (જાલોર), ગોપાલગિરિ (ગ્વાલિઅર), મથુરા (ઇતિહાસપ્રસિદ્ધ મહાસ્તૂર), રાજગૃહી, ચંપા, પાવાપુરી, અયોધ્યા, કંપિલ (કાંપિલપુર), હસ્તિનાપુર, મદિલપુર, શૌરોપુર, અંગદિકા, કનોજ, શ્રાવસ્તિ દુર્ગ, વારાણસી इत्यादि पूर्वदेशानां અને કમ્મગ (?), તિરોહી (?) વગેરે ભયાણ દેશ (બયાના ?) નાં જિનચૈત્યોને વંદન કરે છે. (૨૧-૨૫).

એ પછી રાજપુર, કુંડળી, ગજપુર (હસ્તિનાપુર), પંચવાડા (?), તલવાડા, દેવરાડર (?), इत्यादि उत्तरदेशानां; ને સ્કંદિલ, ડિહ્ણઆણા, નરાણા, હર્ષપુર, લહ્ણ (સ્કેટક, સ્કેડ), મેહતા, નાગપુર (નાગોર), શુદ્ધદંતિ વગેરે સંભરિદેશ (સાંભર)નાં; પાલી, સંડેરાવ, નાણા, કોરટા, મિન્નમાલ इत्यादि गूर्जरदेशानां; આઘાટાદિ મેઝાડનાં; ઊરકેશ (ઓસિયાં), કિરાહ્ણ (કિરાટકૂપ), વિજયપુર (વિજયજોટ), આદિ મરુદેશનાં; ને સાંનોર (સરયપુર), ગુહુર (?) વગેરે પશ્ચિમદેશનાં, તીર્થોને વંદે છે. (૨૬-૨૯),

તે પછી યાસપદ્ર (યસદ), વાયડ, જાલીધર (જાલ્યોધર), નગર (વડનગર), સ્કેડ (સ્કેટક), મોઢેરા, અણહિલવાડ (પાટણ), ચંદ્રાવતી અને વંમાણ (વરમાણ-બ્રહ્માણ), ને ત્યારબાદ કલિકાલ મઠનો નાશ કરનાર, સકલ વ્યાધિને દૂર કરનાર, અતિશયયુક્ત, સ્થંભનપુગનિવાસી (યાંમણાના) પાર્શ્વનાથને ભક્તિપૂર્વક પ્રણામ કરે છે. (૩૦-૩૧).

૧. આમાંનાં શક્ય તેટલાં નામો "જૈન-તીર્થ-સર્વ-સંગ્રહ" ખા૦ ૧ થી ૩, (પ્રકા૦ આખંદજી કલ્યાણજી, અમદાવાદ, ૧૯૫૩) ના આધારે આપેલ છે.

तरश्चात् कच्छ, भरुच, सोरठ, महाराष्ट्र, कोंकण, कलिकुंड, मानखेडा इत्यादि दक्षिण देशमां, मालवदेशस्थ धारानगरी, उज्जैन, अने छेवटे सर्व देशोमां रहेलां मनुष्यनिर्मित जिन-भवनेने वंदना दे छे (३२-३३).

आ रीते भरत, ऐरावत अने महाविदेह आदि क्षेत्रोमां रहेलां असंख्यात तीर्थोने वंदन करी कवि समापन करे छे. (३४-३६).

३५मी गाथामां 'साधारण' (साधारण) शब्दथी कवि पोतानुं उपनाम श्लेषद्वारा सूचवे छे; अने अंतिम कडीमां पोतानुं सिद्धसेनसूरी नाम राष्ट्र आपे छे. ए बे संकेत-सूचना द्वारा ए निश्चित थाय छे के स्तोत्रकर्ता कवि 'साधारण' उपनामथी प्रसिद्ध एवा 'विलासवई'कार सिद्धसेनसूरी ज छे.

सकल तीर्थ-स्तोत्र

संसार-तारयाणं तियसासुर-स्वयर-वंदिय-कमाणं ।

तिस्थयराणं तिहुयण-चेइय-भवणे नमंसांमि ॥१॥

बत्तीस-सय-सहस्सा जिणभवणाणं नमामि सोहम्मे ।

अट्टावीसं लक्खा वंदे ईसाणकप्पम्मि ॥२॥

बारस सणकुमारे लक्खा वंदामि अट्ट माहिंदे ।

चत्तारि बंभलोए सासय-जिणनाह-भवणाईं ॥३॥

पण्णास-सहस्साईं लंतयकप्पम्मि भावओ वंदे ।

चत्तालीसं सुक्के छच्च सहस्सा सहस्सारे ॥४॥

आणय-पाणयकप्पे दोसु वि दो दो सयाइं वंदामि ।

आरण-अच्चुयकप्पे सयं दिवड्ढं दिवड्ढं तु ॥५॥

एगारसुत्तर-सयं हिट्ठिम-गेविज्जगोसु वंदामि ।

सत्तुत्तरं च मज्जे सयमेगं उवरिमे कैप्पे ॥६॥

पंचेव अणुत्तराईं एवं वंदामि उड्ढ-लोगम्मि ।

तेवीस सत्तनउड्ढ-सहसा जुलसी य लक्खाईं ॥७॥

भवणवईणं मज्जे असुरकुमारेसु लक्ख चउसट्ठी ।

जुलसीइ सय-सहस्सा वैउकुमारेसु वंदामि ॥८॥

बावत्तरि च लक्खा जिण-भवणाणं सुवण्ण-भवणोसु ।

छण्णवइ-सय-सहस्सा नागकुमारेसु वंदामि ॥९॥

दीव-दिसा-उदहीणं विज्जुकुमारिद-थणिय-अग्गीणं ।

बावत्तरि बावत्तरि लक्खा छण्णं पि वंदामि ॥१०॥

एवमहोलोए य भवणिद-नमंसियाई भावेण ।
 नावत्तरि-लकख-जुआ कोडीओ सत्त वंदामि ॥११॥
 सासय-जिण-भवणाई वंदे नंदीसरम्मि दीवम्मि ।
 नावन्न मणहराई तियसासुर-स्वयर-नमियाई ॥१२॥
 ज्योयण-सय-दीहाई पण्णासं विच्छडाई विउळाई ।
 नावत्तरि-उच्चाई वंदामि जिणिद-भवणाई ॥१३॥
 पंच धणुस्स य कंवण परमट्टसर्हि परम-रम्माई ।
 पसेयं वंदामि वत्तीस सुरिद-महियाई ॥१४॥
 चउरो कुंडल-वलए चउरो वंदामि रुयग-वल्यम्मि ।
 चत्तारि माणुसोत्तर-वलए वंदामि जिण-भवणे ॥१५॥
 इसुयार-पव्वएसु वंदे चत्तारि चेइयहराई ।
 मेरुसिहरेसु पंचसु अँसीई वंदामि भावेण ॥१६॥
 जिण-निळयाणं वीसं वंदे गयदंतसेल-सिहरेसु ।
 दुसु कुरुदुमेसु वंदे तीसं वा सेल-सिहरेसु ॥१७॥
 वंदे असीई-जिण-मंदिराई वक्खार-पव्वय-वरेसु ।
 सत्तरि-सयं च पुण्णं वेयहूढ-नगेसु वंदामि ॥१८॥
 एवं च तिरिय-मञ्जे अट्टावन्नं सयाई चत्तारि ।
 जोइख-वंतरियाणं संस्वाइयाई य वंदामि ॥१९॥
 सत्ताणवइ सहस्सा लकख छप्पन्न य अट्ट कोडीओ ।
 चउ-सय-बियासि एत्तिय लोए चेइयं वंदे ॥२०॥
 सिरि-भरह-चक्कवइणा अट्टवय-गव्वयस्स सिहरम्मि ।
 कारवियं अइ-रम्मं चउविस-जिणालयं वंदे ॥२१॥
 सम्भेयसेल-सेतुज्ज-उज्जिळे अब्बुयम्मि चित्तउडे ।
 जालउरे रणथंभे गोवालगिरिम्मि वंदामि ॥२२॥
 सिरि-पासणाइ-सहियं रम्मं सिरि-निम्मियं महाथूमं ।
 कलिकाले वि सुत्तित्थं महुरानयरीसु वंदामि ॥२३॥
 रायगिह-चंप-पावा-अवज्ज-कंपिल्ल-इत्थिणपुरेसु ।
 भइलपुर-सोरोपुर-अंगइया-कण्णउज्जेसु ॥२४॥
 सावत्थि-दुग्गमाइसु वाणारति-पमुह-पुव्व-देसेसु ।
 कम्मग-सिरोहमाइसु भैयाण-देसम्मि वंदामि ॥२५॥

१०३३उर-कुंडणीसु य वंदे ग३३उर-१०३३पंचवाडेसु ।
 तलवाड-देवैराउर उत्तर-देसम्मि वंदामि ॥२६॥
 खंडिलै-डिंडुआणय-नराण-हरसउर-खट्ट-मेडत्ते ।
 नागउर-सुद्धदेतिसु संभरि-देसम्मि वंदामि ॥२७॥
 पल्लि-संडेरय-नाणएसु कोरंट-भिन्नमाळेसु ।
 वंदे गु३३उर-देसे आहाडाईसु मेवाडे ॥२८॥
 उवएस-किराडेउए विजयपुराईसु मरुम्मि देसम्मि ।
 स३३उर-गुड्डरौईसु पच्छिम-देसम्मि वंदामि ॥२९॥
 थरारवदय-त्रायड-जालीहर-नगर-खेड-मोढेरे ।
 अणहिल्लवाडनयरे १०३३चड्डावळसु वंभाणे ॥३०॥
 निहय-कलिकाल-मैल्लं साहसयं सयल-१०३३वाहि-थंभणयं ।
 थंभणयपुर-निवासं पासं वंदामि भत्तोए ॥३१॥
 कच्छे भरुय३३म्मि य सोरट्ट-मरहट्ट-कुंकेणथलीसु ।
 कलिकुंड-माणखेडे दक्षिण-देसेसु वंदामि ॥३२॥
 धारा-उज्जेणीसु य मालवदेसम्मि १०३३परियत्ते य ।
 वंदामि मणुअ-विहिए जिण-भवणे सव्व-देसेसु ॥३३॥
 इय पंचसु भरहेसु एरवएसु महाविदेहेसु ।
 संखिउज्ज-जिणहराई मणुएहिं कियार्हिं य वंदामि ॥३४॥
 कित्तिम-अकित्तिमा वि य तित्थयरा वंदिया मए सव्वे ।
 जिण-मवण-सन्नविट्ठा साहारण-भत्तिराएणं ॥३५॥
 भरहम्मि मणुअ-विहिया १०३३महिया मोहारि-दप्प-माहप्पा ।
 सिरि-सिद्धसेणसुरिहिं संथुआ सिव-सुहं दिंतु ॥३६॥

-पाठांतर-

१. पा०-मणुय २. पु० वंदे ३. पु० नागकुमारिसु ४. पु० वाउकुमारिसु ५. पु० पणसी ६.
 पु० चउसयलियासी ७. पु०सिरिनम्मीयं, सा० सिरिं नमिं महा० ८. सा० सिरोमाइसु ९. सा०
 सुआणदेसम्मि १०. पा० राजउर; पु० रज्जउर कुडीणीयसु ११. पा० पंच य स्याई, पु०
 गोविज्जपूर पंचवारेसु १२. पा० देवराउरुत्त० १३. पु० सा० खंडिल्ल१४. पु० हरसुर
 खट्टरुसु, पा० हरसउर खट्टरुदेसे १५. सा० पु० किराडूर १६. पु० विजयपुराए मरुम्मि
 १७. पा० गुडुरायसु, पु०गडुराउर पश्चिम देस० १८. सा० जालउर पु० जालहर १९. सा०
 अणहिल्लवाडदेसे २०. पा० महियं २१. पा० वाह २२. पु० कुंकेणथलेसु, सा० कंकेणथलीसु
 २३. सा० पा० दक्षिणदेसेसु, पु० दक्षिणदेसम्मि २४. पु० पालयत्तनि २५. सा० महिय मोहा.
 पु० महिया मोहप्प माहप्पा ।

सा० प्रतिमां १४मी गाथा नथी, ज्यारे २८ मी अने ३२मीना स्थाने सा० प्रतिमां नीचेनी
वे गाथाओ मळे छे :-

बुसीयनयरे जोजाउरम्मि आसलपुरम्मि नड्डले ।

गंदउ वच परिक्कीए कीरं वंदामि वेसाडे ॥२८॥

धवलिकके धेधूके लंभाइत्ते तह य वडवदे ।

अस्सःउल्लीनयरे कण्णववाणिज्जे वंदामि ॥२९॥

आ वन्ने गाथाओ क्षेपक होवानुं समजी शकाय तेम छे.

प्राचीन जन आगमों में जनदर्शनकी भूमिका

दलसुख मालवणिया

(१) जैनागमे

डॉ. उपाध्ये की स्मृतिमें यह व्याख्यानका आयोजन किया गया है और डॉ. उपाध्येने अपने जीवन में संस्कृत विषयमें संशोधन किया ही है। किन्तु उनका मुख्य संशोधन प्राकृत-अपभ्रंशको लेकर हुआ है। षट्खंडागमके सोलह भागों के संपादन में उनका पूरा सहयोग डॉ. हीरालालजी को मिला था और षट्खंडागम दिगंबर संप्रदायकी दृष्टिसे आगमस्थानीय है और जैनों की दृष्टि से आगम ही समग्र जैन साहित्यका जा प्राकृत-संस्कृत-अपभ्रंश और आधुनिक भाषाओं में लिखा गया है—स्रोत है। अतएव मैंने 'जैनागम' इस विषयमें प्रथम व्याख्यान देनेका सोचा। और आज आप सबके समक्ष उसी विषयमें अपने विचार रखने जा रहा हूँ। यह अवसर देने के लिए मैं शिवाजी युनिवर्सिटी के कुलपति श्रीपाटिल का आभारी हूँ।

जैनागम और वेद

वेदकी सुरक्षा शब्दतः की गई है। अर्थकी परंपरा प्रायः लुप्त हो गई थी। जैनागम के विषयमें जानना जरूरी है कि परंपराके अनुसार अर्थका उपदेश अर्हत् करते हैं और उस को शब्दमें बद्ध करते हैं उनके प्रमुख गणधर^१। अर्थात् जैन परंपराके अनुसार प्रधानरूपसे आगम तो तीर्थंकर का उपदेश है किन्तु हमें जो प्राप्त है वह तदनुसारी शब्दबद्ध आगम है। अर्थका ही महत्त्व होने से शब्द पर विशेष ध्यान दिया नहीं जा सकता था। अतएव शब्द की एकरूपता हो नहीं सकती है। तात्पर्य में भेद नहीं होना चाहिए—शब्द का रूप जो भी हो। अतएव परिणाम यह हुआ कि जिस भाषामें भगवान द्वारा उपदिष्ट अर्थ शब्दबद्ध किया गया वह भाषा प्राकृत होने से, लोकभाषा होने से वैदिक भाषाकी तरह उसका एकरूप सतत सुरक्षित नहीं रह सकता था। अतएव परंपरा के अनुसार भगवान महावीरका उपदेश अर्धमागधी भाषामें होता था^२ ऐसा मान कर भी श्वेताम्बर जैनों के आगम अर्धमागधी में सुरक्षित न रहकर महाराष्ट्रप्राकृतप्रधान हो गये हैं। और प्राकृतभाषा की प्रकृतिके अनुसार शब्दों के रूपों में भी संस्कृत के समान एकरूपता देखी नहीं जाती। दिगंबरों के मान्य सिद्धान्त भी अर्धमागधी में न होकर शौरसेनीप्रधान हो गये हैं। ऐसा होते हुए भी प्राचीन आगमों की अर्थपरंपरा या तात्पर्य परंपरा एक ही थी यह भी निश्चितरूपसे कहा जा सकता है। बादके कालमें सांप्रदायिक रूप दिया जाने लगा तब अर्थपरंपरामें भी भेद दृष्टिगत होने लगा^३।

आगमों की सुरक्षामें एक दूसरी भी बाधा थी। ब्राह्मणोंमें वेद की सुरक्षा पितापुत्र की परंपरामें होती थी और जैनों में गुरुशिष्य परंपरामें। यह आवश्यक नहीं कि पिताको जैसा योग्य पुत्र मिलता है वैसा ही योग्य शिष्य गुरुको मिले। ऐसी स्थिति में आगमकी सुरक्षा

१ डॉ. आदिनाथ नेमिनाथ उपाध्ये की स्मृतिमें शिवाजी युनिवर्सिटी में ता० ७-१०-७७ को दिया गया प्रथम व्याख्यान।

२ आव. नि. १९२; आगमयुगका जैनदर्शन, पृ. ७। मुनि श्रीजम्बूविजयजी की सूत्रकृतांग की प्रस्तावना पृ० २८ से 'वाचना' प्रकरण देखें।

३ समवाय-३४, भगवई में उल्लेख है कि देवों की भाषा अर्धमागधी है ५.४.१९०

४ देखें, धवलटीका। 'संयत' पदको लेकर जो विवाद हुआ वह सुप्रसिद्ध है।

कठिन थी। आगमकी सुरक्षा श्रमणों के अधीन थी और श्रमणों में प्रायः विद्याग्रहण की योग्य आयुवाले शिष्य श्रमणाचार्य को मिले यह संभव नहीं होता था। पिता अपने पुत्र को बाल्यकालसे वह पढाता था किन्तु श्रमणोंमें यह व्यवस्था संभव नहीं थी। यह भी कारण है कि आगमों की शब्दपरंपरा और अर्थपरंपरा भी खंडितरूपमें भी प्राप्त होती है। फिर भी जो कुछ सुरक्षित रह सका है उससे हम भगवान महावीरके मौलिक उपदेश को आंशिकरूपमें ही सही प्राप्त कर सकते हैं। प्रस्तुत व्याख्यान में उस मौलिक उपदेश को ही ध्यान में रख कर मैंने जैनागमके विषयमें चर्चा करना चाहा है।

वेद और जैनागमके प्रतिपाद्य विषयको देखा जाय तो कहना होगा कि दोनों में अंतर अवश्य है किन्तु वह भारतीय समग्र धार्मिक परंपरा का उत्तरोत्तर जो विकास हुआ है उसीके कारण है। भारतीय धार्मिक परंपरा उत्तरोत्तर जो नया नया रूप लेती है उसी शृङ्खलामें एक कड़ी यह जैनागम भी है। उसे वैदिक धारासे सर्वथा पृथक् करके नहीं देखा जा सकता, उसे समग्ररूपसे भारतीय परंपरा में जो विकास हुआ है उसी परिप्रेक्ष्य में ही देखना होगा।

ब्राह्मण और श्रमण परंपरा में विरोध की बात कही जाती है किन्तु दोनों का जो विकास हम देखते हैं वह दोनो के पारस्परिक घातप्रत्याघात का ही फल है—ऐसा मानना आवश्यक है। अतएव दोनों का विकास स्वतन्त्र है—ऐसा नहीं किन्तु अन्वोग्न्याश्रित है—यही मानना उचित है और ऐसा मानने पर यह भी मानना पड़ता है कि गंगा—जमुनाके संगम के बाद जैसे दोनो नदीयाँ एकरूप हो जाती हैं वैसे ही भारतीय धार्मिक परंपरा में भी दोनो परंपराएँ एकरूप हो जाती हैं और हमारे समक्ष हिन्दुधर्म के रूप में भारतीय धर्म परंपरा आती है। जब हम हिन्दुधर्म ऐसा नाम देते हैं तब ब्राह्मण और श्रमण का भेद गौण होकर दोनो का ऐक्य सिद्ध होता है। यही कारण है कि ब्राह्मणचारकी दृष्टि से एक ब्राह्मणधर्मीको किसी जैनधर्मी से अलग करना कठिन हो जाता है। वैदिको—ब्राह्मणों में नाना प्रकार के पूजाप्रतिष्ठान और ब्राह्मणचार को लेकर नानाप्रकारके भेद होने पर भी सभी वेद को अपना धर्मग्रन्थ मानकर एकरूपता सिद्ध करते हैं वैसे ही जैनोंने भी अपने आगमका वेद संज्ञा देकर उस एकता की पुष्टि की है। इतनाही नहीं तत्काल में प्रचलित विद्याओं के भी अपने आगमों में समाविष्ट करनेका जो प्रयत्न हुआ है वह भी इसी की और संकेत करता है कि भारतीयपरंपरा के विकास की एक कड़ीरूपमें ही हम जैनविद्याको देख सकते हैं सर्वथा स्वतंत्ररूपमें नहीं।

वेद से लेकर ब्राह्मण ग्रन्थों में जो भारतीयधर्म का रूप हमें मिलता है वह आध्यात्मिक नहीं किन्तु भौतिकवादी है, परिग्रहप्रधान है। उपनिषद में आकर अन्तर्निरीक्षण शुरू हुआ है यह स्पष्ट देखा जा सकता है। अर्थात् ही ब्राह्मणदृष्टि को छोड़ कर अब अन्तर्मुख होकर चिंतन शुरू हुआ। यही कारण है कि उन नैषदोंमें यज्ञीय कर्मकांड का निराकरण करके आत्म-लोज की तत्परता दिखाई देती है। इसी आत्मलोज की परंपरा को कुछ श्रमणों ने अनायास ही ओर ब्राह्मणे अर्मुख होने का आड्डान विरोध करने किया। सब श्रमणों ने ऐसा नहीं किया यह तो अक्रियावदी आदि की मान्यताओं को ध्यानमें लें तो मानना ही पड़ेगा। भगवान

१. आचा. १०७; 'दुवालसंगं वा प्रवचनं वा वेदो तं जे वेदयति स वेदवी' आचा. चू. पृ. १८५; चिन्टरनिरहः हिस्ट्री ओफ इंडियन लिटरेचर भाग २ पृ. ४७४। जैनधर्म पृ. १०७।

महावीर और बुद्धने इस अन्तर्मुखी प्रवृत्ति को प्रधान रूपसे अपनाया और इसी का प्रतिषेध हम उनके बादके वैदिक वाङ्मयमें भी देखते हैं । ऋषयः हिंसक यज्ञों की जो भौतिक संपत्ति के लिए कर्मकांडकी प्रवृत्ति चल रही थी उसका निराकरण हो कर आध्यात्मिक यज्ञों के अनुष्ठान की बात चल पड़ी थी—यह स्पष्ट होता है । और मानव मात्र का धार्मिक अधिकार समान है—यह भावना भी बढ रही थी ।

इसी मानवमात्रकी एकता की भावना को भगवान् महावीर ने और भी नया रूप दिया और कहा कि जीने का अधिकार केवल मानव को ही नहीं किन्तु जगत के सूक्ष्म-सूक्ष्म सभी जीवों को है । अतएव सामयिक व्रत की व्याप्ति केवल मानव तक नहीं किन्तु संसार के सभी जीवों तक है । अतएव किसी की भी हिंसा नहीं करना चाहिए । उपनिषदों में ब्रह्म की कल्पना है, आत्माद्वैत की कल्पना है—किन्तु अहिंसा और अपरिग्रह आदि को उतना महत्त्व नहीं जितना कि भगवान् महावीर ने अपने उपदेश में दिया । उनके मत में ब्रह्म का नहीं किन्तु समका महत्त्व है । उनका तो कहना था कि परिग्रह ही हमारे लिए बन्धन है और परिग्रह के लिए ही जीव सब प्रकार के पापान्तर—हिंसा, चोरी, शूड आदि का आश्रय लेता है । अतएव समका प्रचार करके परिग्रह के पाप से मुक्ति दिलाना ही जैनागमका ध्येय हो गया ।

भगवान् महावीर का यह सम या सामयिक का उपदेश जानने का हमारे पास एक ही साधन है और वह है जैनागम ।

किन्तु जैनागम क्या है, और कितने हैं और किसने कब लिखा या ग्रथित किये—इस विषय में जैनों में ही काफी मतभेद है । अतएव उस आगम के विषय में इस व्याख्यान में कुछ चर्चा करना मैंने उचित माना है । इतःपूर्व आगमों के विषयों में मैंने काफी लिखा है किन्तु यहाँ जो विचार मैं रख रहा हूँ यह भिन्न दृष्टि से है । अतएव पुराने विचारों का पुनरावर्तन मात्र नहीं है यह मैं स्पष्ट कर देना चाहता हूँ । इतना ही नहीं किन्तु मेरे इतःपूर्व के विचारों में यहाँ संशोधन भी दिखाई देगा ।

वर्तमान में जैनागम और तद्विषयक मतभेद

जैनागमके विषय में प्रथम यह जानना जरूरी है कि वर्तमानमें जैनागमान्तर्गत क्या समझा जाता है । जैनों के अनेक संप्रदाय हैं और इस विषयमें ऐक्य नहीं । दिगम्बरोंके मतसे तो मूल जैनागम आचारांग आदि द्वादशांग विच्छिन्न हो गये हैं और केवल दृष्टिवाद नामक बारहवें अंगके अंश पूर्वके आधार से रचे गये कसायपाहुड और षड्खंडागम आगम-स्थानीय हैं । श्वेताम्बरों के मतसे ४५ ग्रन्थ जैनागममें शामिल है । उनके मतसे आचारांग आदि ११ अंग ग्रन्थ जिस रूपमें भी खंडित रूप में संभव था सुरक्षित कर लिया गया है और अन्य ग्रन्थ जो श्वेताम्बरोंने भगवान् महावीर के उपदेशका अनुकरण करके रचे थे भी आगमान्तर्गत कालक्रम से हो गये हैं । इतना ही नहीं, इन ग्रन्थों की टीकाएँ—निर्युक्ति, भाष्य, चूर्णि और टीका मिलकर पंचांगी जैनागमरूप से प्रमाणभूत है । स्थानकवासी और तैरापंथी केवल ३२ ग्रन्थों को ही मात्र मूळरूपमें जैनागमान्तर्गत गिनते हैं । उनके मतसे टीकाओं का आगमरूपसे प्रामाण्य नहीं ।

१ आचा. १३८; सूत्रक. ५०३-५०८ । २. सूत्रक. १-४.

आगमोंके विषयमें इस मतभेद का मूल आगमों की सुरक्षा के लिए जो वाचनाएँ हुईं उन्हींमें है। अतएव यहाँ संक्षेपमें उन वाचनाओंके विषयमें विचार कर लेना जरूरी है। इन वाचनाओंके विषयमें और श्रुतावतार के विषयमें अभी तक बहुत कुछ लिखा गया है। वाचना के विषयमें विस्तार से प्रयत्न मुनि श्री कल्याणविजयजी ने अपने 'वीरनिर्वाण संवत् और जैन कालगणना' (सं० १९८७) में किया। तदनन्तर श्री पं० कैलाशचन्द्रजी ने 'जैन साहित्य का इतिहास-पूर्व पीठिका' (बी. नि. २४८९) में विस्तार से समालोचन किया है। श्रुतावतार के विषयमें षट्संखडागमको प्रथमभागकी प्रस्तावनामें विस्तारसे वर्णन है और उसीका विशेष विवेचन पं० कैलाशचन्द्रजी की उक्त पुस्तक में भी है। यहाँ तो मुझे इस विषयमें जो कुछ कहना है वह संक्षेपमें ही हो सकता है। और मैं जो कुछ कहना चाहता हूँ वह अब तक की इस विषयकी जो विचारणा हुई है उसीको लेकर ही होगा।

पाटलिपुत्रकी वाचना

इस वाचना को श्वेताम्बर संप्रदाय मानता है। इस वाचनाका कोई उल्लेख^१ से दिगम्बरों के प्राचीन साहित्यमें नहीं। श्वेताम्बरों में भी इसका सर्वप्रथम उल्लेख तित्थोगालीमें (गा० ७१४ से) है। यहाँ ध्यान देने की बात यह है कि उसमें केवल इसी वाचनाका उल्लेख है और उसके बाद होनेवाली वाचनाओं का उल्लेख नहीं है। किन्तु गिमें है। अतएव मानना पड़ता है कि मूळमें तित्थोगाली नियुक्तिकालकी रचना है और चूर्णपूर्व की रचना है^२। इस पाटलिपुत्र की वाचना की खास बात यही है कि दुर्भिक्ष अकाल-अनावृष्टि के कारण जैन श्रमण संघ को मगध से बाहर जाना पड़ा और कई श्रमण मृत्युके शरण हो गये। सुकाल होने पर जो भी बचे थे वे पाटलिपुत्रमें एकत्र हुए और एक दूसरे से पूछ पूछकर ग्यारह अंग जिस रू में उपलब्ध हो सका संकलित किया गया। किन्तु सिद्धान्तके सारभूत दृष्टिवाद किसी को याद नहीं था। अतः सोचा गया कि भद्रबाहु^३ जो योगसाधनामें लगे हैं उन्हीं से इसकी वाचना ली जाय। भद्रबाहु ने स्थूलभद्र^४ को वाचना दी किन्तु अपनी ऋद्धिके प्रदर्शनके कारण केवल दशपूर्वकी अनुज्ञा दो-अर्थात् १४ में से केवल दश ही वे दूसरों को पढ़ा सकते हैं- एसा कहा। इस प्रकार स्थूलभद्रके बाद दशपूर्वका ही ज्ञान शेष रहा।

यहाँ तित्थोगालीमें भद्रबाहु कहाँ थे यह नहीं स्पष्ट होता। किन्तु वे पाटलिपुत्र से कहीं बहुत दूर तो हो नहीं सकते थे। इसका स्मरण हमें आवश्यक चूर्णसे प्राप्त होता है। उसमें उसी प्रसंगमें लिखा है-“नेगल वत्तगीए य भद्रबाहुतामी अञ्छति चोदसपुञ्जी” पृ० १८७। अतएव वे इस परंपराके अनुसार उज्जैनमें जैसी कि दिगम्बरों की मान्यता है, हो नहीं सकते। दूसरी बात आवश्यक चूर्णसे यह भी स्पष्ट होता है कि भद्रबाहु स्वामी अपनी साधना पूरी करके स्थूलभद्र के स प विहार कर के पाटलिपुत्र आये (पृ० १८८) और वहीं स्थूलभद्र के द्वारा ऋद्धिप्रदर्शन होने के कारण उन्हींने दशपूर्वके आगे वाचना देनेका निषेध किया। अतएव चतुर्दशपूर्वी भद्रबाहु अकालके कारण उज्जैन गये और अकालके ही कारण शिथिलाचार

१ यहाँ मैंने केवल प्राचीनतम उल्लेखको प्राधान्य दिया है। अन्य उल्लेखों के लिए देखें सूत्रकृतांगकी मुनि श्री जंबूविजयजी की प्रस्तावना पृ० २८।

२ यहाँ तित्थोगाली मूलरूप में जैसा था उससे अभिप्राय है। उपलब्धमें तो शक १३२३ तक की भी चर्चा है-गा० ६२४।

३ मृत्यु वीर नि. १७०।

४ मृत्यु वीर नि० २१५ में।

बढ़ कर संघभेद हुआ यह जो दिगम्बर परंपरा का मान्यता है—वह विचारणीय हो जाती है। तिरथोगालीमें तो स्पष्ट लिखा है कि कुछ मुनि अकाल के कारण मगध से बाहर गये और कुछने अनशन कर लिया और जो बाहर गये वे भी यतनासे जीवनयापन करते रहे^१। सुकाल होने पर मगधमें जो वापस आये उनमें कोई मतभेद हुआ ऐसा कोई उल्लेख भी तिरथोगालीमें है नहीं। और दिगम्बर परंपरा के लेखकों ने जो निश्चित रूप से तिरथोगाली के बाद के हैं, अकाल के कारण ही वस्त्रग्रहण होने लगा या उस अकालमें वस्त्रग्रहण की प्रथा चल पड़ी—यह जो लिखा है वह तो निराधार ही प्रतीत होता है क्योंकि जहाँ खाना मिलना ही तुम्हारे हो वहाँ वस्त्र सुलभ कैसे होगा? वस्त्र की प्रथा चालू हुई इसका कारण अकाल तो नहीं हो सकता। यह बात दिगम्बर लेखकों के भी ध्यानमें आई है अतएव अपनी परंपराको सिद्ध करने के लिए कथा भी गढ़ ली कि नग्नको देखकर श्राविका का गर्भरात हुआ और उसीके कारण आगे चलकर अर्धकालक संप्रदाय चला^२—ऐसी कथाओं में सांप्रदायिक तथ्य हो सकता है, इतिहासका तथ्य नहीं। और इसी प्रसंगमें दिगम्बर लेखकों द्वारा यह जो कहा जाता है कि अपने शिथिलचारके अनुषार शास्त्र की रचना की यह भी निराधार है। विद्यमान शास्त्र को देखकर यदि यह आक्षेप किया जाय तो कुछ अंशमें औचित्य होगा। किन्तु उसे भद्रबाहु के कालके साथ जोड़ना तो असंगत ही है। क्यों कि विद्यमान श्वेताम्बर आगम पाटलिपुत्र की वाचना के अनुसार हैं यह तो श्वेताम्बर भी नहीं मानते। दूसरी बात यह भी है कि उज्जैन वाले भद्रबाहु और मगधके भद्रबाहु चतुर्दशपूर्वी का ऐक्य भी संदिग्ध है। दो भद्रबाहु हुए ऐसा दोनों परंपरा मानती है और कथाकारोंने दोनों को कथाओं का मिश्रण कर दिया है यह प्रतीत होता है।

पाटलिपुत्रकी वाचना में एकादश अंग स्थिर हुए और स्थूलभद्रने दशपूर्व की वाचना आगे बढ़ाई—इतना स्पष्ट है, किन्तु श्वेताम्बरों के अनुसार जो दूसरी वाचना मधुरामें करनी पड़ी—यही सिद्ध करता है कि पुनः नवनिर्माणकी आवश्यकता आ पड़ी थी। अत एव विद्यमान श्वेताम्बर आगमों को पाटलिपुत्रकी वाचना से भिन्न ही मानना चाहिए। अर्थात् ही पाटलिपुत्रकी वाचना से बचे हुए आगमों में ही परिवर्तन-परिवर्धन-संशोधन कर माधुरी वाचना हुई।

तिरथोगाली केवल अंगकी वाचना का ही निर्देश करता है। वह अंगबाह्यकी वाचना के विषयमें मौन है। स्पष्ट है कि उस काल तक भगवान के उपदेश का संकलन श्रुतरूपसे अंगमें ही माना गया था^३। इसका यह अर्थ तो नहीं कि उस काल तक अन्य ग्रन्थ नहीं बने थे। दशवैकालिक शय्यप्रव^४ की रचना है। वह भद्रबाहु के पूर्वकी है और स्वयं भद्रबाहुने भी दशा-कल्प-व्यवहार की रचना^५ की थी ऐसी श्वेताम्बर मान्यता है। किन्तु इन

१ देखे जै.सा. इ. पूर्वपीठिका, संघभेद प्रकरण, पृ० ३७५ से।

२ यहाँ यह भी ध्यान देने की बात है कि 'दुभिक्षलभत्त' का उपयोग जैन मुनि नहीं कर सकते—ज्ञाताधर्मकथागत मेघकथा सू० ३१ सुत्तागमे पृ. ९६२।

३ जै.सा. इ. पूर्वपीठिका पृ० ३७७।

४ देखें, समवाय १, २११-२२७। भगवती २५.३. ७३१।

५ तिरथोगाली गा० ७१२-७१४।

६ दशवैकालिक और कल्प-व्यवहार को तो दिगम्बरों ने भी अपनी अंगबाह्यसूची में स्थान दिया है।—धवला पु.१, पृ० ९६। जयधवला पृ० २५।

ग्रन्थों की वाचनाका कोई प्रदन नहीं था। वाचना केवल अंगग्रन्थोंकी आवश्यक समझी गई थी। क्योंकि आगम या श्रुत अंगग्रन्थों तक सीमित था। आगे चलकर श्रुतविस्तार हुआ—अन्य आचार्यकृत ग्रन्थों को भी क्रमशः आगमकोटिमें लाया गया यह कहकर कि वे भी गणघर कृत हैं।

माथुरी वाचना

माथुरी वाचना भी पाटलिपुत्र की वाचना की तरह केवल अंगसूत्रोंके लिए ही हुई थी। नदी चूर्णि में अंग के लिए कालिक शब्द का प्रयोग है—पृ० ४६। उसमें भी अंगनाह्य वाचना या संकलनाका कोई उल्लेख नहीं है। माथुरी वाचना पाटलिपुत्रमें न होकर मथुरामें हुई यह सिद्ध करता है कि उस कालमें पाटलिपुत्र के स्थानमें मथुरा जैनों का विशिष्ट केन्द्र बन गया था। अर्थात् विहार से हटकर अब जैनोंका प्रभाव उत्तर प्रदेशमें बढ़ गया था। वही से कुछ श्रमण दक्षिणकी ओर गये थे। जितकी सूचना दक्षिणमें प्रसिद्ध माथुर संघ के अस्तित्व से मिलती है। यह भी एक कारण है कि दक्षिण के दिगंबरों के ग्रन्थ महाराष्ट्री प्राकृतमें न होकर भी शौरसेनी भाषाके प्रभाव से मुक्त नहीं है। माथुरी वाचनाके प्रधान थे स्कंदिलाचार्य, वे परंपराके अनुसार वीरनि० ८२७ से ८४० तक युग प्रधान पद पर थे। इस काल तक अंगोंके अलावा कई अंग बाह्य ग्रन्थ बन चुके थे किन्तु इसमें उनकी वाचना या संकलनाका प्रदन नहीं था। इस अंगकी वाचना की आवश्यकता के विषय में दो मत हैं। एक यह कि कालिक श्रुत=अंग आगम अव्यवस्थित हो गया था। यह मत संभवतः दिगंबर परंपराके अनुकूल है। दूसरा यह कि उस काल में अनुयोगधरों का अभाव हो गया था, केवल स्कंदिल ही एक मात्र बचे थे। स्पष्ट है कि दूबरे मतके उत्थान का प्रयोजन ही यह दीखता है कि जो कुछ उस वाचनामें किया गया वह नया नहीं किया गया, जो पुराना चला आ रहा था वही व्यवस्थित किया गया जिससे उसके प्रामाण्य में कोई कमी न हो। वास्तविक रूप से देखा जाय तो माथुरी वाचनामें ही परिवर्तन-परिवर्धन-संशोधन करके अंग सूत्रों को व्यवस्थित किया गया होगा। और इसी कारणसे उसके प्रामाण्यमें लोप शंका करने लगे होंगे। अतएव उसके निराकरणके लिए ही यह मत उद्दिष्ट हुआ कि सूत्रमें कुछ नया नहीं किया गया—सूत्र नष्ट ही नहीं हुए थे या अव्यवस्थित नहीं हुए थे। केवल उनके जानकारों और व्याख्याकारोंकी कमी हो गई थी। इस प्रकार नये निर्माणको प्रामाण्य देना उस दूसरे मत का प्रयोजन सिद्ध होता है। यदि पाटलिपुत्रकी वाचना ही व्यवस्थित की गई होती तो उसके प्रामाण्यके विषयमें कुछ प्रदन ही नहीं उठता और न इस दूसरे मत के उत्थान की आवश्यकता ही होती।

श्रेताम्बरों द्वारा मान्य अंग ग्रन्थ जो विद्यमान हैं वे माथुरीवाचनानुसारी हैं* और उसमें जो परिवर्तन-परिवर्धन-संशोधन किया गया है—उसके विषयमें आगे चर्चा की जायेगी।

१ आगम संख्या किस प्रकार क्रमशः बढ़ी इसके लिए देखें—आगम युग का जैन दर्शन, पृ० २७।

२ देखें नदी कारिका ३२ और उसकी चूर्णि।

३ नदी चूर्णि पृ० ९।

४ नदी गा० ३३ (स्थविरावली)।

माथुरावाचना के अलावा नागार्जुनीय वाचना भी बलभी में हुई ऐसा निर्देश सर्वप्रथम कहावली में ही मिलता है। कहावली भद्रेश्वरकी रचना है और वह आ. हरिभद्र के बाद की रचना है। अतएव उस निर्देशका कारण यही हो सकता है कि कुछ चूर्णियोंमें नागार्जुनीय के नाम से पाठांतर मिलते हैं और पन्नवणा जैसे अंगबाह्य ग्रन्थमें भी पाठांतर का निर्देश है अतएव अनुमान किया गया कि नागार्जुन ने भी वाचना की होगी। यह सत्य है या केवल कल्पना इस विषयमें कुछ नहीं कहा जा सकता किन्तु इतना तो निश्चित रूपसे कहा जा सकता है कि मौजुदा आगम (अंग-आगम) माथुरी वाचनानुसारी हैं। और उसमें तथ्य भी है। अन्यथा पाठांतरों में स्कंदिलके पाठांतरोंका भी निर्देश मिलता। अंग और अन्य ग्रन्थों को ऐसी व्यक्तिगत कई वाचनाएँ हुई होंगी यह भी तथ्य है अन्यथा भगवतीआराधनाकी अपराजितकृत टीकामें आचारांगादि के जो पाठ उद्धृत किये हैं वे सभी उसी रूपमें विद्यमान आचारांग आदि में मिल जाते। किन्तु कुछ मिलते नहीं हैं—यह तथ्य है^१। और यह भी तथ्य है कि आचारांगादि प्राचीन आगमों की चूर्णियोंमें जो पाठ स्वीकृत हैं उससे भिन्न पाठ टीकामें कई स्थानोंमें मिलता है। यह सिद्ध करता है कि अंग आगमों की वाचनाके एकाधिक प्रयत्न पाटलिपुत्रको वाचनाके बाद हुए हैं। इतना ही नहीं प्रअभ्याकरण जैसे ग्रन्थ का तो संपूर्ण रूपसे परिवर्तन हो गया है और अंगों की कथाओं में भेद भी हो गया है^२।

अतएव इतना तो निश्चयपूर्वक कहा जा सकता है कि इन वाचनाओं द्वारा उपलब्ध मौलिक अंग आगम की सुरक्षाका प्रयत्न अवश्य हुआ है साथ ही इतना भी मानना पड़ेगा कि सांप्रदायिक आवश्यकतानुसार उसमें परिवर्तन, परिवर्धन और संशोधन भी किया गया है।

आ० देवर्षिका पुस्तकलेखन

आ० देवर्षिने आगमोंको पुस्तकारूढ किया यह परंपरा तो हमारे समक्ष है किन्तु किन किन ग्रन्थोंको पुस्तकारूढ किया इसका कोई उल्लेख मिलता नहीं। नंदी में जो श्रुतकी सूची दी गई है वह हमारे समक्ष है किन्तु नंदी देवर्षिकी रचना नहीं है। ऐसी स्थितिमें नंदी की सूचीगत सभी ग्रन्थ देवर्षि द्वारा पुस्तकारूढ हुए ये यह नहीं कहा जा सकता। अतएव इसका निर्णय कठिन है कि वे कौन ग्रन्थ थे जो पुस्तकारूढ हुए। सामान्यतः इतना कहा जा सकता है कि अंगग्रन्थोंको तो पुस्तकारूढ किया ही होगा। अंगबाह्यमें जितने ग्रन्थ पूर्ववर्ती होंगे वे तो पूर्वकालसे पुस्तकारूढ होंगे ही। किन्तु विद्यमान आगमसूचीमें ऐसे कई ग्रन्थ हैं जो देवर्षिके बादकी रचना है, जैसे कि कुछ प्रकीर्णक ग्रन्थ। अतएव यह मानना पड़ता है कि श्वेताम्बर परंपरामें आगम कौटिमें समय समय पर नये नये ग्रन्थ संमिलित किये जाते रहे हैं। यही प्रक्रिया दिग्बर परंपरा में भी देखी जाती है। अन्यथा दिग्बर परंपरामें मूलाचार से लेकर विद्यानन्द तकके ग्रन्थ आगम के प्रामाण्य को कैसे प्राप्त होते? पिछले वर्षोंमें षट्खंडागम और कसायपाहुड मिलने के बाद इस प्रक्रियामें परिवर्तन देखा जाता है और सिद्धान्त ग्रन्थोंके रूपमें इन्हीं दोको और उनकी टीकाओंको ही महत्त्व मिलने लगा है—जो उचित ही है।

श्रुतावतार

श्वेताम्बरोंमें आगमों, खासकर अंग आगमोंकी वाचना का जिक्र है जैसा कि हम ने इसके पूर्व कहा है। तो दिग्बरों में वाचनाका प्रश्न ही नहीं है क्योंकि उनके मतमें आगम-

१ विशेष के लिए देखें वीरनि० पृ० ११४।

२ जै. सा. इ. पूर्वपीठिका पृ० ५२५।

३ देखें स्थानांग समवायांग (गुजराती) पृ० २४५ टि० १, पृ० २५६ टि० १, २-१०, पृ० २५७ के टिप्पण।

रक्षणीय षट्खंडागम' है और वह भूतबलि-पुष्पदंतकी रचना मानी जाती है। फिर भी किस प्रकार उत्तरोत्तर अंग आगमों का विच्छेद होता गया और अंतमें किस प्रकार उक्त दो आचार्योंने षट्खंडागम की रचना आ० धरसेन से उपदेश प्राप्त कर की उस विवरणको श्रुतावतारके रूपमें दिया जाता है। नंदी आम्नाय पट्टावलीमें इन दो आचार्योंको एक अंग(आचारी) धर कहा है (धवला भाग २, प्रस्तावना पृ० २६) और उनका समय वीरनि० ६८३ के बाद कभी है।

धवला टीकामें तो यह स्पष्ट किया है कि लोहार्य के बाद—“ततो सन्नेसिमंगपुष्पाणमेगदेशो आम्नरियपरंपराए आगच्छमाणो धरसेणाइरियं संपत्तो”—स्पष्ट है कि धरसेन आचार्य तक संपूर्ण अंग और पूर्वका विच्छेद नहीं था, उनका एकदेश धरसेन तक तो सुरक्षित था। उसी शेष अंश के आधार पर वीरनि. ६८३के आसपास षट्खंडागम की रचना मानी जाती है।

दोनों की तुलना

खास ध्यान देनेकी बात तो यहाँ यह है कि आचार्य धरसेन भी सौराष्ट्र में ही गिरनार की सुफा में थे और सौराष्ट्रके ही वलभी नगरमें श्वेताम्बरों के मतसे आगमों का पुस्तकलेखन हुआ। दिग्बरों ने वीरनि. ६८३ के बाद यह किया तो श्वेताम्बरों ने माथुरीवाचना जो वीरनि. ८२७-४० के बीच हुई उसका लेखन वीरनि. ९८० या ९९३ में पूर्ण किया^१। स्पष्ट है कि दोनोंमें जो करीब ३०० वर्ष का अन्तर है उसीके कारण श्वेताम्बरोंमें आगमों की संख्या बढ़ गई इतना ही नहीं किन्तु उस संप्रदायकी मान्यताओं की पुष्टि का भी उन्हें अवसर मिला। इन्हीं ३०० वर्षोंमें जो अन्य दिग्म्बर ग्रन्थ बने उनमें भी यही प्रक्रिया अपनाई गई और दिग्म्बर मान्यताओं को पुष्ट किया गया।

वीरनि० ६८३के बाद रचे गये षट्खंडागममें प्रतिपाद्य जो विषय है उसमें श्वेताम्बरोंका कोई मतभेद नहीं है। यही सिद्ध करता है कि उस समय तक जो श्रुत सिद्धान्त था उसमें श्वेताम्बर दिग्म्बरमें कोई भेद नहीं था। स्त्री-मुक्ति जैसे विषयमें जो श्वेताम्बर-दिग्म्बरमें आज सिद्धान्तिक मतभेद हमारे समक्ष है—वह भी नहीं था। अर्थात् दोनों उस काल तक स्त्री-मुक्ति मानते थे। यह सिद्ध करता है कि पारंपरिक सिद्धान्त दोनोंमें सुरक्षित थे। उसके बाद ही वल्लके आचार्यको लेकर जो मतभेद दृढ़ होता गया उसी के फलस्वरूप स्त्री-मुक्ति का निषेध भी दिग्म्बरों में दृढ़ होता गया। और स्त्रीमुक्तिकी स्थापना यापनीयों में और श्वेताम्बरोंमें दृढ़ होती गई।

आचार्य उमास्वातिका तत्त्वार्थसूत्र भी इस बात का साक्षी है कि वह दोनों संप्रदायों के द्वारा इसी लिए अपनाया गया है कि उसमें भी मौलिक जैनगमों के सिद्धान्तका निरूपण है। उसी की टीकाएँ जो लिखी गई उसमें दोनों संप्रदायों ने अपनी अपनी मान्यताओं का निरू-

१ वस्तुतः षट्खंडागम जैसा उपलब्ध है वह न तो एक काल की रचना है और न एक आचार्य की रचना है। कई प्रकरणों का उसमें समावेश है जो निश्चित रूपसे एक काल की रचना नहीं।

२ यहाँ यह ध्यान देनेकी बात है कि धरसेन को आचार्य परंपरासे प्राप्त था तो ६८३ के बाद कितने आचार्य समझे जाय ?

३ लेखनका यह काल कल्पसूत्रगत उल्लेखके आधार पर ही माना जाता है किन्तु यह भी विचारणीय है कि यह आगमलेखनकाल है या नहीं।

पण करनेका यत्र तत्र प्रयत्न किया है किन्तु मूल तत्त्वार्थसूत्र में दोनों सम्प्रदायों की मान्यता की एकरूपता स्पष्ट होती है ।

दिगंबरों को मान्य मूलाचार^१ जो आ. वट्टकेर या कुन्दकुन्दकी कृतिरूप से माना जाता है उसमें भी स्त्रीमुक्तिका समर्थन देखा जाता है । यह भी सिद्ध करता है कि उस विषय में सैद्धांतिक मतभेद की जड़ उसके बाद ही कभी हुई है । उसमें लिखा है—

“एवंविघ्नाणचरियं चरंति जे साधवो य अज्जाओ ।

ते जगपुजं किंति सुहं च लद्धूण सिज्झंति ॥

मूलाचार ४. १९६, पृ० १६८ ।

भौतिक निर्युक्ति में भी स्त्री-मुक्ति का प्रश्न चर्चित नहीं है । मूलनिर्युक्तिमें बोटिक निहव का भी उल्लेख नहीं है जो बाद में उसमें जोड़ा गया यह इस लिए स्पष्ट है कि उत्तराध्ययनमें निहवों सम्बन्धी जो गाथा है, उसमें बोटिक निहव का उल्लेख नहीं है । यह उल्लेख बाद में आवश्यकनिर्युक्ति में जोड़ा गया है—ससे यह स्पष्ट है क्यों कि आवश्यकनिर्युक्ति के निर्माण के बाद ही उत्तराध्ययननिर्युक्ति का निर्माण हुआ है फिर भी उसमें यह निहव न पाया जाय तो स्पष्ट होता है कि आवश्यकनिर्युक्ति में ही यह बादमें जोड़ा गया । और ठाणंग में भी सात ही निहवों का उल्लेख है — ठाण ७४४ । स्थानांग-समवायांग पृ. ३२७-३३५ । उत्तरा. नि० गा० १६४ से । आवश्यक नि० गा० ७७८ से ।

आगम कब कितने ?

अंग आगम बारह^२ हैं— इस मान्यता को स्थिर होनेमें भी समय गया होगा ।

इसके प्रमाण स्वयं श्वेताम्बरों के आगम ही दे रहे हैं । स्वयं प्रथम भद्रबाहु के समय तक बारह अंगों की स्थापना, प्रामाण्य और स्वाध्याय की प्रक्रिया शुरू हो गई थी—इसमें भी संदेह है । क्यों कि व्यवहारसूत्र^३ जो श्वेताम्बरके अनुसार स्वयं भद्रबाहु की रचना है उसमें जो स्वाध्याय-क्रम दिया है उसमें बारह अंगमें से कुछ ही हैं । लेकिन समय बीतने पर बारह अंग श्रुत है यह मान्यता स्थिर हो गई^४ । क्यों कि यह बात श्वेताम्बर और दिगंबर दोनों को मान्य है अतएव यह कहा जा सकता है कि सम्प्रदायभेद होने के पूर्व यह व्यवस्था ही गई थी । अंगके बाद अंगबाह्य आगमका प्रश्न है । उत्तराध्ययन में ग्यारह अंग, अंगबाह्य, प्रकीर्णक और दृष्टिवादका उल्लेख हैं—२८.२१, २३ । आचार्य उपास्वातिके तत्त्वार्थभाष्यमें अंगबाह्य में सामायिक, चतुर्विंशतिस्तव, वन्दना, प्रतिक्रमण, कायोत्सर्ग, प्रयाख्यान, दशवैकालिक, उत्तराध्ययन, दशा, कल्प, व्यवहार, निशीथ, ऋषि-भाषितादि—का

१ ‘मूलाचार’ में बादमें काफी वृद्धि हुई है यह भी ध्यानमें रखना आवश्यक है । पूरी की पूरी कृति न एक काल की है न एक कर्ता की । किन्तु संग्रहग्रंथ है ।

२ बारह अंग की बौद्ध मान्यता के लिए देखें, श्री जंबूविजयजी संपादित आचारांग पृ० ४०२ । वहां भी नव अंग में से बारह का कल्पना की है । नव का निर्देश स्थविरवाद में, बारह का निर्देश महायान में है ।

३ व्य० उ० १० सू० २९७-३१२ ।

४ सूत्रकृतांग ६६१ में ईश्वरकारणिक की चर्चा के समय—“दुवालसंगं गणपिडंगं” का उल्लेख सर्व प्रथम आता है ।

उल्लेख है। नामतः १२ की गिनती की गई और 'आदि' से अन्य भी अभिप्रेत होगे। यही सूची थोड़े परिवर्तन के साथ ध्वलामें है जहाँ १४ अंगवाह्य नामतः गिनाये गये हैं। इससे इतना तो स्पष्ट होता है कि यह सूची सामायिक आदि पृथक् छः प्रकरण ग्रन्थों का समावेश 'आवश्यक' नाम से किया गया उसके पूर्वकी है। अतएव उत्कालिक अंगवाह्यके आवश्यक और तद्व्यतिरिक्त इस प्रकार का जो विभाजन स्वैताम्बरों में हुआ इसके भी पूर्वकी यह सूची है—ऐसा मानना चाहिए। इस प्रकार का विभाजन नंदी (सू०८०, पृ०३१) और अनुयोग-द्वारसूत्र में (सू० ५, पृ० ६०) है।

स्थानांग-समवायांग में अंगवाह्य माने जाने वाले ग्रन्थों में से—केवल धुद्रिकाविमान-विभक्ति, महाविमानविभक्ति, ऋषिभाषित, उत्तराध्ययन, दशा-कल्प व्यवहार, चन्द्रप्रज्ञप्ति, सूर्यप्रज्ञप्ति, जंबूद्वीपप्रज्ञप्ति और द्वीपसागरप्रज्ञप्ति का उल्लेख है।—(गुजराती अनु० पृ० २६२-२६३।) और इन चार दशाओं-बन्धदशा, द्विगुद्धिदशा, दीर्घदशा, संक्षेपित दशा (पृ०२५६) का भी उल्लेख है किन्तु टीकाकार का कहना है कि इनके विषय में हम कुछ नहीं जानते।

तिर्योगाली में जहाँ श्रुतविच्छेद की चर्चा है वहाँ बारह अंग के उपरांत निम्न श्रुत का उल्लेख है—कल्प-व्यवहार, दशा, निशीथ, उत्तराध्ययन, दशवैकालिक, अनुयोगद्वार और नंदी—इससे पता चलता है कि उसके काल तक इन ग्रंथों का आगम में समावेश होगा। इसमें चन्द्र आदि चार प्रज्ञप्तिओं का उल्लेख नहीं यह सूचित करता है कि अब तक उनका आगमकी क्कोटि में समावेश नहीं था। अतएव स्थानांग-समवायांग में उनका उल्लेख जो मिलता है वह कालक्रम से आगमक्कोटि में उन्हें स्थान मिला यह सूचित करता है।

इसके बाद होनेवाली आगमों की सूची के विषय में मैंने अन्यत्र चर्चा की है उसे यहाँ दोहराने की आवश्यकता नहीं है। आगमकी संख्या क्रमशः बढ़ी है इतना दिखाना ही यहाँ अभिप्रेत है।

आगमों के वर्गीकरण के विषय में भी मैंने अन्यत्र चर्चा की है अतएव उसे भी यहाँ दोहराना आवश्यक नहीं^१।

आगमों में चर्चित विषयों का क्रमिक विकास

इसमें तो संदेह को कोई स्थान नहीं है कि आगमों में प्राचारांग का प्रथम श्रुतस्कंध सबसे प्राचीन स्तर है। उसके बाद क्रम में आता है सूत्रकृत का प्रथम श्रुतस्कंध। और वह भी आचारांग में प्रतिपादित विषयों का मानों विवरण हो ऐसा है। अतएव ये दोनों हमें भ. महावीर के मौलिक उपदेश की झलक देने में समर्थ हैं। उन दोनों में श्रमणधर्म को ही महत्त्व दिया गया है। गृहस्थधर्म की तो केवल निंदा ही है। आगमगत इसी प्राचीन मान्यता में क्रमशः जो परिवर्तन आया वह अन्य आगमों की तद्विषयक चर्चा से स्पष्ट होता है। आगे चलकर गृहस्थ या उपासक वर्ग का निर्माण हुआ और उनको भी जैन संघ में स्थान मिला। यह स्वाभाविक प्रक्रिया है।

१ चन्द्र, सूर्य और जंबूद्वीप इन तीन प्रज्ञप्तिओं का समावेश दिगंबर मतसे दृष्टिवाद में है। ध्वला पु.२, प्रस्तावना पृ० ४३।

२ जैन-साहित्य का बृहद् इतिहास प्रस्तावना पृ० ३४ से।

३ वही पृ० ३३ से।

श्रमणों के आचार का विवरण देखा जाय तो स्पष्ट होता है कि नियम रूप से पांच महाव्रतों के स्वीकार की कोई चर्चा आचारांग के प्रथम श्रुतस्कंध में नहीं है। सूत्रकृत प्रथमस्कंध की एक गाथा में प्राणातिपातादि पांच दोषों का उल्लेख एक साथ है और कहा गया है कि 'जिणसासण परंमुहा' जो हैं वे इन दोषों का पोषण स्त्री के वश होकर करते हैं (२३२-२३३) किन्तु इस प्रकार पांचों दोषों का कोई उल्लेख एक साथ आचारांग प्रथम श्रुतस्कंध में नहीं है। और नहीं एक साथ उनकी विरति की चर्चा आचारांग में है। इससे स्पष्ट होता है कि श्रमणों को पांच महाव्रत का स्वीकार करना चाहिए— यह प्रक्रिया कालक्रम से जैन संघ में आई है। श्वेताम्बर और दिगम्बर दोनों यह मानते हैं कि प्रारम्भ में श्रमण सामायिक व्रत का स्वीकार करते हैं। इससे भी सूचित होता है कि श्रमण बनने की यही प्रक्रिया थी और सूत्रकृत में तो स्पष्ट ही लिखा है कि भगवान महावीर ने ही सर्व प्रथम सामायिक का उपदेश दिया —

“ण हि णूण पुरा अणुस्सुयं अदुवा तं तह णो समुट्ठियं ।

मुणिणा सामाइ आहियं णापण जगसन्वदंसेणा ॥ सूत्रकृत-१४१.

आचारांग के उपदेश का सार देखना हो तो यही है कि संसार में षड्जीवनिकाय हैं। वे सभी सुख चाहते हैं दुःख कोई नहीं चाहता, मरना कोई नहीं चाहता, अतएव किसी भी प्राणी या जीव को पीड़ा देना नहीं चाहिए। जैसा मुझे सुख प्रिय है, सभी को सुख प्रिय है अतएव किसी को पीड़ा देना नहीं चाहिए—यही समताभाव है—जो सामायिक है। इसी प्रश्न को लेकर भगवान का उपदेश हुआ। इसी अहिंसा में से सत्यादिका स्वीकार हुआ। सूत्रकृतांग के प्रारम्भ में ही भगवान महावीर ने यह कहा है कि परिग्रह ही बन्धन है और उसी के कारण जीव हिंसा आदि का आचरण करता करता है। इस दृष्टि से देखा जाय तो सब पापों का मूल भ. महावीर की दृष्टि में परिग्रह को ही माना गया। और यही कारण है कि उन्होंने अपने श्रमण जीवन में नग्नता का स्वीकार किया और अचेलधर्म का प्रतिपादन किया। यह स्वाभाविक है कि यह कठोरतम धर्म था जिसकी निंदा भ. बुद्ध ने की है। जिस प्रकार अतिभोग एक एकांत है उसी प्रकार भोग का आत्यंतिक त्याग—आत्मा को अतिकष्ट देना—भी दूसरा एकांत है। अतएव भ. बुद्ध ने तो दोनों अंतोंको छोड़कर मध्यम मार्ग का स्वीकार किया। यही कारण है कि जैन श्रमण परम्परा में भी भ. महावीर का आत्यंतिक अचेलक मार्ग पतया नहीं और श्वेताम्बर संप्रदाय या सचेलक सम्प्रदाय का उद्भव हुआ है। दिगम्बरों में भट्टारक सम्प्रदाय भी इसी बात की पुष्टि करता है कि आत्यंतिक कष्ट का मार्ग सबके लिए प्रशस्य नहीं है। हम भले ही मध्यममार्ग को शिथिलमार्ग कह करके उसकी निन्दा करें किन्तु सर्वजन सुलभ तो यही मार्ग हो सकता है। और जैन श्रमण परम्परा का इतिहास भी इसकी पुष्टि करता है कि अनेक बार अति उत्कट क्लेश के मार्ग को अपनाने का प्रयत्न हुआ किन्तु उसमें सफलता कुछ समय तक ही सीमित रही है। उस अन्तिम आदर्श की तारीफ अवश्य करें किन्तु मध्यम-मार्ग की निन्दा तो न करें— यही उचित हो सकता है।

१ “सत्त्वे में अकरणिज्जं पापकम्मं ति कट्टु सामाहियं चरित्तं पडिवज्जइ” आचारांग श्रु०
२ अ० १५, सु० १०१३ (महावीरचरित)

२ सूत्रकृतांग में भी नग्नता की ही प्रतिष्ठा श्रमण के लिए निर्दिष्ट है—“जस्सडाए कीरइ नग्गभावे मुंडभावे” सु० ७१४, पृ० १८५ ।

षड्जीवनिकाय का उपदेश^१ भ. महावीर का प्रतिपाद्य रहा। उन्होंने कहा है कि ये जीव बन्धनों में पड़ कर नाना दिशाओं में जन्म ग्रहण करते हैं और पुनर्जन्म की परंपरा चलती है। इस पुनर्जन्म की परंपरा के निरस्त करना, मोक्ष प्राप्त करना—यही जीवन का उद्देश्य है। अतएव आगे चलकर जीवविद्या का विनास उक्त दोनों आगमों के बाद के आगमों में देखा जाता है। वह सारा का सारा विकास जो हम देखते हैं वह स्वयं भ. महावीर की देन है वह नहीं कहा जा सकता। आचार्यों ने उस विषय की व्याख्या की तब जीव का स्वरूप—उसकी नाना प्रकार की गति—उसकी स्थिति—उसके भेद इत्यादि विवरण हमें अन्य आगमों में क्रमशः विकसित रूप में मिलते हैं^२। जीव की विविध गति के सन्दर्भ में ही भूगोल खगोल के विषय में भी आचार्यों ने सोचा और तत्काल में जो उस विषय की विचारणा आर्यों में चलती थी उसका अपनी दृष्टि से समावेश अपने शास्त्र में किया^३। अतएव उसका भ. महावीरकी सर्वज्ञता से कोई संबंध नहीं है।

इसी प्रकार काल का उत्सर्पिणी—अवसर्पिणी आदि भेद और उनमें तीर्थंकरों के उद्भवकी चर्चा भी आगमों में कालक्रम से ही आई है^४। वैदिकों के युगों की कल्पना को समक्ष रखकर यह व्यवस्था जैनाचार्यों ने सोची है। अतएव इसे भी भ. महावीर के मौलिक उपदेशके साथ जोड़ना जरूरी नहीं है।

जैनों की विस्तृत कर्मविचारणा और गुणस्थान की विचारणा भी क्रमशः ही विकसित हुई है। कर्मरज^५ है, कर्मशरीर^६ है और वह आत्मा का बन्धन है—इससे मुक्ति पाना ही मोक्ष या निर्वाण^७ है और यही जीव का ध्येय है—इतनी सामान्य बातका निर्देश तो मौलिक विचार के रूप में भ. महावीर का है। किंतु कर्म के प्रकार और उनके प्रदेश-स्थिति-अनुभाव आदि का जो विस्तृत निरूपण हम आगमों में देखते हैं वह मौलिक उपदेश का आचार्यों द्वारा किया गया विकास है और उन्हें भी क्रमशः आगम में स्थान मिला है। चौदह गुणस्थान की चर्चा तो उमास्वाति आचार्य तक भी विकसित नहीं हुई थी यह भी तत्त्वार्थसूत्र (९.४७) से स्पष्ट होता है। अतएव उन्हें भ. महावीर के मौलिक उपदेश में शामिल नहीं किया जा सकता। यही कारण है कि आगे चलकर हम परम्परा में सैद्धांतिक और कार्मग्रन्थिक ऐसे भेदों को देखते हैं।

यहाँ तो मैंने स्थूलरूप से क्रमिक विकासका निर्देश किया है। इसका व्यवस्थित निरूपण तो पुस्तक का विषय हो सकता है—व्याख्यान का नहीं। जैनदर्शन के विकास की रूपरेखा में इसकी चर्चा संक्षेप में करूँगा।

भ. महावीर के मौलिक उपदेश का जो मैंने निर्देश किया और उसी का विकास जो आचार्यों ने किया उसका जो संक्षिप्त विवरण मैंने दिया है उसके आधार की चर्चा भी कर लेना उपयुक्त होगा।

१. आचा० अ० १।

२. विशेषतः देखें प्रज्ञापना—सूत्र।

३. जीवाजीवाभिगम, जंबूद्वीपप्रज्ञप्ति, चन्द्र-सूर्यप्रज्ञप्ति, आदि।

४. जम्बूद्वीपणप्ति व० २, जीवाजीवाभिगम सूत्र १७३, १७८

५. भ. महावीर को 'धूतर' कहा है सूत्रक० २९९।

६. आचा० ९९।

७. सूत्रक० ३६६।

मैंने इतः पूर्व वाचनाओं का निर्देश किया है। माथुरीवाचनान्तर्गत अंग ग्रन्थ जो हमें उपलब्ध है उसी के आधार पर मैं इस नतीजे पर पहुँचा हूँ। जितने भी अंगवाह्य ग्रन्थ हैं, खास कर उपांग, उन्हें यदि देखा जाय तो उनमें 'अंग आगम से हमने यह बात कही है और उसके लिए अमुक अंग आगम देखे' ऐसा निर्देश नहीं आता। पन्नवणा के प्रारम्भ में उसे दृष्टिवाद का निरस्यंद कहा है किन्तु तदतिरिक्त जो अंग आगम आचार आदि हैं उनका साक्षी के रूप में निर्देश नहीं आता। दृष्टिवाद से उद्धरण की बात की चर्चा एक अलग व्याख्यान का विषय हो सकता है—सामान्य रूप से मैं यहाँ इतना कह देना चाहता हूँ कि क्योंकि दृष्टिवाद का बिच्छेद माना गया था किसी भी नयी बात को आचार्य को कहना हो तो दृष्टिवाद से मैंने यह बात कही है—यह कह देना आसान था। जैसे वैदिकों ने लुप्तश्रुति का आश्रय लेकर कई नई परम्परा को चलाया है—यही प्रक्रिया जैनों में भी देखी जाती है।

किन्तु माथुरीवाचनान्तर्गत अंग आगमों में जैसे कि भगवती—व्याख्याप्रसूति जैसे बहुमान्य आगम में भी जहाँ भी विवरण की बात है—वहाँ अंगवाह्य उपांगों का—औपपातिक, पन्नवणा, जीवाजीवाभिगम आदि का आश्रय लिया गया है। यदि ये विषय मौलिक रूप से अंग के होते तो उन अंगवाह्यों में ही अंगनिर्देश आवश्यक था। ऐसा न करके अंग में उपांग का निर्देश वह सूचित करता है कि तद्विषयकी मौलिक विचारणा उपांगों में हुई है। और उपांगों से ही अंग में जोड़ी गई है।

यह भी कह देना आवश्यक है कि ऐसा क्यों किया गया। जैन परंपरा में यह एक धारणा पक्की हो गई है कि भगवान महावीर ने जो कुछ उपदेश दिया वह गणधरों ने अंग में प्रथित किया। अर्थात् अंगग्रन्थ गणधरकृत हैं, और तदतिरिक्त स्थविरकृत हैं। अतएव प्रामाण्य की दृष्टि से प्रथम स्थान अंग को ही मिला है। अतएव नयी बात को भी यदि प्रामाण्य अर्पित करना हो तो उसे भी गणधरकृत बताना आवश्यक था। इसी कारण से उपांग की चर्चा को भी अंगान्तर्गत कर लिया गया। यह तो प्रथम भूमिका की बात हुई। किन्तु इतने से संतोष नहीं हुआ तो बाद में दूसरी भूमिका में यह परम्परा भी चलाई गई कि अंगवाह्य भी गणधरकृत है और उसे पुराण तक बढ़ाया गया। अर्थात् जो कुछ जैन नामसे चर्चा हो उस सबको भ. महावीर और उनके गणधर के साथ जोड़ने की यह प्रवृत्ति इसलिए आवश्यक थी कि यदि उसका सम्बन्ध भगवान और उनके गणधरों के साथ जोड़ा जाता है तो फिर उसके प्रामाण्य के विषय में किसी को संदेह करने का अवकाश मिलता नहीं है। इस प्रकार चारों अनुयोगों का मूल भ. महावीर के उपदेश में ही है यह एक मान्यता दृढ़ हुई। इसके कारण बीसवी सदी में लिखने वालों का भी यही आग्रह रहता है कि वह जो कुछ कह रहा है वह भ. महावीर के उपदेश का ही अंश है। नतीजा यह है कि साधारण मनुष्य विवेक नहीं कर सकता कि भ. महावीरने क्या कहा और क्या न कहा। यह विवेक मूलग्रन्थों के तटस्थ अभ्यास के द्वारा ही हो सकता है और इसी ओर ध्यान दिलाना ही मेरा प्रस्तुत व्याख्यान का उद्देश्य मैंने माना है। और संक्षेप में यह दिखाने का प्रयत्न किया है कि उनका मौलिक उपदेश क्या था। विद्वानों से मेरा निवेदन है कि वे इस दृष्टि से आने संशोधन में आगे बढ़े।

१ अपवाद है जहाँ भगवती के पंचम शतक के दशवे उद्देश का उल्लेख है—जंबुदीव-पणत्ति सु० १५०।

बे अप्रसिद्ध ताम्रपत्रा संपादक- लक्ष्मणभाई भोजक

[१] मैत्रक-ध्रुवसेन (बालादित्य)नुं एक अप्रसिद्ध दानपत्र

श्री ला० द० भा० सं० विद्यामन्दिर, अमदाबादना हस्तलिखित ख. रजी. क्रमांक ८४२१ अने मू० क्र० ५९४ मां प्रस्तुत ताम्रपत्र छे.

आ ताम्रपत्रनां बे पतरां छे. पहेला पतरानी छेल्ली पंक्ति पासे अने बीजा पतरानी पहेली पंक्ति पासे छीद्र करी तेमां तांबानो जाडो सळीयो परोवी सळीयाना बने छेडा भेगा करी तेना उपर सील करेळुं छे.

सांल उपर लंबगोल आकारमां राजसूत्रा छे. उपरना अर्धा भागमां बेठेलो नंदी छे अने नीचेना भागमां श्री “भट्टकः” अक्षरो उपसावेला छे.

बन्ने पतरां एक ज मापनां २४×३२ से० मी० छे अने तेनुं कडी साथे कुळ वजन ३८८० ग्राम छे.

पहेला पतरामां २३ पंक्ति अने बीजा पतरामां २२ पंक्ति छे. एक पंक्तिमां आसरे ५० थी ५६ अक्षरो छे.

पतरानी चारे तरफनी कीनार उपसावेली होवाथी अक्षरोने घसारो पहोंच्यो नथी.

दानपत्रनी भाषा संस्कृत छे. लिपि मैत्रककालीन छे. अनुस्वारना स्थाने मोटाभागे अनुनासिक वापर्या छे. रेफनाला अक्षरो बेवडा लख्या छे. अवग्रहानो उपयोग कर्षो नथी. ‘क’ अने ‘ख’ नी पहेला आवता विसर्गना जिह्वामूलीय तथा ‘प’ अने ‘फ’ नी पहेला आवता विसर्गना उपध्मानीय माटे विशिष्ट चिह्न वापर्या छे.

मैत्रक संवत् ३१९ [AD 638] मागसर सुद ३ ना दिवसे शिवभागपुर विजयस्कंधा-वारथी श्री ध्रुवसेन अपर नाम बालादित्ये माता-पिताना पुण्यार्थे आ दान आप्पुं छे

राजाओनी वंशावली आ प्रमाणे छे. १-भट्टक, तेना वंशमां २ गुहसेन, तेनो पुत्र ३ धरसेन, तेनो पुत्र ४ धर्मादित्य अपर नाम शोलादित्य, तेनो अनुज ५ खरग्रह, तेनो पुत्र ६ धरसेन, तेनो अनुज ७ ध्रुवसेन अपर नाम बालादित्य ।

दशपुरथी आधीने वलभीमां वसेला चतुर्वेदी छगल गोत्रना ब्राह्मण षष्ठिदत्तना पुत्र मातृदत्तने वापी सहित क्षेत्रनुं दान कर्षुं छे.

सुराष्ट्रमां बादवानकस्थलीमां मण्डककवरक गामनी पूर्ब सीमामां धारासियक प्रकृष्ट क्षेत्र-मांथी १०० पादावर्त्त प्रमाण क्षेत्र तथा ते मध्ये ३० पादावर्त्त प्रमाण “कपित्थवापी” नुं दान कर्षुं छे.

क्षेत्रना खुंट नीचे प्रमाणे छे :

- १ सर्गपाटक गामनी सीमथी पश्चिम तरफ
- २ रंककसत्क क्षेत्रथी उत्तर तरफ
- ३ धारासियक क्षेत्रमां ग्राम पणकूल कृत संकरिकानी पूर्ब तरफ
- ४ महत्तर भोक्तु उवक क्षेत्रनी दक्षिण तरफ

कपिस्थवापीना चार खुं ट नीचे प्रमाणे:

- १ सर्गपाटक गामनी सीमथी पश्चिम तरफ
- २ परटकपद्रभूमिनी उत्तर तरफ
- ३ ऐन्द्रक विरीषवापीनी पूर्वे तरफ
- ४ कलपुत्र कदम्बव पिपरलवापीनी दक्षिण तरफ

दूतक सामंत शीलदित्य छे अने संधिविग्रहाधिकृत दिविरपति वत्रभट्टी पुत्र दिविरपति स्कन्दभट्टे लख्युं छे.

अंतमां “स्वहस्तो मम” छे. नाम नथी.

मैत्रककालीन घणां ताम्रपत्रो आ पूर्वे प्रसिद्ध थयेलां छे तेमां आ एकनो उमेरो थाय छे.

स्वस्त(स्ति) विनयस्कन्धावाराच्छिवभागपुरवासकात्प्रसभप्रणतामित्राणां
मैत्रकाणामतुलबलसम्पन्नमण्डलामोगसंसक्तप्रहारशतलब्धप्रतापं(पः) प्र[२]तापोप-
नतदानमानार्जवा(वो)पार्जितानुरागादनुरक्तमौलभृतश्रेणीबलावापतराज्यश्रियः पर-
ममाहेश्वरः श्रीभटावर्कादव्यवच्छिन्नराजवञ्शान्मा[३]तापितृचरणारविन्दप्रणतिप्रवि-
धौताश(शे)षकल्मषः शेषवात्प्रभृति सङ्गद्वितीयबाहुरेव समदपरगजघटास्फोटनप्रका-
शितसत्त्वनिरुषः [४] तत्प्रभावप्रणतारातिचूडारत्नप्रभासंसक्तपादनस्वरिमसञ्ज्ञितिस-
कलस्पृतिप्रणीतमार्गस्सम्यक्परिपालनप्रजाहृदयरञ्जना[द]न्वर्थराजशब्दो रू[५]रका-
न्तित्स्थैर्यगाम्भीर्यबुद्धिमत्पद्भिः स्मरशशाङ्कादिराजोदधिनिदशगुरुधनेशानतिशयानः
शरणागतायासभयप्रदानपरतया तृण[६]वदपास्ताशेषस्वकार्यफटः[ः] प्रार्थना-
धिकार्थप्रदानानन्दितविद्वंसुहृत्प्रणयिहृद[यः], पादचारीव सकलभुवनमण्डलभोगप्रमोदः
पर[७]ममाहेश्वरः श्रीगुहे(ह)सेनस्तस्य सुतस्तपादनस्वमयूखसंतानविसृतनाहरीजलौ-
घप्रक्षालिताशेषकल्मशः(षः) प्रणयिशतसहस्रो[८]पजीव्यमानस्सम्पद्रूपलोभादिवा-
श्रितस्सरभसमाभिक्ता(गा)मिकैगुणैस्सहजशक्तिस(शि)क्षाविशेषविस्मापितास्त्रिधनुर्धरः
प्रथमनरपति[९]समतिसृष्टानामनुपालयिता धर्मदायानाम्, अपाकर्त्ता प्रजो-
पघातकारिणामुपप्लवानां, दर्शयिता श्रीसरस्वत्योरेकाधिवासस्य, स[१०]ङ्घतारा-
तिपञ्चलक्ष्मीपरिभोगदक्षविक्रमो विक्रमोपसंप्राप्तविमलपार्थीवश्रीः परममाहेश्वरः श्रीध-
रसेनस्तस्य सुतस्तत्पादानुद्गच[११]तस्सकलजगदानन्दनात्यद्भुतगुणसमुदयस्थ-
गितसमप्रदिग्मण्डलस्समशतविजयशोभासनाथमण्डलाप्रद्युतिभासुरतरान्सपो[१२]ठो--
दूढगुरुमनोरथमहाभारस्सर्वविद्यापरापरविभागाधिगमविमलमतिरपि सर्वतः सुभाषित-
लक्ष्मेनापि सुखोपपादनीय[१३]परितोष(षः) समप्रत्रोक्तागाधगाम्भीर्यहृदयोपि सुच-
रितातिशयसुव्यक्तपरमकल्याणस्वभावः खिलीभूतकृतयुगनृपतिपथवि[१४]शोधनाधि-
गतोदप्रकीर्तिर्द्धर्मानुपरोधो जव(ज्ज्व)लतरीकृतार्थसुखसम्पदुपसेवानिरूढ(ढो) धर्मा-

दित्यद्वितीयनामा परममाहेश्वर[१५]श्रीश्रीलादित्यस्तस्यानुजस्तत्पादानुद्घातः स्वयमुपेन्द्रगुरुणेव गुरुणात्यादरवता समभिलषणीयामपि राजलक्ष्मीं स्फुन्नासक्तां [१६] परमभद्र इव धुर्व्यस्तदाज्ञासम्पादनैकरसतयैवोद्बह्वेदमुस्वरतिभ्यामनायासितसस्व- सम्पत्तिः प्रभावसम्पदशो[१७]नृपतिशतशिरोरत्नच्छायोपगूढपादपीठोपि परावज्ञा- भिमानरसानालिङ्गितमनोवृत्तिः प्रणतिम(मे)कां परित्यज्य प्रक्यातपौरु-[१८]- षाभिमानैरभ्यरातिभिरनासादितप्रतिक्रियोपायः कृतनिस्त्रिभुवनामोदविमलगुणसङ्घृतिः प्रसभविषटितसकलकलि[१९]विलसितगतिर्नीवमनाधिरोहिभिरशेषैर्दोषैरनामृष्टायुन्न- तद्वदयः प्रक्यातपौरुषः[शा]लकौशलातिशयगणतिश्विपक्ष[२०]क्षितिपतिलक्ष्मी- स्वयंप्र(द्रा)हप्रकाशितप्रवीरपुरुषः(ष)प्रथमसंख्याधिगमः परममाहेश्वरः श्रीस्वरश्र- द्दस्तस्य तनयस्तत्पादानुद्घातः सकलविधाधिगमवि[२१]हितनिस्त्रिद्विज्जनमन- परितोषातिशयितसस्वसम्पदा त्यागौदार्येण च विगतानुसन्धानाश(स)माहिताराति- पक्षमनो[रथ]रथाक्षभङ्गः [२२] सम्यगुपलक्षितानेकशास्त्रकलाकौकचरितगह्वरविभागो- पि परमभद्रप्रकृतिरकृत्रिमप्र[२३]श्रयविनयशोभाविभूषणः समरशतजयपताकाहर- णप्रत्यलोदग्राबाहुदण्डविध्वंसित- [प्रथम ताम्रपत्र पूर्ण]

[ताम्रपत्र द्वितीय]

[१] निस्त्रिप्रतिपक्षदप्पौदयः स्वधनुःप्रभावपरिभृतालकौशलाभिमानसकल- नृपतिमण्डलाभिनन्दित[२]शासनः परममाहेश्वरः श्रीधरसेनस्तस्यानुजस्तत्पादानु- द्घातः सच्चरितातिशयितसकलपूर्वनरपतिर[३]तिदुस्साधानामपि प्रसाधयिता वि- षयाणां, मूर्त्तिमानिव पुरुषकारः परिवृद्धगुणानुरागनिर्भरचित्तवृत्तिभिर्मनु[४]रिव स्वयमभ्युपपन्नः प्रकृतिभिरधिगतकलाकलापम्का(प)कान्तिमानि(न्नि)वृत्तिहेतुरकलङ्कः कुमुदनाथः, प्राज्यप्रतापस्थगितदि[५]गन्तरालः[६] प्रध्वंसितध्वान्तराशिस्स- [स्त]जोदितस्सविता प्रकृतिभ्यः परं प्रत्ययमर्थवन्तमतिबहुतिथप्रयोजनानु- बन्ध(न्ध)मागमपरि[६]पूर्णं विदधानस्सन्धिविप्रइसमासनिश्चयनिपुणः स्थानेऽनु- रूपमादेशं दददगुणवृद्धिविधानजनितसंस्कारः साधूनां राज्यशाला[७]तुरीयतन्त्रयो- रुभयोरपि निष्णातः प्रकृष्टविक्रमोपि करुणमृदुद्वयः[८], श्रुतवानप्यगर्वितः कान्तोपि प्रशमी स्थिरसौहृदयोपि निर[७]सिता दोषवतामुदयसमयसमुपजनितजनतानुराग- परिपिहितभुवनसमर्थितप्रथितशालादित्यद्वितीयनामा परममाहेश्वरः [९] श्रीधुवसेनः कुशली सर्वानेव यथा सम्बन्धमानकान्तमाज्ञापयत्यस्तु वस्संविदितं यथा मया माता- पित्रोः पुण्याप्यायनाय दशपु[१०]रविनिर्गंतवलमीवास्तव्यवलभोचानुविषसामा-

न्यस्कालोदायनसगोत्रच्छागलेयसब्रह्मचारिब्राह्मणपण्डित्तपुत्रब्राह्मणमातु[११]दत्ताय
सुराष्ट्रेषु वादवानकस्थल्यां मण्डकसरकग्रामे पूर्वतीम्नि धारासियकप्रकृ-
ष्टक्षेत्रामध्याद्भूपादावर्त्तशतं यस्याघाटानि [१२] सर्गापाटक ग्राम सोमातोऽपरतः
रङ्गकसत्कक्षेत्रादुत्तरतः धारासियकप्रकृष्टक्षेत्रमध्ये ग्रामपणकूलकृतसङ्करिकानां पूर्वतः
म[१३]हत्तरभोक्त्तु(?)क्तु)रुव हप्रकृष्टक्षेत्रादक्षिणतः तथास्मिन्नेव ग्रामे पूर्वसीम्न्येव
धारासिय हप्रकृष्ट हपित्यवापी त्रिंशद्भादावर्त्तपरि[१४]सरा यस्याः आघाटानि
सर्गापाट ग्रामसीमातो(S)रतः परटकपद्मभृमेरुत्तरतः ऐन्द्रकप्रकृष्टसोरीषवाण्या
पूर्वतः क(कू)त्रुपु.[१५]कदङ्गप्रकृष्टाप्लवाण्याः दक्षिणतः लवमेतद्रायो पादा-
वर्त्तशतं चतुराघाटनविशुद्धं सोद्रङ्गं सोपरिकरं समूतवातप्र[१६]त्ययं सधान्यहि-
रण्यादेयं सदशापराधं सोत्पद्यमानविष्टी(ष्टि)कं सर्वराजकीयानामहस्तप्रक्षेपणीयं पूर्वप्र-
त्तदेवब्रह्मदेयरहितं [१७] भूमिच्छिद्रन्यायेनाचन्द्राकर्णवक्रितिसरिर्त्पर्वतसमकालीनं
पुत्रोत्रान्वयभोग्यमुदकातिसर्गोण ब्रह्मदायो निसृष्टः यतो(S)स्योचित[१८]या
ब्रह्मदेयस्थित्या भुञ्जतः कृषतः कर्षयतः प्रदिशतो वा न कैश्चिद्वासेधे वर्तितव्यमा-
गामिभद्रनृतिभिरप्यस्मद्भ्रशजैरन्यैर्वा [१९] अनित्यान्यैश्चर्याण्यस्थिरं मानुष्यं सामा-
न्येन भूमिदानफलमवगच्छन्निरयमस्मदायो(S)नुमंतव्यः परिपालयितव्यश्चेत्सुक्तञ्च

बहुभिर्वे[२०]सुधा भुक्ता राजभिस्सगरादिभिः ।

यस्य यस्य यदा भूमिस्तस्य तस्य तदा फलं ॥

यानीह दारिद्र्यभयान्नेन्द्रैर्द्वैतानि धर्मायतनीकृतानि ।

निर्मुक्तमाल्यप्रतिमानि तानि [२१] को नाम साधु पुनराददितः(त) ॥

षष्ठिवर्षसहस्राणि स्वर्गो तिष्ठति भूमिद[३] ।

आच्छेत्ता चानुमन्ता च तान्येव नरके वसेत् ॥

द्वुत्रोत्र सामन्तशीलादित्यः लिखितमिद(दं) स[२२]न्निविप्रहाधिकृतदिविरपति-
वत्रभट्टिपुत्रदिविरपतिस्कन्दभटेन ॥ सं ३१९ मार्गशिर शुद्ध ३ स्वहस्तो मम ॥

[२] ताम्रपत्र-विक्रमसंवतः ११६० [११०३ A.D.]

श्री ल० द० भा० सं० विद्यामन्दिर अइमदावादना हस्तलिखित भेट रजी० क्रमांक
३१६८१ (मू० नं० ५३७) मां प्रस्तुत ताम्रपत्र नोंधायेलुं छे.

पूज्य पन्थासजी श्री कल्याणविजयजी महाराज साहेब पासेधी मु० जालोरथी (राजस्थान)
ता. ४-९-७२ ना रोज मस्तुं छे.

ताम्रपत्रनां वे पतरां छे. तेने कडी के सोल नथो. बने पतरां छुटां छे. तेनुं माप १०.५
X २१.५ से. मी. छे अने वजन ७३२ ग्राम छे.

महाराजाधिराज श्रीविजयराजनी कृपाथी मल्लेला वाधणवाडा गामना शासक, परमार जाति-
ना राजपुत्र मियणपालना सुत राजपुत्र पूर्णराजे दान कर्तुं छे.

વિ• સં• ૧૧૬૦ ચૈત્ર સુદ ૧૫ સોમવારે, ચન્દ્રગ્રહણ પર્વ નિમિત્તે સ્નાન કરીને માતા-પિતા તથા આત્મ જનોના શ્રેયની વૃદ્ધિ માટે દાન આપ્યું છે.

સુનેલ સ્થાનથી આવેલા ભારદ્વાજ ગોત્રના બ્રાહ્મણ માદાસુત સુદને વાષળવાડા ગામની ઉત્તરદેશમાં આવેલા આસ્વાભિધાન ક્ષેત્રનો અર્ધા ભાગ દાનમાં આપ્યો છે, તેના ચાર ટુંટ નીચે પ્રમાણે છે.

પૂર્વ — દાતરપિ ક્ષેત્ર

દક્ષિણ — પુટડાસુતોનું ક્ષેત્ર

પશ્ચિમ — ચાલાસત્ક ક્ષેત્ર

ઉત્તર — વાપલકેવડિકા

તામ્રપત્રનો લેલક ગૌડ કાયસ્થ તેજલ છે અને શ્રી વિજયરાજદેવના હસ્તાક્ષર છે.

પહેલા પતરામાં આઠ પંક્તિ છે. અને બીજા પતરામાં ત્રણ પંક્તિ છે

આ તામ્રપત્ર જાલોર (રાજસ્થાન) થી મલ્યું છે એટલે વાષળવાડા ગામ તે હાલના રાજસ્થાનમાં જાલોર જિલ્લામાં જાલોર થી સાત-આઠ માઈલ દૂર જે વાદળવાડી ગામ છે તે હોવા સંભવ છે.

[પં•૧] વિક્રમ સંવત્ ૧૧૬૦ ચૈ(ચૈ)ત્ર શુદ્ધિ ૧૫ સોમે । પરમારજાતિ [પં• ૨] રાજપુત્ર-પ્રીર્ણરાજો, રાજપુત્ર-શ્રીભિયણપાલસુતઃ શાસનં [પં•૩] પ્રયચ્છતિ યથા ॥ મયાઘ સોમગ્રહણપર્વણિ સ્નાત્વા ત્રિલોકીગુ[પં•૪]રું શંકરમમ્યર્ચ્ય દેવાન્ પિતૃનનનાથાંથ (?) સંતર્પ્ય માતાપિત્રોરાત્મ[પં•૫]નશ્ચ શ્રેયોભિદ(૧૪)દ્વયે મહારાજાધિરાજ-શ્રી-વિજયરાજપ્રસાદાવા[પં•૬]ત્સ્વમુજ્યમાન-વાષળવાડાપ્રામે, પ્રામસ્યૈવોત્તરદિગ્ભાગે આસ્વાભિધાન[પં•૭]ક્ષેત્રસ્થાર્દ્રં બ્રાહ્મણરુદ્રાય માદાસુતાય સુનેલસ્થાનવિનિર્ગતાય મા[પં•૮]રદ્વાજગોત્રાય તૃ(ત્રિ)પ્રવરાય વા'....ત્યશાસ્ત્રિને શાસનેનોદકપૂર્વ- [પત્રં બીજું]

[પં•૧]માચન્દ્રાર્કે પ્રદત્તં ॥ યસ્યાઘાટનાઃ લિલ્લયંતે યથા । પૂર્વનો ત્રા[૦]-દાતરપિ [પં•૨] ક્ષેત્રં । દક્ષિણતો પૂટડાસુતાનાં સત્કં ક્ષેત્રં । પશ્ચિમતો ચાલાસત્ક-ક્ષેત્રં ઉત્તરતો વાપલકેવાડિકા ૪ [પં•૩] પરમેત્ત્ ક્ષેત્રાર્દ્રં ચતુરાઘાટનોપેતં ત્રા• રુદ્રાય શાસનેનોદકપૂર્વ[પં•૪]માચન્દ્રાર્કે પ્રદત્તં । મત્તા:(૧૮)સ્મદ્દંશૈરન્યૈરપિ સર્વદા સર્વથા પાલનીય ॥ [પં•૫] યત ઉક્તં ભગવતા વ્યાસેન ॥ બહુભિર્વસુધા મુક્તા રાજભિઃ સગરાદિભિઃ[પં•૬] કસ્યાઃસ્ય યન્ન(૧૯)સ્ય યસ્ય યરા) મૂમિસ્તસ્ય તસ્ય તરા ફલં ॥ ગર્ગાં કોટિ પ્રદાને[ન] અશ્વમેધ[પં•૭]શતેન ચ । તડાગાનાં સહલેખે મૂમિહર્તા ન શુદ્ધચતિ ॥ ગોડાન્વયસમુદ્ભૂનઃ કાય[પં•૮]સ્થ'....તચંડજઃ । તેજલઃ શાસનં રાજઃ શાસનાદલિલ્લત્સુધોઃ ॥ [પં•૯] સ્વહસ્તે(૨૦) શ્રી-વિજય-રાજદેવસ્ય ॥

૧-૨ અહીં એક અક્ષર અભાવ્ય છે.

Handwritten text in Devanagari script, likely a manuscript page. The text is densely packed and appears to be a religious or philosophical treatise. The script is dark and somewhat faded, with some ink bleed-through visible. The page is numbered '13' in the top right corner. The text is arranged in approximately 25 horizontal lines. The characters are small and closely spaced, typical of traditional Indian manuscripts. The overall appearance is that of an aged, well-used document.

ध्रुवसेन श्रीगणेश ताम्रपत्र पृ. सं. ६३८ प्रथम पत्र (शेटी - रमेश माहवर्णिया)

Handwritten text in Devanagari script, likely a manuscript page. The text is densely packed and appears to be a religious or philosophical treatise. It contains several lines of text, with some characters appearing to be in a different script or dialect, possibly indicating a specific sect or region. The text is written in black ink on aged, slightly yellowed paper. There are some faint markings and a small circular symbol at the top left of the page.

ध्रुवसेन श्रीमन्नु ताम्रपत्र ध. सं. ६३८ पत्र ५१७

REVIEW

स्वाध्याय

श्रीराजेन्द्रउद्योतिः—श्रीमद् राजेन्द्रसूरिजन्मसार्द्ध शताब्दी ग्रन्थ, सं. डॉ. प्रेमसिंह राठौड़, भ. भा. श्री राजेन्द्र जैन युवक परिषद्, मोहनखेडा १९७७, मूल्य ३१ रुपये ।

'अभिधान राजेन्द्र' नामसे प्रसिद्ध जैनविश्वकोष के कर्ता आचार्य श्रीराजेन्द्रसूरि की स्मृतिमें यह ग्रन्थ प्रकाशित है । इसमें आचार्यश्री के अनेक ग्रन्थों का तथा उनके जीवन का परिचय तो है ही उपरांत उनकी परंपरामें होनेवाले आज तक के आचार्यादिका भी परिचय है । अतएव इस संप्रदाय के इतिहास के लिए यह सामग्री उपयोगी सिद्ध होगी । इसके उपरांत इसमें जैन-समाज, जैनतीर्थ तथा जैनदर्शन संबंधी अनेक विद्वानों के लेख भी मुद्रित हैं, जिससे पुस्तक की सामग्री बहुमूल्य हो गई है । लेख हिन्दी गुजराती तथा अंग्रेजी भाषा में हैं । प्रकाशक संस्था का भी परिचय दिया गया है । यदि इन पृष्ठों का उपयोग अन्य सामग्री के लिए किया जाता तो अच्छा होता या ग्रन्थकलेवर कम होता तो यह भी उचित था ।

दलमुख मालवणिया

मिथ्यात्वीका आध्यात्मिक विकास—श्रीचन्द्र चोरडिया, प्र० जैन दर्शन समिति, १६सी, डावर लेन, कलकत्ता—२९।१९७७, मूल्य १५ रुपये ।

श्री चोरडियाजी ने इसमें जैनगम और उनकी टीकाओं में से षट्खंडागम और उसकी टीका तथा कर्मग्रन्थों में से मिथ्यात्वी जंव भी आत्मविकास कर सकता है इस बात को अनेक अवतरण देकर सिद्ध किया है । विशेषता यह है कि आगमों में जितने भी अवतरण इस विषय में उपलब्ध थे उनका संग्रह किया है इतना ही नहीं आधुनिक काल के ग्रन्थों के भी अवतरण देकर ग्रन्थको संशोधकों के लिए अत्यंत उपादेय बनाया है इसमें सन्देह नहीं है । किन्तु अवतरण देने में विवेक रखना जरूरी है । जो बात प्राचीन अवतरणों से सिद्ध है उसके लिए आधुनिक अवतरण जरूरी नहीं है । एक ही बात खटकती है कि मूल प्राकृत-संस्कृत अवतरणों को कहीं कहीं विशुद्धरूप में नहीं छापा गया । थोड़ी सी सावधानी इसमें रखी जाती तो यह ग्रन्थ अत्यन्त विशुद्धरूप में मुद्रित किया जा सकता था । फिर भी श्री चोरडियाजी ने इस विषय में जो परिश्रम किया है वह धन्यवाद के पात्र है । यदि अन्त में शब्द-सूची दी जाती तो सोने में सुगंध होती । यह ग्रन्थ इतःपूर्व प्रकाशित लेश्याकोष, किराकोष की कोटिका ही है । इन ग्रन्थों में भी श्री चोरडियाजी का सहकार था । हमें आशा है कि वे आगे भी इस कोटि के ग्रन्थ देते रहेंगे ।

दलमुख मालवणिया

आचारांगसूत्रं सूत्रकृतांगसूत्रं च—: सं. श्रीसागरानन्द सूरिश्वराः, परिष्कर्ता—श्री जंबूविजयजी, प्र० मोतीलाल बनारसीदास, देहली, १९७८, मू १२०) रुपये ।

श्री लाला सुन्दरलालजी की स्मृति में 'लाला सुन्दरलाल जैन आगम ग्रन्थमाला' शुरू की गई है उनका यह प्रथमभाग है । इसमें आगमोदय समिति द्वारा प्रकाशित शीलंकाचार्य की टीका समेत आचारांग और सूत्रकृतांग इन दो सूत्रों को फोटोग्राफ पद्धति से मुद्रित किया गया है । इसमें मुनिश्री जंबूविजयजी ने अमनी ओर से प्रस्तावना, विषयानुक्रम, शुद्धिबुद्धि पत्र और टीकागत उद्धरणों का परिशिष्ट जोड़ा है । शुद्धि बुद्धि परिशिष्ट के लिए उन्होंने मुनिराज श्री पुण्य-विजयजी की सामग्री का सन्तुष्योग किया है । कई वर्षों से अनुपलब्ध ये ग्रन्थ इस रूप में उपलब्ध कराकर परिष्कर्ता श्री जंबूविजयजी तथा प्रकाशक ने विद्वानों का बड़ा उपकार किया

है इसमें सन्देह नहीं है। अच्छा होता यदि इसमें मूल और टीकागत विशेषनाम और परिभाषिक शब्दों की सूची भी दी जाती। अवतरण सूची में ऐसी कई गाथाएँ हैं जिन का मूल थोड़ेसे ही परिश्रम से दिया जा सकता था। आशा करते हैं कि अगले भागों में परिष्कर्ता इस में विशेष ध्यान देंगे।

दलसुख मालवणिया

जैनधर्म में दानः-ले० उपाध्याय पुष्करमुनिजी, संपादक-देवेन्द्रमुनि शास्त्री और श्रीचन्द्र सुराणा, प्र० श्री तारकगुरु जैन ग्रन्थमाला, उदयपुर, १९७७, मूल्य २० रुपये।

सभी धर्मों में दान का महत्त्व है। दान के विषय में प्रस्तुत ग्रन्थ में सर्वेक्षण किया गया है। श्री उपाध्याय पुष्करमुनिजी के व्याख्यानों के आधार पर संग्रहकों ने प्रस्तुत पुस्तक संपादित की है। विषय है- दानः महत्त्व और स्वरूप; दानः परिभाषा और प्रकार; दानः प्रक्रिया और पात्र। दान की इतनी विस्तृत चर्चा सदृशान्त अन्यत्र देखने को नहीं मिली।

दलसुख मालवणिया

विद्वत् अभिनन्दन ग्रन्थ-सं. लाल बहादुर शास्त्री आदि अनेक विद्वान, प्र० अखिल भारतीय दिगंबर जैन शास्त्रि परिषद्, गौहाटी, १९७६।

इसमें प्रथम खंड में आचार्य, मुनि, आर्यिक, ऐलक, क्षुत्क, क्षुल्लिका एवं ब्रह्मचारी आदि का जीवन परिचय है। द्वितीय खंड में परम्परागत संस्कृतिके वर्तमान साहित्यिक विशिष्ट जैन विद्वानों का जीवन परिचय है। तृतीय खण्ड में जैन विद्वानों, जैन निष्णातों, जैन साहित्यकारों एवं कविओं का वर्णमालाक्रमानुसार परिचय है। चौथे खंड में साहित्य और संस्कृतिके विषय में विद्वानों के लेखों का संग्रह है। सूचियों में केवल दिगंबर संप्रदाय को ही प्राधान्यता दी गई है। अपवाद रूप से ही श्वेताम्बरों में से अमरचंद्र नाहटा जैनों का नाम सम्मिलित है। संदर्भ ग्रन्थ के रूप में यह ग्रन्थ अत्यन्त उपयोगी है।

दलसुख मालवणिया

गाथामाधुरी-अनु० डॉ. हरिवल्लभ भायाणी, प्र० वोग एन्ड कंपनी, अहमदाबाद, १९७६, मू० १०) रुपिया।

श्री उमाशंकर जोषण गंगोत्री ट्रस्टनी स्थापना करीने 'कविता संगम' नामे निशीथ पुस्तकार ग्रन्थमालामां विविध भाषाना कान्योने गुजराती भाषामां अनुवाद करावी प्रकाशित करवानी योजना करी छे. तेना ७ मा ग्रन्थरूपे हाल कविता प्राकृत गाथाकोषमांथी चूटी ने २७५ मुक्तको आ पुस्तकमां आपवामां आख्या छे. आमां मूल गाथाओ पण गुजराती लिपिमां छापवामां आवी छे. अने तेने गुजराती अनुवाद डॉ. भायाणीए करेले छे. गाथाकोषना हिन्दी-मराठी-अंग्रेजी आदि भाषामां अनुवादो उपलब्ध छे. तेमां आ एक विशेष उमेरो छे. डॉ. भायाणीए विस्तृत प्रस्तावनामां मुक्तको विषे जे इतिहास अने रसदृष्टिए माहिती आमी छे ते विद्वानो अने रसिकजमो ने उपयोगी छे.

दलसुख मालवणिया

ऋषभदेव : एक परिशो लन ले० देवेन्द्रमुनि शास्त्री, प्र० श्री तारक गुरु जैन ग्रन्थमाला, उदयपुर, दूसरी आवृत्ति, १९७७, रुपया १५)।

'ऋषभदेव' का संशोधित और परिवर्धित यह द्वितीय संस्करण है। इस ग्रन्थ में लेखक ने ऋषभदेव के चरित में उपलब्ध जैन-जैनेतर समय सामग्रका उपयोग किया है। अतएव संशोधक के लिए एक स्थान में सम्पूर्ण सामग्र उल्लेख कराने का श्रेय लेखक को है। मूल प्रश्न यह है कि वेद या वैदिक साहित्य में प्रसिद्ध ऋषभ नाम से जो व्यक्ति था क्या वही जैनों का ऋषभदेव है? या नामसाम्य मात्र है? वैदिक व्यक्ति ऋषभना जो रूप है क्या वही रूप जैनों को ऋषभदेव के

मान्य है ? भागवत पुराण में जो ऋषभचरित आया है क्या उसका मूल वेद का ऋषभ है या जैन पुराणों का ऋषभ ? जब तक इन प्रश्नों की विचारणा पर्याप्त रूप में न की जाय तब तक जैन संप्रदाय ऋषभ वही है जो वेद में उल्लिखित है इसका निश्चय नहीं हो सकता । ये प्रश्न अभी अनुसूचित ही रहे हैं । फिर भी यह मानना पड़ेगा कि प्रस्तुत ग्रन्थ में लेखक ने यथासंभव तटस्थ रहकर ही वेदादि तथा जैन आगम और अन्य जैनसाहित्य की सामग्री को संकलित कर ऋषभचरित का निरूपण किया है । श्वेताम्बर और दिगंबर पुराणों में युगलिकधर्म संबंधी जो विवरण आया है उसमें कयो मेद हुआ है यह भी एक विचारणीय प्रश्न है । मेरी समझ में यह है कि दिगंबर पुराणकारों के समक्ष पूरी जैन परम्परा थी नहीं या जानबूझ कर युगलिक धर्म की चर्चा टाल दी है जिससे कि हिन्दु ब्राह्मण लोग जैन महापुरुषों के चरित्र में कोई दोष दे न सकें ।

दलसुख मालवणिया

जैन आगम-साहित्य: मनन और मीमांसा : श्री देवेन्द्र मुनि शास्त्री, प्र० श्री तारक गुरु जैन ग्रन्थ माला, उदयपुर, १९७७, मू. ४०) रुपये ।

इस ग्रन्थ में श्री देवेन्द्रमुनिजी ने अपनी विवेचनात्मक शैली में सभी श्वेताम्बर और दिगंबर मान्य आगमों का इतिहास की दृष्टि से परिचय दिया है इतना ही नहीं सभी आगमों का सार भी दिया है । इस दृष्टि से जिज्ञासु अभ्येताओं के लिए अनिवार्य है ।

सुना है मैंने आथुष्मन् : मुनि रूपचन्द्र, भारतीय ज्ञानपीठ, न्यू देल्ही, १९७७, मू. ५) ।

भगवान महावीर के आगमगत कुछ वाक्यों को लेकर कुछ स्वतंत्र रूप से लिखे गये अनेक निबंधों का यह संग्रह विचारप्रेरक सामग्री से संपन्न है । विचारों की उदारता इसमें है । किन्तु मुनिजी अपनी तेरापंथी मान्यता का जब समर्थन नई भाषा में क्वचित करते हैं तब वह सबको ग्राह्य होगा इसमें संदेह है । शेष निबंध जीवन को उन्नत बनानेवाले हैं इसमें संदेह नहीं । पृ० ११९ में एक वाक्य है 'महावीर ने हमें मोहसे मुक्त रहने तथा अनुकम्पा से मुक्त रहने को कहा है' संभव है यहाँ प्रेस के भूतने 'अनुकम्पा से युक्त' के स्थान में 'अनुकम्पा से मुक्त' कर दिया हो । किन्तु यह तो लेखक ही बता सकते हैं कि सचमुच क्या है । 'अनुकम्पा' का उनका विवेचन वेदान्त की परिभाषा में हुआ है जो हमारी समझ के बाहर है और महावीर के उपदेश के साथ उसका मेल बैठाना हमारी शक्ति के भी बाहर है । वे लिखते हैं कि— 'इस अनुकम्पा में भावुकता के लिए कोई स्थान नहीं । किसी के मरने या जीने, सुखी या दुखी होने से इसका कोई सरोकार नहीं है ।' अनुकम्पा की यह व्याख्या या विवरण भ० महावीर के मौखिक उपदेश कि 'सब जीव जीना चाहते हैं, दुःख कोई नहीं चाहता-अतएव किसी की हिसा न करो'—के साथ किस प्रकार से संगत होता है-यह विचारणीय है । इसी प्रकार से 'कौन है हंता कौन है हंतव्य' (पृ० १२३) लेख भी तेरापंथी मान्यता को मूलाधार मानकर लिखा गया है जो सर्वसम्मत शायद ही हो । किन्तु यह आग्रह भी क्यों रखा जाय कि जो सर्वसम्मत हो नहीं लिखा जाय ? यह प्रश्न हो सकता है । किन्तु सांप्रदायिक आग्रहों से मुक्त होकर विचार करनेवाले व्यक्ति से तो यही अपेक्षा रखी जा सकती है । अतएव यहाँ यह निर्देश है ।

दलसुख मालवणिया

श्री भद्रेश्वर-वसई महातीर्थ, रतिलाल दीपचन्द देसाई, गुजरात ग्रन्थ रत्न कार्यालय, अहमदाबाद, १९७७, मू० ३०) रुपये ।

अनेक वर्षोंना संशोधनने परिणामे कच्छ प्रदेशना सांस्कृतिक इतिहासनी भूमिका साथे ते प्रदेशना सुप्रसिद्ध प्राचीन तीर्थ भद्रेश्वरनो आ इतिहास ग्रन्थ छे. इतिहासनी सामग्रीने कलात्मक रीते रजु करवानी लेखकनी कुशलता पाने पाने बरताई आवे छे. अनेक लोक-वायकाओने तथा शिलालेख आदि अन्य सामग्रीने पूरी इतिहासदृष्टिथी चकासीने आमां सत्य तारखवानो इतिहासकारने शोभे ए रीते प्रयत्न थयो छे. सत्यशोधक अने भाविक भक्तो बन्नेने माटे योग्य आ पुस्तक लखायुं छे. अने तीर्थोंना इतिहासनुं लखाण केवुं होय तो सर्वग्राह्य बने तेनो सारो एवो नमूनो पूरो पाडे छे. पुस्तक अनेक चित्रोथी सुसज्जित करी तेनी उपयोगितामां बघारो करी छे. भद्रेश्वर उपरान्त कच्छना बीजां पण नाना मोटा तीर्थोंनो परिचय आपवामां आव्यो छे. केवल जैनी ज नहीं पण कच्छ अने तीर्थोंनी संस्कृतिना रसिया-ने आ पुस्तक गमी जाय तेवुं छे.

दलमुख मालवणिया

मुण्डिचंदकहाणयं—सं. डॉ. के आर. चन्द्र, जयभारत प्रकाशन, अहमदाबाद, द्वितीय आवृत्ति, १९७७, मू० ६) ।

डॉ. चन्द्रने इस कथा का सम्पादन—चउप्यन्महापुरिसचरियं जो प्राकृत परिषद् ग्रन्थमाला में प्रकाशित है—उसके आधार पर किया है । प्रस्तावना में सम्पादक ने प्राकृत भाषा, प्राकृत साहित्य का संक्षिप्त परिचय देकर कथानक के विषय में समालोचन तो किया ही है साथ ही छात्रोपयोगी गुजराती अनुवाद भी और शब्दसूची भी दिये हैं । यह पाठ्यपुस्तक है और उसमें जो लम्बा शुद्धिपत्रक दिया है वह खटकता है ।

दलमुख मालवणिया

चेतन्यानुभूति, सं. अने अनुवादक—ए. आर. बशी, प्रकाशक—दामोदर मावलकर, शाखा(लोज) नवरंगपुरा, अहमदाबाद—९, १९७७, मूल्य नथी जणाव्युं ।

क्षेमराजकृत 'प्रथमिशाहृदय' ना बीस सूत्रोंनी व्याख्या आमां आपवामां आवी छे. जीव शिव'उ ऐक्य कैम प्राप्त थाय ते विषेनी समज लेलके ए सूत्रोंनी टीकाओने आधारे स्पष्ट रूपे आमां संक्षेपमां पण सरळ रीते आपी छे ।

दलमुख मालवणिया

अध्यात्म-अमृत कलश, टीकाकार—पं. जगन्मोहन लाल सिद्धान्तशास्त्री, संपादक—कैलाश चन्द्र सिद्धान्तशास्त्री, प्रकाशक—श्रीचन्द्रप्रभ दिगम्बर जैन मन्दिर, कटनी, ई. १९७७ रुपया १०) ।

आचार्य कुन्दकुन्द कृत समयसार की टीका गद्य में आ० अमृतचन्द्र ने लिखी ही है साथ ही पद्य में उन्होंने उक्त ग्रन्थ का सार भी लिख दिया है । वे पद्य समयसारकलश के नाम से प्रसिद्ध हैं । उन्हीं पद्यों को संग्रह करके प्रस्तुत में पं. जगन्मोहन लालजी ने हिन्दी में टीका लिखी है और उस विषय में प्रवचन भी दिये हैं । उसी का सम्पादन करके इस ग्रन्थ में पं० कैलाशचन्द्र जी ने मुद्रित करवा दिया है । टीका की विशेषता यह है कि आधुनिक-काल में व्यवहार और निश्चय को लेकर जो विवाद समाज में खड़ा हुआ है उस विवाद को सुलझाने की दृष्टि से यहां विवेचन किया गया है । आचार्य अमृतचन्द्र को जो अभिप्रेत था उसी का समर्थन यहाँ किया गया है । आधुनिक विवाद के प्रश्नों को प्रश्नोत्तरी के द्वारा पंडितजी ने उचित रूपसे सुलझाने का प्रयत्न किया है ।

इस ग्रन्थ का प्रकाशन देव-द्रव्य के द्वारा हुआ है—यह एक अच्छी प्रवृत्ति है और उसका समर्थन पं० श्री कैलाशचन्द्र जी ने किया है । श्वेताम्बर समुदाय में भी देव-द्रव्य के उपयोग के विषय में विवाद चला आ रहा है आशा करते-हैं कि श्वेताम्बर भी देव-द्रव्य का उपयोग ज्ञान के प्रकाशन में करेंगे ।

दलमुख मालवणिया

Indian Dialectics. Vol. I & II, by Dr. Ester Solomon, Published by B. J. Institute of Learning and Research, Gujarat Vidyasabha, Ahmedabad, 1976-78, pp 950. Rs. 60/- each vol.

It is said that 'man is a rational animal,' and reason, being the very content of rationality manifests itself through the vicissitudes of language. Doubt, debate, discussion and controversial arguments are all its ingredients, and thus we meet the word 'Dialectics', that has played and is playing still, very significant role in the intellectual as well as social life of mankind. In Greece the Sophists used dialectics as an art of eloquence and debate, while Socrates utilised it for the investigation of truth, and with Aristotle it became 'the art of discussion, debate, controversy, a method of argument or disputation, the process of discursive or controversial thinking'-that ultimately took the form of a scientific method depending on certain specific logical principles. Though Kant called this method 'the false pretense of knowledge that is based on illegitimate concepts that have no real basis in experience,' Hegel laid emphasis on the inevitability of contradiction in the process of thinking that always advances in the three steps of thesis, antithesis and synthesis. He gave a new dimension to the concept of dialectics. It was, for him, a metaphysical principle exhibiting both the development of the thought process and also the nature of reality.

Dr. Ester Solomon in this monumental work on Indian Dialectics, after thus examining the concept of dialectics in Greece, observes-"We find that in the early stages of philosophical thinking both in Greece and India the dialectical mode of presenting ideas has thus evolved." She shows that in Post Upanṣadic period in India there were Śramaṇas - contemporaries of Buddha and Mahāvira, like Makkhali Gosāl and other who could stand as the counterpart of Greek Sophists. Sceptics like Belaṭṭhaputta, contemporaneous of Buddha and Mahāvira, challenged the validity of empirical cognition and the efficacy of the organs of knowledge to yield truth. Dr. Solomon meticulously examines the various shades of the term 'dialectic' used in the different systems of Indian philosophy.

The whole book is spread out in two volumes, three parts and eighteen chapters with a resume and two appendices.

The writer gives the systematic survey of Indian Dialectics, elucidating the significance of the terms like Vāda, Jalpa, Vitaṇḍā, Sambhāṣā, Kathā, Sambhodhi 7.1-4 16

Tarka, Jāti, Nigrahasthāna and even Śāstrārtha. Besides presenting the relevance of these concepts in their proper perspectives and milieu, she also successfully explores the most difficult field of chronological development of main schools of Indian philosophy.

Generally it is believed that the early Yāgñika-Mīmāṃsakas were the original pioneers in the field of logic and dialectics. Dr. Solomon however refers to the view of Dr. S.N. Dasgupta that logic and dialectics emerged from the discussions of Āyurveda-physicians. Though in the beginning she quotes this view with some reservation (p. 12), she seems to justify it at the end of this book (p. 878-879). She writes—"This development of the logic and the dialectic of diagnosis presupposes a coming together of physicians. This might be occasionally at the sick bed of a rich patient but more probably in frequent conferences or assemblies of physicians. The fact that physicians in counsel earnestly discussed together in order to arrive at conclusions regarding the theoretical causes of diseases, their cures and their actual discernment in individual cases is quite clear, as said above, from even a superficial study of the Caraka-Samhitā." But in chapter II she says that the list of thirtysix tantra yuktis in the dialectical section of Caraka-Samhitā is the same as given in Kauṭilya's Arthaśāstra that deals with thirty two yuktis. Suśruta-Samhitā also repeats the same list. She here states that this section was a later addition to the original works, by Draḍhabala (9th cen. A.D.) and Nāgārjuna (4th & 5th cent. A.D.) respectively, and "it can quite reasonably be said that the list was not prepared either by the authors of the two works on Medicine, but by a person or persons who wanted to lay down the methods of treatment and even discourse on a scientific basis, and to apply them in the fields of economics, politics and human ailment." (p. 71) This shows that the art of debate was prevalent even before Caraka, and therefore the science of medicine cannot be recognized as the originator of dialectical movement. Moreover, Dr. Solomon herself raises the question at the end of the second chapter "Here an interesting question arises as to how far this detailed description of the various aspects and devices of debate and discussion is necessary for a proper diagnosis of a disease?" and answers "In an indirect way of course, but in practice many of these details would not be used,....rather it seems odd that the diagnosis of a disease should be in a public assembly" (p. 87). After reading this, doesn't it seem curious when she concludes in the end that the vital need of physical well being "might have led to the growth of dialectics" (p.878). We can, however subscribe wholeheartedly to her view that the growth of dialectics has its roots in the meeting of various assemblies on different subjects (p. 87).

In the chapter three, with a brief survey of dialectical exposition in works of law, the writer observes that the development of dialectic has much to do with its practice in courts of law, though it is hazardous to say that dialectic originated and developed out of the practice of law courts. Let us say that the same can be the case with the science of medicine.

Though the different types of debates and the terminology of dialectics owe much for their treatment, to the works of Nyāya school of thought, it cannot be named as the original propounder of the art and science of dialectics. Dr. Solomon has taken much pain to examine this matter elaborately and has successfully proved that Mīmāṃsā, Buddhists, Jains and other schools have also contributed to a great extent in this field. Their treatment of Vāda, Jalpa, Vitanḍā and other such technical terms explicitly unfolds a vast panorama of different traditions prevailing in India at different periods. The writer has explained and discussed the import of almost all the technical terms applied in logical discussions with relevant illustrations. She has also shown their various implications in different schools and has led the reader to a meeting place of all such different cross-roads. The journey through the chapter from III to VIII puts the reader immediately in the midst of great debates, arguments and counter-arguments, clashing of subtle points of checks and refutation, resulting in a state of confusion and thus leaving him bewildered with the thought that how hard or impossible it is to reach the truth with the tools of reason!

In chapter VIII we find a brief discussion of Mahāvidyā syllogism – almost a forgotten and neglected chapter of Indian dialectics. We can see that the artificial mode of treatment of these syllogism and its superfluous motive to prolong the discussion in the absence of weighty arguments, have definitely shortened their span of life and popularity.

Part two starts with a chapter on Valid reasoning. All the important logical devices used in the formation of a Valid reasoning are explained. Though the main object in this reasoning was to seek the truth, it sometimes took the deliberate diversion of defeating an opponent. All this is culminated in the theory of inference – the most important Pramāṇa accepted by all schools of thought excepting Cārvākas. The definitions of inference as explored by Vedic, Buddhists and Jain schools are lucidly explained here. The treatment of Sānānyatodṛṣṭ Anumāna is exhaustive. The central core of an inference is Vyāpti, the precise definition of which has always remained a bone of contention for the different schools of thought in India. It has reached the climax in Navya-Nyāya. Dr. Solo-

mon treats this problem very elegantly, examining its various definitions and their probable defects. She also gives different views on the nature of probandum and probans and about the number of steps of a syllogism accepted by different schools.

The nature and scope of other Pramānas like Pratyakṣa, Upamāna, Arthāpatti, Śabda, Abhāva and others, form the subject matter of the chapter XI. Though the narration of Pramānas in this chapter, has no direct connection with dialectics, it is very useful in understanding the process of thinking of Indian mind, where at some stages the dialectics is bound to creep in. In dealing with the concept of Nirvikalpa and Savikalpa Pratyakṣa, the writer also touches the problem of theories of error. The treatment of Abhāva, though brief is worthy of note for its clear and interesting presentation (pp. 452-56).

The writer has rightly devoted one whole chapter to the study of 'Tarka' that plays vital role in Indian dialectics, especially to justify and corroborate the Validity of a Vyāpti. "Tarka signifies the reasoning by the method of reductio ad absurdum,"—she observes and then explains its functions. The difference between Tarka and Anumāna, the status of Tarka as an independent pramāṇa—all these and other points are distinctly stated and explained.

Chapter XIII is devoted to the most important problem of philosophy i.e. is knowledge possible? The Idealists and Realists are vehemently opposed in their respective approach to the nature of the world and validity of knowledge. It is natural, therefore, that dialectics is manifested with all its colours in this particular aspect of philosophy. Besides Mādhyamikas the sceptics fully exploit this subject and indulge in subtlest and sometimes most violent arguments. Dr. Solomon has shown here Indian scepticism in its true height. She has elaborately presented this with profuse excerpts from Jayarāsi's Tattvopaplavasīnha and Śrī Harṣa's Khaṇḍanakhaṇḍakhādyā.

After the reading of this chapter it becomes difficult to maintain interest in the next chapter that presents various theories of truth in Indian philosophy. Because the dialectical ferment of the previous chapter continuously hovers in the reader's mind, and the discussions fail to gain any ground here. Even the controversy of Prāmāṇyavāda seems to be a repetition so far as the line of argumentation is concerned. Would not it have been better if this chapter had preceded the previous one?

In the third part of vol. II, the writer notices in detail the growth of dialectical criticism in the philosophical as well as other works of India.

The works of Kāvyaśāstra, Kāmaśāstras and other such śāstras also show dialectical trends and thus nourish a coherent methodology in their delineations.

Chaprer XVI deals thoroughly and explicitly with the methodology of Navya-Nyāya. For those who find it difficult to grasp the purpot of this branch of Indian logic, this chapter will help a lot to proceed delightfully in the fresh avenues of philosophical language.

The last chapter unfolds before us a very fascinating picture of actual Śāstrārthas recorded in scriptures and other literary works of India. Of course, the word 'actual' need not be taken in its strict sense, as historical proofs for such debates are not available. However, these debates do reflect the dialectical drama that was played with great zeal on the vast platform of Indian thought.

Resume, given in the end, helps us to recapitulate and relish all that is said before. Dr. Solomon has displayed unbiased and open mind – a rare quality of a true scholar, throughout the book. Look at her broad minded observation at the conclusion of this book—“As a matter of fact, dialectics is rooted in man’s very being, for reasoning and discussion are natural to him...whether he seems God-like or Satan-like, he is trying to find out the truth.” (877).

However it is not always for seeking the truth that a man argues. It may be for the foundation of his own view, or to get victory, or to sharpen the intellect or sometimes even to get wealth and fame. All these motives are alluded to in the Introducton, but they are of secondary importance and so Dr. Solomon is justified in laying the stress on truth-finding as a sole purpose of dialectics.

A very valuable contribution of this book is writer’s translations of a number of texts. It is really an onerous task to render faithful and lucid translation of certain Sanskrit and Prakrit texts loaded with technical subtleties. Dr. Solomon has shown a wonderful mastery in this great art that should be a source of inspiration for future translators.

In the end, while closing this book, we are apt to feel that reason if stretched beyond its limits, can also play havoc, and instead of bringing out truth, it may expose the aberrations of the polemic discourse. It is, perhaps, therefore Buddha, Mahāvira and other saints have warned against the excessive use or abuse of dialectics.

‘Indian Dialectics’ presents not only the dialectital principles, but it also covers all the important currents of Indian philosophy. Scholars and students owe to a great extent to Dr. Solomon for such a valuable gift.

— Yasañ Parikh

Gautamīyasūtraprakāśaḥ by Keśavamīśra, edited by Dr. Kishor Nath Jha, published by G.N. Jha Kendriya Sanskrit Vidyapith, Allahabad, 1978, pp. 20 + 178. Price Not mentioned.

The work under review is published for the first time. It is a short, lucid and coherent commentary on the Nyāyasūtras of Gāutama written by Keśava Miśra (= Keśava Kavi) who flourished in the 16th century. He was the native of Mithila and a reputed teacher of Nyāya in the holy city of Kashi. He has also written a work on rhetorics entitled *Alaṅkāraśekhara* which is already published.

Dr. Jha has critically edited the text of the *Gautamīyasūtraprakāśaḥ* on the basis of the four mss. All these four mss. are based on some common incomplete ms. since all of them omit the second Āhnikā of the second Adhyāya. Dr. Jha has tried to make the text as flawless as possible.

The scholarly Introduction by Dr. Jha describes the mss. material, gives an account of the life and works of Keśava Kavi, mentions the special features of the Vṛtti, critically examines the different versions of the Nyāyasūtra accepted by scholars – ancient and modern, gives succinct account of the authors referred to in the Vṛtti and points out where the author follows whom.

The five appendices added to the text have enhanced the value of the work. Annotations given in Appendix II are very interesting as therein the learned editor has given the quotations from various Nyāya works on which different portions of the text are based or in which we find thoughts and expressions similar to those in the Vṛtti. Thus, the present work is a valuable addition to Indian philosophy. The editor and publisher both deserve congratulations.

— Nagin J. Shah

Pramāṇalakṣaṇam of Sarvajñātmamuni, edited by E. Easwaran Nampothiry, Published by Department of Sanskrit, University of Kerala Trivandrum, 1973, pp. 39+75, price Rs. 7.50.

The work under review is a tiny treatise on Mīmāṃsā epistemology written by Sarvajñātmamuni (c. 10th century A.D.), the well known author of the *Saṅkṣepaśāstraka*. It contains the complete text of the *Pramāṇalakṣaṇam* except a section of Arthāpatti, which was hitherto unpublished. The editor has made the text as flawless as possible. The text is printed along with a learned Introduction, explanatory notes, indices of words and citations. In the Introduction the editor has adduced strong, cogent arguments to establish that Deveśvara, the preceptor of Sarvajñātmamuni, is not identical with Sureśvara, a disciple of Śaṅkarācārya. Even Madhusūdanasarasvatī while commenting on a verse in the *Saṅkṣepaśāstraka* (1.8) has wrongly

identified Deveśvara with Sureśvara. This is an instance of how sometimes commentators mislead scholars. The editor has tried to trace the citations to their original sources. Yet some citations have remained untraced. The well known verse '*maṇipradīpa-prabhayoḥ..*' (p. 34) is from Dharmakīrti's *Pramāṇavārtika* (2.57). The work is recommended for the interested students of Indian Epistemology and Logic as it deals with *pramāṇalakṣaṇa*, *pratyakṣa*, *anumāna*, *śabda*, *upamāna* and *abhāva*.

— Nagin J. Shah

Minor Vedic Deities by J. R. Joshi, University of Poona, Pune, 1978. pp. viii+220.

The work under review presents an illuminating exposition and interpretation of minor Vedic deities. The author enunciates various grounds on which the classifications of Vedic deities into major and minor may be justified. While concluding this topic in his Introduction the author maintains that it is not the number of hymns but the importance from the religio-historical considerations that make the deity major. In support of this, the author demonstrates the culture-historical importance of *Puṣan* and *Yama* and considers them to be major on this ground. Major deities have clear-cut sharp individuality while the minor ones do not have. Hence the author maintains that RV. does not furnish sufficient data to enable us to characterise minor deities sharply, and that their individuality becomes more and more vivid as we go on tracing the development of their personality and character in the light of post Rgvedic literature. This point is elucidated by referring to the mythology relating to *Skanda*, *Lakṣmī*, *R̥bhus*. It is rightly pointed out that the term 'minor' applied to a Vedic deity does not imply that that deity is unimportant. On the contrary, many minor deities are quite important from various standpoints. They often furnish details which illumine the characters of the major deities. One may even claim that the study of a major deity would remain incomplete if the various deities connected with it were left unnoticed. Further the minor deities are often seen to be shedding much useful light on the mutual relationship between the major ones.

Dr. Joshi thinks that the minor Vedic deities have not received adequate consideration in the earlier works. Hence he claims that the pictures of the minor Vedic deities presented here are fuller and more distinct than heretofore.

There are various approaches to the interpretation of Vedic mythology. All these approaches are discussed and their limitations are indicated. Dr.

Joshi has rightly selected the evolutionary approach to Vedic Mythology, which has borne fruitful results. Moreover, he takes the aid of ritualistic literature as an additional source of information and confirmation. Hence his interpretation has attained clarity, authenticity, accuracy and persuasiveness.

Dr. Joshi has selected thirteen typical divinities that strike him specially. They are – Bṛhaspati, Vena, Trita Āpya, Tvaṣṭra Viśvarūpa, Kubera, Śakti, Vṛṣākapi, Āpaḥ, The Moon, Sarasvatī, Aja Ekapād, Prāṇa and Wives of Gods. Each divinity is considered separately as a separate mythological entity. External form and internal qualities of each divinity are described and discussed. Black and white pictures of these divinities given in the book will serve as an aid to readers.

The method adopted in this study is as follows : First of all, there is a full objective statement of the material available from the Vedic mythology and ritual, regarding the divinity under consideration. After that, an account of the various earlier views on the subject is given. This is followed by a critical examination of these views. Then an attempt is made to reconstruct a definite picture anew with the help of all possible viewpoints. At last an interpretation of the material is made in the light of evolutionary mythology. The author has explained the concept of evolutionary mythology in the Introduction.

The present work by Dr. Joshi is a critical and comprehensive study of some minor Vedic deities. It makes a valuable contribution to the elucidation of Vedic Mythology. It is an unbiased study. The students of Vedic Mythology will certainly gain much understanding by going through the work.

—Nagin J. Shah

Kleine Schriften, Walther Schubring. Herausgeben von Klaus Bruhn, Glaserapp-Stiftung, Band 13, Franz Steiner Verlag GMBH-Wiesbaden pp. 497, 1977.

In this volume Dr. Klaus Bruhn has given full bibliography of the writings of Dr. Walther Schubring who was one of the greatest German Indologists. His main field of research was Jainology. In this volume Dr. Bruhn has classified the contribution of that great scholar thus— (1) The list of his 7-27 original research works as well as edited works in Prakrit. And out of this list, in this volume Kalpasūtra, Die Jainas and Dasaveyālia sutta, are printed and thus these important works have now become available for the interested scholars.

(2) List of Articles (28-47). Some selected articles are printed in this volume. The article entitled "Beitrage zur indischen Verskunde" discusses the Prakrit Pingala and contains the critically edited text of Chandakosa on Prakrit. The article entitled "Zwei Heiligen-paare im preislied"—discusses such texts which serve two purposes—metrical and literary. His study of the metres of Ajjyasantithaya of Nandiṣeṇa as also of Rṣabhavīrastava of Śānticaṇḍra is illuminating. He has also edited both these texts in this article. In his "Prakrit-Dichtung und Prakrit-grammatik" he has discussed such texts which have double purpose of poetry and of showing the variations of different Prakrit Languages. He also edited the text of Dharmavardhana's *Saḍbhāṣā-nirmita-Pārśvajñastavana* and Jinapadma's *Saḍbhāṣāvibhūṣita-Sāntināthastavanam*. In "150 stropfen Niryukti" he has discussed 150 gāthās from Dasaveyālijanijutti dealing with inference. Article on "Jinasena, Mallinātha, Kālidāsa" discusses the text problem of Kalidasa's Meghadūta.

"Kundakunda echt and unecht" discusses the problem of the various available texts of Kundakunda's Works and tries to find out what should be the original text and the portions interpolated in Kundakunda's works such as Bodhapāhuda etc.

"Aus Der Jinistischen Stotra-literatur" —discusses various types of Jaina stotras. The Gaṇivijjā text edited by Dr. Schubring is printed in this volume.

(3) *Book-reviews and notices* (48-88) review the works beginning from Jolly's Die Sanskrit Mss in 1914 to Punyavijaya's Catalogue of palm-leaf mss in Santinatha Jaina Bhandar in 1968.

(4) *Edited publications*—In this section two works are mentioned—one is E. Leumann's *Āvaśyaka-Literature* and the other is *Indische Handschriften Teil 1*.

(5) *Out of the list obituaries for Prof. Leumann and others written by Dr. Schubring*, one is printed in this volume.

(6) Nothing is printed in this volume from the list of Miscellaneous articles.

(7) A list of articles about Dr. Schubring is given but not a single one is printed in this volume.

—Dalsukh Malvania

Personal and Geographical Names in the Gupta Inscriptions by Tej Ram Sharma, published by Concept Publishing Company, Delhi, 1978, pp XXX + 378, Price Rs. 96

Dr. Tej Ram Sharma has brought to light some aspects of the history and culture of the Gupta period in his work "Personal and Geographical Names in the Gupta Inscriptions" by applying a new method of approach to Indian history. On the basis of the Gupta epigraphic records he has thrown light on the names of the Gupta kings and queens, feudatory kings and high officers; local officers, householders and traders, Brahmanas, Jaina and Bauddhas, epic and Puranic names, names of women, tribes, places, rivers and mountains and localities by keeping in view the space-expansion and time-extension of the Gupta rule in a historical perspective with critical acumen. Dr. Sharma has successfully torn open the stiff deck of the Gupta inscriptions in regard to his work to obtain a relative glimpse of history of the Gupta period by peeling what is historically true from a mass of confused tradition.

I hope his valuable work will serve as a key to the history of the Gupta period for the future Scholars to carry on further research work in this field on the basis of epigraphic, numismatic and literary evidences from the points of view of position of the people, political, social, economic and religious conditions and science and arts in the Gupta era.

—J. C. Sikdar

The Cālukyas of Kalyāṇī by Krishna Murari; published by Concept Publishing Company, Delhi, 1977, pp. xvi + 402, Price Rs. 96

Dr. Krishna Murari has ably dealt with the problems of the history and culture of the Cālukyas of Kalyāṇī in his work and laid bare the facts in his analysis of their dynastic rule with a critical acumen to drive home his points by stripping open the hard shell of the sources of historical data on the basis of his study of the Cālukyan literary and epigraphic records, supported by other records of their contemporary rulers.

He has presented a vivid picture of political conditions of South India before the rise of the Cālukyas of Kalyāṇī under the leadership of Tailapa with an origin from the early Cālukyas of Vātāpī as a feudatory of the Rāṣṭrakūṣas of Malkhet (Mānyakhēt) and followed the political scenes from his time upto that of the last ruler Someśvara IV. These were dominated by the Cālukya-Rāṣṭrakūṣa conflict, the Cālukya-paramāra war, the Cālukya-Cola struggle over Vengi and Southern Karṇāṭaka regions, the internecine war between Someśvara and Vikramāditya VI and the wars between the Cālukyas and the Hoysalas and the Cālukyas and the Kalacuris, etc. for political supremacy in the South, and the downfall of the Cālukyas.

Next he has devoted himself to the study of the history of administration, nature of the state, social life, education and literature, economic life, religious life, and architecture, art and craft of the Cālukya period at great length in detail in a traditional manner, still one finds a point missing i. e. the actual position of the common Cālukyan people in the society. "In any age of any society the study of history, like other social activities, is governed by the dominant tendencies of the time and the place."

I congratulate Dr. Murari for his dispassionate and unbiased judgement of the past events of the history of the Cālukyas.

—J. C. Sikdar

SUMMARY OF LECTURE BY MR. JOHN IRWIN ON "THE PILLAR AND THE CROSS IN THE CULTS OF INDIA AND EUROPE"

Speaking at the L.D. Institute of Indology on January 2, 1979 art-historian John Irwin took his audience by surprise with the claim that new advances in Indology would shortly revolutionise the understanding of many important aspects of Western art and civilisation.

The title of Mr. Irwin's lecture was "The Pillar and the Cross in the Cults of India and Europe."

The core of the art historian's thesis was that Indo-European scholarship was now at a crossing-point. The scientific study of India's past had been initiated in the colonial period by Western scholars who had brought to India an exclusively Western vision of ancient Indian civilisation, interpreting Indian culture in this light. This approach had concealed or overlooked the fact that the Western evidence upon which their value judgements were based was modern in comparison with the far more ancient culture of India. As a result, their interpretation of ancient India was inevitably falsified. However, recent advances in Indology were not only correcting this false bias but were now due to transform understanding to the roots of European culture itself.

In his lecture, Mr. Irwin focused on one aspect—the Cross-cult of early Christian Europe—which he re-interpreted in the light of experience gained by study of the Indian cult of the sacred Pillar.

The early Christian fathers, he said, had made no bones of the fact that the cult of the Cross was an inheritance of the pre-Christian cult of the Cosmic Pillar, exactly parallel to the cult of the pillar as revealed in the Vedas and Brahmanas and only now beginning to be understood by the latest advances in scholarship.

Hitherto, the early Christian cult of the Cross has been interpreted in the light only of Christian doctrine—in other words, as symbol of the Crucifixion. However, this represents only a later interpretation imposed by the Established Christian Church some three centuries after the death of Jesus. Before that, the Cross had been worshipped as symbol of the world Axis (Axis Mundi) of older cosmic religion, once universal to the prehistoric world. The fundamental creed of early Christianity had rested not upon the Crucifixion of Jesus but upon the Resurrection of Christ.

The facts of Cross-worship have been so covered up by later doctrine that the majority of Christians of today are unaware that the Crucifixion is not even mentioned in the Bible. The Epistles, which are earlier than the Gospels, tell us only that Jesus was "hanged on a Tree," this Tree being identified with the Tree that grew in Paradise, at the Navel of the Earth, rooted in the Waters of Life. The Tree of Paradise was in turn identified with the World Tree of cosmic religion which separated Heaven and Earth at the Creation — a myth which modern research is revealing as universal to pre-history. This Tree was conceived as interchangeable with the image of the World Pillar, ritually fashioned from the trunk of the World Tree and mystically synonymous with it. Hence, early Christian cult-crosses were not Crucifixes but pillars, and the only kind of cross associated with them was a small wheel-cross on the top, which was in fact a sun-symbol like the early Indian *cakra*.

Misunderstanding of these facts by most Christians has been the result of mistranslation and misunderstanding of early Christian texts. The word inaccurately mistranslated in English versions of the Bible as "cross" and "crucifix" (and in Latin versions as "cruce") is the Greek word *stauros*. In pre-Christian Greek literature, *stauros* meant only "stake" or "pillar" — in other words, an upright timber post without crosspiece, on which criminals were impaled (not "crucified"). Philologists now recognise that *stauros* derives from an Indo-Aryan root meaning to "fix" or "make firm," which is also the root of Vedic *skambha* and Sanskrit *stambha*. By citation of ancient texts—both Western and Indian —Mr. Irwin showed that *stauros* originally had exactly the same religious meaning as the Indian terms. All three had a specifically cosmic connotation. They denoted the same image of the mythical tree-pillar which separated Heaven and Earth at the Creation, and which was conceived as the supreme channel of communication between the terrestrial and celestial worlds.

Mr. Irwin then went on to explain that in all ancient religions the cosmic tree-pillar had a phallic aspect. This sexual overtone was implicit in the once universal Creation myth. The phallus represented the Axis Mundi in its uniting as distinct from its separating role. According to the myth, at the time Heaven and Earth were separated, there was no life in the universe; but after their initial separation, Heaven and Earth were then conceived as re-uniting in marriage as the primordial bridal pair to produce life on earth. The phallus was therefore the archetypal form of the cosmic pillar in its mythical aspect as the penis with which Father Heaven inseminated Mother Earth. Hence the great importance of the phallus in all parts of the ancient world as symbol of fecundity.

When the later historical religions, like Christianity, the Hebrew faith and Islam, assimilated older cosmic symbols to their own doctrines, they made every effort to suppress the phallic associations. However, these associations were too powerful in the popular belief and imagination for this attempt at suppression to be entirely successful.

The most startling part of Mr. Irwin's lecture was when he proved with slides and citation of ancient forgotten texts that phallic associations played an important part in the early stages of the Christian Cross was sometimes worshipped in the form of a phallus until as late as the 12th century, in spite of ruthless efforts of the Church to eliminate the phallic association.

Mr. Irwin explained that this theme was only one aspect of the re-interpretation of the art of the ancient world which he would be developing in his Delhi lectures later in the week under the title "The Origin and meaning of the Buddhist Stupa."

॥ जिना जयन्तु जितमोहाः ॥

प्रबन्धशतकर्तृ - महाकवि - श्रीरामचन्द्रविरचितं

मल्लिकामकरन्दनाटकम्

॥ ॐ नमः श्रीसरस्वत्यै ॥

मल्लिकाविशदां लक्ष्मीं प्राप यः शिवसम्भवाम् ।

प्रत्यूहव्यूहतो मुक्तं तं जिनेशमुपास्महे ॥१॥

(नान्द्यन्ते)

सूत्रधारः - (सविनयमञ्जलि मूर्धनि विधाय) हंहो समाजलोकाः ! क्षण-
मेकमवधानमाधाय सकलबाल-गोपालाङ्गनाहृदयसंवादिनीं विपश्चिच्चक्रवालचेत-
श्चमत्कारकन्दकन्दलनकादम्बिनीं समाकर्णयत वितीर्णसकर्णकर्णकोटरसुधाधारा-
भिषेकां मदीयां विज्ञप्तिकामेकाम् -

पटुभिरपि नोपसर्पति चटुभिरथं निष्प्रयोजनो लोकः ।

तत् किमपि शिक्षणीयं प्रयोजनं येन जगतोऽपि ॥२॥

तत् पुनर्जन्मसहस्रोपार्जितपुण्यनैपुण्यैर्निःशेषसांसारिकप्रयोजनप्ररोहक्षमां
भगवतीं लक्ष्मीमनुकूलितवद्भिर्भवद्भिः शिक्षितमेव । यतः -

द्वयं द्वयस्य सम्पत्ति(त्ते)र्बीजमाद्यमखण्डितम् ।

संसारकर्मणां लक्ष्मीः प्रशमः शिवशर्मणाम् ॥३॥

अतोऽहं लक्ष्मीलवलाभश्रद्धाग्रहिलान्तःकरणो निरन्तरात्रलोकनैर्नाट्यदर्शन-
सुखविमुखानामपि भवतामाराधनाय प्रवृत्तोऽस्मि ।

(आकाशे कर्णं दत्त्वा)

किमादिशत ? । वाग्मी खल्वसि, एतावतैव भवतो वाचां विलासेन वयम-
त्यन्तमामोदिताः । सत्यम्, न जानीमः प्रबन्धदर्शने किमपि भविष्यति ? इति ।

(सहर्षम्)

अपरां तहि विज्ञापनामेकामाकर्णयत - रसपीयूषपूरपूर्णचेतसः सुमेधसः
पुरस्कृत्य महाकवयो नाट्यप्रबन्धानावध्नन्ति । न पुनः कलगीतिकामिनीभ्योऽपि

विमुखां महासुभटोत्साहदर्शनेऽपि अरोमाञ्चकञ्चुकान् मातृ-पितृ-भ्रातृ-सुतविपचा-
वप्यनार्द्रमानसान्, निर्व्याजसेवकेऽप्यस्वीकृतवात्सल्यान् पाषाणसुहृदो दुर्मेधसः ।

(आकाशे)

किं ब्रूथ? भोः! किमेताभिर्भणितिभिः? अकुटिलमेव प्रकाशंय विवक्षितमर्थम् ।
एष तर्हि श्रवणपरुषमप्यकुटिलमेव विज्ञापयामि -

नीरसानां पुरो नाट्यं दुर्जनानां पदातिताम् ।

ग्राम्याणां वाग्गमतां कुर्वन् हास्यो ब्रह्माऽपि जायते ॥४॥

(प्रविश्य सरोषः)

नटः - भाव ! सर्वतः प्रसिद्धवैदग्ध्यान् अशेषरसिकावतंसान् सभ्यमिश्रान्
अलीकवाचालतया प्रकोपयसे । विमुञ्च बहुभाषिताम् । पर्यालोचय किमपि
प्रबन्धमभिनयाय ।

सूत्रधारः - (सभयम्) मार्ष ! मा कोपीः, अविज्ञातसभ्यप्रगल्भोऽहं
भूयोभूयः प्रलपितवान् ।

विनाऽभिप्रायदौरात्म्यं नापराधोऽपि गहितः ।

आचार्यो वाणि-पाणिभ्यां ताडयन्नपि पूज्यते ॥५॥

प्रबन्धविशेषं पुनः प्रथममेव पर्यालोच्य सभ्यानुपस्थितोऽरिम ।

नटः - कः पुनरसौ ? ।

सूत्रधारः - विद्यात्रयीसर्गनिसर्गनदीष्णचेतसो निःशेषचक्रवर्त्तिचक्रचूडा-
रत्नांशुपुञ्जपिञ्जरितपादपीठस्य सप्तार्णवीकूलसङ्क्रान्तकान्तयशसः श्रीमदाचार्य-
हेमचन्द्र[स्य] शिष्येण प्रबन्धशतकारिणा रामचन्द्रेण विरचितं मल्लि-
का म क र न्दा भिधानं नाटकं नाटयितव्यम् ।

नटः - (सावज्ञम्) भाव ! प्रशमरसिकवैदुष्येण धर्मदेशनाविधानैकप्रगल्भ-
वाचो वाचंयमाः शृङ्गार-हास्य-वीरप्रमुखरसमयानामनर्हाः खलु नाट्यप्रबन्धानाम् ।

सूत्रधारः - मार्ष ! साम्प्रतं ग्रामीणचातुरीवन्ध्यमभिदधासि ।

शमस्तत्त्वं मुनीन्द्राणां जानते तु जगन्त्यपि ।

जन्मैव दिवि देवानां विहारो भुवनेष्वपि ॥६॥

नटः - (सरोषम्)

परोपनीतशब्दार्थाः स्वनाम्ना कृतकीर्त्तयः ।

निबन्धारोऽधुना तेन विश्रम्भस्तेषु कः सताम् ? ॥७॥

सूत्रधारः—(सावष्टम्भम्) अत्रार्थे स्वयमेव कविना दुर्मेधसां मुखबन्धः कृतः ।
 कान्वयैर्यत्र कविप्रथा धनलवकीतैरपि प्राप्यते
 गुम्फक्लेशमुपासितुं कृतधियां कस्तत्र काले क्रमः ? ।
 ग्रथन्तस्तदपि प्रबन्धकुसुमान्याजन्म खिद्यामहे
 कुप्यामो व्यसने चिरं विरचिते कस्मै परस्मै वयम् ? ॥८॥
 (नेपथ्ये)

साधु भो भरत ! साधु, बान्धवोचितं समयोचितं श्रावितवानसि ।
 सूत्रधारः— कथमेष मकरन्दनेपथ्यवाही भरतो भारतीमास्माकीनामनु-
 मोदते ? ।

नटः— भाव ! त्वरस्व त्वरस्व, संरब्धाः सर्वतोऽपि रङ्गोपजीविनः, समुत्सु-
 कोऽहं मनःसमीहितामर्थसिद्धिमासादयितुं सामाजिकेभ्यः ।

[सूत्रधारः—] मार्ष ! मा त्वरिष्ठाः ।

सर्वाऽपि महती सिद्धिः क्लेशान्तरितसम्भवा ।

विद्यावधूटिमाप्नोति सोढा काय-मनःक्लमान् ॥९॥

(नेपथ्ये)

इयं पुनरुपश्रुतिरस्माकं वधूलाभपुरस्सरां महार्थसिद्धिसम्पत्तिं पिशुनयति ।

सूत्रधारः— मार्ष ! तदलं वाचां विस्तरेण । एहि, करणीयान्तरमनुतिष्ठामः ।

(इति निष्क्रान्तौ ।)

॥ आमुखम् ॥

*

(ततः प्रविशति मकरन्दः)

मकरन्दः— परमार्थोऽयम्—

“कुप्यामो व्यसने चिरं विरचिते कस्मै परस्मै वयम् ?”

न नाम द्युतकाराः सभिको वा प्रसङ्ग मां दूरोदरकर्मणि व्यापारयन्ति ।
 तदत्र प्राचीनजन्मसहस्रोपार्जितानि दुष्कर्माण्येवापराध्यन्ति; न चाहम्, न च
 बाहो लोकः ।

(साश्चर्यम्)

कौपीनं वसनं कदन्नमशनं शय्या धरा पांशुला

जल्पोऽश्लीलगिरः कुटुम्बकजनो वेद्याः सहाया विदाः ।

व्यापाराः परवञ्चनानि सुहृदश्चौरा महान्तो द्विषः

प्रायः सैष दुरोदरव्यसनिनां संसारवासक्रमः ॥१०॥

तथापि द्युतकारस्य पापध्वान्तान्धचेतसः ।

शक्तेऽपि रङ्गसङ्कल्पो द्यूतकर्मपराङ्मुखे ॥११॥

(सपञ्चात्तापम्) तथाविधाया विशुद्धवंशोत्पत्तेस्तथाविधश्रुताध्ययनस्य तस्याश्च गुरुरूपदेशपरम्परायाः स एष दोषनिश्शेषमूर्खं महापुरुषगहितो व्यापारः फलमभूत् । तदहमेतस्य व्यसनपरम्परापात्रस्य पापीयसः स्वात्मनः शस्त्राभिघातेन कण्ठपाशप्रदानेन वा प्रायश्चित्तमाधास्यामि । यदि वा -

प्रायश्चित्तं नद्ये वृत्तिः श्लाघ्यमश्लाघ्यकर्मणः ।

शस्त्रादिभिस्तु पञ्चत्वमाततायिविचेष्टितम् ॥१२॥

तत् तावदेतस्य सहकारशाखाकुलायनिलीनक्रोकिलाबन्दिवृन्दोद्घुष्यमाणव-
सन्तमहाराजावतारस्य विकाशिपाटलापटलगन्धसम्बन्धबन्धुरितगन्धवाहनिपीयमा-
नपुरपुरन्ध्रीसुरतसम्परायखेदस्वेदाम्भसो मध्यमध्यास्य महोद्यानस्य त्रियामामेता-
मतिवाहयामि । प्रभातभूयिष्ठायां चास्यां द्यूतकारदृष्टिसञ्चारपरिहारेण किमपि
स्थानान्तरमाश्रित्य कुलिनोचितमाचरिष्यामीति । (पुरोऽवलोक्य) कथमिदं दीप्र-
दीपमभाप्रकाशितं देवतायतनम् ? मध्ये च भगवतः पञ्चत्राणस्य प्रतिमा ? ।
(सविनयं प्रणम्य)

शम्भु-स्वयम्भु-हरयो हरिणेश्चणानां

येनाक्रियन्त सततं गृहकुम्भदासाः ।

वाचामगोचरचरित्रपवित्रिताय

तस्मै नमो भगवते कुसुमायुधाय ॥१३॥

(कर्णं दत्त्वा) कथं मञ्जीरज्ञात्कारः ? । (विमृश्य) न तावदेतस्यां नगरद्वी-
यस्यां कुहरविहरमाणकरालव्यालभीष्मायामारामभूमौ दस्युप्रचारसमुचिते च निशी-
थसमये मनुष्यकामिनीसञ्चारः सम्भवति । तदनेन वनदेवताचरणमञ्जीररवेण
भाव्यम् ।

(ततः प्रविशति पूजापटलहस्तचेटीदत्तहस्तावलम्बा कृपाणपाणिना पुरुषेणानुगम्य-
माना सर्वाङ्गीणाभरणा युवतिः ।)

मकरन्दः - (विलोक्य) निश्चितमियं दीपज्योतिषा मामवलोक्य न किमपि

स्वैरमाचरिष्यति, तदहं विध्याप्य प्रदीपं द्वाराजिररोहिणः सहकारस्य तले तिरोद-
धामि । (तथा करोति)

युवतिः - 'हला बंधुले ! किमज्ज विगयपईवुज्जोयं भयवओ गब्भहरं ?
हीमाणहे ! कहां अंधयारे पूयं करिस्सं ? ।

मकरन्दः - किम् 'अध' इति ब्रुवाणा ध्रुवमियमन्यदा निशीथे समायाति ? ।

पुरुषः - भर्तृदारिके ! शतशो वासरेषु दृष्टपूर्वा ते भगवतः पञ्चबाणस्य
प्रतिभा; ततो यथादृष्टस्मरणमवयवेषु विमुञ्च विकचविकचकिलस्रजः ।

युवतिः - (सखेदम्) 'अज्ज ! सुहिदो सि तुमं, सुमरेसि सव्वं पि । अहं उण
महादुक्खभारभिमंभलमाणसा अप्पाणं पि न संभरामि । ता चिट्ठंदु पूओवगरणाइं ।

मकरन्दः - (साश्चर्यम्) ईदृशोऽपि नेपथ्यप्रकारसंस्त्रचिते महाविभवे महा-
दुःखोपनिपातः !

दरिद्रः क्षुत्पिपासाभ्यां चिन्ना-ऽऽधि-व्याधिभिर्धनी ।

प्रायेण लोकः सर्वोऽपि शोकसङ्कुलमानसः ॥१४॥

युवतिः - (साक्षं प्रणम्य) 'भयवं पंचबाण ! असरणस्स विहलरूवविहवस्स
जणस्स सुणेहि विन्नत्तिं । एस चरमं विन्नवीयसि ।

मकरन्दः - (साशङ्कम्) 'अशरण' इति ब्रुवाणा निष्प्रतीकारमपायमात्मनः
क्षयति; 'चरमम्' इति च प्राणपरित्यागपिशुनं वचः ।

युवतिः -

'अणवरयं पूआहिं तुट्ठो सि कहां पि जइ महं देव ! ।

रक्खिज्जसु ता मज्झं तरेवि एयारिसमणत्थं ॥१५॥

मकरन्दः - कः पुनरसावनर्थः ? यत्र प्राणपरित्यागोऽपि प्रियङ्करः ।

चेटीः - भट्टिदारिण ! केरिसा तुज्झ एरिसा निव्वेयगन्धिणी विन्नत्ती ?
समीहिदं किं पि मंगलं पत्थेसु ।

१ सखि बन्धुले ! किमय विगतप्रदीपोद्द्योते भगवतो गर्भग्रहम् ? अहो कष्टं कथमन्धकारे
पूजां करिष्यामि ? ।

२ आर्थ ! सुखितोऽसि त्वम्, स्मरसि सर्वमपि । अहं पुनः महादुःखभारविह्वलमानसा
आत्मानमपि न स्मरामि । तत् तिष्ठन्तु पूजोपकरणानि ।

३ भगवन् पञ्चबाण ! अशरणस्य विफलरूपविभवस्य जनस्य शृणु विज्ञप्तिम्, एष चरमं विज्ञप्यसे ।

४ अनवरतं पूजाभिः तुट्ठोऽसि कथमपि यदि मह्यं देव ॥ रक्षेः तद् मां दत्त्वा एतादृशमनर्थम् ॥

५ भर्तृदारिके ! कीदृशी तव ईदृशी निर्वेदगर्भिणी । विज्ञप्तिः ? समीहितं किमपि महत्त्वं प्रार्थय ।

युवतिः - 'एदं ज्जेव दाणि मे समीहिदं मंगलं ।

मकरन्दः - समीचीनमाह दुःखितेयं युवतिः ।

इदं कृत्यमकृत्यं वा काल-देशव्यपेक्षया ।

परासोरात्मजस्यापि दहनं मङ्गलक्रिया ॥१६॥

युवतिः - (सखेदम्)

'दुत्था परव्वसा वाहिया य अंधा य पियवित्ता य ।

कह नाम लहिज्ज सुहं ? न हुज्ज भयवं जइ कयंतो ॥१७॥

पुरुषः- भर्तृदारिके ! इदानीमनर्थसंस्त्रुचिका काऽपि ते मनोवृत्तिः । तदुत्तिष्ठ व्रजामः सौधम् । उपनयामि त्वां माता-पितृभ्याम् , तयोरन्तिके यदुचितं तद् विदध्याः ।

युवतिः - (सावहित्थं विहस्य) 'अज्ज ! सव्वओ वि भीरुआहिं अम्हारिसाहिं विलयाहिं किं पि अणत्थं कीरदि ? , ता किं अलीयसंभावणाहिं अत्ताणयं किलेसेसि ? ; वच्च, आणेसु कुदो वि पईवं। बंधुले ! तुमं पि आणेसु दीहियाओ कमलाई, जेण मम्महं पूएभि ।

(उभौ निष्क्रान्तौ)

मकरन्दः- एतौ ध्रुवमेतया कपटेन बहिः प्रवासितौ, तदहं सावधानो भवामि । अपि नामेयमाततायिनी किमप्यवाच्यमाचरेत् ।

युवतिः - (सहकारमूलमागत्य) 'भयवं अणंग ! पडिवासरमाराहिण्ण वि तुमए न किं पि मे कदं पडिकयं । ता इयाणिं असरिसं साहसं कुणंतीए सक्खी वि दाव हविज्जासु ।

(सहकारशाखायां कण्ठपाशमाबध्नाति ।)

मकरन्दः - (तारस्वरम्) हंहो पुरुष ! हंहो पुरुष !, हला बन्धुले ! हला

१ एतद् एव इदानीं मे समीहितं मङ्गलम् ।

२ दुःस्थाः परवशा व्याधिताश्च अन्धाश्च प्रियवियुक्ताश्च ।

कथं नाम लभेत सुखं ? न भवेद् भगवान् यदि कृतान्तः ॥

३ आर्य ! सर्वतोऽपि भीरुकाभिः अस्मादृशीभिः वनिताभिः कोऽपि अनर्थः क्रियते ? तत् किं अलीकसम्भवाभिः आत्मानं क्लेशयसि ? व्रज, आनय कुतोऽपि प्रदीपम् । बन्धुले ! त्वमपि आनय दीर्घिकातः कमलानि, येन मनमथं पूजयामि ।

४ भगवान् अन्ज ! प्रतिवासरमाराधितेनापि त्वया न किमपि मे कृतं प्रतिकृतम् , तद् इदानीं असदृशं साहसं कुर्वत्याः साक्षी अपि तावद् भवेः ।

बन्धुले ! एषा युवयोः स्वामिनी विपद्यते (—इति ब्रुवाणोऽसिलतया कण्ठपार्श्वं छिनत्ति ।)

(युवतिर्मूर्च्छिता पतति, मकरन्दः वलाञ्जलेनोपवीज्य हृदयं संवाहयति । ततः प्रविशति सम्भ्रान्तः सचेटीकः पुरुषः ।)

पुरुषः—(निभृतमालोक्य) कथं भर्तृदारिकाया वक्षसि विहितासनस्तस्करः कोऽपि नेपथ्यमाकर्षति ? भवतु, कृपाणेन मूर्धानमेतस्यापनयामि । (पुनर्विमृश्य) कथमन्धकारप्राग्भारेण स्त्री-पुंसयोर्विभागः कोऽपि लक्ष्यते ? ।

चेटी—ताय ! मुंच मुंच सामिणिं, देहि मे प्राणभिक्षं, गिण्ह आहरणां ।

मकरन्दः—(उभौ प्रति) अ[न]वगतपरमार्थो युवां व्याहरतः । नाहं चौरौ जारो वा ।

पुरुषः—तर्हि किमेतत् ? कथय ।

युवतिः—(चेतनामास्थाय स्वगतम्) 'एस को वि आहरणलोहेण मह जीवियं अवहरिदुकामो तक्करो । (प्रकाशम्) महाभाय ! गिण्ह एयाणि मे आहरणां । अण्णं पि दे द्रविणजायं बहुयरमुवणयस्सं । करेहि एयाए असिधेणुआए कंठवी-दम्मि जीविदेसकम्मं, जेण दुक्खमुक्खो होदि ।

मकरन्दः—भवतु, करिष्यामि कण्ठपीठे जीवितेशकर्म; किन्तु भुजपञ्जरपा-शेन, न पुनरसिधेनुकया ।

बन्धुला—'महाभाय ! पसीय[दु] भयवं मम्महो । एदाए असंधडियाणुरु-वजीविदेसाए सह भट्टिदारियाए भोदु दे एदं जंपियं पमाणं ।

मकरन्दः—(पुरुषं प्रति)

विधातुं सम्पदो हर्तुमापदश्च न निश्चयः ।

मनस्तु मे सदाऽप्यन्यदुःखसङ्क्रान्तिदर्पणः ॥१८॥

तत् कथय केनानर्थजातेन विह्वलीकृतेयं कण्ठपाशवैशसं कृतवती ? ।

पुरुषः—महाभाग ! यद्यप्यन्धकारे न कोऽप्याकारस्तवोपलक्ष्यते तथाप्य-मुना कण्ठपाशच्छेदव्यापारेण महत्त्वशंसिना व्याहारेण ज्ञातमन्यदुःखसङ्क्रान्ति-

१ तात ! मुञ्च मुञ्च स्वामिनीम्, देहि मे प्राणभिक्षाम्, गृहाण आभरणानि ।

२ एष कोऽपि आभरणलोभेन मम जीवितं अपहर्तुकामः तस्करः । महाभाग ! गृहाण एतानि मे आभरणानि । अन्यद् अपि ते द्रविणजातं बहुतरमुपनेष्यामि । कुरु एतया असिधेन्या कण्ठपीठे जीवितेशकर्म, येन दुःखमोक्षो भवति ।

३ महाभाग ! प्रसीद[दु] भगवान् मन्मथः । एतया असङ्घटितानुरूपजीवितेशया सह भर्तृ-दारिक्या भवतु ते एतद् जल्पितं प्रमाणम् ।

दर्पणस्ते हृदयम् । अनर्थं पुनरिममेतस्याः पितरावेव परमार्थेनावगच्छतः । ततः
किं तुभ्यमावेदयामि ? ।

मकरन्दः —(युवतीं प्रति)

पृच्छन्नसंस्तुतो गोप्यमशक्तः कोपमावहन् ।

विरक्तां च स्त्रियं गच्छन् हास्यं कस्मै न यच्छति ? ॥१९॥

तथापि चिरसंस्तुतमिव मे भवत्यामन्तःकरणं न किमपि कृत्याकृत्यमालो-
चयति । ततो यदि समुचितं तदा प्रकाशय व्यसनमात्मनः, विगणय मामात्मी-
यम् । यदि च विज्ञातव्यसनहेतुरहं न प्रतीकारमयत्नमादधामि तदानीमसारवा-
दिनमकुलीनं च जानीयाः ।

युवतिः —(स्वगतम्) 'ममापि एतस्मिन् केनापि कारणेण परमपिम्मभिर्मलं
हियं, ता कहेमि वसणं । भोदु दाव । (प्रकाशम्)

सामत्थाभावेण अकण्ठसु पओयणेषु को रोसो ? ।

वसहेसु दुद्धमहियं नण्णसु को नाम निव्वेओ ? ॥२०॥

मकरन्दः —(साक्षेपम्) कथं पुनर्व्यसननिवृत्तावस्माकं सामर्थ्याभावमव-
गच्छसि ? ।

युवतिः —'अत्तणो अप्पडियारेण वसणेण अवगच्छामि ।

मकरन्दः —भद्रे ! अनभिज्ञाऽसि महापुरुषव्यापाराणाम् । पणीकृतप्राण-
सम्पदां हि महौजसां किं नाम साध्यमसाध्यं वा ? ।

पुरुषः —महाभाग ! वाढ्णुपपन्नमभिहितवानसि । किमुत् व्यसनमहार्णवनि-
मग्न इव मे भवानपि प्रतिभाति । कथमपरथा निर्जनप्रचारायामारामभूमौ निशीथ-
समये दस्युरिव निलीनस्तिष्ठसि ? ।

मकरन्दः —साधु विज्ञातवानसि, तथापि न त्वया व्यसनवृत्तान्तमहं प्रष्टव्यः ।

सुखं प्रकाशयते दौःस्थ्यं प्राच्यमारूढवैभवैः ।

आरूढदौःस्थ्यैर्दुःखे न प्राचीनं वैभवं पुनः ॥२१॥

१ ममापि एतस्मिन् केनापि कारणेण परमप्रेमविह्वलं हृदयम्, तत् कथयामि व्यसनम् ।
भवतु तावत् ।

सामर्थ्याभावेन अकृतेषु प्रयोजनेषु को रोषः ? ।

वृषभेषु दुग्धम् अहितं नयेषु को नाम निवेदः ? ॥

२ आत्मनः अप्रतीकारेण व्यसनेन अवगच्छामि ।

यदि पुनर्भगवान् विधिरनुकूलतां यास्यति कदाचित् [तदा] तव भर्तृ[दारि]-
कायाः पुरः सर्वमावेदयिष्यामि ।

बन्धुला—'भट्टिदारिए ! अतिकालो भोदि, निवेदेहि वसणमेदस्स महाणु-
भावस्स ।

युवतिः—बन्धुले !

'विउलस्स वि उवयारस्स पुरिससीहस्स दइढमहिलाओ ।
पच्चुवयारं मन्नन्ति देहदाणाओ न हु अहियं ॥२२॥

बन्धुला—'तदो किं ? ।

युवतिः—'अहं दाणि देहदानं पि काउमसमत्था, तदा कथं वसणं पयासेमि ?
कहं च एदाओ वसणपडियारमहिलसेमि ? ।

पुरुषः—'भर्तृदारिके ! प्रत्युपकारानपेक्षमुपकारकत्वमेतस्य महौजसः; ततो
मा शङ्किष्ठाः, प्रकाशय व्यसनम् ।

युवतिः—(मकरन्दं प्रति) 'पगासयामि वसणं, पढमं पुणा एदं सुणेसु ।

मकरन्दः—(सहर्षं समीपतरीभूय) किं तत् ? ।

युवतिः—'विग्घबहुलाओ रयणीओ, असमत्ते वि कहापबंधे विहडणावाओ
को वि संभवे ।

मकरन्दः—(साक्षेपम्) ततः किम् ? ।

युवतिः—'तदो आरामसंघडणाहिन्नाणं गिहाण मे एदं कुण्डलजुयलं ।

मकरन्दः—(सप्रमोदमात्मगतम्) कथमस्मत्प्राणसम्पदां ग्रहणसत्यङ्कारमिय-
मुपनयति ? । (प्रकाशम्) भद्रे ! को नाम प्रियजनस्य प्रसादं नाभिमन्यते ? ।

१ भर्तृदारिके ! अतिकालो भवति, निवेदय व्यसनमेतस्य महानुभावस्य ।

२ विगुलस्य अपि उपकारस्य पुरुषसिंहस्य दग्धमहिलाः ।

प्रत्युपकारं मन्यन्ते देहदानाद् न हि अधिकम् ॥

३ ततः किम् ? ।

४ अहं इदानीं देहदानं अपि कर्तुमसमर्था, ततः कथं व्यसनं प्रकाशयामि ? कथं च एत-
स्माद् व्यसनप्रतीकारमभिलषामि ? ।

५ प्रकाशयामि व्यसनम्, प्रथमं पुनः एतद् शृणु ।

६ विग्घबहुला रजन्यः, असमाप्तेऽपि कथाप्रबन्धे विघटनापायः कोऽपि सम्भवेत् ।

७ ततः आरामसङ्घटनाभिज्ञानं गृहाण मे एतत् कुण्डलयुगलम् ।

(युवती कुण्डलयुगलमर्पयति ।)

पुरुषः —(समयमात्मगतम्) प्रातरेतरयाः पिता प्रसाधनसंख्यां मयि गवे[षि]-
प्यते, ततः कोऽयमनर्थः ? ।

बन्धुला —(समयं स्वगतम्) 'किं मए पभाए भट्टिणीए पुरओ उत्तरं
कायव्वं ? ।

पुरुषः —(सरोषम्) भर्तृदारिके ! केयं स्वेच्छाचारिता? किमिदं वणिक्कुमा-
रिकाचारविरुद्धं परपुरुषाय कुण्डलप्रदानम् ?; तदहं पदातिलोकमानीय कुण्डलमा-
दास्ये । (—इत्यभिधाय निष्क्रान्तः ।)

बन्धुला —'भट्टिदारिए ! सव्वं पि एदम्मि दुट्टे संभावीयदि, ता लहुं कहेसु
वसणं ।

(नेपथ्ये)

एषा तस्य पदपद्धतिरुपवनं प्रविशति । ततः प्रदीपज्योतिषा मध्यमवलोकयत ।
(सर्वे समयमाकर्णयन्ति)

बन्धुला —'भट्टिदारिए ! एदस्स दुट्टस्स एदं वियंभियं ।

मकरन्दः —(स्वगतम्) निश्चितं ममानुपदं कितवाः समायाताः । न चात्र मे
प्रतिभयम् । सूत्रधाराभिहितोपश्रुतिश्लोकानुसारेण शुभोदकोऽयं ममोपवनप्रवेशः ।

युवतिः —'अज्ज ! किं मए दाणि कादव्वं ? ।

मकरन्दः — व्रज त्वमुपवनपाश्चात्यद्वारेण स्वभवनम् । पुनरहं प्रातः(?) श्व-
स्त्वया निशीथेऽत्र गवेषणीयः ।

(युवतिः सबन्धुला निष्क्रान्ता ।)

मकरन्दः —कथं मां दापज्योतिषा दृष्टवन्तः कितवाः ? । भवतु, कामायतन-
पाश्चात्यभागे तिरोदधामि !

(इति निष्क्रान्ताः सर्वे ।)

॥ प्रथमोऽङ्कः ॥ १ ॥ श्रीः ॥

१ किं मया प्रभाते भर्त्याः पुरतः उत्तरं कर्तव्यम् ।

२ भर्तृदारिके ! सर्वमपि एतस्मिन् दुष्टे सम्भाव्यते, तद् लघु कथय व्यसनम् ।

३ भर्तृदारिके ! एतस्य दुष्टस्य एतद् विजृम्भितम् ।

४ आर्य ! किं मया इदानीं कर्तव्यम् ? ।

द्वितीयोऽङ्कः ।

(ततः प्रविशति चेटी ।)

[चेटी -]

'तं किं पि कामिणीणं कथं चि पिसं जणम्मि निञ्चडइ ।
झिज्जंति जेण डज्जंति जेण जेणं चिबज्जंति ॥१॥

(प्रविश्य)

कोरकः - लवङ्गिके ! किमद्य विषादिनीव हस्यसे ? ।

चेटी - महाभाय ! किं कथयामि मन्दभाङ्गिणी ? । अज्जं खु दाहजराभिभूदाए
भट्टिदारियाए अट्टमं दिणं वट्टदि । सा खु न जंपदि, न कीलदि, न भुंजदि,
णवरं हत्थग्गविइन्नकवोलमूला [चिड्ढदि] ।

[कोरकः -] किम् ? ।

चेटी - प्रियजणस्स विरहो ।

कोरकः - अहो ! आश्चर्यम् । ईदृशेऽपि व्यसनोपनिपाते भर्तृदारिकाया
विरहः ।

रोगेऽपि विप्रयोगेऽपि शोकेऽपि व्यसनेऽपि च ।

ध्रुत-पिपासा-स्मराः प्रायो विमुञ्चन्ति न देहिनम् ॥२॥

क्व पुनः प्रस्थिताऽसि ? ।

चेटी - दाहोवसमणत्थं दीडियाओ कमलाइं आणेहुं ।

(—हृत्प्रियेभ्यो निष्क्रान्ता ।)

कोरकः - (परिक्रम्य उच्चैःस्वरम्) भो भोः श्रेष्ठिनो ब्रह्मदत्तस्य परिजनाः !
दीनारपञ्चशतीप्रदानपूर्वकं भर्तृदारिकापहाररक्षणाय भ्रमयत सर्वतः पुरपथेषु
पटहम् ।

१ तत् किमपि कामिनानां कुत्रापि प्रेम जने सञ्जायते ।

क्षीयन्ते येन दहन्ते येन येन विपद्यन्ते ॥

२ महाभाग ! किं कथयामि मन्दभाङ्गिणी ? अद्य खलु दाहज्वराभिभूताया भर्तृदारिकाया
अष्टमं दिनं वर्त्तते । सा खलु न जल्पति, न क्रीडति, न भुनक्ति, नवरं हस्ताप्रविदत्तकपोलमूला
[तिष्ठति] ।

३ प्रियजनस्य विरहः ।

४ दाहोपशमनार्थं दीर्घकालतः कमलानि आनेतुम् ।

(नेपथ्ये)

भ्रमितः पुरपथेषु पटहः । प्रतिज्ञातं चैकेन कितवेन भर्तृदारिकापहाररक्षणम् ।
कोरकः - भवतु, तर्हि श्रेष्ठिने विज्ञापयामि । (-- इति परिक्रामति । विलोक्य)
किमयं श्रेष्ठी सधर्मचारिण्या बन्धुसुन्दर्या समं किमपि पर्यालोचयन्नस्ति ।

(ततः प्रविशति श्रेष्ठी बन्धुसुन्दरी च ।)

श्रेष्ठी - प्रिये ! मास्म वृथा विषादमातथाः ।

श्रिया शक्त्या च साध्येऽर्थे सिद्धयभावे मनःक्लमः ।

उभाभ्यामप्यसाध्ये तु का नाम परिदेवना ? ॥३॥

तथापि सर्वस्वप्रदानेनापि पुत्रीरक्षणार्थं प्रयत्नमाधास्यामि ।

व्यसने महत्यपि समुल्लसिते निरुपायता खलु न युक्तिमती ।

जलधेरगाधमपि वारि नरः प्रविगाहते समधिरुह्य तरीम् ॥४॥

बन्धुमती - (सास्त्रम्) 'अज्जउत्त ! सब्बो वि एस बालकालादो वच्छाप-
रिपालणापयासो विहलो भविरसदि ।श्रेष्ठी - प्रिये ! विधिनियोगोऽयमशक्यप्रतीकारो लोचने निमील्य सोढव्य
एव ।

न स मन्त्रो न सा बुद्धिः न च दोष्णां पराक्रमः ।

अपुण्योपस्थितं येन व्यसनं प्रतिरुध्यते ॥५॥

कोरकः - आर्य ! सम्पन्नो रक्षकः ।

श्रेष्ठी - कः पुनः सम्पन्नः ? ।

कोरकः - कितवः कोऽपि ।

श्रेष्ठी - यदि कितवो रक्षकः, सम्पन्नं तर्हि प्रयोजनम् । व्यसनान्वा हि
प्राणव्ययेनापि धनार्थं प्रयोजनं साधयन्ति । कः पुनस्तस्यात्रागमने काल-
विलम्बः ? ।

(प्रविश्य)

सुन्दरकः - आर्य ! रक्षकस्य द्यूतकारा राजाज्ञयाऽत्रागमनं निषेधयन्ति ।

श्रेष्ठी - (साक्षेपम्) अस्मत्प्रतिगृहीतस्य रक्षकस्य द्यूतकाराणामत्रागमन-
प्रतिषेधने शक्तिरस्ति ? ।

१ आर्यपुत्र ! सर्वोऽपि एष बालकालाद् वत्साप्रिपालनाप्रयासः विफलो भविष्यति ।

सुन्दरकः - अवश्यमस्ति ।

श्रेष्ठी - केन हेतुना ? ।

सुन्दरकः - उत्तमर्णत्वेन ।

श्रेष्ठी - (विहस्य) सुन्दरक ! उपपन्नमभिहितवानसि । (विमृश्य) व्रज त्वम्,
ऋणप्रदानमङ्गीकृत्य कितवैः सहाऽऽनय रक्षकम् ।

(सुन्दरो निष्क्रान्तः ।)

(ततः प्रविशति पञ्चषैर्यूतकारैर्धृतो मकरन्दः ।)

श्रेष्ठी - (विलोक्य स्वगतम्) अहो ! आकारसौन्दर्यम्, अहो ! शरीरलक्ष-
णानां प्रशस्तता, कठरि ! गतेः प्रागल्भ्यम् । (पुनः सजुगुप्सम्) सर्वेषामपि
लक्षणानां दुरोदरव्यसनमन्तरायः । अथवा व्यसनान्धमेवेदं जगत् ।

केचिद् भोजनभङ्गिभिर्नरधियः केचित् पुरन्धीपराः

केचिन्माल्यविलेपनैकरसिका गीतोत्सुकाः केचन ।

केऽपि द्यूतकथा-मृगव्य-मदिरा-ताम्बूल-शस्त्रोन्मुखाः

केचिद् वाजि-गजोक्षयान-सदना-ऽपत्या-ऽऽसनव्याकुलाः ॥६॥

भवतु । (प्रकाशम्) इदमासनमारयताम् ।

(सर्वे मकरन्दं परिवृत्थोपविशन्ति ।)

श्रेष्ठी - (विमृश्य द्यूतकारान् प्रति) भवत क्षणमेकं दवीयांसो यूयम् ।

द्यूतकाराः - (साक्षेपम्) अयमस्माभिरनङ्गभवनपृष्ठनिलीनो निशीथसमये
महता प्रयासेन प्राप्तः । तदिदानीमस्मासु नेदीयोदेशस्थितेष्वेव सर्वमेतेन विधा-
तव्यम्, भवद्भिर्विधापयितव्यं च ।

श्रेष्ठी - किमेतेन भवतां देयम् ? ।

द्यूतकाराः - दीनारपञ्चशतानि ।

श्रेष्ठी - अहो ! सदृशः कथासन्निवेशः । अस्माभिरप्येतावदेवास्य देयम् ।
ततो व्रजत यूयम्, प्रातर्वर्यं भवताभेनमर्षयामो देयं वा । यदि वा किमेतेन वणिजां
समुचितेन कुटिलभणितेन ? । एतस्याकारदर्शनेनैव वयमावर्जिताः । प्रयोजनं
यथा-तथा वाऽस्तु । देयमस्माभिर्भवतां प्रातर्देयमिति ।

द्यूतकाराः - श्रेष्ठिन् ! इमाणं वयम् ? । अङ्गीकृतो विधिः ?, व्रजामो
वयम् ? ।

श्रेष्ठी - अवश्यं ममाणम् , व्रजत यूयम् ।

(द्यूतकारा निष्क्रान्ताः ।)

श्रेष्ठी - किमभिधानो भवान् ? ।

मकरन्दः - मकरन्दाभिधानोऽस्मि ।

श्रेष्ठी - अवश्यमनुष्ठातव्यः प्रतिज्ञातोऽर्थः ? ।

मकरन्दः - कः सन्देहः ? ।

श्रेष्ठी - अस्ति मन्त्रजा शरीरजा वा काऽपि क्षुद्रोपद्रवद्राविणी शक्तिः ? ।

मकरन्दः - अस्य पर्यनुयोगस्य प्रयोजनसिद्धिरेव समाधानम् ।

श्रेष्ठी - (विमृश्य सकरुणम्) महाभाग ! महापुरुषोचितां तामेतामाकृति-
मनाकुलतां विनयसम्पत्तिं च विलोच्य तदेतस्मिन्नपायशतसङ्कीर्णं वच्छापरिहार-
निवारणाकर्मणि न प्रभवामि भवन्तं व्यापारयितुम् । तदद्यापि विमृश प्रयोजनवै-
षम्यम् , विचिन्तय जीवितस्य सन्देहम् , विगणय धनस्य पांशुप्रायताम् । उत्तिष्ठ,
प्रयाहि स्वं स्थानम् । अस्मदन्तिके व्यापारान्तरं किमप्यादधानः कालमतिवाहय ।

बन्धुसुन्दरी - 'पुत्र्या ! वच्च तुमं, जीव चिरं, मह वच्छाए जं विधिणा
लिहियं तं भविस्सदि ।

मकरन्दः - नाहं तादृशो यादृशं यूयं विचिन्तयत, तत् किमर्थमपायसम्पात-
सन्दर्शनेन सन्त्रासयत माम् ? । अपि च-

स्वीकृतापायसम्पातः सर्वा सिद्धिं विगाहते ।

युद्धे हि प्राणसापेक्षो विपक्षैः परिभूयते ॥७॥

ततो विमुञ्च्य कातरतां प्रथयत सौष्टवम् । कथयत किं मया विधेयम् ? कस्य
विधेयम् ? कदा विधेयम् ? ।

(श्रेष्ठी बन्धुसुन्दर्या मुखमवलोकयति ।)

बन्धुसुन्दरी - 'महंतो एदस्स अवट्ठंभो, ता अणुट्ठीयदु समीहिदं ।

श्रेष्ठी - अस्मद्वच्छाया निशीथसमये देवतापहारनिवारणं त्वया विधेयम् ।
यावत् प्रयोजनं सन्निधीयते तावत् कथामेकामाकर्णय - इतः संवच्छराद् गते
षोडशे वच्छरे प्रातरावश्यककरणाय गृहोपवनं गतोऽहम् ।

मकरन्दः - ततस्ततः ? ।

१ पुत्रक ! व्रज त्वम्, जीव चिरम्, मम वत्साया यद् विधिना लिखितं तद् भविष्यति ।

२ महान् एतस्य अवष्टम्भः, तद् अनुष्ठीयतां समीहितम् ।

श्रेष्ठी—तदहर्जातां नामाङ्कितमहाध्याङ्गुलीयकप्रसाधितपाणिपल्लवां मस्तु-
णघुसृणरसलिखिताक्षरभूर्जकण्डकमण्डितसव्येतरकलाचिकां उत्फुल्लमल्लिकाविट-
पच्छायायां कन्यकामेकामद्राक्षम् ।

(सर्वे सविस्मयमाकर्णयन्ति ।)

मकरन्दः—ततस्ततः ? ।

श्रेष्ठी—अत्यद्भुतप्रसूतप्रभूतप्रमोदमेदुरान्तःकरणश्चाहं 'किमेतत् ?' इति
चमत्कारतिरोहितविधेयनिर्णयां निस्तरङ्गेण चक्षुषा क्षणमेकं तां वीक्षितवान् ।

कोरकः—(सविनयम्) ततस्ततः ? ।

श्रेष्ठी—अनन्तरं च महता प्रयत्नेन पाणिपल्लवाभ्यामादाय तामेतस्या बन्धु-
सुन्दर्याः समुपनीतवान् । मल्लिकाच्छायायां प्राप्तेति सा मल्लिकानाम्ना व्युपदि-
श्यते ।

बन्धुसुन्दरी—'देवदापसादं मन्नन्दीए मए वितणयाणिविसेसेणं वच्छल्लेणं
इत्तयं कालं जाव परिपालिदा ।

मकरन्दः—(स्वगतम्) निश्चितमियं दुराचारसञ्जातगर्भायाः कस्याश्चिद्
विधाधर्याः पुत्री । (प्रकाशम्) किं नामाङ्कितान्यङ्गुलायकानि ? किमक्षरं च
भूर्जकण्डकम् ?—इति ज्ञायते ? ।

श्रेष्ठी—ज्ञायते, निरूपयतु च भवानपि । (अङ्गुलीयकानि भूर्जकण्डकं च
समर्पयति ।)

मकरन्दः—(अङ्गुलीयकान्यवलोक्य) कथं महाराजवैनतेयनामाङ्कितान्यङ्गु-
लीयकानि ? ।

(भूर्जकं च वाचयति ।) षोडशवर्षान्ते चैत्रकृष्णचतुर्दश्यां पुनरियं मया
परिणेतारं रक्षितारं च व्यापाद्य प्रसभमपहर्त्तव्या ।

मकरन्दः—(सभयमात्मगतम्) अनीषत्करं निवारणमस्मादशैरेतस्या दिव्य-
कन्यकायाः । तथापि प्रतिज्ञापरित्यागस्त्रपामावहति । (प्रकाशम्) अङ्गुलीयक-
भूर्जकण्डकावलोकनेन ज्ञातम् 'असुकरोऽयं विधिः' । तथाप्यस्ति मे मान्त्रिकी
शक्तिः, ततो [न] भवद्भिः प्रयोजननिष्पत्तिसन्देहः कार्यः ।

श्रेष्ठी—भवदाकारदर्शनसमयेऽपि अस्माभिर्निर्णीतोऽयमर्थः ।

३ देवताप्रसादं मन्यमानया मयाऽपि तनयानिर्विशेषेण वात्सल्येन इयन्तं कालं यावत् परि-
पालिता ।

मकरन्दः - (स्वगतम्) महासाहसैकसाध्योऽयमर्थो न बाह्यमाडम्बरमपेक्षते । तथापि तदवश्यमाधेयम् ।

पर्यासि भूरुहां हेतुर्न पुनर्गर्जितारवः ।

माघे तथापि गर्जन्ति क्षोभाय जनचेतसाम् ॥८॥

(प्रकाशम्) आर्य !

अनादिसिद्धे मीमांसा विश्ववर्त्मनि का सताम् ? ।

रूपजीवाः द्वित्रयः सृष्टाः पुमांसो न पुनः कथम् ? ॥९॥

श्रेष्ठी - प्रस्तुतमभिधीयताम् ।

मकरन्दः - प्रस्तुतमिदम् - 'मन्त्रमण्डलपूजापूर्वकं सर्वमनुष्ठानम्' इति भवतामपि प्रसिद्धम् । अतो मण्डलोपकरणेषु विचारो नः कर्त्तव्यः ।

श्रेष्ठी - अवश्यं कर्त्तव्यः ।

मकरन्दः - तर्हि समानयत सद्यःप्रसूतव्याघ्रीक्षीरम्, सम्पादयत विन्ध्यचमरीशृङ्गगोरोचनाम्, ढौकयत वानेयगजप्रथमदानवारि ।

श्रेष्ठी - अवशिष्यते किमपि ? ।

मकरन्दः - अवशिष्यते षोडशवर्षदेशीयखल्वाटपुरुषचिताग्रहिः ।

श्रेष्ठी - (क्षिरो धूनयित्वा) असुकरसङ्घ[ट]नः सर्वोऽप्युपकरणप्रपञ्चः, विशेषतो वह्निरयम् । भवतु, कोऽत्र भोः ! ? ।

(प्रविश्य)

सुन्दरकः - एषोऽस्मि ।

(श्रेष्ठी सुन्दरस्य कर्णे एवमेव)

(सुन्दरो निष्क्रान्तः ।)

श्रेष्ठी - यावदुपकरणानि सन्निधीयन्ते तावदागच्छत यूयं वच्छाया मल्लिकायाः समीपम् । हला लवङ्गिके ! गत्वा ब्रूहि वत्साम् - समयोऽयमस्मदागमनस्य ।

(नेपथ्ये)

'समओ वट्टदि ता एदु तादो ।

(सर्वे गृहोपवनमुपविशन्ति ।)

(ततः प्रविशति विरहावस्थां नाटयन्ती मल्लिका लवङ्गिकाप्रभृतिकश्च परिवारः ।)

१ समयो वर्त्तते तद् एतु तातः ।

मल्लिका - 'हला लवंगिके ! अवणेहि वच्छत्थलादो नलिणीवत्ताइं, करेहि सद्धानेषु मे निवसणाई । देहि मे हत्थावलंबणं जेण अंबाए तादस्स य अब्भुट्ठाणं करेमि ।

श्रेष्ठी - वत्से ! पर्यङ्कस्थिता यथासुखमास्व । मास्माभ्युत्थाने क्लेशमा-
तथाः । (मकरन्दं प्रति, अपरं प्रति) दाहज्वरेण सर्वाङ्गीणमभिभूतायास्तदेतदष्टमं
दिनं वत्साया एतस्याः ।

मकरन्दः - (स्वगतम्)

केयूराणि मृणालजानि कुचयोः श्रीषण्डवारिच्छटाः

शय्या बालसरोजिनीदलमयी हारोऽपि रम्भोद्भवः ।

अङ्गं सान्द्रजलार्द्रमङ्गणभुवो मल्लीवितानाश्रिता

वेषः सैष विद्योगरोगविषमामस्या दशां शंसति ॥१०॥

माता-पितरौ पुनरपहारदुःखमावेदयतः । तत् किमिदं परस्परविरुद्धम् ? ।

मल्लिका - (मकरन्दमवलोक्य स्वगतम्)

'एदस्स देहलट्ठिं काउं विहिणा विरम्मिया विरई ।

इहरा कह कस्स वि नत्थि इत्थ एयारिसं रुवं ? ॥११॥

(पुनः सस्पृहम्)

'जइ कह वि रई पिच्छिज्ज एयमसरिसशरीरसुंदेरं ।

सिठिलीकरिज्ज ता तस्मि पिम्मगंठिं अणंगम्मि ॥१२॥

अथवा—

ववसाओ च्चिय पुरिसाणमणुवमो मंडणं शरीरस्स ।

रुवं पि पुणो जइ हुज्ज ता जियं हरिणनयणाहिं ॥१३॥

१ हला लवंगिके ! अपनय वक्षःस्थलाद् नलिनीपत्राणि, कुरु स्वस्थानेषु मे निवसन्नानि ।
देहि मे हस्तावलम्बनं येन अम्बायाः तातस्य च अब्भुत्थानं करोमि ।

२ एतस्य देहयष्टिं कृत्वा विधिना विरचिता विरतिः ।

इतरथा कथं कस्यापि नास्ति अत्र एतादृशं रूपम् ? ॥ ११ ॥

३ यदि कथमपि रतिः प्रेक्षेत एतमसदृशशरीरसौन्दर्यम् ।

सिथिलीकुर्यात् तत् तस्मिन् प्रेमग्रन्थि अनङ्गे ॥ १२ ॥

४ अथवा—

व्यवसाय एव पुरुषाणामनुपमो मण्डनं शरीरस्य ।

रूपमपि पुनः यदि भवेत् तद् जितं हरिणनयनाभिः ॥ १३ ॥

३

मकरन्दः - (सस्पृहम्)

चक्षुर्वाष्पविकज्जलं करतलव्यासङ्गखण्डद्युति-

गण्डश्रीरधरः खरः प्रसृमरैः सूत्कारतारोर्मिभिः ।

आहारप्रतिरोधकीकससिरामात्रा च गात्रावनि-

र्दष्टिं प्रीणयते तथापि सुदती लेखेव शीतत्विषः ॥१४॥

मल्लिका - (स्वगतम्) 'अम्भो !, उववणदिद्वपुरिसपिम्मकीलिदं पि मे ह्दिदयं कथं पुणो पुणो एदम्मि वच्चदि ? । अवि य एस किल लोयाणं पवादो-
अन्नतथ रागिणीओ रच्चंति न वम्महे वि महिलाओ ।

रुच्चइ न णाम राया वि तवणरत्ताण नलिणीणं ॥१५॥

सो उण महं दाणि विवरीदो जादो ।

बन्धुसुन्दरी - 'वच्छे ! सत्था होहि । एस दे सव्वं पि सरीरवियणं दाह-
ज्जरं च अवणइस्सदि ।

श्रेष्ठी - प्रिये ! अत्यल्पमभिदधासि, देवतापहारमप्येष वत्साया अपनेष्यते ।

मल्लिका - (साक्षेपम्) 'ताद ! एदेणं ज्जेव अवहरिदा । किं देवदा
अवहरिस्सदि ? ।

बन्धुसुन्दरी - (साशङ्कम्) 'अज्जउत्त ! किं एसा ईदिसं लज्जायरं
जंपदि ? ।

श्रेष्ठी - प्रिये ! मा भैषीः, दाहज्वराभिभवेनात्स्वप्नायितमिदम् ।

बन्धुसुन्दरी - (सदैव्यम्) 'पुत्तया ! एसा मह धूया तुमं समप्पिदा, तथा
कइं करेहि जहा निव्वुइं लहइ ।

१ आश्चर्यम्,

उपवनदृष्टपुरुषप्रेमकीलितमपि मे हृदयं कथं पुनः पुनः एतस्मिन् व्रजति ? ।

अपि च एष किल लोकानां प्रवादः -

अन्यत्र रागिण्यः रज्यन्ते न मन्मथेऽपि महिलाः ।

रोचते न नाम राजाऽपि तपनरक्ताभ्यो नलिनीभ्यः ॥ १५ ॥

स पुनः मम इदानीं विपरीतो जातः ।

२ वत्से ! स्वस्था भव, एष ते सर्वापि शरीरवेदनां दाहज्वरं च अपनेष्यते ।

३ तात ! एतेन एव अपहृता । किं देवता अपहरिष्यति ? ।

४ आर्यपुत्र ! किं एसा ईदृशं लज्जाकरं जल्पति ? ।

५ पुत्रक ! एसा मम पुत्री तुभ्यं समर्पिता, तथा कथं कुरु यथा निर्द्वैति लभते ।

मकरन्दः — (स्वगतम्) न केवलं त्वया, अनयाऽप्यात्मा मे समर्पितः ।
(पुनः सविषादम्) धिग् मां कृतघ्नम्, नन्वहमुपवनदृष्ट्या युवत्या सत्यङ्कारितः कथ-
मेतां स्पृहयामि ? । (प्रकाशम्) अम्ब ! सर्वमप्यहमाधास्ये यदि मण्डलोपकरणानि
सन्निधास्यन्ते ।

बन्धुसुन्दरी — 'हला बंधुले ! किं अज्ज वि न सुन्दरओ समागच्छदि ? ।

मकरन्दः — (साशङ्कमात्मगतम् ?) बन्धुलेति शब्दः श्रुतपूर्वः, स्वरोऽप्ययं
मल्लिकायास्तादृशो यादृशस्तस्या विपिनयोषितः । ततो यदि सैवेयं तदा सम्मु-
खीनः स भगवान् विरञ्चिः । प्रयोजनं चैतदात्मीयमेव । (पुनः साभिलाषं मल्लिका-
मवलोक्य स्वगतम्)

चलकमलविलासाभ्यासिनी नेत्रपत्रे

दश[न]वसनभूमिर्बन्धुजीवं दुनोति ।

स्मरभरपरिरोहत्याण्डिमागूढरूढ-

द्युतिविजितमृगाङ्गा मोदते गण्डभित्तिः ॥ १६ ॥

(प्रविश्य सुन्दरक उपकरणान्युपनयति ।)

मकरन्दः — उपविशतु निवसितसदशैकवसनाङ्गी मल्लिका, येन पुरो मण्ड-
लमारभ्यते ।

मल्लिका — (सात्त्विकभावान् नाटयन्ती) 'अंब ! देहि मे हस्तावलंबणं जेण
उट्टेमि ।

बन्धुसुन्दरी — (मकरन्दं प्रति) 'पुत्तया ! एदाए पुरदो वि तुमं हस्थाव-
लंबणं, तं दाणिं पि होहि ।

(मकरन्दः सरोमाञ्चं मल्लिकामुत्थाप्य पूर्वाभिमुखीमुपवेशयति ।)

मल्लिका — (स्वगतम्) 'तादिसो एदस्स हत्थप्फंसो जादिसो मह हिय्यं
संवाहयंतस्स उववणपुरिसस्स । स्रहसं पि तादिसं ज्जेव । ता किं नेदं ? ।

मकरन्दः — (मण्डलमाधाय स्वगतम्)

१ हला बन्धुले ! किं अद्यापि न सुन्दरकः समागच्छति ? ।

२ अम्ब ! देहि मे हस्तावलम्बनं येन उत्तिष्ठामि ।

३ पुत्रक । एतस्याः पुरतोऽपि त्वं हस्तावलम्बनम्, तदिदानीमपि भव ।

४ तादृश एतस्य हस्तस्पर्शः यादृशः मम हृदयं संवाहयतः उपवनपुरुषस्य । साहसमपि
तादृशमेव । तत् किं नु इदम् ? ।

कृत्रिमैर्दम्बरैर्बाह्यः शक्यस्तोषयितुं जनः ।

आत्मा तु वास्तवैरेव हृतोऽयं परितुष्यति ॥ १७ ॥

तदयं बाह्यो लोकः साहसं यादृशं तादृशं वा मयि सम्भावयतु, मम पुनरात्माऽपि दुःखरक्षणीयः । तदेतस्मिन्नवसरेऽहं पञ्चपरमेष्ठिनमस्कारस्मरणेनाऽऽत्मनो रक्षां करोमि । (प्रकाशम्) आर्य ! मण्डलधूपार्थमुपनयत निर्गुण्डिकापत्राणि यावदहं ध्यानमादधे । (ध्यानं नाटयति ।)

(प्रविश्य बन्धुला निर्गुण्डीपत्राण्युपनयति । मकरन्दः क्षणेन मण्डलं प्रणम्य कुण्डलभ्यां पूजयति । सर्वे सविस्मयमालोकयन्ति ।)

श्रेष्ठी - (अपवार्य) सुन्दरक ! किमिदम् ? ।

सुन्दरकः - तदेवेदम्, यन्मया विपिनादागतेन युष्मभ्यमावेदितम् ।

श्रेष्ठी - सम्भवति कितवस्य चौर्यकर्म ।

कोरकः - (अपवार्य) आर्य ! महतः कर्मणः साम्प्रतमारम्भाः, तदधुना न किमपि वक्तव्यम् ।

अपराधोऽपि सोढव्यो वाञ्छितार्थविधायिनः ।

दहन्नप्यग्निना तुन्दं गुल्मिभिः पूज्यते भिषक् ॥ १८ ॥

मल्लिका - (अपवार्य) बन्धुले ! दिदृष्टं किं पि तुमए ? ।

बन्धुला - तं दिदृष्टं जं मणोरहेहिं पि न दिदृष्टं ।

मल्लिका - ता जीयन्ति मल्लियाए भागहेयाइं ।

श्रेष्ठी - (अपवार्य बन्धुसुन्दरीं प्रति) प्रिये ! उत्तिष्ठ, सौधं व्रजामः । वयमेवानयोर्मल्लिका-मकरन्दयोर्बाह्याः ।

बन्धुसुन्दरी - अज्जउत्त ! जं तुवं भणासि तं सच्चं, पुरवं पि बंधुलाए ईदिसं किं पि मह कहिदं ।

मकरन्दः - रजनिरिदानीम्, अपसरतु बाह्यो लोकः । मल्लिकाभागधेयैरस्माभिश्चात्र स्थातव्यम् ।

(मल्लिका-मकरन्दवर्जं सर्वे निष्क्रान्ताः ।)

१ बन्धुले ! दृष्टं किमपि त्वया ? ।

२ तद् दृष्टं यद् मणोरथैरपि न दृष्टम् ।

३ तद् जीवन्ति मल्लिकाया भागधेयानि ।

४ आर्यपुत्र ! यत् त्वं भणासि तत् सत्यम्, पूर्वमपि बन्धुलया ईदृशं किमपि मम कथितम् ।

मल्लिका — 'भद्र ! कुतो दे कुण्डलसंपत्ती ? ।

मकरन्दः — यतो भवती बन्धुला च जानाति ।

मल्लिका — 'अज्जउत्त ! मए कुण्डलच्छलेण अप्पा तुह समप्पिदो ।

मकरन्दः — कुण्डलच्छलेन त्वयाऽऽत्मा मद्वां समर्पितः, मया तु छलं विनाऽपि तुभ्यम् ।

मल्लिका — 'अज्जउत्त ! सुणेहि मे एगं पइन्ने—अहं तुमं परिणेमि, कुमारी वा चिट्ठामि ।

मकरन्दः — (साक्षेपम्) सहस्रशो विज्ञातस्यार्थस्य किं फलम् ? ।

मल्लिकाः — 'एदं फलं, जधा पुणो पुणो मे दाणि दाहिणं नयणं पडिफुरदि तथा जाणे अवस्सं अवहारेण भोदव्वं, तदो तए जीविदपवासकरणं अवहरणनिब्वंधो [वा] न कायव्वो ।

मकरन्दः — (साक्षेपम्) प्रिये ! किमिदमनुचितमभिदधासि ? ।

हतस्य जीवितस्यास्य निश्चयेन प्रवासिता ।

प्रवासश्चेत् प्रियस्यार्थे ततः किं नाम वैशसम् ? ॥ १९ ॥

मल्लिका — 'अज्जउत्त ! करेहि मे पसादं, एस दे पुरओ निबद्धो अज्जली, सिदिलेहि साहसं, जीवताणं पुणो वि संगमो भविस्सदि ।

(नेपथ्ये नूपुरध्वनिः । मल्लिका आकर्ष्य वेपते । मकरन्दः पञ्चपरमेष्ठिनमस्कारय-
न्नसिदण्डमाकर्षति ।)

(नेपथ्ये)

अरे ! कस्त्वमसि रक्षिता परिणेता वा ? ।

मकरन्दः — अहं परिणेता रक्षिता च ।

(नेपथ्ये)

अहो ! आश्चर्यम् , विद्याधरकन्यकाया मनुष्यक्रीटः परिणेता रक्षिता च ।

१ भद्र ! कुतः ते कुण्डलसम्प्राप्तिः ? ।

२ आर्यपुत्र ! मया कुण्डलच्छलेन आत्मा तुभ्यं समर्पितः ।

३ आर्यपुत्र ! शृणु मे एकां प्रतिज्ञाम्—अहं त्वां परिणयामि, कुमारी वा तिष्ठामि ।

४ एतत् फलम्, यथा पुनः पुनः मे इदानीं दक्षिणे नयनं प्रतिस्फुरति तथा जानामि—
अवश्यं अपहारेण भवितव्यम्, ततस्त्वया जीवितप्रवासकरणं अपहरणनिबन्धो [वा] न कर्तव्यः ।

५ आर्यपुत्र ! कुह मयि प्रसादम्, एष ते पुरतः निबद्धः अज्जलिः, शिथिल्य साहसम्,
जीवतोः पुनरपि सङ्गमो भविष्यति ।

मकरन्दः - किमाश्चर्यम् ?

यावत् कुरङ्गनेत्रा तरुणी तरुणस्य दास्यमाधत्ते ।

वृद्धोऽपि तावदिच्छति न वीक्षयते योग्यतामिच्छा ॥ २० ॥

अपि च-

पृथिव्यां वीरभोग्यायां लक्ष्म्यां चापल्यसंस्पृशि ।

स्त्रियां चाशक्यरक्षायां कस्य किं नाम नोचितम् ? ॥ २१ ॥

(नेपथ्ये)

तर्हि प्रयत्नमादधीथाः, इयमेतामपहरामि । वत्से ! मास्म विषादिनी भूः ।
एहि त्वरिततरुम्, त्वामहं विद्याधरराजमहिषीमाधास्यामि ।

मल्लिका - 'हा अज्जउत्त ! हा ताद ! हा अंब ! एसा असरणा केणावि
अवहरिज्जामि । (इति प्रलपन्ती तिरोधत्ते ।)

मकरन्दः - कथमपहृता प्रिया ? हा प्रिये मल्लिके ! त्वदपहारदुःखसाक्षी
पापीयान् । (मूर्च्छति । पुनश्चेतनामास्थाय) कथमहं दुरात्मा भग्नप्रतिज्ञः स्वमास्यं
मल्लिकामातापित्रोर्दर्शयामि ? । तदनेनैवोपवनपाश्चात्यद्वारेण निर्गत्य प्रियाप्रेमो-
चितमादधामि । (इति निष्क्रान्तः ।)

॥ इति द्वितीयोऽङ्कः ॥ २ ॥

१ हा आर्यपुत्र ! हा तात ! हा अम्ब ! एसा अशरणा केनापि अपह्रिये ।

तृतीयोऽङ्कः

(ततः प्रविशति चेटी ।)

चेटी - (साश्चर्यम्)

'अपुराओ च्चिय दइएसु घडइ सोहग्गबंमिगुणाइं ।

चंदु च्चिय जणइ मणीसु कठिणबंभेसु सलिलाइं ॥ १ ॥

(प्रविश्य)

देवलकः - मामाधिके ! कथं सुभाषिताध्ययनवाचालवक्त्रकुइराऽसि ? ।

चेटी - 'अज्ज देवलय ! किं कहेमि ? विचित्ताओ मणोवित्तीओ । तादिसं
पि विज्जाहररायकुमारं भत्तारं मल्लिका न पडिवज्जदि ।

देवलकः - अन्यत्र वद्धरागा सम्भान्यते ।

चेटी - 'साहु विण्णायं । (पुनः कर्णे एवमेव ।)

देवलकः - अहो ! प्रकृत्यैव कुपात्रे निर्वन्धः स्त्रीलोकस्य ।

चेटी - 'अज्ज ! मा एवं आइससु ।

तं चिय परमत्थेणं रमणिज्जं जत्थ हिययवीसामो ।

हरिसंति असोयलया जेणं पायप्पहारेहिं ॥ २ ॥

देवलकः - इदानीं चित्राङ्गदः किमनुतिष्ठति ? ।

चेटी - 'विचित्तेहिं विणयकम्मेहिं विचित्ताहिं पसाहणदाणपइन्नाहिं पडि-
दिणं पसादेदि, परं न मल्लिका पसीयइ ।

देवलकः - भद्रे !

१ अनुराग एव दयितेषु घटयति सौभाग्यचक्रिमगुणान् ।

चन्द्र एव जनयति मणीषु कठिनबन्धेषु सलिलानि ॥

२ आर्यं देवलक ! किं कथयामि ? विचित्रा मनोवृत्तयः, तादृशमपि विद्याधरराजकुमारं भत्तारं
मल्लिका न प्रतिपद्यते ।

३ साधु विज्ञातम् ।

४ आर्य ! मा एवं आदिश ।

तद् एव परमार्थेन रमणीयं यत्र हृदयविश्रामः ।

हृष्यन्ति अशोकलताः येन पादप्रहारैः ॥ २ ॥

५ विचित्रैः विनयकर्मभिः विचित्राभिः प्रसाधनदानप्रतिज्ञाभिः प्रतिदिनं प्रसादयति, परं न
मल्लिका प्रसीदति ।

अकाण्डकोपिनो भर्तुरन्यासकतेश्च योषितः ।

प्रसत्तिश्चेतसः कर्तुं ब्रह्मणाऽपि न शक्यते ॥ ३ ॥

भवतु, देवी चन्द्रलेखा किमादिशति ? ।

चेटी - 'अवि मारिस्सं, न उण अन्नस्स पडिवादयस्सं ति आइसइ ।

देवलकः - मल्लिकायाः कीदृशो निर्वन्धः ? ।

चेटी - 'अवि मरिस्सं, न उण अवरं परिणयस्सं ति निर्वन्धः ।

देवलकः - तदेवं सम्भाव्यते-

उन्मत्तप्रेमसंरम्भादारभन्ते[ऽत्र कामिनः ?]

तत्र प्रत्यूहमाधातुं ब्रह्माऽपि खलु कातरः ॥ ४ ॥

तदलमनया मीमांसया । अपरमाश्चर्यमाकर्णय - खेचराणामपि दुर्लभायामस्यां
भूमौ प्रातः सिद्धायतने मया मनुष्यो दृष्टः ।

चेटी - 'देवलक ? तं चिय मणुस्सं गवेसिदुं भट्टिणीए चंदलेहाए पेसिद
मिह । ता कत्थ सो चिट्ठदि ? ।

देवलकः - विलोक्य गत्वा, एष सिद्धायतने तिष्ठति । अहमपि मल्लिकाया
दिव्यफलान्युपनयामि । (इति निष्क्रान्तः ।)

॥ विष्कम्भकः ॥

(ततः प्रविशति सम्पातमूर्च्छितो मकरन्दः ।)

मकरन्दः - (चेतनामास्थाय विलोक्य च सविमर्शम्)

स्वप्नं किं नु ?, किमिन्द्रजालमथवा किं चेतसो विभ्रमो ?,

दोषः कोऽपि किमेष मे नयनयोर्विश्वैकसम्मोहकृत् ? ।

पाताले त्रिदिवेऽथ किं समभवज्जन्मान्तरं मेऽवरं ?,

कोऽस्मि ? कास्मि ? किमस्मि कर्म विदधत् ?

क्षिसोऽस्मि केनात्र च ? ॥५॥

(सर्वतो निरूप्य)

१ अपि मारिष्यामि, न पुनः अन्यस्मै प्रतिपादयिष्यामीति आदिशति ।

२ अपि मरिष्यामि, न पुनः अपरं परिष्यामि ।

३ देवलक ? तमेव मनुष्यं गवेषयितुं भट्टिन्या चन्द्रलेखया प्रेषिताऽस्मि । तत् कुत्र स तिष्ठति ? ।

एताः किन्नरगीतयः श्रुतिपथामोदं यथा कुर्वते

क्षौमाकल्पमयच्छदच्छविजुषः शाखा यथा शाखिनाम् ।

आशाः शक्रशरासनैर्वनसरोमाणिक्यरोधोमहः(है ?)

किर्मीरास्तनुते यथा रतिमयी सेयं तथा स्वर्गभूः ॥ ६ ॥

भवतु, परिक्रमामि । (पुरोऽवलोक्य) कथमिदं वीतरागप्रतिमाप्रसाधितमध्य-
भागं देवतायतनम् ? आचक्षते हि शाश्वतिकानि दिव्यभूमिषु सिद्धायतनानि
सिद्धान्तविदः ।

(सप्रश्रयं प्रणम्य साश्रमञ्जलिमाधाय)

श्रीनिर्वाणपुराधिनाथ ! भगवन्नस्तोकलोकत्रयी-

शोकोद्धारधुरीण ! विश्वजनतासङ्कल्पकल्पद्रुम ! ।

अस्मासु प्रणतैकवत्सल ! कृपापात्रेषु तांस्तांश्चिरं

कामान् पूरय चूरय प्रतिकलं प्रत्यूहवज्रार्गलाः ॥ ७ ॥

(नेपथ्ये)

'अवरेहि वि कूवजलेहि न ह्यु न जीवंति मामि ! वल्लीओ ।

जलहरजलसित्ताणं का वि [य] अवरा मुखच्छाया ॥ ८ ॥

मकरन्दः - (आकर्ष्य) कथमेष मल्लिकाशब्दानुसारी ध्वनिः ? ।

(पुनर्नेपथ्ये)

'वल्लहजणविरहीणं प्राणप्रवासो वि बाहिरी किरिया ।

सन्ताव-रुण्ण-गहिलत्तणाइ पुण कित्तिथं कम्मं ? ॥ ९ ॥

मकरन्दः - निश्चितमयं विरहव्यथाभिर्भरणोन्मुखाया मल्लिकाया ध्वनिः ।
यदि वा जीवितमपि तस्यास्तपस्विन्याः सन्दिग्धम्, किं पुनर्ध्वनिः ? । (विलोक्य)
येयं पराचीनवदना पुष्प-फलान्युपचिनोति मृगाक्षी तस्याः परिदेवनध्वनिरयम् ।
भवतु, समीपीभूय सम्भाषयामि । कथमियं तिर्यगवलोकयन्ती मां भूयोभूयस्त-
रुभिस्तिरोधत्ते ? भवतु, पदानुसारेणानुगच्छामि ।

१ अपरैरपि कूपजलैः न खलु न जीवन्ति सखि ! वल्लयः ।

जलधरजलसित्तानां काऽपि च अपरा मुखच्छाया ॥ ८ ॥

२ वल्लभजनविरहिणां प्राणप्रवासोऽपि बाह्या क्रिया ।

सन्तापशुदितप्रथिलत्वादि पुनः कियत् कर्म ? ॥ ९ ॥

(ततः प्रविशति लतागृहस्थस्तापसकुमारः मनोरमा च ।)

तापसः - (साश्चर्यमात्मगतम्) अहो ! जन्मान्तरदृश्यस्यार्थस्यात्रैव निदर्शनम् ।

उत्पातेषु महत्स्वपि सुमेधसा जीवितं न हातव्यम् ।

सति जीविते कथञ्चिद् घटते किञ्चित् पुनः प्रेयः ॥ १० ॥

मकरन्दः - (विलोक्य) कथं तापसकुमारः अत्यन्तसदृशावयवस्तस्या मल्लिकायाः ? , जाने मल्लिकां परिवृत्य वेधसाऽयं घटितः । भवतु, प्रणमामि ।
(इति प्रणमति ।)

तापसकुमारः - स्वस्ति, समीहितमाप्नुहि, मनोरमे ! आसनमुपनय ।

मकरन्दः - (उपविश्य साभिलाषं स्वगतम्)

अहो ! गात्रस्य सौन्दर्यम्, अहो ! वाचां विदग्धता ।

अहो ! मध्यस्य तुच्छत्वम्, अहो ! श्रोणेर्विशालता ॥ ११ ॥

तापसकुमारः - कुतो भवानरिमन् दिव्यजनसमुचितसञ्चारे रत्नसानौ समायातः ? ।

मकरन्दः - साम्प्रतं सिद्धायतनात् परतः पुनरहमपि न जानामि ।

मनोरमा - (सोपहासम्) परतो आगमणे अहं कहिस्सं ।

मकरन्दः - (सस्पृहमात्मगतम्)

अमुमकृत यदङ्गनां न वेधाः

स खलु यशस्वितपस्विनां प्रभावः ।

त्रिजगति कथमन्यथा कथाऽपि

क्षततमसां तपसां पदं लभेत ? ॥ १२ ॥

(प्रकाशम्) भगवन् ? अपरिचितमपि चिरपरिचितमिव मे हृदयम्, ततः किमपि प्रष्टुमभिलषामि ।

तापसकुमारः - न नाम सर्वाणि कर्माणि परिचयमपेक्षन्ते ।

क्षणदृष्टेऽपि कुत्रापि दृढं सङ्घटते मनः ।

बालस्तदात्वजातोऽपि जनन्याः स्निह्यति स्तने ॥ १३ ॥

मकरन्दः -

न सर्वकामुकापेक्षं स्त्रीणां दौर्भाग्यलाञ्छनम् ।

हिमानी शाखिनां द्वेष्या यवस्तम्बस्य तु प्रिया ॥ १४ ॥

१ परतः आगमने अहं कथयिष्यामि ।

तापसकुमारः - (साक्षेपम्) कोऽस्याभिभाषितस्य प्रस्तुतेनाभिसम्बन्धः ? ।

मकरन्दः - अयं सम्बन्धः - प्रकाश्यमपि न सर्वापेक्षम् । ततो यदि मयि प्रसीदति भगवान्, तदा समादिशतु - कमभिजनं स्वजन्मना पवित्रितवानसि ? किमर्थं च विषयसुखोपभोग्ये वयसि सर्वाङ्गीणसुभगे च वपुषि महाक्लेशमयः सोऽयमङ्गीकृतस्तपोविधिः ? ।

तापसकुमारः - महापुरुष ! सत्यं प्रकाश्य एवायमर्थः । तथापि ममान्तःकरणमतिबिह्वलमिदानीं केनापि हेतुना, वाच्यमवाच्यं वा न किञ्चिद् विवेचयति । ततः शृणु, कथयामि-वैताड्याचलस्य देहैकदेशो रत्नसानुनामा गिरिरियम् । मनोरमा - 'तदो किं ? ।

तापसकुमारः - रथनूपुरचक्रवालनगरस्याधिपतेर्वैनतेयनाम्नो विद्याधरराजस्य प्रथममहिषी जन्द्रलेखा, तदेतस्य वारिषेणनाम्ना शाश्वतिकेन भगवता जिनेश्वरेण सम्भावितगर्भभागस्य सिद्धायतनस्य शिखरातिलङ्घनेन तदात्वविस्मृतनभोगमनविद्या सद्यो रत्नसानाविह पपात ।

मकरन्दः - अहो ! भय-कौतुककारी कथासन्निवेशः ।

तापसकुमारः - खेचराधिपत्यविरहविषादिनी च विषयानपहाय विद्याप्रसाधनार्थं षाण्मासिकं तापसव्रतमिह लतागृहे गृहीतवती ।

मनोरमा - 'तदो तदो ? ।

तापसकुमारः - व्रतसमाप्तौ प्रसन्नायां च विद्यायां चिरपरित्यक्तकुसुमायुधान्धलमानसा किरातयुवानमेकमुपभुक्तवती ।

(मनोरमा सलज्जमघोमुखी भवति ।)

मकरन्दः - भगवन् ! अतीव व्रीडाकरमाचरितं तथा ।

यदि वा-

तावन्महत्त्वं पाण्डित्यं कुलीनत्वं विवेकिता ।

यावज्ज्वलति नाङ्गेषु हतः पञ्चेषुपावकः ॥१५॥

तापसकुमारः - पूर्वदुष्कर्मपाकेन सञ्जातगर्भा प्रसूतमात्रैव तं गर्भमल्पीयसा महार्घ्येण नेपथ्याकल्पेन संयोज्य - (इत्यद्भोक्ते तूष्णीम्भवति ।)

१ ततः किम् ? ।

२ ततः ततः ? ।

मकरन्दः - (सोत्सुकम्) ततः किं कृतवती ? ।

तापसकुमारः - पञ्चशैले, नहि नहि अत्रैव प्रवर्धितवती ।

मकरन्दः - (स्वगतम्) निश्चितमयमतः परं कृत्रिममभिदधाति, तद् जाने स गर्भो मल्लिका । दर्शितानि च पञ्चशैलाधिवासिना श्रेष्ठिना ब्रह्मदत्तेन महाराजवैनतेयनामाङ्कितान्यङ्गुलीयकानि । अनेन पुनर्मल्लिकासोदरेण भाव्यम् ।

तापसकुमारः - स गर्भः पुनरहम् । विषयाणां विशेषतश्च स्त्रीणां दुःखहेतुतां विज्ञाय तपोविधिमङ्गीकृतवानस्मि ।

मकरन्दः - भगवन् ! अतः परमनुभवविरुद्धमभिदधासि ।

नाम्नाऽपि यत्र सुदृशां परमः कलङ्कः

तस्मै नमः शिवपथाय न तस्य चिन्ता ।

संसारवर्त्मनि पुनः सुदृशो विहाय

विद्यो न किञ्चिदनघस्य सुखस्य बीजम् ॥१६॥

(तापसकुमारः सात्त्विकभावान् नाटयन्नधोमुखस्तिष्ठति ।)

मनोरमा - (तापसं विलोक्य स्वगतम्) ' नूनं सो एष पुरिसो जं चंदलेहा वावाइदुमिच्छति । भोदु, पुरो जाव जाणिस्सं । (प्रकाशम्) तुमं पि किं पि अप्पणो चरिदं कहेसु ।

मकरन्दः - भद्रे ! खेचराणां चरितश्रावणे मनुजकीटानामस्मादृशामाकर्णितं चरितं किमधिकमाश्चर्यमाविष्करोति ? तथापि श्रुणु - सुवर्णद्वीपवासी जिनदत्तनामा क्रमागताद्भुतवैभवः परमधाभिकप्रकाण्डं वणिगस्ति ।

मनोरमा - तदो तदो ?

मकरन्दः - तस्य चैक एव चरमवयःप्रसूतो बाल्यादपि दुरोदरप्रवासितपितृसम्पत्तिर्जठरपिठरीभरणमात्रेऽपि प्रत्यहं परसुखप्रेक्षो मकरन्दनामा सूनुरहम् ।

तापसकुमारः - अहह ! दुश्चरितसन्निवेशः ।

व्यसनं सौजन्यवतां कार्कश्यं योषितां श्रियां चलता ।

कार्पण्यं क्षोणिभृतां चत्वारि विधातुरधमानि ॥१७॥

मनोरमा -

१ नूनं स एष पुरुषः ये चन्द्रलेखा व्यापादयितुमिच्छति, भवतु, पुरो जावद् ज्ञास्यामि । त्वमपि किमपि आत्मनः चरितं कथय ।

२ ततः ततः ? ।

'अच्छरियं ते वि जिंयन्ति ते वि पृहसन्ति ते वि कीलन्ति ।

उदरभरणे वि पिच्छन्ति निचचमवराण जे वयणं ॥१८॥

मकरन्दः - यौवनारम्भे च सञ्जातवेश्याव्यसनोऽहम् ।

तापसकुमारः - (सेष्यारोषम्) अतः परमश्रव्यचरितोऽसि, मा पुरो
व्याहृथाः ।

जात्यन्धाय च दुर्जनाय च जराजीर्णाखिलाङ्गाय च

ग्रामीणाय च दुष्कुलाय च गलत्कुष्ठाभिभूताय वा ।

यच्छन्तीषु मनोहरं निजवपुर्लक्ष्मीलवश्रद्धया

पण्यस्त्रीषु विवेककल्पलतिकाशस्त्रीषु रज्येत कः ? ॥१९॥

मकरन्दः - भगवन् ! अनुचितमभिदधासि ।

जगतोऽपि यदिह निन्द्यं तद् यासां धर्मकर्मवदनिन्द्यम् ।

तासां पणहरिणदृशां गवेष्यते किमपरं श्रेयः ? ॥२०॥

अपि च -

आगन्तुकेन कार्यं घनसलिलं पणवधूवशीकरणम् ।

एतेषु त्रिषु शक्तो ब्रह्माऽपि न निर्णयं कर्तुम् ॥२१॥

(तापसकुमारः सरोषमन्यतोऽवलोकयति ।)

मनोरमा - भयवं ! पसीय पसीय, पुरओ सुणेहि ।

मकरन्दः - (सविनयम्) भगवन् ! कोऽयमस्मासु दैवहतकेषु सोऽयमप्र-
सादातिरेकः ? । प्रसीद, दुःश्रवमपि निर्भाग्यशेखरस्य मे श्रुणु चरितलेशवैशशम् ।

तापसकुमारः - (सावज्ञम्) तर्हि त्वरिततरमावेदय, अतिक्रमति मध्या-
ह्नसवनसमयः ।

मकरन्दः - कार्पटिकवृत्तितया च ज्ञातिषु स्थातुमशक्यः सुवर्णद्वीपमपहाय
पञ्चशैलं द्वीपमाश्रितोऽस्मि ।

तापसकुमारः - समुचितमाचरितम् ।

स्थातुं तेजस्विना शक्यं न जातिषु गतश्रिया ।

अस्तापास्तवपुर्भास्वान् नभस्तेन विमुञ्चति ॥२२॥

१ आश्चर्यं तेऽपि जीवन्ति तेऽपि प्रहसन्ते तेऽपि क्रीडन्ति ।

उदरभरणेऽपि प्रेक्षन्ते नित्यमपरेषां ये वदन्तम् ॥ १८ ॥

२ भगवन् । प्रसीद प्रसीद, पुरतः श्रुणु ।

मकरन्दः - (सबाष्पम्) पञ्चशैले च कुतोऽपि वल्लभाजनतः केनापि महीयसामश्राव्येण विधिना विप्रयुक्तः ।

तापसकुमारः - (साशङ्कम्) ततः किम् ? ।

मकरन्दः - मरणार्थमात्मानमम्भोधौ पातयन्नेकमायातं भारुण्डपक्षिणमद्राक्षम् । ततः परमात्मानं सिद्धायतनोपवने विलोकितवानस्मि ।

तापसकुमारः - (स्वगतम्) निश्चितमयं मांसलुब्धेन भारुण्डपक्षिणा रत्नसानाविह समानीतः ।

मकरन्दः - ततः प्रसीद, समादिश मे विरहवह्निदन्दह्यमानवपुषः किमपि मरणौपयिकम् ।

(नेपथ्ये)

गृहाणोत् देव्या समुपनीतं दिव्यफलनिकरम् ।

तापसकुमारः - अपरमपि किमपि प्रयोजनम् ? ।

देवलकः - योऽयं मर्त्यः समायातः स किमाकृतिः ? किमासन्नश्च ? इति परिज्ञातुमपरं प्रयोजनम् ।

तापसकुमारः - (सरोषम्) एतेन किं ज्ञातेन ? ।

देवलकः - (साक्षेपम्) अमुं प्रश्नं नाहमर्हामि, किन्तु देवी चन्द्रलेखा । (-इत्यभिधाय निष्क्रान्तः ।)

तापसकुमारः - (वामाक्षिस्फुरणमभिनीय अपवार्यं च) मनोरमे ! यथाऽयं देवलकः साक्षेपवादी तथा जाने देवी चन्द्रलेखातः कोऽप्यपायो मकरन्दस्यास्य प्रत्यासन्नः । तत् कथय किमधुना समुचितमाधातुम् ? ।

(प्रविश्य)

मागधिका - (सम्भ्रान्ता) 'अच्छाहिदं अच्छाहिदं ।

तापसकुमारः - (समयाशङ्कम्) विश्रब्धमभिधीयताम् , कस्य अत्याहितम् ? ।

(मागधिका कर्णे एवमेव ।)

तापसकुमारः - (सकम्पम्) अहो ! मयि निरनुरोधा माता । (विष्टय)

१ अत्याहितं अत्याहितम् ।

द्विजग्मनः क्षमा मातुर्द्वेषः प्रीतिः पणस्त्रियः ।

नियोगिनश्च दाक्षिण्यमरिष्टानां चतुष्टयम् ॥ २३ ॥

(पुनः सदन्यम्) मागधिके ! मम त्वमम्बाप्रतिकृतिः । अहमिदानीं भवत्सा-
हायकेनैव व्यसनाम्भोधिमतिलङ्घयिष्यामि । ततो वितर्कय कमप्युपायमेतस्य मम
जीवितस्य परित्राणाय ।

मागधिका - 'संपदं सिद्धाययणावस्थाणमेव उवाओ ।

तापसकुमारः - समुचितमाह भवती, न प्रभवन्ति सिद्धायतनस्थायिनां
धुद्रोपद्रवाः ।

मकरन्दः - (स्वगतम्) यथाऽयं तापसः सदन्यं मामवलोकयति तथा जाने
मम किमप्यनिष्टमुपस्थितम् । (प्रकाशं सावष्टम्भम्) भगवन् ! भवति दृष्टे हृदय-
वल्लभा दृष्टा । कृतार्थोऽहम् । अतः परं कुतोऽपि परित्राणमभिलषामि ।

मृत्यवे बद्धकक्षस्य किं मे देवी करिष्यति ? ।

किमाधत्तां पतिः धुद्रो मर्त्यस्य फलनिस्तृषः ॥ २४ ॥

तापसकुमारः - किमायत्तं ते जीवितम् ? ।

मकरन्दः - एतावन्तं कालं कृतान्तायत्तम्, साम्प्रतं त्वदायत्तम् ।

तापसकुमारः - उत्तिष्ठ, तर्हि ब्रज सिद्धायतनम् । यदियं मागधिका कार-
यति तदेव तत्रस्थितेन त्वया कर्त्तव्यम् ।

(मागधिकया सह मकरन्दो निष्क्रान्तः ।)

(नेपथ्ये व्योमतः शिलापातः ।)

उभौ - (विलोक्य सत्रासम्) किमिदम् ? ।

(प्रविश्य देवलकेन दत्तहस्तावलम्बा)

चन्द्रलेखा - आः पाप मनुष्यकीट ! द्वीपान्तरस्थिताया अपि मद्रत्सायाः
पृष्ठं न मुञ्चसि ? इदानीमनुभवतु दुर्विनयस्य फलम् । (देवलकम्) शिलाया
अधोभागादाकर्षय दुरात्मानमेतम्, येन मृतमपि स्वहस्तेन मार्यामि ।

देवलकः - (शिलामुत्क्षिप्य) देवि ! न कोऽप्यधस्तादस्ति ।

चन्द्रलेखा - (सवैलक्ष्यम्) तर्हि निष्फलोऽयं शिलापातप्रयासः । गतः

१ साम्प्रतं सिद्धायतनावस्थानमेव उपायः ।

क्वापि दुरात्मा मनुष्यकीटः । हला मनोरमे ! मध्यस्थिताऽस्मद्व्यापाराणां विधा-
तमासूत्रयसि ? ।

(मनोरमा वेपते ।)

तापसकुमारः - (सरोषम्) अम्ब ! किमेनं निरपराधं महात्मानं व्यापा-
दयसि ? । मामेव हृदयसन्तापहेतुं दुरपत्यं व्यापादय ।

चन्द्रलेखा - आः पापे ! सोल्लुण्ठवादिनि ! कौमारकुलिटे ! यदि ते
व्यापादनसमीहा तदानीमेषा पूर्यामि । (तापसं कैशैर्गृहीत्वा) देवलक ! गृहा-
णैतां दुष्टपरिचारिकाम् (इत्यभिदधाना सदेवलका निष्क्रान्ता ।)

॥ तृतीयोऽङ्कः ॥ ३ ॥

चतुर्थोऽङ्कः ।

(ततः प्रविशति सिद्धायतनस्थो मकरन्दः ।)

मकरन्दः — (साश्चर्यम्) महाव्यसनसम्पातेऽपि दुस्स्थजाः प्राणिनामसवः ।
यदिदानीं मल्लिकातुल्याकारं तापसकुमारं दृष्ट्वा पुनर्जीवितुमभिलषति मे हृदयम् ।
इष्टैरपि वियुक्तस्य क्षपितस्यापि शत्रुभिः ।

निर्लूनावयवस्यापि न मृत्युः प्राणिनः प्रियः ॥१॥

तदहमिदानीमपहाय महाक्लेशानारम्भ-परिग्रहान्, आधाय मनःसमाधिम्,
तस्यैव तापसकुमारस्याभ्यर्णे व्रतमाचरामि येन परलोकगतस्यापि मे मल्लिका
प्रिया सङ्घटते । (विमृश्य) पुनः कथं चन्द्रलेखा मामभिक्रुध्यति ? । निश्चितमियं
मल्लिकां ब्रह्मदत्तभवनादपहृतवती । तावद्यमर्थो मागधिकायाः स्फुटो भविष्यति ।
(नेपथ्ये)

'हा मियंकवयणे ! हा सरोजनयणे ! हा पडिवन्नवच्छले भट्टिदारिण ! कर्हि
सि दाणिं ? देहि मे पडिवयणं । हा निकरुणे चंदलेहे ! केरिसो एस दे निययम्मि
अवच्चम्मि पच्चूहकरणसंरंभो ? ।

मकरन्दः — कथमेषा मागधिका प्रलपति ? ।

(प्रविश्य)

मागधिका — 'अज्ज मयरंद ! पिच्छ मल्लियाए भट्टिदारियाए कीदिसं
संबुत्तं ? ।

मकरन्दः — (ससम्भ्रमम्) मागधिके ! हर्ष-विषादयोरन्तरे तिष्ठामि ।
मल्लिकासन्नामश्रवणात् प्रहृष्टोऽस्मि । अपायशङ्कया पुनर्विषण्णोऽस्मि । तत् कथय
किमत्र क्वापि मल्लिकाऽस्ति ? ।

मागधिका — 'एसा मल्लिया पंचसेलाओ अवहरिय गुलियापओगेणं पुरि-
सरूवं काऊण लयाहरे चंदलेहाए विमुक्का चिट्ठदि ।

१ हा मृगाङ्कवदने ! हा सरोजनयने ! हा प्रतिपन्नवत्सले भर्तृदारिके ! कुत्र असि इदानीम् ?
देहि मे प्रतिवचनम् । हा निष्करुणे चन्द्रलेखे ! कीदृश एष ते निजे अपत्ये प्रत्यूहकरणसंरम्भः ? ।

२ आर्य मकरन्द ! पश्य मल्लिकाया भर्तृदारिकायाः कीदृशं संबुत्तम् ? ।

३ एषा मल्लिका पञ्चशैलाद् अपहृत्य गुटिकाप्रयोगेण पुरुषरूपं कृत्वा लतागृहे चन्द्रलेखया
विमुक्ता तिष्ठति ।

मकरन्दः — उपपन्नमिदम् । कथितं च तापसेन—स पुनर्गर्भोऽहमेव । (पुनर्विष्टस्य) मागधिके ! किमिति पुरुषरूपं कारिता मल्लिका ? ।

मागधिका — 'अवरेण अवहाररक्षणस्थं ।

मकरन्दः — (साक्षेपम्) ।

अर्गला रक्षणे स्त्रीणां प्रीतिरेव निरर्गला ।

पदातिपरिवेषस्तु पत्युः क्लेशाय केवलम् ॥२॥

भवतु, ततः किं तस्याः साम्प्रतम् ?

(मागधिका उच्चैःस्वरं प्रलपति ।)

मकरन्दः — मागधिके ! कथय कथय, पर्याकुलोऽस्मि ।

मागधिका — 'किं कहेमि मंदभाइणी ? मल्लियाए दाणि जीविदस्स वि संदेहो वट्टदि । सा खु लयाहराओ चंदलेहाए सभवणं नेऊणं तुमं समरंती कसा-घादेहिं ताडिदा ।

मकरन्दः — मागधिके ! मां स्मरन्ती कशाभिरभिताडिता प्रिया । हा प्रिये मल्लिके ! मत्प्रेमग्रहिला महाक्लेशाननुभवसि । (विष्टस्य) मागधिके ! ब्रज त्वम् । ब्रूहि चरममेतत् प्रियाम्—स्मर्त्तव्यस्त्वया कदाचिन्महाक्लेशहेतुषु स्मर्यमाणेषु निर्भाग्यशेखरः सोऽहम् ।

मागधिका — 'महाभाय ! कीस अत्ताणयं मिललेसिं ?

मकरन्दः — मागधिके ! न किमपि वक्तव्यस्त्वया । साम्प्रतमहं न शक्नोमि प्रियापरित्राणाक्षमोऽहं जीवितुम् । (उत्थाय सास्त्रं देवतां प्रणम्य) भगवन् ! जन्मान्तरेऽपि मे सुलभदर्शनो भूयाः । (असिधेनुकयोऽऽत्मानमतिहन्तुमारभते, विलोक्य) दोःस्तम्भ इव मे ।

(आकाशे)

कोऽयं सिद्धायतनेषु प्राणाभिघातः ? ।

मागधिका — 'महाभाय ! दिव्वाए वायाए को वि तुमं वारेदि ।

१ अपरेण अपहाररक्षणार्थम् ।

२ किं कथयामि मन्दभागिनी ? मल्लिकाया इदानीं जीवितस्यापि सन्देहो वर्तते, सा खलु लताशृहात् चन्द्रलेखया स्वभवनं नीत्वा त्वां स्मरन्ती कशाघातैस्ताडिता ।

३ महाभाग ! कस्मादात्मानं मुञ्चसि ? ।

४ महाभाग ! दिव्यया वाचा कोऽपि त्वां वारयति ।

(पुनराकाशे)

पुण्य[स्य] समिधः सत्य-दया-दान-प्रशान्तयः ।

अस्त्रा-ऽग्नि-कण्ठपाशास्तु देहदुःखाय केवलम् ॥३॥

मकरन्दः - (सत्रीडमुपविश्य) ततस्ततः ? ।

मागधिका - 'अहं दाणि भट्टिदारियाए एदाइं वत्था-ऽऽहरणाइं समप्पिटुं किंचि कहिटुं च तुहं समीवे पेसिद म्हि । (वस्त्राणि कटकानि च समर्पयति ।)

मकरन्दः - कुत एतानि प्राप्तानि प्रियया ? ।

मागधिका - 'चित्तंगदेण अणुकूलिटुं दिन्नाणि ।

मकरन्दः - (सहर्षाश्चर्यम्)

तरुणान्तरादवाप्तं समर्पयन्ती प्रसाधनं पत्युः ।

तरुणीयं दिशति मुदं मुधा सुधा सा पुरस्तस्याः ॥४॥

(सप्रमोदमुत्थाय परिदधाति । पुनः सौत्सुक्यम्) मागधिके ! कथय प्रियास-
न्दिष्टं वाचिकम् । अनुभवतु चिरादयं विप्रयोगानलाभितप्तो जनः प्रमोदकणिकाम् ।

मागधिका - 'तुमं ज्जेव मे पई । अप्पा उण तए लहुणा हविय चित्तंग-
दाओ रक्खिदव्वो । जदो-

सो कुणइ किं पि पच्छा तणुआइ परेसु जो समत्थेसु ।

गोवत्तलहुं अप्पं कप्पिय हरिणा हओ कंसो ॥५॥

एष भट्टिदारियाए संदेशो । अवरं च न पहवंदि सिद्धालयनिवासीणं दुरि-
दाइं । तदो तए इध ज्जेव चिट्ठिदव्वं । अदुवा का वि विरहवसेणं अरई भोदि
तदा एदस्स उज्जाणकेलिसरोवरस्स कूलकच्छेण कीलिदव्वं । (इत्यभिधाय
निष्क्रान्ता ।)

१ अहमिदानीं भर्तृदारिकया एतानि वस्त्राभरणानि समर्पयितुं किञ्चित् कथयितुं च तव समीपे
प्रेषिताऽस्मि ।

२ चित्राङ्गदेन अनुकूलयितुं दत्तानि ।

३ त्वमेव मे पतिः । आत्मा पुनः त्वया लघुना भूत्वा चित्राङ्गदाद् रक्षितव्यः । यतः-
स करोति किमपि पश्चात् तनूयते परेषु यः समर्थेषु ।

गोपत्वलघुं आत्मानं कल्पयित्वा हरिणा हतः कंसः ॥ ५ ॥

एष भर्तृदारिकायाः संदेशः । अवरं च न प्रभवन्ति सिद्धालयनिवासिनां दुरितानि । तत-
स्त्वया इह एव स्थातव्यम् । अथवा काऽपि विरहवशेन अरतिः भवति तदा एतस्य उद्यानकेलि-
सरोवरस्य कूलकच्छेन कीडितव्यम् ।

मकरन्दः - (साश्चर्यम्)

प्राणानपि विमुञ्चन्ति निबद्धप्रीतयः स्त्रियः ।

चिद्रांसोऽपि जुगुप्सन्ते तास्तथापि कुतूहलम् ॥६॥

(आत्मवेषमवलोक्य) एवंविधेनापि दिव्याकल्पनेपथ्येन हृदयभेदिना च पटुना चटुसहस्रेण मल्लिका चित्राङ्गदं न कामयते ।

ताः सन्ति किं न शतशः ? शतशोऽपि पुम्भि-

रभ्यर्थिताः स्मरपदानि न याः स्मरन्ति ।

ते सन्ति नैव पुनरेणविलोचनानां

नाम्नाऽपि ये प्रतिकलं विलयं न यान्ति ॥७॥

(ऊर्ध्वमवलोक्य) ललाटन्तपनस्तपनो बाधतेऽङ्गानि, मर्मभेदी घर्मः विरहानलश्च । भवतु, क्षणमेकमुद्यानकेलिसरःकूलकच्छेषु विहरामि । (इति परिक्रामति । समन्ततोऽवलोक्य सहर्षम्)

दात्यूह-कुर्कुट-कपिञ्जल-चक्रवाक-

सारङ्ग-भृङ्गकलकूजितमञ्जुकुञ्जाः ।

उद्यानकेलिसरसीतटफुल्लमल्ली-

वल्लीगृहाङ्गणभुवो रमयन्ति चेतः ॥८॥

(पुनर्मल्लिकां स्मृत्वा सौत्वुक्यम्)

आस्यं हास्यकरं शशाङ्गशशां विम्बाधरः सोदरः

पीयूषस्य वधांसि मन्मथमहाराजस्य तेजांसि च ।

दृष्टिर्विष्टपचन्द्रिका स्तनतटी लक्ष्मीनटीनाटथभू-

रौचित्याचरणं विलासकरणं तस्याः प्रशस्यावधेः ॥९॥

अपि चेदानीं वियोगरोगाभितापविकलवायाः प्रियायाः -

वक्त्रं पाणिमिलत्कपोलफलकं नेत्रे च पद्माम्बुजे

गात्रेषु प्रतिकर्म जर्जर[र ?]सं वाचः श्लथार्थान्वयाः ।

तस्याः स्मेरसरोजसुन्दरदृशः शङ्के दिशः सर्वतः

खेलन्मञ्चरितप्रशस्तिसुभगस्तम्भाङ्कितोरःस्थलाः ॥१०॥

(पुनः कर्णं दत्त्वा) कथं पञ्चमोद्गारसारः समापतति गीतामृतासारः ? ।

अन्योन्यं विषयाणां गुरु-लघुभावो न कोऽपि यदि नाम ।

अन्येव तदपि रेषा गीतीनां कामिनीनां च ॥११॥

(पुनः सजुगुप्तम्)

गीतमपि रक्तकण्ठैरुद्घटितं प्रीतये किल न येषाम् ।
पाषाणसोदराणां तेषामेषोऽञ्जलिर्बद्धः ॥१२॥

(पुरोऽवलोक्य) कथमितः खेचरशिविरसन्निवेशः कोऽपि ? । (वामाक्षि-
स्फुरणमभिनीय) निश्चितमत्र तेन चित्राङ्गदेन भाव्यम् । तदन्यतो व्रजामि । (इति
परिक्रम्य) कथमिदं सर्वतो माणिक्यप्रभापुठजपिठजरितदिगन्तरं निर्मानुषप्रचारं
पुरः सौधम् ? । भवतु, प्रविश्य विलोकयामि ।

(नेपथ्ये)

महाभाग ! निवर्त्तस्व निवर्त्तस्व । केन दुष्टदैवेन प्रेरितो महापापनिधानं
सौधमिदमधिरोहसि ?

मकरन्दः - (सकौतुकम्) कथमयं सौधाङ्गणपठजरस्थः शुको व्याहरति ? ।
तत् कथं वामाक्षिस्फुरणमपीदमस्माकं शुभोदकाय ? ।

असम्भाव्यार्थलाभान्ता विपत् सम्पत्तिसोदरा ।

विषं हि व्याधिविध्वंसि पीयूषप्रतिहस्तकः ॥१३॥

(ततः प्रविशति यथानिर्दिष्टः शुकः ।)

शुकः - भो भो महाभाग ! निवर्त्तस्व निवर्त्तस्व ।

मकरन्दः - (सावष्टम्भम्) भोः ! मा भैपीः, विश्रब्धं ब्रूहि । स्व-परापाय-
निवर्त्तनक्षमोऽहम् । ततो यदि शकुन्त एव त्वं पटुचटुव्याहारस्तदानीं किमाश्च-
र्यम् ? । अथ व्याजान्तरं किमपि तदा प्रकाशय परमार्थम् । पर्याकुलोऽस्मि श्रव-
णोत्कण्ठया ।

शुकः - व्याजान्तरमेवेदम्, प्रतीकारासम्भवेन पुनरप्रकाशयम् ।

मकरन्दः - ममाल्पत्वदर्शनेन प्रतीकारासम्भवमभिदधासि तदा भ्रान्तोऽसि ।

अत्यदभुतं[.....] कर्म तदादधाति

स्वल्पोऽपि कोऽपि महतामपि यन्न साध्यम् ।

कर्पूरपूरणविधेरधिकां वहन्ति

ताम्बूलतो वदनवारिरुहाणि लक्ष्मीम् ॥१४॥

शुकः - समाकर्णय तर्हि-वैभलनगरनिवासी वैश्रमणनामा सांयात्रिको
मनोरमया सधर्मचारिण्या समं महार्घ्य-विचित्रभाण्डनिभृतं यानपात्रमधिरूढः ।

मकरन्दः - ततस्ततः ? ।

शुकः - पारप्ररूढप्रौढनानाजातीयवानेयवृक्षदिदक्षया यानपात्र[स्थ]या मनोरमया समं भूमौ समुत्तीर्णवान् ।

मकरन्दः - ततस्ततः ? ।

शुकः - विलोकयंश्च कोकिलाकुलकुलायसमृद्धकक्षान् अनेकतिलक-चम्पक-पुन्नागनागप्राग्रहरान् उपत्यकावृक्षान्, एकामनेकानर्घ्यप्रसाधनप्रभाप्राग्भारदुरव-लोकावयवविवेकामर्धजरतीं वनितामपश्यत् ।

मकरन्दः - अहो ! कौतु[क]कारी कथासन्निवेशः ।

शुकः - उदीरितः स्वगतश्च परमादरं दर्शयन्त्या तथा स्वभवनमिदमा-नीतः । अनुकूलितश्च तैस्तैश्चाटुकारैः तैस्तेर्दिव्यफलरसाहारैः[तैस्तै]स्ने-कदर्शनीयदिव्यप्रदेशोपदर्शनैः तैस्तैः खेचरजनोचितप्रसाधनविधानैः कियन्त्यपि दिनानि ।

मकरन्दः - (सत्वरम्) ततः किम् ? ।

शुकः - एकदा च धवल्यति सौधांसवे महसि दिक्चक्रवालं चन्द्रशालायां पर्यङ्कनिषण्णस्तया वृषस्यन्त्या सम्भोगार्थमत्यर्थमभ्यर्थितः ।

मकरन्दः - (सजुगुप्सम्) अनुचितमतः परं श्रोतुम् । कथाऽपि पापीयसां पुंसां महते क्लृषाय प्रभवति, तथापि व्याहर । अनिर्वहणे हि प्रारम्भो नीचतां प्रकाशयति ।

शुकः - स च वीतरागवचनश्रवणपवित्रितात्मा परदारपरिहारव्रतमनुरु-न्धानो रिरंसुमपि तां दूरमपकर्णितवान् ।

मकरन्दः - (सानन्दम्) स्तुत्यचरितोऽसि वैश्रवण !, एष ते प्रणामार्थं बद्धोऽञ्जलिः ।

शुकः - अनन्तरमसौ तदात्वपल्लवितकोपाटोपपाटलाक्षी - 'अरे पाप ! यावज्जीवमनुभव यञ्जरचारकाधिवाहवैशसम्, परिपालय परदारपरिहारव्रतम्' -इति व्याहरन्ती केनापि चूर्णप्रयोगेण तं महात्मानं शुकं कृतवती । स चाहं देव-हतकः । तां पुनर्मनोरमां प्रथमदिवस एव पुरुषाकारधारिण्याः स्वदुहितुः परिचा-रिकां विहितवती ।

मकरन्दः - सा पुनरिदानीं खेचरी यव वर्तते ? ।

शुकः - इदानीं सा वैभलनगरतः समागताया गन्धमूषिकाभिधानायाः परिव्राजिकाया आश्रमे सपरिवारा तिष्ठति ।

मकरन्दः - यदि वैभलनगरतः समायाता परिव्राजिका तर्हि सा तत्रापि परिचिता सम्भाव्यते ।

शुकः - (निःश्वस्य) पठजरस्थस्य मे परिचयः किं कुरुते ? ।

मकरन्दः - साम्प्रतं पानाशनचिन्तां कस्ते करोति ? ।

शुकः - प्रत्यासन्नशिविरनिवासी खेचरीप्रार्थितश्चित्राङ्गदः कुमारः ।

मकरन्दः - महाभाग !

सम्पत्तिरस्य रोहन्ती भाग्यानां मुखमीक्षते ।

स्वशक्तितोलनं नाम माहात्स्यं तु महात्मनाम् ॥१५॥

ततो यद्यस्य पापीयसः पर्वणः किमपि प्रतिविधानमस्ति तदा प्रकाशय, येन स्वशक्तिमाविष्करोमि ।

शुकः - (सनिर्वेदम्)

अर्थित्वमेकं नीचत्वमनर्थित्वमनीचता ।

दोषा गुणाश्च ये त्वन्ये ते कुटुम्बकमेतयोः ॥१६॥

अपि च -

तृणेष्वपि गवादीनां वेधसा वीक्ष्य गौरवम् ।

एकान्तलघुपक्षार्थमर्थिनो निर्मिताः पुनः ॥१७॥

तदहमत्रार्थं न किमपि त्वया वक्तव्यः । पक्षिभाववैशसात् परप्रार्थनावैशसं पापीयस्तरं मे प्रतिभाति ।

मकरन्दः - महाभाग ! परमार्थमभिहितवानसि ।

अर्थी पिताऽपि सन्तापमाधत्ते किं पुनः परः ? ।

पीयूषसागरस्यापि पूरः प्लावयति प्रजाः ॥१८॥

किन्तु -

अर्थित्वेऽपि वयं तत्र जानीमो गौरवं परम् ।

यत्रार्थलाभः कोऽपि स्यात् परकार्यक्रियाक्षमः ॥१९॥

तदलं विषादेन ।

शुकः - अस्ति प्रतिविधानम् , परमशक्यानुष्ठानम् ।

मकरन्दः - किं तत् ? ।

शुकः - भूमिजातस्य करस्पर्शः ।

मकरन्दः - कथं तर्हि अशक्यानुष्ठानम् ? ।

शुकः - इह खेचरगिरौ भूमिजन्मनोऽसम्भवात् ।

मकरन्दः - यद्यप्यसम्भाव्यस्तत् कथमहमत्र ? ।

शुकः - आर्य ! किं नामालीकाश्वासनाभिः प्रतारयसि ? विद्याधरवेपदर्श-
नादेव ज्ञातम्- न भवान् भूमिजन्मा ।

(मकरन्दः विहस्य शुकं पञ्जरादाकर्षति ।)

शुकः - (आत्मानमवलोक्य) कथं वैश्रवणोऽस्मि ? । (पुनः सक्विनयम्)
आर्य ! निष्कारणवत्सल ! त्वयाऽहमेवमुपकृतः कं प्रत्युपकारमादधामि ? ।

मकरन्दः - अयमेव साम्प्रतं प्रत्युपकारः, ब्रज त्वं सिद्धायतनम् । अन्यथा
यदि चन्द्रलेखा समायास्यति तदानीं कमप्यपायमाधास्यति । मनोरमादर्शनमपि
तत्र स्थितस्य सम्भाव्यते । अहमपि सौधमध्यमवलोक्य समागत एव ।

(शुको निष्क्रान्तः ।)

(नेपथ्ये)

कपिञ्जल ! शुकार्थं गृहीतानि दाडिमप्रभृतीनि फलानि- त्वया ? ।

मकरन्दः - (साशङ्कम्) कथं सा चन्द्रलेखाऽभ्युपैति ? । (पुनः सभयम्)
भूयो भूयो वामाक्षिस्फुरणमपायं महान्तं पिशुनयति ।

(नेपथ्ये)

कपिञ्जल ! उपनीतवस्त्राभरणा प्रिया किमस्मासु प्रतिपद्यते ? ।

कपिञ्जलः - कुमार ! तत् प्रतिपद्यते यद् वैरिषु ।

मकरन्दः - यथाऽयं परुषध्वरस्तथा निश्चितमगुना चित्राङ्गदेन भाव्यम् ।

(नेपथ्ये)

तत् तावदास्तां कामिन्यो न यत् साध्या धनैर्विना ।

धनैरपि न यत् साध्या तत्र किञ्चिद् विचिन्त्यताम् ॥२०॥

मकरन्दः - ब्रजामि निरपायं सिद्धायतनम् (इति परिक्रामति ।)

(ततः प्रविशति कपिञ्जलदत्तहस्तावलम्बश्चित्राङ्गदः ।)

चित्राङ्गदः - कपिञ्जल ! उपनय शुकाय फलानि ।

कपिञ्जलः - कुमार ! कस्मै उपनयामि ? नाऽऽस्ते पञ्जरे शुक्रः ।

चित्राङ्गदः - (सभयम्) किमिदानीमुत्तरं विधेयमस्माभिश्चन्द्रलेखायाः ।
(पुनः सम्मुखीनं मकरन्दमवलोक्य) कपिञ्जल ! कोऽयम् ? ।

कपिञ्जलः - (वेषमवलोक्य) कुमार ! सोऽयं युष्मत्प्रेमप्रत्यूहः ।

चित्राङ्गदः - (सरोषम्) अरे ! कस्त्वम् ? ।

मकरन्दः - (स्वगतम्) अहं वणिग्मात्रमेकाकी च । अयं विद्याधरः सपरि-
च्छदश्च । स्त्रीनिमित्तं च वैरम् । तदवश्यमेव उपस्थितो मे मृत्युकालः । तदिदानीं
किं दैन्यजल्पितैः ? । अपि च-

मानिनो मानिनस्तावद् यावद् यान्ति न दीनताम् ।
संसहेत न बन्धं यः केशरी केशरी हि सः ॥२१॥

(प्रकाशम्) त्वमपि हि कः ? ।

चित्राङ्गदः - (सक्रोधम्) अरे वाचाटकिराट ! मां पृच्छसि ? अहं विद्या-
धरकुमारश्चित्राङ्गदः ।

मकरन्दः - (साक्षेपम्) अहं तर्हि विद्याधरचक्रवर्तिकुमारो मकरन्दः ।

कपिञ्जलः - अरे वणिक्कीट ! शौण्डीर्यमेदुरांसस्थलेन क्षत्रवंशावचूलेन
कुमारेण सह स्पर्धसे ? ।

मकरन्दः - अरे पदातिसारमेय ! अनभिज्ञोऽसि परमार्थवर्त्मनाम् ।

वर्णानपेक्षं शौण्डीर्यं सत्त्वमात्रे निषीदति ।

सत्त्वं तु वणिजेऽपि स्यान्न स्यात् क्षत्रेऽपि न (? च) क्वचित् ॥२२॥

चित्राङ्गदः - (सरोषम्) अरे मुखर ! मत्प्रियामभिलषतस्ते दैवं प्रति-
कूलम् ।

मकरन्दः - (सरोषम्) तवापि मत्प्रियामभिलषतो दैवं प्रतिकूलम् ।

चित्राङ्गदः - (नेपथ्यमुपलक्ष्य) अरे ! मत्प्रियाया नेपथ्यं परिदधतस्ते
प्रत्यासीदति मृत्युसमयः ।

मकरन्दः - (सोपहासम्) अमुनैव नेपथ्यलाभेन निश्चितं मया सा प्रिया
तत्रभवतो भवतः, न पुनर्मम ।

चित्राङ्गदः - (स्वगतम्) उपहसति मामयं दुरात्मा वणिक्कीटः । तदिदानीमेव करोमि कृतान्तातिथिम् । अथवा नयामि मल्लिकायाः समीपम् । पश्यन्त्याश्च तस्यास्तरवारिणा पातयाम्यस्य मूर्धानम्, येन सा प्रतिभयेन मां प्रतिपद्यते । यदि वा सामप्रयोगसाध्ये [न] दण्डप्रयोगः । ततः प्रथममुपशान्तयाम्येनम् । (प्रकाशम्) महाभाग !

शब्दाः कथञ्चित् सर्वेऽपि बाह्यवाच्यावगाहिनः ।

व्यसने धैर्यमित्येष शब्दस्त्वात्मैकगोचरः ॥२३॥

ततो विस्मिता वर्षे तवागुना मनःसौष्ठवेन । तदतः परं मित्रमसि नः । यन्मित्रोचितं तदस्मासु विद्ध्याः ।

मकरन्दः - (स्वगतम्)

कर्पूरप्रभवस्यापि प्रदीपस्यासिता मयी ।

विद्विषो विनतस्यापि प्रियमायाति विप्रियम् ॥२४॥

(प्रकाशम्) महापुरुष ! वयमपि विस्मितास्तवागुना मनःसौष्ठवेन । तदतः परं मित्रमसि नः । यन्मित्रोचितं तदस्मास्वपि विद्ध्याः ।

चित्राङ्गदः - अरे मनुष्यापसद ! निर्व्याजमपि सव्याजं व्याहरसि ?, अनुभवेदानीं कुटिलतायाः फलम् । एषा समाप्यते ते जीवितकथा । कोऽत्र भोः ? । (प्रविश्य कृपाणपाणिः)

पुरुषः - एषोऽस्मि ।

चित्राङ्गदः - अरे कराल ! केशैर्गृहीत्वा दुरात्मानमेनं शिविरमुपनय । वयमपि गन्धमूषिकाया आश्रमे व्रजामः ।

(इति निष्क्रान्ताः सर्वे ।)

॥ चतुर्थोऽङ्कः ॥ ४ ॥

॥ पञ्चमोऽङ्कः ॥

(ततः प्रविशति मनोरमा ।)

मनोरमा - (सप्रमोदम्) 'जीवदु चिरं मयरंदो, जेण एसा मे पइभिक्षा दिन्ना । ता दाणि मए मयरंदस्स वि पाणेहिं पि पियं कायव्वं । तदो तहा कहं पि अंबं गंधमूसियं पसादइस्सं जधा सा मयरंदस्स मणोरहं संपाडेदि । भणिदं च अज्ज-उत्तेण वेसमणेण-गच्छ तुमं, जधा विन्नवेसु अंबाए गंधमूसियाए पणामकहण-पुव्वं तुह वुत्तं । तं दाणि तहिं गच्छामि । (इति पुरोऽवलोक्य) कथं देवलओ एदि ? ।

(ततः प्रविशति देवलकः ।)

देवलकः - (सविषादम्)

असन्तुसा विपवन्ते विभवस्य विपश्चितः ।

रतस्य राजकामिन्यः स्वस्थस्य खलसेवकाः ॥१॥

ब्रथा महीं देवी चन्द्रलेखा कुप्यति । किमहं महात्मानमेनं निरागसं मकरन्दं व्यापादयितुं शक्नोमि ? भर्तृदारिकां मल्लिकां कशाभिरभिताडयितुं प्रभवामि ?, यदि च देवी चन्द्रलेखा प्रातिकूल्यमनयोरुद्रहति तदानीमनार्यं कर्म स्वयमेव कथं नाचरति ? ।

(पुनः सकौतुकम्)

न रवेः कुमुदानि सुधाकरे [च] कमलानि दधति सङ्कोचम् ।

दग्धानां सरसीनां यथा तथा व्यसनमाकालम् ॥२॥

यदि मल्लिका चन्द्रलेखामनुकूलयति तदा मकरन्देन वियुज्यते । अथ मकरन्दमनुनयति तदा चन्द्रलेखया कदर्थ्यते । तदवश्यमनया मर्त्तव्यम् ।

मनोरमा - 'अज्ज देवल्य ! केण मरियव्वं ? ।

१ जीवदु चिरं मकरन्दः, येन एसा मे पतिभिक्षा दत्ता । तद् इदानीं मया मकरन्दस्यापि प्राणैरपि प्रियं कर्त्तव्यम् । ततः तथा कथमपि अम्बां गन्धमूषिकां प्रसादयिष्यामि यथा सा मकरन्दस्य मनोरथं सम्पादयति । भणितं च आर्यपुत्रेण वैश्रमणेन-गच्छ त्वम्, यथा विसृज्य अम्बायै गन्धमूषिकायै प्रणामकथनपूर्वं तुभ्यं उक्तम् । तद् इदानीं तत्र गच्छामि । कथं देवलक ऐति ? ।

२ आर्य ! देवलक ! केन मर्त्तव्यम् ? ।

देवलकः - भर्तृदारिकया मल्लिकया ।

मनोरमा - किं ति ? ।

देवलकः - पानाऽशनत्यागात् ।

मनोरमा - (समयम्) मल्लियाए ईदिसो अणत्थो वट्टदि ? ।

देवलकः - अनर्थ इति किमुच्यते?, चन्द्रलेखायां विरुद्धायां यज्जीवति मल्लिका तत् कौतुकम् ।

वडवामुखे महौजसि विरामविमुखं ज्वलत्युदरधान्नि ।

क्षारत्वं कियदुदधेः शुष्यति यनेष तच्चित्रम् ॥३॥

तद् व्रजाम्यहं देव्यादेशेन चित्राङ्गदमाकारयितुम् ।

मनोरमा - अज्ज देवलय ! कहं उण एसा मल्लिया पञ्चबाणसमाणरूवं.पि विज्जाहरं वरं न पडिवज्जदि ? ।

देवलकः - (साक्षेपम्) मनोरमे ! वहिर्मुखाऽसि प्रेमकथानाम् ।

यद् यस्य नाभिरुचितं न तत्र तस्य स्पृहा मनोज्ञेऽपि ।

रमणीयेऽपि सुधांशौ न नाम कामः सरोजिन्याः ॥४॥

अत्रार्थे चित्राङ्गदः पुनरूपालभ्यः, यः प्रेमविमुखां स्त्रियमभिलषन्नात्मानं क्लेशयति ।

मनोरमा - साहु जंपिदं तुमए,

जम्मंतरलक्खपरूढदुक्खरुक्खस्स तिन्नि साहाओ ।

सेवा खलेसु विहवो परेसु पिम्मं अपिम्मेषु ॥५॥

१ किमिति ।

२ मल्लिकाया ईदृशः अनर्थो वर्तते ? ।

३ आर्य देवलक ! कथं पुनः एसा मल्लिका पञ्चबाणसमानरूपमपि विद्याधरं वरं न प्रति-
पद्यते ? ।

४ साधु जल्पितं त्वया,

जन्मान्तरलक्षपरूढदुःखवृक्षस्य तिलः शाखाः ।

सेवा खलेषु विभवः परेषु प्रेम अप्रेमसु ॥५॥

अपि च-यत् किल उल्लसति दृढं अनुरागपराङ्मुखेषु अनुरागः ।

तदेव विषं विषं पुनर्मथनभवं तस्य प्रतिबिम्बम् ॥६॥

तदिदानीं कथय-कुत्र मल्लिका वर्तते ? ।

अवि यं—

जं किर उल्लसइ दहं अणुरायपरम्मुहेसु अणुराओ ।

तं चिय विसं विसं उण महणभवं तस्स पडिबिंबं ॥६॥

ता दाणि कहेसु — कहिं मल्लिया चिट्ठदि ? ।

देवलकः — एषा सौधोपवने तिष्ठति ।

मनोरमा — 'गच्छ तुवं चित्तंगदसमीवे, अहं गंधमूसियं पणमिदुं गच्छामि ।

(इति निष्क्रान्तौ)

॥ विष्कम्भकः ॥

(ततः प्रविशति यथानिर्दिष्टा मल्लिका मागधिका च ।)

मल्लिका — (सखेदम्) 'मागहिण ! किच्चियमित्तं दिणं ? ।

मागधिका — 'पभायसमओ वट्टदि ।

मल्लिका — 'मागहिण ! जाणसि किं पि पउत्तिं अज्जउत्तस्स मयरंदस्स ? ।

मागधिका — (स्वगतम्) 'जइ वित्तंतं कहिस्सं ता दाणिं उजेव सा जीवियं चइस्सदि । भोदु । (प्रकाशम्) जाणामि — अत्थि सिद्दालए मणोरमाए तुह पिम्मकहाहिं आसासिज्जंतो ।

मल्लिका — 'मागहिण ! तए दाणिं अमयच्छडाहिं अहिसित्ता, चंदणरसेहिं अणुलित्ता, चंदकिरणेहिं णिव्वाविदा । पुणो वि भोयणं विणा वि किच्चियाइं दियहाइं जीविस्सं ।

मागधिका — 'भट्टिदारिण ! करेसु भोयणं । चयसु निब्बंधं । कीस पिसु-
णजणसंतावेहिं अत्ताणयं किलामेसि ? ।

१ गच्छ त्वं चित्राङ्गदसमीपे, अहं गन्धमूसिकां प्रणन्तु गच्छामि ।

२ मागधिके ! कियन्मात्रे दिनम् ? ।

३ प्रभातसमयो वर्तते ।

४ मागधिके ! जानासि कामपि प्रवृत्तिं आर्यपुत्रस्य मकरन्दस्य ? ।

५ यदि वृत्तान्तं कथयिष्यामि तद् इदानीमेव सा जीवितं त्यक्ष्यति । भवतु । जानामि—
अस्ति सिद्दालये मनोरमया तव प्रेमकथाभिः आश्वास्यमानः ।

६ मागधिके ! त्वया इदानीं अमृतच्छटाभिः अभिषिक्ता, चन्दनरसैः अनुलिता, चन्द्रकि-
रणैर्निर्वापिता । पुनरपि भोजनं विनाऽपि कियन्ति दिवसानि जीविष्यामि ।

७ भर्तृदारिके ! कुरु भोजनम् । त्यज निर्बन्धम् । कस्मात् पिशुनजनसन्तपैः आत्मानं
क्लमयसि ? ।

मल्लिका - 'मागहिण ! न मे को वि पिसुणो जणो, अहं जजेव सव्वस्स पिसुणा । अवि य -

अवगणियत्त्वा वल्लहसुहत्थिणा पिसुणलोयसंतावा ।
मंडणलोलाउ सहंति दंतचूडापवेसदुहं ॥७॥

किंच - जं किं पि अंवाए चंदलेहाए समीहिदं तं करोमि ।

(नेपथ्ये)

वच्छे ! किं समीहिदं ? ।

मागधिका - (विलोक्य) ३ कथं देवी चंदलेहा ? ।

(प्रविश्य तामरसेन दत्तहस्तावलम्बा)

चन्द्रलेखा - ४ वच्छे ! किं समीहिदं ? ।

मल्लिका - ५ मह मरणं ।

चन्द्रलेखा - (सविषादं तामरसं प्रति)

मेघानां तदशेषतापहरणं तत् पूरणं जाह्ववी-

मुख्यद्वीपवतीशतस्य तदथ प्रारोहणं भूरुहाम् ।

तेनैकेन वराकचातकतृषामध्वंसनेनाभवद्

यदब्रुद्धयर्थमहो ! गुणौघचिमुखो दोषैकदृष्टिर्जनः ॥८॥

तत् तादृशं गर्भोद्बहन-प्रसवक्लेशवैशसम्, तदश्रद्धेयं महापुरुषस्य ब्रह्मदत्तस्य वेश्मनि परिपालनार्थं मोचनम्, स एष राजलक्ष्मीविशेषकेण विद्याधरकुमारेण संयोजनप्रयासः, सर्वमेतेन वणिक्कीटवियोजनेन विफलतां नयति सैषा मे पुत्री मल्लिका ।

तामरसः - (अपवार्ये) देवि ! शिथिलयतु उचितश्चित्राङ्गदसङ्गमाग्रहः ।

१ मागधिके ! न मे कोऽपि पिशुनो जनः, अहमेव सर्वस्य पिशुना । अपि च-

अवगणयितव्या वल्लभसुखार्थिना पिशुनलोकसन्तापाः ।

मण्डनलेलाः सहन्ते दन्तचूडाप्रवेशदुःखम् ॥७॥

किञ्च - यत् किमपि अम्बायाश्चन्द्रलेखायाः समीहितं तत् करोमि ।

२ वत्से ! किं समीहितम् ? ।

३ कथं देवी चन्द्रलेखा ? ।

४ वत्से ? किं समीहितम् ? ।

५ मम मरणम् ।

यद्यतः परं क्षुत्पिपासाकलान्ताया भर्तृदारिकायाः किमप्यमङ्गलं जायते तदानीं महान् जनापवादः ।

चन्द्रलेखा - (साक्षेपम्) भूयांसोऽपवादाः सन्ति । अयमपि तेषामेकदेशे निषीदतु ।

तामरसः - (स्वगतम्) परित्यक्तसतीव्रतायाः कर्मशचेतसोऽस्याः काऽपवादाभिज्ञा ? ।

तामसौ जनुषाऽन्धस्य यदिन्दु-तपनावपि ।

भग्नब्रह्मव्रतस्यैवं कृत्या-ऽकृत्यातिगं जगत् ॥९॥

चन्द्रलेखा - स्वैरवृत्तितया तावदहं ज्ञातिलोकेन बहिष्कृता, तदतः परमपवादः कमपरमपायमुपनेष्यते ? ।

तामरसः - (स्वगतम्) सत्यं महादेवी,

अभिज्ञाङ्कते जनोऽयं जनापवादादपायसञ्जनकात् ।

अपरं जनापवादं तु मन्यते व्योमपुष्पमिव ॥१०॥

(प्रकाशम्) देवि ! दुहितरि न चित्तकठोरभाव [उचितः] ।

चन्द्रलेखा - वत्से ! किं मां मातरमात्मीयामवजानासि ? । प्रतिपद्यस्व माम् । प्रवर्त्तस्व स्वकर्त्तव्ये, येन तदुचितां सामग्रीं करोमि ।

मल्लिका - (सरोषम्) 'पडिवन्ना तुमं मए वेरिणी । पयट्टाऽहं कायव्वे मरणे ! करेहि मरणसमुच्चिदं सामग्गिं ।

चन्द्रलेखा - (साक्षेपम्) आः पापे ! निर्निमित्तवैरिणि ! निरनुरोधे ! कृतघने ! त्वामहं गर्भे दधाना पितृ-धसुरकुलाभ्यां निर्वासिता सती निर्मानुष-प्रचारे वनेचरवृत्त्या रत्नसानौ क्लेशमनुभवामि । तदिदानीं एवं मां वक्रांक्तिभि-रुत्तेजयसि ? ।

मल्लिका - 'अंब ! नाहं किलेसकारणं, किंतु अणायारो कारणं ।

चन्द्रलेखा - (तामरसं प्रति) पश्यन्नसि दुहितुर्मम मर्मोद्घट्टनाम् ।

मागधिका - (सरोषं मल्लिकां प्रति) 'भट्टिदारिण ! पडिहदा सि तुमं । जुत्तं ते जणणीपवायपसंसणं ? ।

१ प्रतिपन्ना त्वं मया वैरिणी । प्रवृत्ताऽहं कर्त्तव्ये मरणे । कुरु मरणसमुचितां सामग्रीम् ।

२ अम्ब ! नाहं क्लेशकारणम्, किन्तु अनाचारः कारणम् ।

३ भर्तृदारिके ! प्रतिहताऽसि त्वम् । युक्तं ते जननीप्रवादप्रशंसनम् ? ।

तामरसः - भर्तृदारिके !

प्रियानुरोधाद् बध्नाति विप्रियेऽपि जनो मनः ।

पङ्कभाजोऽपि हर्षाय वर्षाः सस्याभिलाषिणाम् ॥११॥

ततो मातुरनुरोधेन बधान विप्रियेऽपि चित्राङ्गदे हृदयम् ।

मल्लिका - 'अज्ज तामरस ! जं तुमं भणासि तं उज्जेव अहं कुणंती चिद्दामि ।

तामरसः - (सप्रमोदम्) किं तत् ? ।

मल्लिका - 'अज्जउत्तस्स मयरं दस्स अणुरोहेण विप्पियत्थे वि मरियव्वे बद्धं मे हिययं ।

चन्द्रलेखा - (सदुःखमात्मगतम्)

अकृत्यं फलवद् येषां तेऽप्यश्लाघ्या महात्मनाम् ।

नाम तेभ्यः पुनर्येषामकृत्यमपि निष्फलम् ॥१२॥

इदं तावन्मदीयमश्लाघ्यं यत् किरातसम्बन्धेन गर्भसम्भूतिः । इदानीं पुनः स्वेच्छया दुहितृ-जामातृसुखमपि नास्ति । (प्रकाशम्) तामरस ! विरम विरम वचनक्लेशात्, अतः परं पतिरेवास्याश्चित्राङ्गदः सर्वमाशास्यति ।

(नेपथ्ये)

अत्रार्थे कः सन्देहः ? ।

चन्द्रलेखा - कथं प्राप्त एव कुमारः ? । तदेहि तामरस ! भगवतीं गन्ध-मूषिकां पश्यामि । (इति सतामरसा निष्क्रान्ता ।)

(ततः प्रविशति चित्राङ्गदः कपिञ्जलप्रभृतिकश्च परिवारः ।)

चित्राङ्गदः - (सविषादम्)

दम्पत्योः पाक्षिकात् प्रेम्णः प्रेमाभावः सुग्रावहः ।

एककर्णस्थताडङ्गादताडङ्कं सुखं वरम् ॥१३॥

तदिदानीं निष्प्रेमाणमेतां वनितामभिलषतो मनःप्रयासमात्रमेव परमार्थः । (पुनः सकौतुकम्)

यथा पुंसां स्त्रियः स्त्रिणां पुमांसो विषयस्तथा ।

तथापि सत्कराः प्रायः पुमांसो न पुनः स्त्रियः ॥१४॥

१ आर्थं तामरस ! यत् त्वं भणासि तदेव अहं कुर्वती तिष्ठामि ।

२ आर्थपुत्रस्य मकरन्दस्य अनुरोधेन विप्रियार्थेऽपि मत्तन्धे बद्धं मे हृदयम् ।

यदेवं प्रतिमुहुः परिणयनसमुत्सुकोऽहमेव, न पुनरेषा योषित् ।

(मागधिका विलोक्य सिंहासनमुपनयति ।)

चित्राङ्गदः - (समुपविश्य मल्लिकां प्रति)

मिथ्याग्रहं शिथिलय ग्रथिले ! निरुध्य

क्रोधं विचारपदवीषु मनो निधेहि ।

विद्याधराः क्व च नभोभवनावचूलाः ?

स्मेराक्षि ! भूमिक्रमयः क्व च ते मनुष्याः ? ॥१५॥

मल्लिका - (सरोषम्) 'नहोभवणावचूलत्तं पक्खीणं पि सुलहं, किं दाणि
तेण ? । सोहमं खु मिहुणनिबंधणं, तं पुण तुहं नत्थि ।

चित्राङ्गदः - पक्षिकल्पोऽहम् ? दुर्भगश्च ? ।

मल्लिका - (सखेदम्) 'कहिदं मए । किं पुणो पुणो पुच्छसि ? । न
सक्केमि तुमए सुलमहिसेणं समं खुहा-पिवासाहिं किलंता पुणो पुणो मंतिदुं ।

(कपिञ्जलः सलज्जमधोमुखो भवति ।)

चित्राङ्गदः -

मां मल्लिके ! क्लृप्तमवाणमपास्य हास्य-
वीडा-विषादजनकं वणिजं श्रयन्ती ।

प्रायेण नीचरतयो वनितास्तमेनं

लोकप्रवादमविवादमिहाऽऽदधासि ॥१६॥

मल्लिका - 'लोयपवायं निच्छियं करेमि पमाणं । तुमं पुण भंजेसि ।
परमहेलं मं अहिलससि ।

चित्राङ्गदः - (सोपालम्भम्)

स्पृहयति पुरुहूतस्यापि यां वामनेत्रा

त्रिभुवनमहनीयां तामिमामङ्गलक्ष्मीम् ।

वणिजि कृपणरत्ने निक्षिपन्ती सृगाक्षि !

प्रथयसि चतुराणां किं विषादं मनस्सु ? ॥१७॥

१ नभोभवनावचूलत्वे पक्षिणामपि सुलभम्, किमिदानीं तेन ? । सौभाग्यं खलु मिथुननिब-
न्धनम्, तत् पुनः तव (त्वयि) नास्ति ।

२ कथितं मया । किं पुनः पुनः पृच्छसि ? । न शक्नोमि त्वया श्लमहिषेण समं क्षुधा-
पिपासाभ्यां क्लान्ता पुनः पुनः मन्त्रयितुम् ।

३ लोकप्रवादं निश्चितं करोमि प्रमाणम् । त्वं पुनः भनक्षि । परमहिलां मां अभिलषसे ।

मल्लिका - 'जइ अंगलच्छि वणियम्मि निक्खेवेमि ता वियइद्धजणमणस्स विसाओ । अह तुमम्मि निक्खेवेमि ता मह मणस्स । किंच-सव्वस्स वि जणस्स अप्पा वल्लहो, न उण परो । ता तुमं ज्जेव कहेसु, किं दाणिं करेमि ? ।

चित्राङ्गदः - किमेताभिर्वक्रोक्तिभिः ? । अवलम्बरव दीर्घदर्शिताम् । विचिन्तय विद्याधरलक्ष्मीसौभाग्यम् । अनुतिष्ठ यदभिधत्ते जनयित्री ।

(मल्लिका निःश्वस्य तूष्णीमास्ते ।)

कपिञ्जलः - स्वामिनि ! प्रत्युत्तरेण प्रसीद ।

(मल्लिका सरांपमास्ते ।)

चित्राङ्गदः - (सदैन्यम्)

अयि कुवलयनेत्रे ! देहि वाचं प्रसीद

प्रणयिषु वद मुग्धे ! कोऽप्रसादापवादः ? ।

त्वयि सुदति ! वदन्त्यां जीवितं यौवनश्री-

ललितमथ धनं वा चारिमा वा मुदे नः ॥१८॥

मागधिका - कुमार !

'अप्पाण लाहवं चिय विरम विसेसेसु अणुणयपराणं ।

बंधुअणचाडणेण य न णाम जीवन्ति गयपाणा ॥१९॥

कपिञ्जलः - कुमार ! सत्यमाह मागधिका । तदिदानीं विरम्यतेऽमुष्माद्-
ध्यवसायात् । परिणयतामियं वणिजम् । अनुभवतु मनुष्यदास्यम् ।

(चित्राङ्गदः कपिञ्जलस्य कर्णे एवमेव ।)

(कपिञ्जलो निष्क्रान्तः ।)

चित्राङ्गदः - (साक्षेपम्) मल्लिके ! कीदृशस्ते मनोनिश्चयः ? ।

मल्लिका - 'मयरंदं परिणेमि, न तुमं, एस मे निच्छओ ।

(ततः प्रविशति करालेन गृहीतकेशपाशः सन्दानितभुजो मकरन्दः कपिञ्जलश्च ।)

१ यदि अङ्गलक्ष्मी वणिजि निक्षिपामि तदा विदग्धजनमनसः विषादः । अथ त्वयि निक्षिपामि तदा मम मनसः । किञ्च-सर्वस्य जनस्य आत्मा वल्लभः, न पुनः परः । तत् त्वमेव कथय, किमिदानीं करोमि ? ।

२ आत्मनां लाभवमेव विरमस्व विशेषेषु अनुनयपराणाम् ।

बन्धुजनचाटनेन च न नाम जीवन्ति गतप्राणाः ॥१९॥

३ मकरन्दं परिणयामि, न त्वाम्, एष मे निश्चयः ।

मकरन्द - (सावष्टम्भम्) कपिञ्जल !

मल्लिकाप्रेमजालेन निबद्धावयवस्य मे ।

भुजयो रज्जुबन्धोऽयं पीडां व्रीडां करोतु काम् ? ॥२०॥

अपि च

मन्यावहे प्रभुरयं जलधिर्विधातुं

रत्नान्यधः शिरसि कल्पयितुं तृणानि ।

तां रत्नतां च तृणतां च निसर्गसिद्धा

मेषां पुनः स्थगयितुं नियतं वराकः ॥२१॥

स एष ते पतिर्मल्लिका-मकरन्दयोर्जीवितमपहर्तुमलम्भूष्णुः, स्वभावसिद्धं हृदयसम्बन्धं पुनरपहर्तुं तपस्वी ।

मल्लिका - (विलोक्य सालम्) 'हा दिव्य ! किं नेदं ? । अज्जउत्तो मह कारणेणं कीदिसं अवत्थं गदो ? ति । मागहिण ! अन्नारिसं किं पि तुमए कहिदं ।

मागधिका - भट्टिदारिण ! दाणि अप्पा वि मे विम्हरिदो वट्टदि ।

मकरन्दः प्रिये ! मा रोदीः । कियदेतत् ? । अपरमपि त्वदर्थव्यसनं मे मङ्गलाय ।

(मल्लिका तारस्वरं प्रलपति ।)

चित्राङ्गदः - अरे मर्त्यापसद !

जात्यन्तरस्थितवतीं जनकाप्रदत्ता-

मन्यस्य योषितमिमामवलम्ब्य मोहात् ।

भाग्यार्जितं विजहतो निजजीवितव्यं

स्तोकाऽपि काऽपि न वणिज्यकला तवास्ति ॥२२॥

मकरन्दः - अरे खेचरकीट ! मन्दबुद्धे ! लोकव्यवहाराणामुपरि लपवसे ? ।

प्राणान् कार्यान्तरेणापि गच्छतो हतकानसून् ।

प्रियार्थं त्यजतो ब्रूहि का न मेऽस्ति वणिक्कला ? ॥२३॥

१ हा देव ! किमिदम् ? । आर्यपुत्रः मम कारणेन कीदृशी अवस्थां गतः ? इति । माग-
धिके ! अन्यादृशं किमपि त्वया कथितम् ।

२ भर्तृदारिके ! इदानीं आत्माऽपि मया विस्मृतो वर्तते ।

मल्लिका - (सावष्टम्भम्) 'अज्जउत्त ! मारेदु एस तुमं, जइ तुमए मारि-
देणं अहं एदस्स भवामि ।

चित्राङ्गदः - मुग्धाऽसि दुग्धमुग्धनेत्रे ! मुग्धाऽसि । कृतान्तातिथीं कृते
सत्येतस्मिन्नवश्यं मे भवती इति । तथा भवत्या अपि नायं मनुष्यकीटः । ततः
कोऽयमनात्मनीनो विधिरूपक्रान्तस्त्वया ? ।

मल्लिका - 'जइ दाणि न भविस्सदि ता जम्मंतरे वि भविस्सदि एस
मे पई ।

कपिञ्जलः - भद्रे ! सरलहृदयाऽसि । भिन्नभिन्नवर्त्मनि सम्भविष्णवः
सर्वेऽपि जन्तवस्तैस्तैः शुभैरशुभैर्वा कर्मभिः । विभिन्नरूपदेशानां जन्मान्तरेषु
जन्मिनां कस्य केनाभिसम्बन्धः ? । ततो विमुञ्च कदाग्रहम्, प्रतिगृहाण
विद्याधरकुमारम्, विलोक्य विमानप्रग्रीवाधिरूढा प्ररूढप्रौढसौभाग्यसम्पदां
सरिदर्णव-शिलोच्चय-द्वीपान्तराणां रामणीयकानि ।

(मल्लिका सरोषं तूष्णीमास्ते ।)

चित्राङ्गदः - (सावहेलं मकरन्दं प्रति)

विहाय वितथाग्रहं विरम गर्हितादध्वनः

प्रयाहि पदमात्मनः प्रथय जिविकां कामपि ।

विबोधय कथञ्चन स्मितसरोजनेत्रामिमां

भ्रुटद्विकटकन्धरो भवसि किं कृतान्तातिथिः ? ॥२४॥

मकरन्दः - (सरोमाञ्चम्)

स एष मम सत्यथः पदमियं च मे मल्लिका

किमन्यदियमेव मे निखिलसम्पदां जीविका ।

विबुद्धमनया पुनः सह मया प्रयाणं दिवि

त्वरस्व निगृहाण मां परिणय स्वकान्तामिमाम् ॥२५॥

चित्राङ्गदः - (सरोषम्) अरे मनुष्यकीट ! वाचाट ! यदेवं मां वक्रोक्तिभिः
प्रसभमुपहससि, तदुपस्थितस्ते मृत्युकालः ।

मकरन्दः - (सावष्टम्भम्) किमिदमयुक्तम् ?

१ आर्यपुत्र ! मारयतु एष त्वाम्, यदि त्वया मारितेन अहं एतस्य भवामि ।

२ यदि इदानीं न भविष्यति तदा जन्मान्तरेऽपि भविष्यति एष मे पतिः ।

आपदां स्कन्धमायोज्य स्तब्धाः सर्वत्र मानिनः ।

राजदण्डं हि पश्यन्तो धनं मुष्णन्ति दस्यवः ॥२६॥

चित्राङ्गदः - कोऽत्र भोः ! ? । उपनय कृपाणम् ।

(प्रविश्य पुरुषः कृपाणमुपनयति ।)

मल्लिका - 'मागहिण् ! उत्थावेहि मं । अज्जउत्तस्स मयरंदस्स पढमं अप्पाणं वावाएमि । (पुनः स्वयमुत्थाय परिकरबन्धमादाय) अज्जउत्तस्स परलोग-
मग्गलगस्स एसा अहं पुरोवत्तिणी ।

मागधिका - 'कहेमि एदं उवालिं (?) गंधमूसियाए । (इति निष्क्रान्ता ।)

चित्राङ्गदः - (कृपाणमुत्क्षिप्य)

अयमयमुपैवि जिवितान्तं तरुणकृपाणविलूनकण्ठपीठः ।

स्मर किमपि करालकालवक्त्रभ्रुकुटिकुटीलुटितासुराशु दैवम् ॥२७॥

माकरन्दः - (सरोमाञ्चं सविनयं प्रणम्य)

मैत्री-प्रमोद-कारुण्य-माध्यस्थ्यमहितोदयम् ।

स्मरामि क्लेशनाशाय वीतरागपदद्वयम् ॥२८॥

मल्लिका - (चित्राङ्गदं प्रति) 'महाभाय ! ममं वावाएसु अणत्थकारिणिं,
पच्छा एदं । (इति कन्धरां प्रगुणयति)

(प्रविश्य)

माकरन्दः - कुमार ! भगवती गन्धमूषिका त्वामादिशति ।

चित्राङ्गदः - (कृपाणं विमुच्य अञ्जलिमाधाय) किमादिशति भगवती ? ।

माकरन्दः - स्मरसि कामप्यात्मनः प्रतिज्ञाम् ? ।

चित्राङ्गदः (क्षणं विमृश्य) न कामपि स्मरामि ।

माकरन्दः - 'व्यापाद्यः सर्वोऽपि वीतरागप्रतिमामुपदर्श्य व्यापादनीयः'
इति स्मरसि प्रतिज्ञामात्मनः ? ।

चित्राङ्गदः - अहो ! मन्मथान्धस्य मे प्रमादः, यदहं ह्यस्तनदिनप्रतिज्ञामपि
न स्मरामि । (पुनः सविनयम्) माकरन्द ! ब्रूहि गन्धमूषिकां भगवतीम्-त्रातोऽहं

१ मागधिके । उत्थापय माम् । आर्यपुत्रस्य मकरन्दस्य प्रथमं आत्मानं व्यापादयामि । आर्य-
पुत्रस्य परलोकमार्गलस्य एषा अहं पुरोवर्तिनी ।

२ कथयामि एतत्गन्धमूषिकायै ।

३ महाभाग ! मां व्यापाद्य अनर्थकारिणीम्, पश्चादेतम् ।

भवत्या भ्रष्टप्रतिज्ञो नरककुहरात् । ततः स्वयमेवाऽऽगत्य दर्शय वीतरागप्रतिमा-
मेतस्मै वध्याय ।

(प्रविश्य)

गन्धमूषिका - कुमार ! किमिदमपर्यालोचितकारित्वम् ? केयमदीर्घद-
र्शिता ! । (पुनरपवार्यं) किमेतेन वराकेण व्यापादितेन ? । अहमेवैनं व्यापाद्य
मल्लिकामनुरागिणीं विधाय त्वदेकशरणमाधास्ये ।

चित्राङ्गदः - महाप्रसादः । (इत्यभिधाय सपरिकरो निष्क्रान्तः ।)

गन्धमूषिका - माकन्द ! आयतबन्धनं मकरन्दं मल्लिकां च गृहीत्वा
त्वरिततरमागच्छ । (इति निष्क्रान्ताः सर्वे ।)

॥ पञ्चमोऽङ्कः ॥ ५ ॥

॥ षष्ठोऽङ्कः ॥

(ततः प्रविशति माकन्दः ।)

माकन्दः - (सविषादम्) हा महासचिव ! हा प्रतिपन्नवत्सल ! हा कृतज्ञ-
चूडामणे मकरन्द ! क्वासि ? देहि मे प्रतिवचनम् । (पुनर्विष्टस्य) न खलु दुरा-
त्मनां स्त्रीणां कृत्यमकृत्यं वा किमप्यस्ति । अपरथा निरागसो मकरन्दस्य विप्रि-
यमाचरन्त्या भगवत्याः को विचारः ! का वा महीयसी प्रयोजनसिद्धिः ? ।
यदि चन्द्रलेखा केनापि दुराग्रहेणाऽऽन्मनः प्रतिपन्थितामुद्ब्रहति मकरन्दे ततः
किमायातं गन्धमूषिकायाः ?

सतां दुनोति चेतांसि मार्गं स्वार्थेऽपि लङ्घयन् ।

लङ्घयत्यपरस्यार्थं यः पुनस्तस्य किं ब्रुवे ? ॥१॥

अथवा किमनया प्रभुकृत्यमीमांसया ? । निवेदयामि वैश्रवणप्रसाधितां
प्रयोजनसिद्धिं भगवत्यै । (परिक्रामति । पुरोऽवलोक्य) कथमितोऽभ्युपैति ताम-
रसः ? ।

(ततः प्रविशति तामरसः)

तामरसः -

एताः कुरङ्गकदम्बः प्रमदस्य बीज-

माद्यं यथा यदि तथा स्थिरचेतसः स्युः ।

तस्मै पुराणपरिकल्पितगौरवाय

को नाम निर्वृत्तिसुखाय तदा यतेत ? ॥२॥

(पुनः सविषादम्) अहो ! पारिप्लवता स्त्रीणाम्, अहो ! क्षणिकता प्रेम्णाम्,
अहो ! भङ्गगुरता प्रतिज्ञानाम् । यदिदानीं तानि तादृशानि मकरन्दनिमित्तं पाना-
ऽशनत्याजनानि, तानि तादृशानि चित्राङ्गदं प्रतिकूलाचरणानि, तानि च चन्द्र-
लेखां प्रति मर्मोद्भङ्गनागर्भाणि विप्रियभाषितानि, सर्वथा विस्मृत्य मल्लिका पुन-
र्जातजन्मेव चिरप्ररूढग्रौढप्रेमेव चित्राङ्गदमनुनयति । प्रोत्साहितवती च मकरन्दं
व्यापादयितुं चन्द्रलेखां गन्धमूषिकां च । अथवा-

ददाति रागिणी प्राणानादत्ते द्वेषिणी पुनः ।

रागो वा यदि वा द्वेषः कोऽपि लोकोत्तरः स्त्रियः ॥३॥

‘स पुनरिदानीं मकरन्दः क्व वर्तते ?’ इति ज्ञायते ? ।

माकन्दः - (उपसृत्य) सखे तामरस ! इदानीं यथा मकरन्दो वर्तते तथा शृणु, कथयामि ।

तामरसः - सखे ! समासतः प्रथमं तावदाचक्ष्व, प्राणानां कुशलं न वा ? ।

माकन्दः - कथं न कुशलं प्रतिज्ञातवत्यां चित्राङ्गदधिवाहं भगवत्यां गन्धमूषिकायाम् ? ।

तामरसः - एतावतैव भवतो वक्रोक्तिव्याहारेण परिज्ञातः समासतः परमार्थः । तथापि सविस्तरमावेदय ।

माकन्दः - अतीतरजनीनिशीथे गन्धमूषिकायाः समादेशेन मकरन्दमहं सिद्धायतनस्थाय भगिनीपतये वैश्रवणाय उपनीतवान् ।

तामरसः - किमियं गन्धमूषिकाया मनोरमा भागिनेयी ? । अत एव गन्धमूषिका वैश्रवणे प्रसादवती । प्रस्तुतमभिधीयताम् ।

माकन्दः - स च वैश्रवणस्तदानीमेव तं मकरन्दं तमोगुहायां कृपाणेन (इत्यद्वोक्ते तूष्णीमास्ते ।)

तामरसः - महान् वैश्रवणः, महती च भगवती गन्धमूषिका, तस्मिन्मिन्मनार्यमिदमाचचार ।

माकन्दः - (साक्षेपम्) किमेवमचतुरोचितं वचः प्रपञ्चयसि ? ।

अकृत्यमाचरत्येव सर्वः प्राण-धनेच्छया ।

महानेषोऽमहानेषः सैष भेदोऽन्यवस्तुषु ॥४॥

तामरसः - तत् किमत्रार्थे धनलाभः कोऽपि ? ।

माकन्दः - सखे ! किं ममानेन प्रभुकौलीनप्रकाशनेन ? तत् कथय क्व प्रस्थितोऽसि ? ।

तामरसः - मल्लिकया चित्राङ्गदाकारणाय प्रेषितोऽस्मि ।

माकन्दः - व्रज तदि, अहमपि गन्धमूषिकायाः सविधमधितिष्ठामि ।

(इति निष्क्रान्तौ ।)

॥ चिष्कम्भकः ॥

(ततः प्रविशति चित्राङ्गदो मल्लिका च, कपिञ्जल-देवलक-मागधिका-प्रभृतिकश्च परिवारः)

चित्राङ्गदः - (मल्लिकामालोक्य सविनयम्)

अङ्गं शिरीषमृदु काञ्चनकुम्भशोभां
मुष्णात्ययं स्तनयुगस्तवकावलेपः ।
वाचः सुधामुपहसन्ति जलोद्भवां तां
केनासि पुष्पधनुषोऽपि न मन्मथाय ! ॥५॥

(पुनः सोपालम्भम्) प्रिये ! विदग्धजनप्रकाण्डं तत्रभवती भवती । ततः कथं पामरजनोपलक्ष्येऽपि विशेषतो वाहं व्यामूढाऽसि ? । क्व चामी वयं विद्याधराः ? क्व चायं किराटक्रीटः ? । अप्रियभाषित्वं प्रथमं दौर्भाग्यकारणम्, कुतस्ततः प्रतिबान्धवं विप्रियाणि भाषितवती ? ।

मल्लिका - (सलज्जम्) 'देवलक ! [कहय] अज्जउत्तस्स कारणं ।

देवलकः - कुमार ! इयं भर्तृदारिका पञ्चशैलद्वीपोपवने दुरात्मना वणिक्क्रीटेन केनापि मन्त्र-तन्त्रविधिना व्यामोहिता ।

कपिञ्जलः - ततस्ततः ? ।

देवलकः - ततः प्रभृति मातरमवजानाति, वरयितारमसूयति, सखाजनम-वगणयति, प्रसाधनमहस्तयति, परिजनमभिक्रुष्यति ।

चित्राङ्गदः - ततस्ततः ? ।

देवलकः - ह्यस्नने दिने च भगवत्या गन्धमूषिकया केनापि कर्मणा व्यामोहप्रत्यूहमपनीय स्वास्थ्यमानीता सती मातरि वरयितरि सखीजने प्रसाधने परिजने च निर्व्याजं स्निह्यति ।

चित्राङ्गदः - (सहर्षम्) कपिञ्जल ! केन कर्मणा भगवत्या वयमानृष्यं गमिष्यामः ? ।

मल्लिका - 'अज्जउत्त ! धन्ना खु दाणि अहयं भयवईए पसाएण ।

सहजग्गिराण सहसोविराण सहहरिस-सोयवंताण ।

नयणाण व धन्नाणं आजम्ममकीत्तिमं पिम्मं ॥६॥

चित्राङ्गदः - प्रिये प्रियंवदे !

१ देवलक ! [कथत] आर्यपुत्रस्य कारणम् ।

२ आर्यपुत्र ! धन्या खलु इदानीं अहं भगवत्याः प्रसादेन ।

सहजागृतृणां सहस्वपितृणां सहहर्ष-शोकवताम् ।

नयनानामिव धन्यानां आजन्म अकृत्रिमं प्रेम ॥३॥

सम्पर्कपर्वणि सुधां वपुषि क्षरन्ती
 सत्यं सुधांशुकिरणैः परिकल्पिताऽसि ।
 मर्माणि मर्मरकणैर्विरहे भिनत्सि
 तेनासि विह्विघटितेत्यपि मे वितर्कः ॥७॥

मागधिका - कुमार !

निष्कारणपिम्मगहिल्लियाओ महिलाओ जाण गेहम्मि ।

ताण मणुआण मणुअत्तणे वि देवत्तरिद्धीओ ॥८॥

कपिञ्जलः - मागधिके ! अत्यल्पमभिदधासि । मल्लिकायां देवत्वमिति लघ्वी मात्रा ।

चित्राङ्गदः - (सस्पृहम्)

मृदे तस्यै बद्धः करतलयुगेनाञ्जलिरयं

यथा क्लृप्ताऽसि त्वं मनसिजवधूटीप्रतिकृतिः ।

स वेधा दुर्मेधाः खलु पुनरमार्गं कविगिरां

विधाय त्वां चक्रे न किल निजकान्तां सुदति ! यः ॥९॥

(मल्लिका सलज्जमधोमुखी भवति ।)

चित्राङ्गदः - अपि च चन्द्रमुखि !

अभाग्यदोषः स रसातलस्य

न शेषकन्या भवती यदासीत् ।

त(? त्व)द्वक्त्रचन्द्रेऽसति तत्र सान्द्रं

तमोऽन्यथा कुत्र पदं लभेत ? ॥१०॥

मल्लिका - (साखिकभावानभिनीय) अञ्जउत्त ! वणियतणया अहयं अणरिहा ईदिसाणं विन्नाणाणं ।

चित्राङ्गदः - (साक्षेपम्) मृगाक्षि ! नाद्यापि दुर्भाषितेभ्यो विरमसि ?

याता कामगवी दिवं व्यपहृता कादम्बरी दानवै-

नीता साऽपि सुरैः सुधा श्रितवती लक्ष्मीर्मुंरारेरुरः ।

इत्थं स्वैरविहारशालिनि सुतावर्गे सुताकौतुकी

भूयस्त्वामजनिष्ट विष्टपट्टशां पीयूषमम्भोनिधिः ॥११॥

१ निष्कारणप्रेमग्रथिला महिला येषां गृहे ।

तेषां मनुजानां मनुजत्वेऽपि देवत्वर्द्धयः ॥८॥

२ आर्यपुत्र ! वणिक्तनया अहं अनर्हा ईदृशानां विज्ञानानाम् ।

(मल्लिकाऽन्यतोऽवलोकयति ।)

चित्राङ्गदः - मृगाक्षि ! कथं दिक्षु चक्षुषी निक्षिपसि ? मद्रक्त्रमालोकय ।

मल्लिका - 'अञ्जउत्त ! अत्तणो दुच्चरिदाईं समरंती न सक्केमि तुमं पिक्खिदुं ।

चित्राङ्गदः - (सरोमान्चम्)

अयि ! जगति वदन्त्यां प्रेमगर्भं भवत्या
ध्रुवमवगतलज्जाः कोकिला व्याहरन्ते ।

सति च तव मुखेन्दौ निष्कलङ्के सदैव
प्रमदमयमगच्छन्नन्बुराशिर्जडात्मा ॥१२॥

मल्लिका - 'अञ्जउत्त ! खमेसु सव्वमवरद्धं, अवरं तुह चरणिक्कसरणा

चित्राङ्गदः - (सहर्षगर्वम्) शतपत्रलाक्षि !

अद्याभूवं खचरगणनापात्रमद्यास्मि दृष्टः

सन्तुष्टाभ्यां स्तिमितमनसा वेधसा लोचनाभ्याम् ।

देवस्यापि द्रुहिण-मुरजित्पार्वतीशस्तुतांहेः

कामस्याद्य ध्रुवमकरवं स्तोकमीर्ष्याभिषेकम् ॥१३॥

पि च कलकण्ठीकण्ठि !

शास्त्रे त्वयि त्रिजगतो विजयैकशौण्डे

विख्यातधाम्नि हतके मसृणावलोकः ।

मथनाति किं न हरवैरमयं मनोभू-

रल्पीयसोऽपि समये सफलः प्रयत्नः ॥१४॥

(नेपथ्ये)

'साहु जंपिदं कुमार ! तुमए साहु ।

मल्लिका - (विलोक्य) 'कथं एसा मनोरमा ? ।

(प्रविश्य)

मनोरमा - 'साहु जंपिदं कुमार ! तुमए साहु । (मल्लिकां प्रति) भट्टि-

ारिण ! भयवई तुमं आदिसदि ।

१ आर्यपुत्र ! आत्मनः दुश्चरितानि स्मरन्ता न शक्नोमि त्वां प्रेक्षितुम् ।

२ आर्यपुत्र ! क्षमस्व सर्वमपराद्धम्, अपरं तव चरणैकशरणा अहम् ।

३ साधु जल्पितं कुमार ! त्वया साधु ।

४ कथमेषा मनोरमा ? ।

५ साधु जल्पितं कुमार ! त्वया साधु । भर्तृदारिके ! भगवती त्वां आदिशति ।

मल्लिका - (सविनयम्) 'किमादिसदि भयवई ! ।

मनोरमा - 'समयवसेणं सव्वो वि पयत्तो तुह मणोरहाणुरूवो संवुत्तो ।
ता अणुहवसु तुमं वरेण समं कोउअकम्माई ।

चित्राङ्गदः - (साक्षेपम्) मनोरमे ! भगवतीप्रसादेनेति वक्तव्यम्, न पुनः
समयवशेन ।

मल्लिका - 'मणोरमे ! कहिं दाणि भयवई अंबा य चिट्ठदि ? ।

मनोरमा - 'जत्थ तुमं जाणासि ।

चित्राङ्गदः - (सोत्प्रासम्) अस्ति वणिग्दिग्मस्तेऽभ्यन्तरः ।

देवलकः - कुमार ! अपराधक्षमणायां किमुचितं मर्मोद्घाटनम् ? ।

चित्राङ्गदः - देवलक ! साधु शिक्षिता वयम् । लभ्यमस्मत्तो भवता किमपि
पारितोषिकम् (पुनर्मल्लिकां प्रति सविषादम्)

राधां गोपभवामकामयत तां लक्ष्मीं च यादोऽभजन्

कंसारिः पुरुषोत्तमः स भगवान् लोके तथापि श्रिये ।

श्रीविद्याधरवंशमौक्तिकमणिं त्वां वाञ्छतो द्वेष्टि नः

प्रेयांस्ते स पुनर्वणिक् कथमहो ! नानाचिचारं जगत् ? ॥१५॥

मल्लिका - 'अज्जउत्त ! जइ तुमं वणियनामगहणं करेसि ता अहं गमिस्सं ।
(इति गन्तुमिच्छति)

(नेपथ्ये)

तिष्ठ भर्तृदारिके ! मा गाः ।

मल्लिका - 'कहं एस तामरसो मं वारेदि ? ।

(प्रविश्य)

तामरसः - तिष्ठ, भर्तृदारिके ! मा गाः ।

मल्लिका - किं ति ? ।

१ किमादिशति भगवती ? ।

२ समयवसेणं सर्वोऽपि प्रयत्नः तव मनोरथानुरूपः संवृत्तः । दनुभव त्वं वरेण समं
तुक्कम्माणि ।

३ मनोरमे ! कुत्र इदं भगवती अंबा च तिष्ठति ? ।

४ अत्र त्वं जानासि ।

५ आर्यपुत्र ! यदि त्वं वणिग्नमग्रहणं करोषि तद् अहं गमिष्यामि ।

६ कथं एस तामरसः मां वारयति ? ।

७ किमिति ? ।

तामरसः - भगवती गन्धमूषिका देवी चन्द्रलेखा च युवयोरित्यादिशति ।

उभौ - (सविनयम्) किम् ? ।

तामरसः - अस्ति दक्षिणेन सिद्धायतनस्य तमोराजी नाम कन्दरी ।

चित्राङ्गदः - ततः किम् ? ।

तामरसः - भगवद्वारिषेणपादपद्मोपसेवी कादम्बनामा यक्षाधिपतिः
प्रतिमारूपेण तामधिवसति, ततस्तत्र युवाभ्यामागन्तव्यम् ।

चित्राङ्गदः - प्रत्यासीदति लग्नसमयः, किमावयोस्तत्रागमनमुचितम् ? ।

तामरसः - प्रथमं तत्र लग्नम्, अनन्तरमत्र ।

चित्राङ्गदः - (साक्षेपम्) तत् किमावयोर्द्विः परिणयनविधिः ? ।

तामरसः - कुमार ! सन्देशहरोऽहं नास्य पर्यनुयोगस्य पात्रम्, किमुत
गन्धमूषिका चन्द्रलेखा च ।

(चित्राङ्गदः मल्लिकामुखमवलोकयति ।)

देवलकः - कुमार ! विद्याभरणामीदृशः कुलाचारः ।

चित्राङ्गदः - कीदृशः ?

देवलकः - प्रथमं कन्यकायाः कादम्बकः पाणिं गृह्णाति । ततः पाणि-
पर्वणोऽनन्तरं वरः ।

चित्राङ्गदः - यदि कुलाचारस्तर्हि मुद्रितो विचारप्रचारः । कृतं कालविल-
म्बनेन । एते वयमागच्छामः । (इति सर्वे परिक्रामन्ति ।)

तामरसः - कुमार ! तदिदं सिद्धायतनम्, सेयं दक्षिणतस्तमोराजी ।

चित्राङ्गदः - (साशङ्कम्) प्रिये मल्लिके ! कथमिदानीं प्रमोदावसरे वामं
चक्षुः स्फुरति ? ।

तामरसः - अन्धकारप्राग्भारदुर्लक्ष्यविषमोन्नतप्रवेशप्रदेशा तमोराजी,
ततः स्थपुत्रेभिघातेनापि भाव्यम् ।

चित्राङ्गदः - यद्येतावानेव साम्प्रतमुदर्कः, तर्हि बद्धावधानैः प्रवेक्ष्यते ।

तामरसः - इत इति ।

(सर्वे मध्यप्रवेशं नाटयन्ति)

चित्राङ्गदः - कथं दीपज्योतिषाऽपि न तादृशः प्रकाशो यादृशेन विस्पष्टा
रूपव्यक्तिर्भवति ।

तामरसः - कुमार ! इयं भगवती गन्धमूषिका, इयं देवी चन्द्रलेखा,

इयं मङ्गलकलशाध्यासिता विवाहवेदी, इयं च सम्मुखीना यक्षाधिपतेः प्रतिमा,
एतौ च मनोरमा-वैश्रवणौ ।

(ततः प्रविशन्ति यथानिर्दिष्टाः सर्वे ।)

गन्धमूषिका-वत्स चित्राङ्गद ! वत्से मल्लिके ! प्रणमतां भवन्तौ भगवन्तं
यक्षाधिराजम् ।

(उभौ सबहुमानं प्रणमतः ।)

(मनोरमा स्मित्वा मल्लिकामुखमवलोकयति ।)

मल्लिका - 'हियय ! समस्सस समस्सस । मणोरहा वि दे इत्थियं भूमिं
न संपत्ता ।

वैश्रवणः - भगवति ! अहमिदानीं यक्षस्यानुचरः ।

मनोरमा - 'जइ एवं ता भट्टिदारियाए अहयं ।

चित्राङ्गदः - (सहासम्) भगवति ! किमिदानीं मया विधेयम् ? ।

गन्धमूषिका - कुमार ! त्वया कपिञ्जलेन च साक्षिणा भाव्यम् ।
(पुनर्विष्टस्य) तामरस ! ब्रज त्वं देवलक-मागधिकाभ्यां सह सौधतलम् ।
विधेहि कुमारविवाहोचितां सामग्रीम् । (इति तामरसो देवलक-मागधिकाभ्यां
सह निष्क्रान्तः ।)

(प्रविश्य)

बटुः - (गन्धमूषिकां प्रति) भगवति ! लग्नसमय इदानीम् । समाप्यतां
कौतुकविधिः, प्रतिरुध्यतां कोलाहलः, अवधीयतां झल्लरीझात्कारः ।

गन्धमूषिका - चन्द्रलेखे ! विधेहि वधू-वरस्य प्रोक्षणादिकां क्रियाम् ।
मनोरमे ! उपनय दधि-दूर्वा-ऽक्षतादीनि । (उभे कुरुतः ।)

गन्धमूषिका - वैश्रवण ! परिधापय सदृशान्यंशुकानि यक्षाधिराजम्,
बधान मदनकडकं दक्षिणकलाच्याम् ।

(वैश्रवणः सर्वमाचरति ।)

गन्धमूषिका - कुमार ! चन्द्रलेखे ! फलार्थदानपूर्वकं उपनयतां यक्षा-
धिराजाय मल्लिकाम् ।

चित्राङ्गदः - (प्रणम्य) भगवन् ! परिणय मल्लिकामेताम् ।

चन्द्रलेखा - भगवन् ! प्रदत्ता मया तुभ्यं वत्सा । तथा प्रसीद यथा
यावज्जीवमविधवा भवति ।

१ हृदय । समाश्वासिहि । मनोरथा अपि ते इयतीं भूमिं न सम्प्राप्ताः ।

२ यदि एवं तद् भर्तृदारिकाया अहम् ।

(नेपथ्ये)

एष इदानीं लग्नसमयः ।

गन्धमूषिका - वैश्रवण ! प्रगुणय यक्षाधिराजस्य दक्षिणं करम् । (चन्द्र-
लेखां प्रति) त्वं पुनर्मल्लिकायाः ।

(उभौ तथा कुरुतः ।)

(नेपथ्ये झल्लरीझात्कारः ।)

पुण्याहं पुण्याहम् (-इत्युच्चारयति ।)

(चित्राङ्गद-चन्द्रलेखे वधू-वरस्य पाणो योजयतः । मनोरमा मङ्गलानि गायति ।)

(प्रविश्य)

देवलकः - (गन्धमूषिकां प्रति) भगवति ! चित्राङ्गदलग्नसमय इदानीम् ।
ततः पाणिमोचनामाधाय त्वरिततरमागच्छत यूयम्-इति मौहूर्तिकाः शंसन्ति ।

गन्धमूषिका - (ससम्भ्रमं चित्राङ्गदं प्रति) उत्क्षिप्य यक्षराजं मल्लिकया
सह प्रदक्षिणीकारयत भगवन्तमाशुशुक्षणिम् ।

चित्राङ्गदः - (तथा कृत्वा) भगवति ! यक्षराजस्य मनुष्यशरीरनिर्विशेषः
शरीरस्पर्शः ।

गन्धमूषिका - कुमार ! स्वर्गभूमिमृत्तिकाभिर्देवनिर्मितेयं प्रतिमा । ततः
सम्भाव्यते स्पर्शसौभाग्यम् ! (पुनश्चन्द्रलेखां प्रति) प्रयच्छ यक्षराजाय पाणिविमो-
चनार्थं किमपि ।

चन्द्रलेखा - (प्रणम्य) परमेश्वर ! विमुञ्च क्त्वायाः पाणिम् । दास्यामि
तुभ्यं सुवर्णसहस्राभरणम् ।

यक्षः - (साक्षेपम्) किमिदमकुलीनोचितं व्याहरसि ? किमुचितं सधर्म-
चारिण्या विमोचनम् ? ।

सर्वे - (ससम्भ्रमं) कथमयं साक्षाद् यक्षराज् मनुष्यवाचा वदति ! ।

चन्द्रलेखा - (दीपं सन्निधाप्य) कथमेव मकरन्दः ? न कादम्बः ? ।
भगवति ! किमिदम् ? ।

गन्धमूषिका - वैश्रवण ! किमिदम् ? ।

वैश्रवणः - भगवति ! नाहमप्यवगच्छामि ।

चित्राङ्गदः - (विषादम्) कपिञ्जल ! किमिदमस्माकं व्रीडाकरं कर्म ? ।

कपिञ्जलः - कुमार ! इन्द्रजालमिव दृश्यते ।

चन्द्रलेखा - (वैश्रवणं प्रति) जातं यद् भाव्यम्, किं मां प्रतारयसि ? ।
अभयं ते, कथय परमार्थम् ।

गन्धमूषिका - सार्थशाह ! मा भैवीः । अकुतोभयो भूत्वा प्रथय यथा-
वस्थितां कथाम् ।

वैश्रवणः - अहमनेन मकरन्देन पक्षिभावनरकादुद्धृत्य वाढमुपकृतः ।
मत्पीत्या च मनोरमा भगवती प्रसादिता । भगवत्या च विवाहसूत्रणाशुपदिश्य
स्थापनाव्याजेन मकरन्दोऽयं मह्यमुपनीतः । मया च कादम्बप्रतिमामपनीय
मकरन्दो निवेशितः । अतः परं यद्भूत् तद् भवतामपि प्रत्यक्षम् । तदत्र
कर्मणि भगवती नापराध्यति, न च मनोरमा, वैश्रवण एव केवलम् ।

चित्राङ्गदः - महापुरुषकृतज्ञचूडामणेर्भवतोऽपि कोऽपराधः ।

गन्धमूषिका - साधु कुमार ! साधु । महतामयमेव वाचां विक्रमः ।

यथा भावि पुरा वस्तु तथा सर्वस्य वृत्तयः ।

इत्यवेत्य महात्मानो नापकारिषु रोषिणः ॥१६॥

(पुनश्चन्द्रलेखां प्रति)

वात्याभिर्वा प्रजाभिर्वा प्रभाभिर्वा खरत्विषः ।

भवेद्यथा तथा ग्रीष्मे सरसः शोषितां भ्रमः ॥१७॥

यौवने सर्वत्रापि दुहितरो मातुरनायताः । ततश्चित्राङ्गदे मकरन्दे वा
जामातरि कस्ते विशेषः । गुणगोत्राधिक्यभाषणं पुनरनुचितम् ।

पुण्ये गुणश्च गोत्रं च न पुण्यं गुणगोत्रयोः ।

तद्विचारस्ततः पुंसि पुण्यशालिनि मत्सरः ॥१८॥

मल्लिकार्जुनसंभोगभाग्यं मकरन्दस्य न चित्राङ्गदस्य । ततः कृतं विपादेन ।

चन्द्रलेखा - भगवतीसूत्रिते कर्मणि को विपादः ।

गन्धमूषिका - (मकरन्दं प्रति) किं ते भूयः प्रियमुपकरोमि ।

मकरन्दः - अतःपरमपि प्रियमस्ति ? । तथापि भगवतीप्रसादानां
पर्याप्तकामः ।

गन्धमूषिका - (सहर्षम्)

जिनपतिपदप्रसादान्(न्तु) रामचन्द्रांशुकुन्ददलविशादा- ।

माम्नाय यशोलक्ष्मीं परां स्वतन्त्रां चिरं भूयाः ॥१९॥

(इति निष्क्रान्ताः सर्वे)

॥ षष्ठोऽङ्कः ॥

॥ समाप्तमिदं मल्लिकार्जुनमकरन्दविधानं नाम नाटकम् ॥

कृतिरियं श्रीहेमचन्द्राचार्यचरणसुधूपामिरतरथ प्रबन्धशतकर्तुः श्रीरामचन्द्रस्य ।

- १०८१.१. षट्मि
 १०८४.२. तागाड
 १०८५.१. पुच्छिउ
 १०८८.२. विवरीरविदृष्टियाड
 १०९३.२. एअंसेइ
 १०९२.१. पणूरियं
 १०९४.२. गच्छामो
 १०९५.१. सचिलय
 १०९७.१. णं
 ११०१.२. पिडया
 ११०२.१. पेणूर; २ वाहियाड वि; काती
 ११०५.२. जीयव्वथ
 ११०६.१. नट्टभयाच्च; तत्त
 ११०८.२. कडिएस्स
 ११०९.१. कुलमाणुसणूणं
 १११४.२. इवकुलंमि
 १११६.२. मोहणधरिं च सीसाधरं
 १११७.१. सस्सतीए लोयाम
 १११८.२. ° कणिसच्चि; चित्तमि
 १११९.२. सिधवकुल
 ११२०.२. तडवडर
 ११२१.१. तरुणि ति; मलपिउउण;
 २ अट्टसं
 ११२४.१. भाउय
 ११२५.१. अम्बो सत्व (?) मित
 ११२६.२. दाहिण पेत्तुगा
 ११२७.२. मे कहिउ उ
 ११२९.१. य अज्जपुत्तो
 ११२९.२. ववाहि
 ११३१.१. पुब्बजोइं
 ११३२.२. सरसं
 ११३५.१. पाणासगं पेसित्तु
 २. पुत्तो; पविती
 ११३६.२. पच्चन्तासयती
 ११३७.१. निउण इउतउ तहि निरि-
 क्खिण

- ११३९.२. सदिट्ठाविट्ठा निसामती
 ११४०.१. य एण
 २. मिहत्ति
 ११४१.२. सुणणावत्थं
 ११४५.२. सयवणा
 ११४८.१. तं तदुत्थ; वंभत्थलण्णअइर गया
 २. निक्खिचे य लम्बाविया
 ११४९.१. गोसालयन्तहिं ति वि
 ११५०.१. नित (?भ)ण; मिहंत
 २. जमिया
 ११५१.१. सुहला
 ११५२.१. पज्जता
 २. परिवारियं
 ११५५.१. पुंइ(?)इ)कवूडामणी
 विएणि पुब्बं
 ११५७.१. जेयणसमालाहणाहि
 ११५९.१. सहिण
 ११६०.१. उच्छायणं;
 २. पडिकीमेसासहि
 ११६१.१. वासिऊण
 ११६३.१. कहावणम
 ११६६.१. महरहिं
 २. आसन्तंताए
 ११७१.२. वाहीओ
 ११७२.१. रायमज्झमि
 ११७३.२. नीहम्मिया वाहिं
 ११७४.१. ठवियणु, सारहीणं
 ११७६.१. उंचरियत्तो
 ११७७.२. पाहय
 ११८०.१. ते सोयभालसिहं
 २. गामसानिवेस्सियं
 ११८१.१. रक्खसागव्वरंसहस्स
 ११८२.२. साहट्ट
 ११८४.१. वणो;
 २. इह इच्छाए
 ११८७.१. रियसया; कुलपरस्सवाणंती

- ११८९.१. नएरीयमणुणकरंमि; अंतिवासस्स
 ११९०.२. भव्वजणो
 ११९१.२. सुरे
 ११९४.२. भूमीउए । पिउहर
 ११९५.१. विचरयं
 २. कत्थडंतं
 ११९६.१. निग्गालिय
 २. पुष्का °
 ११९७.१. वन्दणमीलाया
 ११९८.१. वन्नव
 ११९९.१. पडिकयकम्म
 १२००.१. सहण ° ; समणुगच्छे
 १२०२.२. ममेनेइ
 १२०३.१. दइं ज
 १२०४.१. पवेसिनिकखमण
 १२०५.१. पुण्णाग; निम्मिता
 १२०७.१. सामंति
 १२०९.२. अवयासेविय; पम्मु °
 १२१३.१. बिंते
 १२१४.२. भज्जा म
 १२२०.२. सुण्णमण्णोरह; समुत्तिष्णि
 १२२१.१. सज्जभिया
 १२२५.२. अहिपसणाह
 १२२७.२. एसवग्गे पमु तत्थमहं
 १२२८.१. धाइए
 २. लयाउज्जा
 १२२९.१. निज्जारेणु °
 १२३५.१. दोमि
 १२३९.१. सारं
 १२४०.१. आएसेऊणं
 २. सुंतुध्मे; दाणे
 १२४३.२. सुयंसुवणयं
 २. ° पुच्चयाणंदा
 १२४४.२. दिण्णमह
 १२४९.२. तंचयनायम्बिलइडुसय
 १२५०.२. चट्टमाण्णी; ने
 १२५१.१. जएइ
 १२५२.१. अवट्टियं
 १२५६.१. पच्चागयं
 १२५९.१. अणुविसन्तीए व हिययाए
 २. पराएतती
 १२६१.२. व्व वेहे
 १२६२.१. डज्जिह्विज्ज
 १२६७.२. जो ण होहियस्सय
 १२६८.१. पुव्वं भ ते
 २. विच्छायेणं
 १२७१.१. पमद्वं च; सा मया
 २. तुक्खं थियचगं च
 १२७४.२. तुइं
 १२७७.१. निव्वत्तिएव सेव्व
 २. सवसो व्व
 १२७९.५. कइं
 २. आणिज्ज भवाभिया
 १२८३.१. नियउ गहवईधरमिणमो
 १२८४.१. कदटेण
 १२८९.१. ससिद्ध
 २. वरराय
 १२९१.२. कलिंनिरंतर °
 १२९२.२. नाडया
 १२९३.२. एगंतरइ सत्ता
 १२९५.२. संवाओ
 १३०१.१. कोसग्धा
 १३०२.२. पच्चंअइ °
 १३०५.१. सिलोचदटे
 २. हेत्तामुहो पक्किं
 १३०७.२. जं ने लुत्तन्ति
 १३०८.२. अपरिगियरत्तरयणां निह्वि च
 १३१३.२. कीति °
 १३१४.१. यामोक्खण °
 १३१७.२. शो सवणरसायणमणोहरं
 भा समणो
 १३२१.१. दव्वदव्वे
 १३२४.२. गुणो य व्वो
 १३२५.१. जो चट्टइ

- १३२७.१. नेत्रय
२. इहा
- १३२९.१. सोयइ तीद्वेइ
- १३३०.१. रसमामी य
२. बुद्धियेरहि
- १३३१.२. पउगे पवुत्तो
- १३३२.१. रत्तो वइ
- १३३३.१. वज्जन्ती बहुपरेण
- १३३६.२. आगम्मा
- १३३८.१. मंगुलो; पमाओ
- १३४२.२. न मोयेव्वो
- १३४६.२. णवकम्म
- १३५८.२. उवभट्ठो
- १३६०.१. वच्चइ भ इतो
२. मक्खो
- १३६१.१. वेह
- १३६३.२. वंभपदलोग धूमिय ति विवत्ती
य नामाइ
- १३६५.२. तेण ता लिप्पइ
- १३६८.२. अणुसुसट्ठि ति
- १३६९.२. जेत्ताहण्णे
- १३७१.२. सुमिणो
- १३७२.१. जणवयसामंतो
२. कुलो
- १३७३.१. गरोहअगस्स
- १३७४.२. वाहक्कडि
- १३७५.१. सरसमंठयसरद्धि (ठि ?)
२. व वईउ
- १३७६.१. पायरियं °
- १३८७.१. जाय यामं
- १३८८.१. सुंठय पुट्ठो
- १३९४.२. अराणसु
- १३९७.२. तुत्तो
- १३९८.२. च
- १४०६.२. वइयरे
- १४११.२. सणउण
- १४१५.१. आणी
- १४१६.१. ° वयाएसस्स
- १४१७.२. चापण स °
- १४१८.१. णईण
- १४१९.१. गुणसस्सविजुउ
- १४२३.१. तस्थ पारंगण °
- १४२४.२. लेहाही उवणसिक्खिया
- १४२८.१. अक्खेयवसंवेच्छे °
- १४३०.१. दोसेसित्ति; कुट्टुजिजणि
- १४३१.१. मयमण
- १४३३.१. परिलुंचाराहि
- १४३६.२. वोग
- १४३७.२. त्रिणसयंसो
- १४४३.२. च असुंअ °
- १४५१.२. विदत्तां तराणसिहुण
- १४५२.२. महापत्ता
- १४५४.१. वणगुण °
२. सा रक्खेते सा पल्लेण
- १४५५.२. रोइय
- १४५८.२. एयंवंचं जम्मूळं
- १४६०.२. पुलिणतलवतीएतीआसिणि
- १४६१.२. कोयट्टवयंसणएण कडमं
भंइणमो
- १४६५.१. विणणउ
- १४६६.१. दूरि य
- १४७१.२. गुणोम्मिय
- १४७४.१. निक्किंति
- १४७५.२. वंधणं
- १४७६.१. खण्ढे
- १४७७.१. एचंवउं
- १४८३.१. पुण
- १४८७.२. छउवयपुण्कोवयाफलो °
- १४९३.२. मणाणं
- १४९५.२. सुपा
- १५०४.१. पंचेदियतयं; सुहनिकसणं
२. अज्जइप्प
- १५०६.२. सस्सुसंतु
- १५०७.२. तुंभसिरीए तरिउं

- १५०८.२. दुकख खु सेसणंसस, तु(?)गुणां
 १५०९.१. नण
 २. वंडुं
 १५१०.१. सेतभ्चेमि
 १५११.२. सयण °
 १५१२.२. विजिज(?)यंमि
 १५१९.२. गणणवमा °
 १५२१.२. व्वग्गं (?) तं
 १५२६.२. परभवे
 १५३२.१. मतिमज्जइ
 २. जीवतं
 १५३३.२. नक्क
 १५३५.१. जीविअ
 १५३५.१. मब्बा
 १५४१.१. भणह
 १५४३.१. ऊ
 १५४४.१. ववणणासयं ने
 १५४८.२. मंडलं
 १५४९.२. तवचरणकरेण विग्घं
 १५५०.१. कल्लणमुवसग्ग; तिउ अगणंतो
 १५५३.२. सोमतिं नेह
 १५५६.२. तेण पत्ता
 १५५९.१. वइय
 २. आमोकएच्छमवरि
 १५६०.१. ओइ वार वद्ध, ओउ वार नट्ट
 २. सन्नेण
 १५६२.१. पंरत्था
 १५६३.१. भतं

- १५६४.२. गहेव्वीया
 १५६८.१. व्वुट्टविय
 १५६९.१. केण मि
 १५७५.२. तंतुतेण
 १५७६.१. सोदिय
 १५७८.१. हवयती
 १५८०.१. पिउरो, पुत्तो
 १५८१.१. समारूढो गओ
 १५८२.१. निक्कंतारो य
 १५९३.२. ऊरेंतु, जणो
 १५९९.२. न नयरि; ° मईसु
 १६००.२. घत्थ
 १६०७.१. सवग्गमा
 १६०९.१. वा(र?)णिजणो
 १६११.१. सिस्सी
 १६१३.१. तो जीए विणयवारो आवारो
 १६१४.१. पवित्तिणी
 १६१६.१. सुसमीए आसट्टी
 १६१९.१. सरिसवमुं
 १६२०.२. सत्तइं
 १६२४.२. विहरिसु
 १६२६.२. पचारणए
 १६२७.१. मए महं
 १६३२.२. काहसु
 १६२५.१. जायमट्टा
 १६३९.१. पविण्णियं; २. जिण्हिसु
 १६४०.१. हाईय; भट्टनामो

*

**ભદ્રેશ્વરની તરંગવર્ડ-કહા અને સંખિત-તરંગવર્ડ-કહા વચ્ચેની
સમાન ગાથાઓની તાલિકા**

મ.ત.	સં.ત.	મ.ત.	સં.ત.	મ.ત.	સં.ત.
૨	૨૦, ૩૧જી	૩૧	૧૩૫	૬૭	૧૯૧
૩	૨૨, ૨૩જી	૩૨	૧૩૭	૬૮	૧૯૯
૪	૨૪-૨૫	૩૩	૧૪૨	૬૯	૨૦૪
૫	૨૮ક; ૩૦ક	૩૪	૧૪૩	૭૦	૨૦૫ક, ૨૧૨જી
૬	૩૬, ૩૬ક	૩૫	૧૪૪	૭૧	૨૧૩
૭	૫૫	૩૬	૧૪૫	૭૨	૨૨૫ક, ૨૨૬ક
૮	૫૬	૩૭	૧૪૬	૭૩	૨૨૮
૯	૫૭ક, ૬૦	૩૮	૧૪૭, ૧૪૮જી	૭૪	૨૨૯
૧૦	૬૨ક, ૬૪	૩૯	૧૫૧	૭૫	૧૩૦ક, ૨૩૨ક
૧૧	૬૫	૪૦	૧૫૨	૭૬	૨૫૧
૧૨	૬૭	૪૧	૧૫૩	૭૭	૨૫૩
૧૩	૬૮	૪૨	૧૫૭, ૧૫૯	૭૮	૨૬૪
૧૪	૬૯	૪૪	૧૬૨	૭૯	૨૬૭
૧૫ક	૭૦ક	૪૫	૧૬૩	૮૦	૨૬૮
૧૬	૭૪	૪૬	૧૬૪	૮૧	૨૬૯
૧૭	૭૫ક, ૭૮ક	૪૭	૧૬૫	૮૨	૨૭૦, ૨૭૧ક
૧૮	૮૦	૪૮	૧૬૬	૮૩	૨૭૨
૧૯	—	૪૯	૧૬૭	૮૪	૨૭૪
૨૦ક	૯૫ક	૫૦	૧૬૮	૮૫ક	૨૭૯
૨૧	૧૦૨	૫૧	૧૬૯	૮૬	૨૮૬
૨૨	૧૦૩ક, ૧૧૬ક ૧૧૮ક, ૧૧૯જી	૫૨-૫૬	—	૮૭	૨૮૭
		૫૭	૧૭૦	૮૮	૨૯૨
૨૩	૧૨૨જી, ૧૨૩	૫૮	૧૭૧	૮૯	૨૯૩જી, ૨૯૫જી
૨૪	૧૨૪	૫૯	૧૭૨	૯૦	૩૦૦ક, ૩૦૧ક
૨૫	૧૨૭	૬૦-૬૧	—	૯૧	—
૩૬	૧૨૮	૬૨	૧૭૩	૯૬	૩૧૫
૨૭	૧૩૦	૬૩	૧૭૪	૯૩	૩૧૬
૨૮	૧૩૨	૬૪	૧૭૫	૯૪	૩૨૯
૨૯ક	૧૩૩ક	૬૫	૧૭૮	૯૫	૩૩૬
૩૦	૧૩૪	૬૬	—	૯૬	૩૩૮

भ.त.	सं.त.	भ.त.	सं.त.	भ.त.	सं.त.
९७	३३८	१३१	४१२	१६५	५३९
९८	३३९	१३२	४१३	१६६	५४०
९९	३४०	१३४	—	१६७	—
१००	३४१	१३५	४१९	१६८	५५१
१०१	३४२	१३६	४२०	१६९	५५३
१०२	३४७	१३७	४२१	१७१	५७६ख, ५७७ख
१०३	३४८	१३८क	४२२क, ४२३क	१७२	५७८
१०४	३५०	१३८ख	४२८क	१७३	५७९
१०५	३५३	१३९क	४२९	१७४	५८०, ५८३क
१०६	३५४	१३९ख	४३८ख	१७५	५८४
१०७	—	१४०	४३९	१७६	५८५क, ५८६ख
१०८	३६०	१४१ख	४५०क	१७७	५८८क, ५९०ख
१०९	३६१	१४२	४५१, ४५२ख	१७८	५९१
११०	३६३क, ३६४ख	१४३क	४५३क	१७९	५९२
१११	३६५	१४४	४५७	१८०	५९३
११२	३६७	१४५	४६६क, ४६७क	१८१	५९८
११३	३६८	१४६	४६८, ४८३क	१८२	६००क, ६०२ख
११४	३६९	१४७	—	१८३	६०३
११५	३७०	१४८ख	४९०ख	१८४	६०४, ६०५क
११६	३७१	१४९	४९२	१८५	६०५ख, ६०६
११७क	३७२क	१५०	४९८क, ४९९ख, ५००	१८६	६०८, ६०९क
११८क	३८१क	१५१	५०५-५०७	१८७	६१४
११८ख	३९१क	१५२	५०९ (?)	१८८	६१६
११९	३९२	१५३	५१०, ५११क	१८९	६११, ६२२ख
१२०	३९३	१५४	५११ख, ५१२क	१९०	६२३
१२१	३९४	१५५	५२१	१९१	६२८
१२२	३९८, ३९९क	१५६	५२२	१९२	६३२ख, ६३३ख,
१२३	४०१	१५७	५२३क, ५२५क		६३४ख
१२४	४०२	१५८	५२६, ५२७क	१९३ख	६३७क
१२५	४०३, ४०४ख	१५९	५२७ख, ५२८-	१९४क	६३९
१२६	४०४क, ४०५ख		५२९क	१९५	६४२, ६४३क
१२७	४०६, ४०७क	१६०-१६१	—	१९६	६४३ख, ६४४
१२८	४०७ख, ४०८	१६२ख	५३३ख	१९७	६४५
१२९	४०९	१६३	५३४ख, ५३६ख	१९८	६४६
१३०	४१०क, ४११	१६४	५३७क, ५३८	१९९	६४७

भ.त.	सं.त.	भ.त.	सं.त.	भ.त.	सं.त.
२००ख	६५१ख	२३५	८६१	२७४	१०५४
२०१	६५३क, ६५४क, ६५५	२३६	८६२	२७५	१०५५क
२०२क	६५७	२३७	८६३क, ८६४ख	२७६क	१०५९क
२०३क	७४९ख	२३८	८६५	२७७	१०६७
२०४ख-२०५	७८९-७९०	२३९	८६७	२७८	१०६८
२०६क	७९५	२४०ख	८९२	२७९	१०६९-१०७१
२०७	—	२४१	८९६क, ९००क	२८०	१०७२
२०८	८०७	२४२	९०५, ९०६ख	२८१	१०७३क, १०७७
२०९	८१२	२४४	९३५	२८२	१०७८
२१०	८१३	२४५	९३६	२८३	११०७
२११	८१४	२४६	९३८	२८४	११०८
२१२	८१५	२५०ख	९८५	२८५	११०९, १११३
२१३	८१७	२५१	९८९	२८६	१११४
२१४	८१८	२५२	—	२८७	१११७ख, १११८ख
२१५	८१९	२५३	९९०	२८८	१११९, ११२०
२१६	८२४	२५४	९९१-९९२	२८९	११२१
२१७	८२५	२५५	९९३	२९०	११२२
२१८	८३०	२५६	९९४, ९९६ख	२९१	११२३
२१९	८३६	२५७	९९९	२९२क	११२४क
२२०	८३७	२५८	१००१	२९३	११२५
२२१	८३८	२५९	१००३, १००४ख	२९४	११२७
२२२	८३९	२६०	१००६	२९५	११२९
२२३	८४१	२६२	१००८	२९६	११३०
२२४	८४२	२६३	१००९	२९७	११३१
२२५	८४५-८४६	२६४	१०१०	२९८	११३२-११३३
२२६	८४७	२६५	१०१२क, १०१९	२९९	११३४
२२७	८४८	२६६	१०२०	३००	११३५
२२८	८४९	२६७	१०२५, १०३०क	३०१	११३६
२२९	८५०		१०३१ख	३०२	११३७
२३०	८५२	२६८ख	१०३९ख	३०३	११३८
२३१	८५४क, ८५७क	२६९	१०४०क, १०४१	३०४	११३९क, १२४०क १२४१ख
२३२	८५८	२७०	१०४२	३०५	११४२
२३३	८५९	२७१	९०४६	३०६	११४३-११४५
२३४	८६०	२७२	१०४७	३०७	११४६, ११४७, ११५०क

भ.त.	सं.त.	भ.त.	सं.त.	भ.त.	सं.त.
३०८	११५१, ११५२क	३४७	१३०५	३९२	१४९७
३०९	११५२ख, ११५३ख, ११५४ख	३४८क	१३०८क, १३१६ख	३९३	१५०१ख, १५००, १५१२ख
३१०	११५४क, ११५५ख	३४९	१३६९-१३६०	३९४	१५०३
३११	११५६	३५०	१३७२, १३७३ख	३९५	१५०५, १५०६ख
३१२	११५८ख, ११५९	३५१	१३७९, १३८०ख	३९६	१५०८, १५१०क.
३१३	११६१ख, ११६२	३५२	—	३९७क	१५१६-१५१८
३१४	११६३	३५३	१३८१	३९८	१५२१क, १५२२क
३१५	—	३५४	—	३९९	१५२३
३१६	११७६ख, ११७८क	३५५	१३८६	४००	१५२५क, १५२७क
३१७	११७९ख	३५६	१३८७	४०१	१५२७ख, १५२९ख, १५३०
३१८	११८०	३५७	१३८८	४०२	१५३९क, १५४०, १५४१
३१९	११८२क, ११८३ख	३५८-३५९	१३९७-१३९८	४०३	१५४२
३२०	११८४	३६०	१३९९	४०४	—
३२१	११८५	३६१	१४००	४०५	१५४४क, १५५१क
३२२	—	३६२	१४०३, १४०४ख	४०६	१५५२
३२३	१२२१	३६३	१४०५, १४०६क	४०७	१५५३क, १५५६
३२४	१२२२	३६४	१४०७, १४०८क	४०८	१५६४
३२५	१२२३-१२२५	३६५	१४०९	४०९	१५६५
३२६	१२२७ख, १२२८क	३६६	१४१०	४१०	१५६७, १५६८क
३२७	१२२९क, १२३०	३६७	१४११	४११	१५६८ख, १५६९
३२८	१२३१	३६८	१४१४	४१२	१५७०, १५७१ख
३२९	१२३६	३६९	१४१५	४१३	१५७४
३३०	१२४०	३७६ख	१४३०ख	४१४	१५७५
३३१	१२४४क, १२४५ख	३७७	१४३२	४१५	१५७६
३३२	१२४७	३७८	१४३८	४१६	१६०३
३३३	१२४८	३७९	१४४०क, १४४२ख	४१७	१६०७
३३४	१२४९	३८०	१४४७	४१८-४१९	१६१०ख, १६११
३३५	१२५०	३८१	१४४८		१६१२, १६२१, १६२२
३३६	१२५१, १२५२क, १२५४	३८२	१४५०	४२०	१६२३
३३७	१२५५	३८३	१४५१	४२१	१६२४
३३८	१२५९ख, १२६०क	३८४	१४५२	४२२	१६२८क १६३३ख
३३९ख	१२७५ख	३८५	१४५३	४२३	१६३८
३४०	१२७९	३८६	१४५४	४२४	—
३४१	१२८१-१२८२	३८७	१४५५क; १४५६क, १४५७क		
३४२-३४६	—	३८८	१४६९ख, १४७१क, १४७२क		
		३८९	१४७४ख, १४७९क		
		३९०	१४८३क, १४८५क, १४९२ख		
		३९१	१४९५		

અનુલેખ

તરંગવતીકાર પાદલિપ્તાચાર્ય

જૈન પરંપરામાં સંગૃહીત પાદલિપ્તાચાર્યના દંતકથાપ્રધાન ચરિત્રમ. તેમનાં જન્મ, દીક્ષા, સામર્થ્ય, વિહાર અને પ્રવૃત્તિ વિશે જે માહિતી મળે છે તેને સાર નીચે પ્રમાણે છે^૧ :

વૈશાલ્યકાંડેવીના કહેવાથી ક્ષાસલાપુરીના શ્રાવક કુલ્લ શ્રેષ્ઠીની નિઃસંતાન પત્ની પ્રતિભાએ નાગહસ્તીસૂરિના ચરણોદકનું પાન કર્યું, અને તેને ઉત્તરોત્તર જે દસ પુત્ર થયા, તેમાંના સૌથી પહેલા અત્યંત પ્રતિભાશાળી નાગેન્દ્રને તેણે સૂરિને અર્પિત કરી દીધા. અસાધારણ બુદ્ધિ અને સ્મૃતિને કારણે તે બાળવયમાં જ વ્યાકરણ, સાહિત્ય, ન્યાય વગેરે શાસ્ત્રોમાં તથા જૈન આગમ-સાહિત્યમાં પારંગત થઈ ગયો. એક વાર ગુરુની આજ્ઞાથી તે વહેરવા ગયો, અને કાંઈ વહેરીને પાછો આવતાં ગુરુએ તેને ઇર્ષ્યાપથિયો ‘આલોચણુ’ (= આલોચના) કરવાનું કહ્યું, એટલે તેણે ‘આલોકના’ (= અવલોકન) એવા અર્થ ધરાવીને નીચેના અર્થની ગાથા કહી :

‘સ્તૂમહી આંખો અને કુસુમકળી સમી દંતપંકિતવાળી નવવધૂએ નવા ચોખાની, ખટાશયુક્ત, ગાંકા પડત્યા વિનાની કાંઈ શકેરા વતી મને આપી.’

આ સાંભળીને ગુરુએ કહ્યું, ‘અહો! આ ચેલો તો શંગારૂપી અગ્નિથી ‘પલિત’ (= પ્રદીપ્ત) છે.’ આ સાંભળીને ચેલો બોલ્યો, ‘ભગવાન એક કાને વધારી દેવાની કૃપા કરો (એટલે કે ‘પલિતને બદલે મને પલિત નામ આપો’). ગુરુએ તેની બુદ્ધિચતુરાઈથી પ્રભાવિત થઈને તેને ઔપધિએથી પાદલેપ કરીને આકાશમાર્ગે જવાની આકાશગામિની વિદ્યા આપી. ત્યારથી તે પાદલિપ્ત કહેવાયા. તે દસ વરસના થયા એટલે સંઘની અનુમતિથી ગુરુએ તેને પોતાને પદે આચાર્ય તરીકે સ્થાપ્યા. પછી તીર્થયાત્રા કરવા તે મથુરા ગયા અને ત્યાંથી તે પાટલિપુત્ર ગયા. ત્યાંના મુરુંક રાજાને અનેક કોયડા ઉકેલી આપીને તેમણે પ્રભાવિત કર્યો— જેવા કે દોરાના દડામાં ગુપ્ત રહેલો દોરાનો છેડો શોધી કાઢવો, એકસરખી ગોળાઈ વાળા દંડનાં મૂળ અને અંત શોધી કાઢવો, દાખડાના ઢાંકણનો ગુપ્ત સંધો શોધી કાઢવો વગેરે. વળી મુરુંકરાજાની અસાધ્ય શિરોવેદના સૂરિએ પોતાના ઘૂંટણ પર ત્રણ વાર આંગળી ફેરવીને અંત્રખળે મટાડી. આ રીતે પાટલિપુત્રના રાજાને પ્રભાવિત કરીને પાદલિપ્તાચાર્ય પાર્શ્વનાથને વંદન કરવા મથુરા ગયા. ત્યાંથી તેઓ લાટદેશના એકારપુરમાં ગયા.

૧. આ માટેનો મુખ્ય આધાર પ્રભાચંદ્રાચાર્યકૃત પ્રભાવકચરિત (સ્વનાવર્ષ ઇ.સ. ૧૨૭૮; સંપાદક મુનિ જિનવિજય, ૧૯૪૦) છે. આ ઉપરાંત ભદ્રેશ્વરકૃત કહાવલી, રાજરાખરકૃત પ્રબંધકોશ, પુરાતનપ્રબંધસંગ્રહ વગેરેમાં પણ આછાવધતા વિસ્તાર અને કેટલીક વીગતફેર સાથે પાદલિપ્તનું ચરિત્ર મળે છે. નિર્વાણકલિકાની ભૂમિકામાં પણ ઉપયુક્ત આધારોમાંથી શોડાકને ઉપયોગમાં લઈને મો.ભ. ઝવેરીએ અંગ્રેજીમાં ચરિત્ર આપેલું છે,

બાલસ્વભાવને કારણે, ઉપાશ્રયની નજીક, બીજાં બાળકો સાથે તે રમતા હતા ત્યારે દરથી દર્શનાર્થે આવેલા શ્રાવકોએ તેમને એલા માનીને પૂછ્યું, 'પાદલિપ્તાચાર્ય' કયાં છે?' તેમને સ્થાન સ્વીકૃતિને પોતે ગુપ્ત રીતે ગુરુને આસને આવીને બેસી ગયા. બાળકને અર્થગંભીર ધર્મદેશના કરતા જોઈને શ્રાવકો પ્રભાવિત થયા. તેવી જ રીતે વાદ કરવા આવેલા પરધર્મીઓને ચાતુર્ધર્થી મહાત કર્યા, અને 'અગ્નિ ચંદનરસના જેવો શીતળ લાગે ખરો?' એવા તેમના પ્રશ્નોનો 'શુદ્ધ ચારિત્રવાળાનો જ્યારે ખોટા બાળને કારણે અપયશ થાય ત્યારે તેને એ દુઃખમાં અગ્નિ પણ ચંદનલેપ સમો શીતળ લાગે' એવા ચમત્કારિક ઉત્તર આપ્યો.

તે પછી સંઘની વિનંતીથી શત્રુજયની યાત્રા કરી ત્યાંથી પાદલિપ્ત કૃષ્ણરામના માન્યખેટ નગરમાં ગયા. પોતે અનાવેલી પાદલિપ્તી નામક સાંકેતિક ભાષાથી કૃષ્ણરામને પ્રભાવિત કરીને ત્યાંથી તેઓ ભુચુકચુક ગયા, અને અંતરિક્ષમાં તેજસ્વી આકૃતિરૂપે દર્શન દઈને ત્યાંના બલમિત્ર રામને તથા લોકોને પ્રભાવિત કર્યા.

તીર્થયાત્રા કરતાં પાદલિપ્ત એક વાર સૌરાષ્ટ્રની ઢંકાનગરીમાં આવી પહોંચ્યા. ત્યાં રહેતો સિદ્ધ નાગાર્જુન તેમની સિદ્ધિઓથી પ્રભાવિત થઈને તેમનો શિષ્ય બન્યો. પાદલિપ્ત નિત્ય આકાશમાર્ગે તીર્થયાત્રા કરવા જતા અને એક મુહૂર્તમાં પાછા ફરતા. તેમનાં ચરણ ધોઈને નાગાર્જુનને જે ઔષધિઓના પાદલેપથી પાદલિપ્ત આકાશગમન કરી શકતા હતા. તેમાંની ૧૦૭ ઔષધિઓ સૂઝી-ચાખીને ઓળખી કાઢી. તે ઔષધિઓનો પગ નીચે લેપ લગાડીને નાગાર્જુનને આકાશમાં ઊડવા કૂદકો માર્યો, પરંતુ તે ભોંય પર પડ્યો અને પગ લાંબી ગયા. તેના પ્રજ્ઞાભળથી પ્રસન્ન થઈને પાદલિપ્તે તેને ખૂટતું ૧૦૮મું દ્રવ્ય બતાવ્યું. નાગાર્જુનને આકાશગામિની વિદ્યા સિદ્ધ થઈ. કૃતજ્ઞભાવે તેણે શત્રુજયપર્વતની તળેટીમાં ગુરુને નામે પાદલિપ્તનગર વસાવ્યું, તથા ત્યાં મહાવીર વગેરે તીર્થકરોની અને પાદલિપ્તાચાર્યની મૂર્તિવાણું દેવાલય બનાવ્યું. વળી રૈવતક પર્વત ઉપર નેમિનાથના ચરિત્રને પ્રગટ કરતાં વિવિધ સ્થાનક પણ તેણે રચ્યાં.

પ્રતિષ્ઠાનપુરના રાજા સાતવાહનની રાજસભામાં ચાર શાસ્ત્રસંક્ષેપકાર કવિઓએ એકબે શબ્દોમાં જ કોઈ સમગ્ર શાસ્ત્રને સાર વ્યક્ત કરી બતાવીને રાજકૃપા પ્રાપ્ત કરી. પણ ભોગવતી ગણિકાએ પાદલિપ્તસૂરિની તુલનામાં સૈની વિદ્વતા નીચી હોવાનું કહ્યું. આથી સાતવાહને પાદલિપ્તને નિમંત્ર્યા. આવી પહોંચેલ આચાર્યને ધૃહસ્પતિ નામના વિદ્વાને કાંકા સુધી ધી બરેલું પાત્ર મોકલાવીને એમ સૂચવ્યું કે અહીં કોઈ નવા વિદ્વાનને માટે સડેજ પણ અવકાશ નથી; પરંતુ પાદલિપ્તે એ ધીના પાત્રમાં સોય મૂકી બતાવીને પ્રત્યુત્તર વાળ્યો. તે પછી ત્યાં રહીને તેમણે જ્યારે પોતાની નથી રચેલી 'તરંગલોહા' કથા સાતવાહનનાં સભા સમક્ષ પ્રસ્તુત કરી, ત્યારે અદેખાઈથી પ્રેરાઈને પાંચાલ કવિએ એવો આક્ષેપ કર્યો કે 'તરંગલોહા' મૌલિક કથા નથી, પણ મારી કૃતિઓમાંથી સ્વદેપ અર્થ ચોરી કરીને બાળકો અને અજ્ઞોને રીઝવવા માટે બનાવેલી એક ધાગડધોગડ ક'થામાત્ર છે.' આથી પાદલિપ્તાચાર્યે પોતે મૃત્યુ પામ્યા હોવાની કપટયુક્તિ રચી. તેમનાં સખ્યાહિની પાંચાલ કવિના ભવન પાસેથી નીકળી ત્યારે પશ્ચાત્તાપ કરતો તે લાગણીવશ થઈને બેલી કહ્યો, 'જેના મુખનિર્ઝરમાંથી તરંગલોહા નદી વહી તે પાદલિપ્તને હરી જનાર યમરાજનું મરતક કૃતી કેમ ન ગયું?' અને તરત જ પાદલિપ્ત

‘પાંચાલના સત્યવચને હું પુનઃચિત્ત થયો’ કહેતાં કહ્યા. સૌના નિંદાપાત્ર બનેલ પાંચાલ કવિને પાદલિપ્તે સ્નેહાદરથી વધાવ્યો. તે પછી ‘નિર્વાણકલિકા’, ‘સામાચારી’, ‘પ્રવ્રજપ્રકાશ’ વગેરે અથોની તેમણે રચના કરી. અંતે નાગાર્જુનની સાથે શત્રુંઘ્ય પર જઈને શુદ્ધ ધ્યાનમાં ચિત્ત એકાગ્ર કરી તેમણે દેહ તજ્યો.

પાદલિપ્તસૂરિના આ પરંપરાગત ચરિત્રમાં દેખીતાં જ વિવિધ તરવોની સેગભેગ થયેલી છે : (૧) મંત્રસિદ્ધિ, પ્રાજ્ઞતોનું જ્ઞાન, આકાશગમનનું સામર્થ્ય, શિરોવેદના મટાકવાની મંત્રશક્તિ વગેરે, (૨) સિદ્ધ નાગાર્જુનનું ગુરુત્વ, (૩) સાંકેતિક લિપિનું નિર્માણ, (૪) બુદ્ધિચતુરાઈના પ્રસંગો, (૫) ‘તરંગલોલા’ કથાની તથા કેટલીક મંત્રિક અને ધાર્મિક-કૃતિઓની રચના, અને (૬) વિવિધ દેશના રાજવીઓ પર પ્રભાવ—એટલા આ ચરિત્રના સુખ્ય અંશો છે. પ્રતિષ્ઠાનના સાતવાહન રાજનો સમય ઈસવી પહેલી શતાબ્દી લગભગનો અને માન્યખેટના રાષ્ટ્રકૂટ રાજ્ય કૃષ્ણ (દ્વિતીય)નો સમય ઈ.સ. ૮૭૮ થી ૯૧૪ સુધીનો હોઈને પાદલિપ્ત એ બંનેના સમકાલીન ન હોઈ શકે. હવે, ‘અનુયોગદ્વારસૂત્ર’, જિનભદ્રગણિનું ‘વિશેષાવશ્યકલાબ્ય’ હરિભદ્રસૂત્રિની ‘આવશ્યકવૃત્તિ’, ઉલ્લોતનસૂરિની ‘કુવલયમાલા’ અને શીલાંકનું ‘ચંડેપનમહાપુરિસચરિય’ એ સૌ ‘તરંગવતી’ કથાનો, કથાકાર પાદલિપ્તનો અથવા તેા એ બંનેનો ઉલ્લેખ કરતા હોઈને તરંગવતીકાર પાદલિપ્ત ઈસવી સનની આરંભની શતાબ્દીઓમાં થયા હોવાનું સ્વીકારવું જોઈએ. તેા, એ પણ સ્પષ્ટ છે કે મંત્ર-શાસ્ત્રનું મહત્ત્વ અને તેના પ્રસાવની વ્યાપકતાનો સમય લક્ષમાં લેતાં, તથા ‘નિર્વાણકલિકા’નાં વિષય, શૈલી અને ભાષાપ્રયોગોની લાક્ષણિકતાઓ ગણતરીમાં લેતાં, ‘નિર્વાણકલિકા’કાર પાદલિપ્તનો સમય એટલો વહેલો મૂકવાનું શક્ય નથી. એમને રાષ્ટ્રકૂટકાલીન (નવમી શતાબ્દી લગભગ થયેલા) માનવા થોડા છે. ટૂંકમાં ભિન્ન ભિન્ન સમયે થઈ ગયેલા તરંગવતીકાર અને નિર્વાણકલિકાકાર એવા બે પાદલિપ્તાચાર્ય માનવાનું અનિવાર્ય જણાય છે.

સંખિત્ત-તરંગઈ-કહા

‘સંખિત્ત-તરંગઈ-કહા’ (= ‘સં.તર.’)માં પાદલિપ્ત કોસલદેશના શ્રમણ હતા, એટલો જ માત્ર નિર્દેશ છે. આ સિવાય સાતવાહન રાજ સાથેના સંબંધ વિશે કે બીજી કેઈ અંગત બાબત વિશે તેમાં કશું જ કહ્યું નથી. હાલ સાતવાહન પ્રાકૃત સાહિત્યનો એક ઉત્તમ કવિ અને પ્રયત્ન પુસ્તકકર્તા હોવાથી અને ઇતિહાસ તેમ જ હંતકથામાં અત્યંત પ્રસિદ્ધ એવો રાજવી હોવાથી જૈન પરંપરા એક ઉત્તમ પ્રાકૃત કથાના સર્જક પાદલિપ્તાચાર્યને સાતવાહનની સાથે સાંકળી દે (તેમાં કશી ઐતિહાસિકતા ન હોય તોપણ) એ સમજાય તેવું છે. છતાં આપણે એ બાબતની પણ નોંધ લેવી પડશે કે ‘તરંગવતી’ની કેટલીક લાક્ષણિકતાઓ તેને ઈસવી સનની આરંભની શતાબ્દીઓની રચના ગણવાને આપણને પ્રેરે છે.

પ્રથમ તેા આપણે ‘સં.તર.’ મૂળ કૃતિને કેટલા પ્રમાણમાં વફાદાર છે તે મુદ્દો વિચારીએ. સંક્ષેપકારે સ્પષ્ટ કહ્યું છે કે તેણે પાદલિપ્તની મૂળ ગાથાઓમાંથી પોતાની દૃષ્ટિએ ગાથાઓ વીણી લઈને તે કથાને સંક્ષિપ્ત કરી છે. માત્ર તેમાંથી કેટલેક સ્થળેથી દેશ્ય શબ્દો ગાળી કાઢ્યા છે. (સં.તર. ગા. ૮). આને અર્થ એ થયો કે ‘સં. તર.’માં જે ગાથાઓ આપેલી છે તે ધણુંખરું તેા શબ્દશઃ મૂળ ‘તરંગવતી’ની ગાથાઓ જ છે. બાંધ્યાં

વર્ણનોવાળા ગાથાઓ છોડી દઈને સળંગ કથાસૂત્ર પ્રસ્તુત કરતી ગાથાઓ સંક્ષેપકારે યથાતથ જાળવી રાખી છે. એટલે 'સં. તરં.'ની ઘણીખરી ગાથાઓને આપણે પાદલિપ્તની રચના તરીકે લઈ શકીએ.

આ વસ્તુનું અસંદ્ધિગ્રહ સમર્થન એ હકીકતથી થાય છે કે ભદ્રેશ્વરે 'કહાવણી'માં પદલિપ્તની 'તરંગવતી'નો જે ઠરપ ગાથા જેટલો સંક્ષેપ આપેલો છે તેની આશરે ૨૫૫ ગાથાઓ (એટલે કે ૬૦ ટકા) 'સં. તરં.'ની ગાથાઓ સાથે શબ્દશઃ સામ્ય ધરાવે છે, અને 'લ. તરં.'ની બાકીની ઘણીખરી ગાથાઓ પણ 'સં. તરં.'માં આંશિક સામ્ય સાથે મળે છે. અનેક સ્થળે પાંચથી સાત ગાથાઓના ગુચ્છ બંને સંક્ષેપોમાં તેના તે જ છે. ભદ્રેશ્વરે 'સં. તરં.'થી સ્વતંત્રપણે જ સંક્ષેપ કરેલો છે તે હકીકત એ રીતે સ્થાપિત થાય છે કે 'સં. તરં.'ની તુલનામાં 'લ. તરં.' એકા ભાગ જેટલી હોવા છતાં તેમાં કેટલાક કથાંશ એવા મળે છે જે 'સં. તરં.'માં નથી, અને વિષય, સંદર્ભ વગેરે જોતાં એ આંશ ભદ્રેશ્વરે કરેલો ઉમેરો નહીં, પરંતુ મૂળ કૃતિમાંથી જ લીધેલો હોવાનું દર્શાવી શકાય તેમ છે. આથી 'સં. તરં.' અને 'લ. તરં.' વચ્ચે જેટલી ગાથાઓ સમાન છે (એટલે કે જેવાર ગાથાઓ જોડીને કરેલા થોડાક સંક્ષેપો બાદ કરતાં બાકીની 'લ. તરં.'ની બધી ગાથાઓ) તે અસંદ્ધિગ્રહપણે પાદલિપ્તની જ છે, અને તે ઉપરાંત 'સં. તરં.'ની બાકીની પણ મોટા ભાગની ગાથાઓને પાદલિપ્તની રચના ગણવામાં કરી દેવા જણાતો નથી.

નવમી શતાબ્દીના સ્વયંભૂદેવના 'સ્વયંભૂતંદો'માં (પૂર્વાભાગ, ૫૪) પાદલિપ્તના નામ નીચે જે ગાથા ટાંકી છે, તે 'સં. તરં.'માં ૫૪૪મી ગાથા તરીકે (થોડાક પાકફેર સાથે) મળે છે. આ હકીકત પણ 'સં. તરં.'ની પ્રામાણિકતાને સમર્થિત કરે છે.

‘તરંગવતીકથા’ની પ્રાચીનતા

‘સં. તરં.’ દ્વારા પ્રતીત થતાં મૂળ ‘તરંગવતીકથા’નાં સામાન્ય સાહિત્યિક વલણ, ભાષાપ્રયોગો અને શૈલીગત લક્ષણો પરથી પણ ‘તરંગવતી’ એક પ્રાચીન કૃતિ હોવાની દૃઢ છાપ પડે છે. ઘટનાઓ, પાત્રલેખન અને વર્ણનોની આબતમાં ‘તરંગવતી’માં સમકાલીન જીવનનું અનુસરણ કરવાનું જે પ્રયત્ન વારતવલક્ષી વલણ આપણે જોઈએ છીએ તે પ્રાચીન પ્રાકૃત કથા-સાહિત્યની વિશિષ્ટતા છે. પાછળના સમયની રચનાઓમાં કથાવસ્તુ, પાત્ર, વર્ણન વગેરેની આબતમાં સમકાલીન જીવનથી વિદૂર રહીને વધુને વધુ સ્વરૂપપ્રધાન, આલંકારિક અને પરંપરાઈ બનવાનું વલણ છે. વસ્તુતત્ત્વ પ્રયત્ન અને રસાવહ હોય, તત્કાલીન જીવનના સંસ્પર્શથી નિરૂપણ જીવંત અને તાજગીવળું હોય એ પ્રકારની લાક્ષણિકતા ઈસવી સનની આરંભની શતાબ્દીમાં રચાયેલી ગુણાદયની ‘બૃહત્કથા’માં (અને તેના જેવ રૂપાંતર ‘વસુદેવહિંદી’માં) આપણે જોઈએ છીએ. ‘તરંગવતી’ પણ આ વિષયમાં તેની સાથે ઐતિહાસિક સામ્ય ધરાવે છે.

પાદલિપ્ત એક મહત્વના પ્રાચીન પ્રાકૃત કવિ હોવાનું હાલકવિના ‘ગાથાકોશ’ પરથી પ્રત્યક્ષ તેમ જ પરોક્ષ રીતે આપણને જણવા મળે છે. ભુવનપાલ, પીતાંબર વગેરેની હાલના ‘ગાથાકોશ’ પરની વૃત્તિઓમાં જે ગાથાકારોનાં નામ આપેલાં છે, તેમાં પાલિત (રૂપાંતરે પાલિતક, પાલિત, પૌલિન્દ્ર વગેરે)નો પણ સમાવેશ થયેલો છે, અને એક કે

બીજી ટીકામાં તેના નામ નીચે આપેલી ગાથાઓની સંખ્યા વીશીક છે. 'ગાથાકોશ'ના કવિઓની મૂળ નામાવલિ અનેક રીતે બ્રહ્મ અને વિચિત્રન રૂપમાં અત્યારે મળે છે, એટલે તેનું પ્રામાણ્ય ધણું સંદિગ્ધ છે. પાદલિપ્તને નામે આપેલી ગાથાએ અરેબર પાદલિપ્તની હશે કે કેમ તે કહી ન શકાય. છતાં તે પરથી એટલું તો અવશ્ય ફલિત થાય છે કે 'ગાથા-કોશ'માં પાદલિપ્તની ગાથાઓને પણ સ્થાન અપાયું હતું.

'સં.તરં.'ની ૧૦૨૧મી ગાથા'રે 'ગાથાકોશ'માં પહેલા શતકની ૪૨મી ગાથા તરીકે મળે છે. 'સ્વયંભૂચંદ' પૂર્વ ભાગ ૧,૪ નીચે જે ગાથા પાદલિપ્તને નામે આપી છે, તે 'ગાથાકોશ'માં પહેલા શતકની ૭૫મી ગાથા તરીકે છે. પણ ભુવનપાલ પ્રમાણે તેના કવિનું નામ 'વાસુદેવ' છે. 'ગાથાકોશ'ના કવિઓની નામાવલિમા ગરબડ થયેલી છે તે જ્ઞેતાં, આ ખાતમાં વૃત્તિકારો પાસેની માહિતી ભૂલવાળી જણાય છે. અને આ ગાથાની પૂર્વવર્તી ૭૪મી ગાથાના કવિનું નામ પાલિક (ભુવનપાલ) કે વૈલિન્ય (પીતાંબર) આપેલું છે, તેથી એવી અટકળને પૂરતો અવકાશ છે કે પાછળના સમયમાં કવિનામેના ક્રમમાં એક ગાથા આગળ-પાછળ થઈ ગઈ હોય.

'ગાથાકોશ'ના પહેલા શતકની ચોથી ગાથા (૩૩ ગિચ્ચલ-ગિલ્કંદા વગેરે) કે જે અલં-કારમંથોમાં ઉદાહરણ તરીકે વારંવાર ઉપયોગમાં લેવાઈ છે તેના કવિનું નામ ભુવનપાલ પ્રમાણે 'પોદ્દિસ' છે. પોદ્દિસ સાતવાહન રાજનો એક મંત્રી હોવાની પરંપરા છે. 'સં. તરં.'ની ૨૬૩મી ગાથાનું ઉક્ત ગાથા સાથે નોંધપાત્ર સાદૃશ્ય છે. આ બધી હકીકતો પરથી જોઈ શકાય છે કે તરંગવર્તીકાર પાદલિપ્ત અને 'ગાથાકોશ'ના સાતવાહન વગેરે અન્ય પ્રાકૃત કવિઓ એક સમન સાહિત્ય પરંપરાના હોઈને તેમની વચ્ચે વિષય, નિરૂપણ અને રચનાશૈલી પરત્વે ધણું સામ્ય હતું.

'તરંગવતી'ની પ્રાચીન પ્રાકૃત

'સં. તરં.'ના કેટલાંક વ્યાકરણી રૂપો અને શબ્દપ્રયોગો પ્રાચીન જૈન પ્રાકૃતની કેટલીક લાક્ષણિકતાઓનું સ્મરણ કરાવે છે. આખ્યાતિક રૂપો : (૧) વર્તમાન પહેલા પુરુષ એકવચનનાં -અં ગત્ય વાળાં રૂપો, જેમ કે પસ (૨૬૧, ૧૪૦૦), પાસ (૧૪૯૨), પેચ્છં (૨૫૨, ૨૬૪, ૮૭૬, ૧૨૫૨), સવં (૨૮૮), જીચં (૫૦૧), હ્પેચ્છં (૭૪૮), અચ્છં (૭૩૬, ૮૧૮, ૧૦૧૩, ૧૪૪૨), હ્પ્જં (૩૫૬, ૭૬૩), હ્ચ્છં (૭૮૬, ૧૫૦૭), ગચ્છં (૧૦૭૩), સોચં (૧૦૦૨), ઘાચં (૧૦૯૦), સુચં (૧૧૩૫), સમણગચ્છં (૧૨૦૦), પેચ્છં (૧૪૯૧); (૨) પહેલા પુરુષ બહુવચનનાં -સુ પ્રત્યયવાળાં રૂપો : ગચ્છાસુ (૧૦૯૪), પુચ્છાસુ (૧૩૧૬), વાહાસુ (૧૦૭૩); (૩) અદ્યતન ભૂતકાળનાં વિવિધ રૂપો : -સીચ, -ગચ્છીચ કે -હીચ પ્રત્યયવાળાં, જેમકે

૨. પાંચ ગાથાના જૂથમાંની આ બીજી ગાથા હોઈને 'તરંગવતી'માં તે બીજેથી લેવાઈ હોવાનો ઓછો સંભવ છે. તે પાદલિપ્તની જ રચના હોય.

૩. 'કવિદર્પણ' ૨, ૮, ૭ પરની વૃત્તિમાં પણ પાદલિપ્તની એક ગાથા ઠાંકી છે. એ ગાથા ભોજના 'સરસ્વતીકંઠાભરણ' (૩, ૧૫૩)માં અને અંશતઃ 'સિદ્ધહેમ' (૮, ૧, ૧૮૭; ૮, ૩ ૧૪૨)માં કવિનું નામ આખ્યા વિના ઉદ્ધૃત કરેલી છે. આ ગાથા 'સં. તરં'માં નથી.

कासीय (१०५, २२१, ६३६, १०४५), अईसीय (६२२), विष्णुवेसीय (७३०), दन्डीय (६४६, १६०८), रोच्छीय (११३२), गहेच्छीय (१२४८), घच्छीय (१६३६); दाहीय (६११), नाहीय (७५४), माहीय (१०४२); -ईय प्रत्यय वाणां: कासीय (४६, ३०५, १३७७), भाणीय (१६६, २७८, ६४३, ११७८, १३८१, १५६६, १६००, १६०४), साहीय (५६३, ११३१), गच्छीय (८००), वाहीय (८६७), नेईय (६६३), बंधीय (६६४), चितीय (११०६), लज्जीय (११६४). अच्छीय (११८४). आ डिपरंत कासि (१३१२). आज्ञार्थभां मा साथे: मा कासि (७६६, ६३५), मा माहीय (१०४२); अद्यतननां -इत्था प्रत्यय वाणां इप: पडिजग्गित्था (११५७), आज्ञार्थभां मा भाइत्था (१०६७); अद्यतननां -इसु प्रत्यय वाणां इप (गीण पुत्रुप अहुवयनभां): परोइसु (१२३५), विहरिसु (१६२४); (४) अस् द्विपापनां इपो: (भूतकृदंतरी साथे) पहेला पुत्रुप अेकवयनभां मि (११६, १७७, १८५, २०६, २८३, ६०३, ६८०, ६८२, ७५५, १०१२, ११३५, ११४८, १२५५, १२६६ वगेरे); पहेला पुत्रुप अहुवयनभां मो (६२०१ १०५५, १०५६, १०८६, ११५७, १२२६ वगेरे); भीण पुत्रुप अहुवयनभां त्थ (मे त्थ परितुट्ठा १०७७).

(५) वर्तमानकाणनां आत्मनेपदी इप (पहेला पुत्रुप अेकवयननां) : भवे (४६), कहे (८०), संसरे (८४), वण्णे (८४). (६) -उं साथे जे वाणां संअंधक भूतकृदंत: जाणिउं जे (७५) अने ते ७ प्रभाणे गाथा १५०, १६४, ४०८, १०८१, १२६०, १४७३, १४७६, १५०६, १५३४ वगेरेभां. (७) -इत्ताणं प्रत्यय वाणां संअंधक भूतकृदंत: कस्तिाणं (१३०), विवेयइत्ताणं (७६२), परियइत्ताणं (१०४३). (८) हेत्वर्थना -उं साथे सक्का: गाथा १०२६, १०३०, १०७५ वगेरे. सार्वनामिक इपोभां जे (पहेलो पु. अहु. व.) अने मे (भीणे पु. अहु. व.) नो अयुर प्रयोग. (९) स्वार्थिक -आगं (डे-आयं) प्रत्यय: सुहुतागं (८६४, १४६६), सचेइयागं (१४६२), इहरायं (१३८४), पुव्वत्तरायं (१४६४), बहुतरायं (१४८१). (१०) विशिष्ट शब्दप्रयोगो किणे (७६), मणे (१५७, ६५०), बलियं (१७३), ओरुंजिय (५३५), उत्तुयमाणी (६०४), वाक्कमेमाणा (६४०), अइच्छमाण (८४१), आमह (८६४), विहम्मिय (११७३). साहह (११८२), इहई (४४), तत्तोच्चय (१२), पासणिओ (६५), चिचेळिय (११६६), विहेदग (१३१२), विहण्ण (१००, ४२३, १३७८), खिणिक्खि-णिग्या (१०६), फडकय (१०६), चंगोड (१४२, १४५), लच्छिघर (१६८), उप्फाल (१८८), कोसियार (१६६), बोज्झक (२१२), मोहणाघर (२३५, १११६), कामपाल (२३८), रिमिय (२४२, १४८८), वोमिस्स (२४३), चिल्लिया (२५४), महाल (२५५), दोहलिणी (२६२), धगुत्ति (२६६), नेड्डालिया (३१०), पट्टमेल्हय (३४१), मालुय (३४३). चीहणय (३६२), दोहिय (३००, ६६७), षोह (३२७), अंगुय (४६४, ८५६, १२५२), वरवरियां (४७०), किमिच्छग (४७१), लेण (४७४), पोरानिय (४६२), गोसगिय (५१६), पडिजग्गण (५५२), वेद (५५३), अडयण (५५६), कट्ट (५८६), मगसय (६८३), सुप्पालय (६८६), परउह (६६६), अगाह (६६६), मिज (६६७), सुहमकडिया (७०७), संवकार (७७०), आवल्लय (८६१), मंख (८६३), सिरिधरं (६३४), दुयग्गा (६४२, ६४६ वगेरे), मल्लहडि (६४५), पिरिलि (६४५), उक्कुट्टी (६६५), मत्तलओ (१००३), पडालि (१००४, १०४०), सोल्लं (१००४, १३६३), अवओडय (१०१२), पत्तली (१०४६), निप्फेडा (१०४६), निच्चट्ट (१०५७), वक्खेव (१०६१), वोदही

(૧૦૯૫), પારગ (૧૧૦૩), ચેડરૂવ (૧૧૦૩), ગોસ (૧૧૫૮), જોગકલેમ (૧૧૬૭), પાઠહારી (૧૧૭૫), અંતિવાસી (૧૧૮૮, ૧૧૮૯), કવિલાસ (૧૧૮૯), વરિસચર (૧૨૦૧), ચુડ્ડલી (૧૨૧૮), છાયગ્ઘં (૧૨૩૬, ૧૨૭૧), આચિવચ્છગકં (૧૨૪૬), ગાગર (૧૩૩૩), મંગુલ (૧૩૩૮), વલ્લૂર (૧૩૭૪), નેવ્વ (૧૩૭૫), વિલ્લય (૧૩૮૩), થત્તિ (૧૪૩૧), રિંછોલી (૧૪૬૮), ગિધ્ધુ (૧૪૮૨), અન્નેષ્વ (૧૫૪૮), દવદવસ્સ (૧૫૬૧), નીદ (૨૦૧, ૪૩૭), નીમા (૧૧૫૧), નીહંતિ (૧૭૬), પરીતિ (૧૩૪૮), અદંતી (૫૪૮, ૧૨૦૧), અત્તીમિ (૧૬૨૧), પરંત (૩૨૨, ૩૫૩), હરંરંતિ (૪૫૦), ઇધ્ધુલ્લ (૫૧૩), ડ્વિફિંતિ (૫૪૯, ૭૦૦), વેદ (૪૧૨, ૫૩૩), વેતિ (૬૨), અવગકલ્લો (૬૨૯), નિવડ્ડામિ (૮૧૩), નિષોદ્ડતો (૧૪૫૪) વગેરે.

‘તરંગવતી’ના સંક્ષેપમાં મળતાં આ લક્ષણોમાંથી મુખ્ય મુખ્ય લક્ષણોને આલ્સડોઈ^૪ વસુદેવ-હિંદીની પ્રાકૃતમાંથી પણ તારવી અતાભ્યાં છે,^૪ અને તેમને આધારે તેમણે તે ભાષાને ‘પ્રાચીન જૈન માહારાષ્ટ્રી’ એવે નામે ઓળખાવી છે. કેટલાંક રૂપો તે સમગ્ર પ્રાકૃત સાહિત્યમાંથી પ્રથમ વાર વસુદેવહિંદીમાં મળતાં હોવાનું તેમણે કહ્યું છે. હવે એ રૂપો ‘તરંગવતી’માં પણ વપરાયેલાં હોવાનું આપણે જોઈએ છીએ. આ પ્રાચીન જૈન માહારાષ્ટ્રી, જ્યારે અર્ધભાગથી સાથે હજી જૈનની માહારાષ્ટ્રીનો સંબંધ જળવાયો હતો અને પાછળના કથાસાહિત્યમાં જે અત્યંત રૂઢ શૈલીની એકધારી પ્રાકૃત મળે છે તેના વિરોધમાં ખોલચાલની ભાષાનાં જીવંત રૂપોને પણ ભાષા હજી સ્વીકારતી હતી, તે કાળની પ્રાકૃત છે. આલ્સડોઈ^૪ વસુદેવહિંદીને ઈસવી ચોથી શતાબ્દી જેટલી કે તેથી પણ વધારે જૂની હોવાનું માને છે. વસુદેવહિંદી અને ‘તરંગવતી’ના ભાષાપ્રયોગોનું સામ્ય જોતાં ‘તરંગવતી’ને પણ ઈસવીસનની આરંભની સદીઓમાં મૂકવાનું અનિવાર્ય અને છે. વળી આપણી પાસે તો ‘તરંગવતી’ના સંક્ષેપ ઉપરથી તારવેલું તેના ભાષાપ્રયોગોનું ખંડિત ચિત્ર છે. મૂળ કૃતિમાં તો પ્રાચીન પ્રાકૃતના (અને દેશ્ય શબ્દોના) પ્રયોગોનું પ્રમાણ વિપુલ હોવાનું આપણે સડેજે સ્વીકારી શકીએ.

‘તરંગવતી’ની અસાધારણ ગુણવત્તા

‘તરંગવતી’ના સંક્ષેપ ઉપરથી આપણે મૂળ કૃતિની ગુણવત્તાનો જે ક્યાંસ કાઠી શકીએ છીએ તેથી તે ઘણી ઊંચી ઠાટિની કલાકૃતિ હોવા વિશે, અને પાદલિપ્તની તેજસ્વી કવિપ્રતિભા વિશે કશી શંકા રહેતી નથી. પ્રાચીન પરંપરામાં પાદલિપ્ત અને ‘તરંગવતી’ની વારંવાર જે ભારે પ્રશસ્તિ કરાઈ છે તેમાં કશી અતિશયોક્તિ નથી. ‘તરંગવતી’ લુપ્ત થયાથી પ્રાકૃત કથાસાહિત્યનું એક અભૂતપૂર્વ રત્ન લુપ્ત થયું છે.

‘તરંગવતી’નું કથાચરતુ પોતે જ ઘણું હૃદયંગમ છે. સમૃદ્ધ નગરીના રાજમાન્ય નગરશૈઠની લાડકી કન્યા, તારુણ્ય અને કલાગ્રહણ, શરદઋતુમાં ઉદ્યાનવિહાર, પૂર્વભવનમરણ, ચક્રવાકમિથુનનું પ્રણયજીવન, નિષાદકૃપથી ચક્રવાકની જોડીનું ખંડન, ચક્રવાકોનું અનુમરણ, પૂર્વભવના પ્રણયીની શોધ. ઓળખ, ગિલન, પ્રેમીઓનું પલાયન, બીલો વડે નિગ્રહ, દેવીના

૪. હુશ્વિગ આલ્સડોઈ, ‘ધ વસુદેવહિંદી, અ સ્પેસિમેન ઓવ આઈંધુક જૈન-માહારાષ્ટ્રી’ મુવેટિન ઓવ ધ સ્કૂલ ઓવ ઓરિએન્ટલ સ્ટડિઝ, ૮, ૧૯૩૧, પૃ. ૩૧૯-૩૩૩. આ લેખના મુખ્યાંશના જુજરાતીમાં તારણુ માટે જુઓ ભોગીલાલ સાંડેસરાનો વસુદેવહિંદીનો અનુવાદ, સૂચિકા., ૫

પશુમલિ બનવું, અણુધારી છુટકારો, સ્વજનો સાથે પુનર્મિલન તથા વૈરાગ્ય અને દીક્ષા, ગ્રહણનો લાક્ષણિક જૈન ઉપસંહાર--આ પ્રકારની ઘટનાસામગ્રીની ઉત્કટ રસાવહતા સ્વયં પ્રતીત છે. વિવિધ સ્થાને ઘટના પ્રવાહમાં આવતા અણુધારી વગેરે કથાકૌતુકને પોષે છે. ઉત્તરકાલીન સાહિત્યમાં આ કથાભાગ્યુ (કે તેના વિવિધ ઘટકો) અનેક કૃતિઓમાં વારંવાર પુનરાવર્તન પામ્યાં છે તેથી પણ 'તરંગવતી'ના કથાતંત્રની લોકપ્રિયતા પ્રગટ થાય છે. કથા તરંગવતીની આત્મકથા રૂપે પ્રસ્તુત કરીને અને પૂર્વભવના વૃત્તાંતથી ચત્કાર-કતા સાધીને પાદલિપ્તને વસ્તુસંવિધાનની સારી કુશળતા દાખવી છે. જે કે પૂર્વજન્મની વાતનું ત્રણચાર વાર થવું પુનરાવર્તન (બંદિનીને કહેતાં, વ્યાધની આત્મકથામાં, ચિત્રવર્ણનમાં વગેરે) સંવિધાનનો કાંઈક અંશે ગંભીર દોષ લેખાય, પણ મૂળ કથામાં તેનું સ્વરૂપ અને પ્રમાણ કેવું હશે તે અંગે આપણે કશું ચોક્કસ જાણતા નથી.

તરંગવતીનું અત્યંત સંવેદનશીલ, સંસ્કારસમૃદ્ધ અને પ્રગલ્ભ વ્યક્તિત્વ સથળ કથાનકમાં તેના પ્રાણપદ અને ચાલક તત્ત્વ તરીકે વ્યાપી રહ્યું છે. પાદલિપ્તના જેવી પાત્રની સૂક્ષ્મ અને પ્રમળ રેખાએ અંકિત કરવાની, કથાવસ્તુના ક્ષમતા વાળા અંશોને પારખીને બહલાવવાની અને ભાવનાહી નિરૂપણ તથા વાસ્તવિક તેમ જ આલંકારિક વર્ણનની શક્તિ એક સાથે પ્રાકૃત કે સંસ્કૃત કથા સાહિત્યમાં ઝાઝી જોવા મળતી નથી. અનેક સ્થળે વાસ્તવિક જીવનના સંસ્પર્શે 'તરંગવતી'ને જે જીવંતપણું અર્પ્યું છે તે પણ ઉત્તરકાલીન સંસ્કૃતપ્રાકૃત સાહિત્યમાં અત્યંત વિરલ બન્યું છે. 'તરંગવતી'ને પાદલિપ્તનું એક અંદરુત અને અમર સર્જન કહેવામાં જ તેનું ઉચિત મૂલ્યાંકન રહેલું છે.

વસ્તુસંવિધાન, પાત્રચિત્રણ, ભાવનિરૂપણ (ચક્રવાકીનો વિલાપ, તરંગવતીની વિરલ-વેદના, નૌકામાં નાહા પહીના તરંગવતીના મનોભાવ વગેરે) અને પરિસ્થિતિઆલેખનની કુશળતા ઉપરાંત 'તરંગવતી'માં પ્રકટ થતી પાદલિપ્તની વર્ણનશક્તિ અને શૈલીસામર્થ્ય પણ તેને એક મૂર્ધન્ય સાહિત્યકાર તરીકે સ્થાપે છે. સાધીરૂપે તરંગવતી, તેનું બાલ્ય, શરદઋતુ, ઉદ્યાનયાત્રા (પ્રયાણ, ઉદ્યાન, સપ્તવર્ણ, બ્રમરઆધ, સરોવર, ચક્રવાકો), ગંગા, ચક્રવાકમિથુનનું પ્રણયજીવન, કોમુદીમહોત્સવ, ચિત્રપદ, ચોરપદલી, આમીણ જીવન, નગરયાત્રા વગેરેના વાસ્તવિક, જીવંત, કલ્પનાપરિત ચિત્રો કથાના ઉપલબ્ધ સંક્ષિપ્ત સ્વરૂપમાં પણ ઘણી હદતા ધરાવે છે, તેા મૂળ કથાની વર્ણનસમૃદ્ધિ કેવી હશે તેની તેા અટકળ જ કરવાની રહે છે.

તરંગવતીના અલંકારો આયાસમુક્ત અને મૌલિક કલ્પનાના સંસ્પર્શવાળા હોઈને અનેક સ્થળે ચારુતાના પોષક બને છે. ઉપમા, રૂપક, ઉત્પ્રેક્ષા, સ્વભાવોક્તિ વગેરેનાં સંખ્યાબંધ ઉદાહરણોમાંથી અનેક સ્મૃતિમાં જડાઈ વ્તય તેવાં હોઈને પાદલિપ્તની સૂક્ષ્મ સૌંદર્યદષ્ટિની તથા સાહિત્યિક પરંપરા સાથેના જીવંત અનુસંધાનની ઘોતક છે. યમક અને અનુપ્રાસના વિષયમાં કવિ સિદ્ધહરત હોવાનું 'સં.તરં.' ઉપરથી પણ સહેજે જોઈ શકાય છે. આરંભની ૭૦૦ ગાથાઓ માંથી ૧૨, ૧૭, ૨૧, ૩૧, ૩૪, ૩૬, ૪૦, ૫૦, ૮૯, ૯૩, ૯૪, ૧૦૧, ૧૦૬, ૧૧૯, ૧૩૬, ૧૩૯, ૧૪૦, ૧૭૩, ૧૮૪, ૧૮૫, ૧૮૯, ૧૯૦, ૧૯૮, ૨૧૧, ૨૨૮, ૨૩૦, ૨૩૨, ૨૩૩, ૨૩૭, ૨૩૮, ૨૩૯, ૨૪૨, ૨૫૯, ૨૭૬,

૨૬૫, ૩૩૦, ૩૩૪, ૩૩૭, ૩૬૧, ૩૭૩, ૩૭૫, ૩૮૦, ૩૮૧, ૩૮૭, ૩૯૩, ૪૪૪, ૪૪૯, ૪૫૧, ૪૫૫, ૪૫૯, ૪૬૭, ૪૮૧, ૪૮૭, ૫૦૨, ૫૪૧, ૫૪૨. ૫૪૬, ૫૪૭, ૫૪૮, ૫૭૦, ૫૭૪, ૫૭૬, ૫૮૬, ૬૨૨, ૬૩૩, ૬૬૫ અને ૬૯૬ એમ ૬૮ જેટલી ગાથાઓમાં યમક કે અનુપ્રાસ અલંકાર છે. તે ઉપરથી 'તરંગવતી'ની શૈલીનું અનુમાન થઈ શકશે. અને આમ જતાં, કૃતિમાં અલંકારપ્રચુરતા, સમાસપ્રચુરતા કે પાંડિત્યનો એજો કશો વરતાતો નથી એ હકીકત પાદલિપ્તની ઔચિત્યદષ્ટિ પ્રગટ કરે છે.

તરંગવતીના સંક્ષેપો

'તરંગવતી'ના એ સંક્ષેપોમાંથી અહીં મુખ્ય કૃતિ તરીકે આપેલા મોટા સંક્ષેપ ('સંખિત-તરંગવર્ણ-કહા')નો કર્તા કોણ છે તે બાબત અસ્પષ્ટ અને સંદિગ્ધ છે. તેની અંતિમ ગાથા, જેમાં કેટલાક નામોના ઉલ્લેખ છે, તેના જંદ બ્રજ છે, અને તેથી તેના મૂળ પાઠ અંગે શંકા રહે છે. તેમાં હાઈયપુરીય ગરુડના વીરભદ્રસુરિના શિષ્ય નેમિચંદ્રગણીનો અને કોઈક 'જસ'નો નિર્દેશ છે. 'જૈન ગ્રંથાવલી' અનુસાર કર્તા તરીકે નેમિચંદ્રના શિષ્ય યશસેન છે, પરંતુ ગાથાના શબ્દોમાંથી આ અર્થઘટન સમર્થિત કરવા આડે ઘણી મુશ્કેલી છે. અને લિહિયાનો સ્વાભાવિક અર્થ 'લખેલી' હોવાથી જસ એ લહિયાનું નામ હોવાનો વધુ સંભવ છે. જો તસ્સ સીસસ્સને બદલે સીસસ્સ તસ્સ એમ મૂળ પાઠ હોવાનું માનીએ તો જંદની અચુદ્ધિ દૂર થાય છે, અને જો અર્થ એવો ધરાવીએ કે સંક્ષેપની આ પ્રતિ વીરભદ્રસુરિના શિષ્ય નેમિચંદ્રગણીને માટે જસ નામના લહિયાએ લખી છે (એટલે કે આ ગાથા પણ લહિયાની રચેલી છે) તો એ અર્થઘટન વ્યાકરણ અને વાક્યરચના સાથે સુસંગત છે. આ વાત સ્વીકાર્ય લાગે તો 'સં.ત.'નો કર્તા અગાત હોવાનું માનવું પડશે.

'સં.ત.'ના સમય બાબત પણ કશું નિશ્ચિતપણે કહી શકાય તેમ નથી. અંતે જેનો નિર્દેશ છે તે નેમિચંદ્ર અને ધનપાલકૃત 'ઉસલપંઆસિયા' પરની અવચૂરિના કર્તા નેમિચંદ્ર એ અને જે એક જ હોય તો 'સં.ત.'ને દસમી શતાબ્દીના અંત પહેલાં મૂકી શકાય. સંક્ષેપ પ્રાકૃતમાં જ છે તે હકીકત પણ મુકાબલે તેના વહેલા સમયની સમર્થક છે. રૂપ-વિનયજી જૈન લંકારની 'સં.ત.'ની હરતપ્રતમાં દ્વિમા પત્રના પહેલા પાને (સંપાદિત પાઠની ૨૩૧મી ગાથાના પાઠમાં) સમવડ્ડણા શબ્દમાંનો '૩ વર્ણુ અગિયારમી-બારમી શતાબ્દીની દેવનાગરીની જેમ ઉપર એ મીંડાં અને નીચે નાની લકીર-એવા રૂપે લખાયેલો છે તે પણ સૂચવે છે કે એ પ્રાંતના આધાર તરીકે બારમી શતાબ્દી લગલગની કોઈ પ્રત હોવી જોઈએ. આપણું એ સુદ્ધાગ્ય છે કે આ સંક્ષેપકારે કેવળ કથાતત્ત્વ પૂરતો સંક્ષેપ મર્યાદિત ન રાખતાં મૂળના વર્ણુન અને બાવનિરૂપણવાળા કેટલાક અર્થો પણ આપવાનું ઉચિત માન્યું, જેથી કરીને પાદલિપ્તની કદપનાશક્તિ અને શબ્દપ્રભુત્વની અમૂલ્ય વાનગી આપણે માટે બચી શકી.

૫ કરવરવિજયગણી (પછીથી વિજયકરવરસુરિ) વડે સંપાદિત અને ૧૯૪૪માં નેમિવિજ્ઞાન ગ્રંથમાલાના નવમા રત્ન તરીકે પ્રકાશિત સંખિત-તરંગવર્ણ-કહા (તરંગલોલા)ની પ્રસ્તાવનામાં પાદલિપ્તસુરિ વિશે સંક્ષિપ્ત માહિતી આપેલી છે, તરંગવતીને લગતા પ્રાચીન ઉલ્લેખો નોંધ્યા છે, સંખિત તરંગવર્ણના કર્તૃત્વની ચર્ચા કરી છે, ભદ્રેશ્વરમાં આવતી તરંગવર્ણ-કહાનો પક્ષ થોડોક પરિચય આપેલો છે અને તરંગવતીને લગતા વર્તમાન સમયમાં થયેલા કાર્યોનો પણ નિર્દેશ કર્યો છે.

ભદ્રેશ્વરની 'કલાવતી'માં આવેલી 'તરંગવઈ-કહા' અહીં પરિચિપ્તમાં આપેલ છે. 'કલાવતી'માં પ્રણીત, શિવા ભ્યેષ્ટા ને ચેલ્લણાની કથા પછી તરંગવતીની કથા એમ કહીને આપેલી છે કે ચેલ્લણાની જેમ તરંગવતીને પણ તેનો પતિ ચોરીછૂપાયા પરણેલો. કથાને અંતે વિધાન છે કે 'કૃષ્ણિક અને ઉદયનના રાજ્યકાળમાં થયેલી તરંગવતીની રમ્ય અને ભદ્ર કથા, જે ભદ્રશ્વરસૂરિએ રચેલી છે, તે સમાપ્ત થઈ. આ ઉપરથી વાચકને એવું સમજાય કે તરંગવતીની કથાનું પરંતુ લઈને ભદ્રેશ્વરે સ્વતંત્ર રચના કરી છે, પણ હકીકતે તો આ પાદલિપ્તની 'તરંગવતી'નો જ સંક્ષેપ છે. 'સં.ત.'ને મુકાબલે 'ભ.ત.' એવા ભાગની (આશરે સાડા ચારસો ગાથા) છે. 'સં.ત.'માં નથી તેવો કેટલોક કથાના ભાગરૂપ અંશ 'ભ.ત.'માં છે. તે જોતાં ભદ્રેશ્વરે 'સં.ત.'થી સ્વતંત્રપણે સંક્ષેપ કરેલો હોવાનું માની શકાય. વળી કેટલોક પાઠબેદ હોવાથી ભદ્રેશ્વર પાસે જુદી પરંપરાની હસ્તપ્રત હોવાનો સંભવ ખરો. 'ભ.ત.' મૂળના કથાસૂત્રને જળવતો સામાન્ય સંક્ષેપ છે. વળુ'નો અને વિગતોની સાથે મોટાભાગનું કાવ્યતત્ત્વ પણ તેમાંથી ચળાઈ ગયું છે. ભદ્રેશ્વરના સમય બાબત મતબેદ છે, પણ તે અગિયારમી શતાબ્દીથી અર્વાચીન નથી જણાતા. ૬

સંપાદિત પાઠનો આધાર

કસ્તૂરવિજયજીએ પોતાના સંપાદન^૭ માટે જે પાંચ પ્રતો ઉપયોગમાં લીધેલી તેમાંની ત્રણ એક પરંપરાની અને બે બીજી પરંપરાની હોવાનું નિવેદનમાં જણાવેલું છે. પહેલા જૂથની જૂની અને મૂળભૂત પ્રત પાલિતાણાના અંબાલાલ ચુનીલાલ જ્ઞાનભંડારની લેખન સવત્ વિનાની (પણ અટકળે અઢારમી શતાબ્દીની) પ્રત છે. બાકીની બે તેના ઉપરથી તૈયાર કરેલી હોવાનો સંભવ ઉપયુક્ત નિવેદનમાં વ્યક્ત કર્યો છે. અહીંના પાઠ માટે મેં પાલિતાણાની ઉક્ત પ્રતની ફોટો-નકલનો ઉપયોગ કર્યો છે, અને સૂરતના જૈનાનંદ પુસ્તકાલયના ભંડારની પ્રત આ પ્રતની જ નકલ હોવાની ખાતરી કરી છે. બીજા જૂથની પ્રતોમાંથી હહેલાના ઉપાશ્રયની પ્રત પણ મેં ઉપયોગમાં લીધી છે. પાલિતાણાવાળી પ્રતથી એ જૂની જણાય છે, તેમ છતાં બંને પ્રતોને પાઠ અત્યંત સમાન છે, અને 'સં.ત.'ની ઉપયુક્ત સઘણી પ્રતો કોઈ એક જ હસ્તપ્રત ઉપરથી તૈયાર થયેલી હોવાનું નિશ્ચિત છે. એ મૂળ પ્રતનો લહિયો પણ કાચો હોય અને તેણે નકલ બેદરકારીથી તૈયાર કરી હોય (કેટલાક અક્ષરોનો સંપ્રમ, કેટલીક ગાથાએ નકલમાં છૂટી ગયેલી, વગેરે). ઉપયોગમાં લીધેલી પ્રતોમાંથી હહેલાના ઉપાશ્રયવાળી પ્રત વધુ વિશ્વાસપાત્ર છે, અને તેનો લહિયો ઘણો અણુષડ હોવા છતાં તેની આધારભૂત પ્રત આરમી શતાબ્દી આસપાસની હોવાનો સંભવ હોઈને અહીં તેને જ આધારે પાઠ આપેલો છે. કોઈ પાઠાંતરો નથી; જે કોઈક સ્થળે પાઠાંતર હોવાનું લાગે છે, ત્યાં પણ તે આધારભૂત પ્રતને લહિયો સરખી વાંચી ન શક્યો તેનું, અથવા તો લહિયાની ભૂલનું કે લેખનપ્રમાદનું પરિણામ જણાય છે.

કસ્તૂરવિજયજીએ પાલિતાણાવાળી પ્રતને મુખ્ય આધાર તરીકે રાખી હોવાનું જણાય છે. હહેલાના ઉપાશ્રય વાળી પ્રત કરતાં એ પ્રતનો લહિયો ઘણો વધુ બેદરકાર અને અણુષડ છે,

૬ ત્રવચનમહાપુરિસચરિય (સં. અમતલાલ કોબક, ૧૯૧૧), પ્રસ્તાવના: પૃ. ૪૧.

૭ જુઓ ઉપર ટિપ્પણુ પ.

તેથી તેમાં અનેક સ્થળે મૂળના અક્ષરો, શબ્દો અને આખી ગાથાઓ પશુ પડી ગયેલી છે. વર્ણસંઘમનું પ્રમાણુ પશુ ખીછ પ્રત કરતાં એમાં ઘણું જ મોટું છે. અને પ્રતોનું વર્ણન નીચે પ્રમાણે છે :

૧. દોશીવાડાની પોળ(અમદાવાદ)માં આવેલા ડહેણાના ઉપાશ્રયના રૂપવિજયલ્લ જેન બંડારની પ્રત.

માપ ૨૬૧૧x૧૧૧; હાંસિયા : બાજુના ૨૧, ઉપર-નીચેના ૧૧ થી ૨, મોટા સ્વચ્છ અક્ષરો. આ પ્રત તેમ જ પાલિતાણાવાળી પ્રત ઉપરથી તેમની આધારભૂત પ્રતની કેટલીક મહત્વની લાક્ષણિકતાઓનું અનુમાન કરી શકાય છે. મૂળ પ્રતમાં ગાથાના પૂર્વ દલ તેમ જ ઉત્તર દલના પ્રથમ બાર માત્રાના ખંડ પછી સામાન્ય નિયમ તરીકે દંડ મૂકેલો હોવાનું જણાય છે. એ દંડને અનેક વાર આ પ્રતના (તેમ જ પાલિતાણાવાળી પ્રતના) લલિયાએ કાં તો આગલા વર્ણના કાના તરીકે, અથવા તો પાછલા વર્ણની પડિમાત્રા તરીકે વાંચી છે. ખીજું, મૂળ પ્રતમાં મૂર્ધન્ય, દંત્ય અને ઐષ્ઠ્ય પૂર્વવર્તી નાસિક્ય વ્યંજન બધા ખીજા વ્યંજન સાથે સંયુક્ત હોય ત્યાં તે સામાન્યતઃ પ્રાકૃત પ્રતોમાં જેવા મળે છે તેમ પૂર્વવર્તી વર્ણ પર અનુસ્વાર મૂકીને નહીં, પણ વર્ગોત્પત્તિસિક્ત્યા (જેમ કે ણ્ઠ, ન્ઠ, વ્ઠ, મ્ઠ, મ્ઠ) દર્શાવાયો હોવો જોઈએ. આ પ્રતમાં તેમ જ પાલિતાણાવાળી પ્રતમાં અનેક સ્થળે મૂળની આ લાક્ષણિકતા જળવાયેલી છે. કેટલીક પ્રાચીન પ્રાકૃત પ્રતિઓમાં આ પ્રથા પશુ હરી (સ્વયંભૂત કૃત સ્વયંમૂલ્લેદની વડોદરાવાળી હસ્તપ્રતમાં પણ લેખનની આ લાક્ષણિકતા છે). અને વર્ગોત્પત્તિસિક્ત લખવાનું પદ પૂરતું મર્યાદિત નથી. પદાંતે અનુસ્વાર હોય ત્યાં પણ કેટલીક વાર તેને અહલે પાછળના વ્યંજનતાવર્ગનો નાસિક્ય વ્યંજન (સંયુક્ત રૂપમાં) લખેલો છે.

દસ દસ ગાથા પછી ગાથાસંખ્યા દર્શાવતો ક્રમાંક મૂકેલો છે. ૮૦ ગાથા સુધી ક્રમાંક બરાબર આપેલો છે. ૯૦માં ગાથાને ભૂલથી ૮૦નો ક્રમાંક આપેલો છે. આ ક્રમ ૪૫૦ ગાથા સુધી ચાલ્યો આવે છે. તે પછી ક્રમાંક આપવામાં એક ગાથાની ભૂલ થયેલી છે અને સંપાદિત પાઠની ૪૫૯મી ગાથાને ૪૫૦નો ક્રમાંક આપેલો છે. ૯૩૮ અને ૯૪૦ ગાથા વચ્ચેના ત્રુટિત પાઠમાં, તથા ૧૧૨૪ અને ૧૧૨૬ ગાથા વચ્ચેના ત્રુટિત પાઠમાં, અહીં માન્યું છે તેમ એકએક નહીં, પણ બન્ને ગાથાઓ હોવી જોઈએ, તથા ૯૪૭મી ગાથા પછી એક ગાથા સુદિત પાઠમાં ભૂલથી રહી ગઈ છે (એ પાછળ શુદ્ધિપત્રમાં આપી છે)— આ ઉપરથી હિસાબ લગાવતાં કુલ ગાથા સંખ્યા, નવ ગાથાની ભૂલને કારણે, પ્રતોની ૧૬૩૪ને અહલે ૧૬૪૩ થશે.

પ્રતના લલિયાએ (અથવા તો તેની આધારભૂત પ્રતના લલિયાએ) કેટલાક અક્ષરો વાંચવામાં ભૂલ કરેલી અને તેથી મૂળના કેટલાક અક્ષરોને અહલે પ્રતમાં લખતા જ અક્ષરો મળે છે. આ પ્રકારની ગરબડ પણ નિયમિતપણે નહીં, પણ પ્રબળ વલણ તરીકે હોઈને કેટલેક સ્થળે અમુક અક્ષર સાચી રીતે, તો અન્યત્ર ખોટી રીત વાંચાયેલો છે. આ ઉપરાંત ગાથા, પકિત, પંકિતખંડ કે શબ્દ છોડી દેવાનું વલણ અનેક વાર જોવા મળે છે. અક્ષર, અનુસ્વાર, માત્રા, પડિમાત્રા, કાનો કે હ્રસ્વ વરહુ લખવાં રહી ગયાં છે. અક્ષર, અનુસ્વાર કે કાનો વધારાનો છે. અનુસ્વારને માત્રા તરીકે, માત્રાને અનુસ્વાર તરીકે, કાનાને દંડ તરીકે, પડિમાત્રાને પૂર્વવર્તી અક્ષરના કાના તરીકે, અંત્ય એકવંડા દંડને કાના તરીકે

અને એવડા ઠંડને ગ તરીકે વાંચ્યા છે. દીર્ઘને સ્થાને ક્વચિત્ ક્ષસ્વ મળે છે. ક્વચિત્ દીર્ઘ ઈંતું ચિહ્ન કાના તરીકે વાંચાયું છે. તેા ક્વચિત્ ઈને સ્થાને ઈં મળે છે. એવડા વ્યંજનને એકવડા લખવાનું વલણુ પણ પ્રબળ છે. નીચે વ્યાપકપણે જે જે અક્ષરને સ્થાને યીજા અક્ષર ખોટી રીતે વાંચાયા છે તેની યાદી આપી છે. આમાં ધણુ અંશે તેથી ઊલટું પણ એવા મળે છે. (એટલે કે વને સ્થાને ઇ તેમ જ ઇને સ્થાને વ વગેરે).

મૂળ અક્ષર	તેને સ્થાને મળતો અક્ષર	મૂળ અક્ષર	તેને સ્થાને મળતો અક્ષર
ક	ક, ઇ, ઙ, હ	ત	ન્ન, ન્ત, ત, મ
ઘ	ઘ	તથ	ચ્ચ, ત્વ, ત
ચ	ચ, ઠ, તુ	ક	ક, ક્ષ, હ
જ	ક	ઙ	ઙ
ઘ	પ, ય	ઘ	વ
ઓ	ઊ	ઙ	ઙ, ઙ
કિ	કિ	ન	ત, મ
ગ	રા, ણ	ન્ત	ત
ધ	પ્પ	ન્ન	ત
જ	થ	પ	મ, વ, ય, ઇ
ચ્ચ	તથ, ક્વ, ત્વ	મ	ત, ક, ન, સ, લ
જ	ઙ	ઙ	ઙ
જ્જ	જ, ઙ્મ	મ	ગ, ત, ન, સ
જ્જ	જ્જ	ધ	પ, વ, ઘ, હા
ઠ	ત	ર	વ, ઈ, ડ
ઠ	ઠ, ઈ	લ	મ
ઠ	ઠ, ઠ	વ	ચ, પ, ઘ, ધ, ઘ, ય, ત, ર
ઠ	ઠ	વ્વ	વ્વ, વ્વ
ળ	ળ, ગ	સ	મ, મ
ળ	ળ, ળ	હ	દ, ઢ, ઠ
પહ	પહ	હુ	ક
ત	ન, વ, ઘ, મ	હ	ઙ
તુ	ત, ઓ	હહ	હિ

અમદાવાદના સદ્ગત કેશવલાલ પ્રેમચંદ મોહીએ જર્મન વિદ્વાન હેર્માન યાકોબીને તરંગલોલાની જે પ્રતનો કેટલોક ભાગ મોકલેલો તે યાકોબીએ એન્ટર્ટ લેખમાનને સોંપ્યો અને તેના પરથી તથા પછી મુનિ જિનવિજયજીએ જે યાકોબીને ભાગ મોકલ્યો તેના પરથી હાલમાને ૧૯૨૧માં મુનિચમાંથી તરંગલોલાનો જર્મન ભાષામાં અનુવાદ પ્રકાશિત કર્યો હતો.

૮. નિમ્ન શીર્ષક છે Die Nonne-Ein neuer Roman aus dem alten Indien (એટલે : 'સાધ્વી—પ્રાચીન ભારતની એક નવતર નવલકથા').

તેના આધાર તરીકે સંભવતઃ પાલિતાણાવાળા પ્રત (કે તેના પરથી થયેલી નકલ) હતી. પ્રત અત્યંત બ્રહ્મ હોઈને અનુવાદમાં લોખાનને અનેક સ્થાને માથાનો લાવાર્થ આપીને અધાવણું પડ્યું છે. સદ્ગત મુનિ જિનવિજયજીને ૧૯૨૧ અને ૧૯૨૨માં લખેલા પત્રોમાં લોખાને તરંગલોલાની પોને વાપરેલી પ્રતોમાં હજારો ભૂલો હોવાનો નિર્દેશ કરીને ધીલ પરંપરાની કોઈક હસ્તપ્રત ભંડારોમાંથી શોધી કાઢી મોકલાવવા ખરે વારંવાર અનુરોધ કર્યો છે. તેમનો વિચાર આ અત્યંત મહત્વની કૃતિનો મૂળ પ્રાકૃત પાઠ પણ પ્રકાશિત કરવાનો હતો. પૂરતો સંભવ હતો કે જો તેમને ડહેવાના ઉપાશ્રય વાળી પ્રત ઉપલબ્ધ થઈ હોત તો તેમણે મૂળ પાઠ પણ પ્રકાશિત કર્યો હોત.

૨. શેઠ આણંદજી કલ્યાણજી પેઠી (પાલિતાણા) પાસેના શેઠ અંબાલાલ ચૂનીલાલ ભંડારની પ્રત.

આ પ્રતની લા. દ. ભારતીય વિદ્યા સંસ્કૃતિમંદિરના સંગ્રહની (સૂચિ ક્રમાંક ૭૩૩૬/૨) ફોટોસ્ટેટ ઉપયોગમાં લીધી છે. મૂળ પ્રતમાં ૫૩ પત્રો છે. પત્રદીઠ લગભગ ૧૩ પંક્તિ અને પંક્તિદીઠ આશરે ૪૦ અક્ષર છે. અને ૨૦૦૦ અંકો હોવાનો નિર્દેશ છે. હાંસિયામાં 'તરંગલોલા' નામ ધરાવતી પ્રત પર લખેલું છે. ઘણીખરી લેખનની લાક્ષણિકતાઓ પ્રત નં. ૧ પ્રમાણે છે. પરંતુ પ્રતનો લાંબો વધુ બેદરકાર અને કાચા લખુતરવાળો હોવાનું જણાય છે, કેમ કે અમદાવાદવાળી પ્રતની તુલનામાં અક્ષરસંખ્યા, ભુલાયેલા અક્ષરો ને શબ્દો વગેરે ભૂલોનું પ્રમાણ વધારે છે.^૯

આ બે પ્રતો ઉપરાંત કહાવલીમાં મળતા સંક્ષેપની સમાન ગાથાઓને પણ કેટલાંક સ્થાનોના પાઠ નિર્ણય માટે પ્લાનમાં લીધી છે. ભદ્રેશ્વરના સંક્ષેપના અહીં પરિશ્લેષ્ટમાં આપેલા પાઠ માટેનો આધાર નીચે દર્શાવ્યો છે.

૩. ભદ્રેશ્વરકૃત કહાવલીમાંથી ઉદ્ધૃત તરંગવર્ણનો સંક્ષેપ

કહાવલીમાં પ્રથમ, શિ. ૧, સુબ્રહ્મણ્ય, ચેદવણ્યા અને મહેશ્વરની કથાઓ પછી, 'ચેદવણ્યાની જેમ તરગતીને ચેરીછૂપીથી નસાડી લઈ જઈને પરણવામાં આવેલી. તેથી તરંગવતીની કથા કહેવામાં આવે છે, તો હવે સાંભળો', એવી પ્રસ્તાવના સાથે તરંગવર્ણનો સંક્ષેપ આપેલો છે. કથાની સમાપ્તિ પછી 'આ પ્રમાણે કૃષ્ણિક અને ઉદયનના રાજ્યકાળમાં ઉદ્ભવેલી તરંગવતીની રમ્ય અને ભદ્ર કથા કે જે ભદ્રેશ્વરસૂરીએ રચેલી છે તે સમાપ્ત થાય છે' એવો નિર્દેશ છે.

ભ.ત.નો પાઠ અહીં પરિશ્લેષ્ટમાં (પુ. ૨૩૧-૨૫૮) આપેલો છે. આશરે ૪૨૫ ગાથાઓ જેટલું પ્રમાણ છે, ૨૪૬મી ગાથા પછી, ૩૩૮મી ગાથા પછી અને વિશેષ તો ૩૬૮મી ગાથા પછી પાઠને થોડો થોડો અંશ તુટિત છે.

પાઠ માટે આધાર તરીકે વડોદરાના પ્રવર્તક કાંતિવિજયજીના ભંડારની ૧૯૮૦ ક્રમાંક વાળી કહાવલીની પ્રતને આધાર લીધો છે. આ પ્રત પાટણ વાળી તાડપત્રીય પ્રતની જ નકલ

૯. આ ઉપરાંત આ પ્રતો ઉપરથી અવાચીન સમયમાં તૈયાર કરેલી કેટલીક નકલો છે—જેમ કે સુરતના જ્ઞાનકાંઠ પુસ્તકાલયની તથા લા. દ. ભારતીય સંસ્કૃતિ વિદ્યામંદિરના જ્ઞાનભંડારની પુણ્યવિજ્યાદિ સંગ્રહની ક્રમાંક ૭૦૬ અને ૧૦૦૩૦ વાળી પ્રતો. પણ પાઠ નિર્ણય માટે તેમની કશી ઉપયુક્તતા નથી.

હોવાનું જણાય છે. તેમાં તરંગવતીનો પ્રારંભ પત્ર ૧૪૪ ક પરથી થાય છે. પાઠનો સંબંધ પત્ર ૧૪૯કની ઉપાંત્ય પંક્તિથી તૂટે છે. તે પછી કહાવલીનો કોષ્ટક બીજો અંશ જોડાઈ ગયો છે. તરંગવતીનું અનુસંધાન તો પત્ર ૧૨૬ક ઉપર મળે છે. ત્યાંથી પાછી શરૂ થઈને કયા પત્ર ૧૨૯સના મધ્યમાં પૂરી થાય છે.^{૧૦} (સદ્ગત મુનિ જિનવિજયજીએ આ પ્રત જોયેલી અને તેમણે પાઠ જ્યાંથી તૂટે છે ત્યાં તેનું કયા પત્ર પર અનુસંધાન છે તેની નોંધ મૂકેલી છે.)

પાછળથી પાટણના ભંડારની મૂળ તાડપત્રીય પ્રત પણ ઉપયોગ માટે મળી શકી (સંબંધી પાડાના ભંડારની એ પ્રત સંવત્ ૧૪૯૭માં લખાયેલી છે.)

સરખામણી કરતાં જણાવું કે વડોદરા વાળી નકલ પુણ્યપણે તેના મૂળને વફાદાર છે પાટણની પ્રતનાં પણ તરંગવતીનો પાઠ વડોદરાના પ્રત પ્રમાણે જ વચ્ચેથી તૂટેલો છે અને અન્યત્ર સંધાયો છે. પ્રત ધણી જૂની અને તાડપત્રની હોવા છતાં અનેક સ્થળે પાઠ ભ્રષ્ટ છે. અક્ષરો વચ્ચે ગરખડ, અનુસ્વારનું ઠેકાણું નહીં, ક્યાંક અત્રર પડી ગયો હોય તો ક્યાંક વધારાનો હોય આવી બધા ક્યાશો તેમાં જોવા મળે છે.

હસ્તપ્રતોમાં તરંગવતીનો પાઠ કેટલો ભ્રષ્ટ છે તેનો ખ્યાલ અહીં પૃ. ૨૫૯-૨૭૨ ઉપર આપેલા ખ્રેષ્ટ પાઠો પરથી મળી રહેશે. અનેક સ્થળે શુદ્ધ પાઠની અટકળ કરવાની રહે છે. કેટલાંક સ્થળે પાછળથી પાઠશુદ્ધિ સૂચવતા તેવાં સ્થળોનો પણ શુદ્ધિપત્રમાં સમાવેશ કરી લીધો છે. મુદ્રણની અશુદ્ધિ ગણી રહો ગઈ છે, જે માટે પાઠકોની ક્ષમા માગવાની છે.

ઋણસ્વીકાર

તરંગલોલાના પ્રસ્તુત સંપાદનકાર્યમાં વિવિધ રીતે સહાયભૂત થવા માટે હું નીચેની વ્યક્તિઓ અને સંસ્થાઓ પ્રત્યે મારી આભારની જાંડી લાગણી અહીં વ્યક્ત કરું છું:

ડહેલાના ભંડારની હસ્તપ્રતનો ઉપયોગ કરવા દેવા માટે તે ભંડારના વ્યવસ્થાપકો પ્રત્યે અને તે પ્રતનો પત્તો લગાડીને સુલભ કરી આપવા માટે શ્રી જેસિંગભાઈ ઠાકોર પ્રત્યે; તરંગલોલાની અન્ય પ્રતો માટે જૈનાનંદ પુસ્તકાલય (સુરત) પ્રત્યે અને લા. દ. ભારતીય સંસ્કૃતિ વિદ્યામંદિર પ્રત્યે; ભદ્રેશ્વરની તરંગવતીની અન્ય પ્રતનો ઉપયોગ કરવા દેવા માટે પ્રવર્તક ક્રાંતિવિશ્વવજીના ભંડારના વ્યવસ્થાપકો પ્રત્યે અને તે પ્રત મેળવી આપવા માટે શ્રી લક્ષ્મણભાઈ ભોજક પ્રત્યે; અંચ પ્રકાશિત કરવા માટે લા. દ. ભારતીય સંસ્કૃતિ વિદ્યામંદિરના અધ્યક્ષ ડો. નગીનદાસ શાહ પ્રત્યે તથા મારા મિત્ર પ્રા. દલસુખભાઈ માલવણિયા પ્રત્યે; મુદ્રણ વેળા વિવિધ રીતે અનુકૂળ થવા માટે સ્વામીનારાયણ મુદ્રણમંદિરના શ્રી કે. બી.પાલાલ ભાવસાર પ્રત્યે.

અમદાવાદ

હરિવલ્લભ ભાયાણી

ફેબ્રુઆરી ૧૯૭૯

૧૦. પ્રસ્તુતવિશ્વવજીની આહુતિની પ્રસ્તાવનામાં ડી.ર. કાપડિયાએ કહાવલીનો આપેલા તરંગવતીના સંસ્કૃતિનો નિર્દેશ કર્યો છે (પૃ. ૧૮) અને અંચપાઠને અંતે ભ. ત.ની છેલ્લી બે ગાથા ઠાંકી છે.
૧૧. જુઓ દલાલ અને ગાંધી સંપાદિત 'પાટણ કેટલોગ ઓવ મેનસ્ક્રિપ્ટ્સ, ૧૯૭૩, પૃ. ૨૪૪', ક્રમાંક ૪૦૩.

शुद्धिपत्र

- १२.२. पालितयस्स
 १३.१. पाययबंध निचडं (? निचडं)
 २४.२. छट्टस्स
 २७.१. लद्धालद्ध पसंसिय-निदिय
 रोज-पपसाय-मज्झत्था ।
 २७.२. सा सुत्त-विरुद्धे य (?)
 २८.२. धवल्लभ-गुण^०
 ३०.१. घर-मंदिर^०
 ३०.२. माणसाहिं
 ३१.२. ^० निभे
 ३२.१. असंठविय-ल्लएहिं (?)
 ३२.२. निद्वेहिं^०
 ३३.१. तव-किसिय-पंढरेण
 ३४.१. जुत्त-पलंवा य कण्ण-पालीया
 ३५.२. फेण-विणिग्गय नालं
 ३८.१. तुट्टा छुट्टी
 ३८.२. निय-घर-अंगण-देसे सुहुज-
 सोहा-करं
 ३९.१. अज्जं सुद्ध-
 ८४.२. विग्गहय-
 ४२.१. लच्छि-सच्छहं
 ४३.२. दिट्ठव-सुयन्व-सए सुंदरी महिला
 ४४.१. सोहंग-मंजरी
 ४६.२. आसीय
 ४९.१. अज्जाए कंति-जुत्तो
 ५०.१. जं पउम-
 ५०.२. भगवती, ^०पडोच्छया
 ५१.२. अरयंवरदेवीरा य (?)
 ५६.२. पविस्सी
 ५९.१. ^०सत्थ (१ सव्व)^०
 ६३.२. दिट्ठी-घोटा
 ६६.२. भणिईए सा सुमणिया
 ६७.१. ^०सुहावहं
 ७०.१. पसीयय
 ७०.२. तमिणं
 ७१.१. रूवालोकण-सुहियाइं
 ७२.१. अमयमया-
 ७३.२. अक्खरा णे त्थ
 ७४.१. ^०घरे त्थ मे
 ७५.१. अ-गमणम्मि
 ७८.२. न जुज्जए
 ७९.१. ^०समणुभूवाणि
 ७९.२. किणो उदीरेठं
 ८०.१. मज्झत्था
 ८१.१. एव
 ९०.१. मज्झदेस-लच्छी
 ९०.२. ^०निहीए कंदी
 ९३.१. गतीए
 ९७.१. मिठ-
 १००.१. विणय-रयणायरो सों
 १०२.१. ओयाइय-
 १०४.१. अचंचंतं
 १०६.१. इणमो य बाय-पयलिय-
 १०७.१. पायएहिं
 १०९.१. खिलिक्खिलिया
 ११२.१. ^०भाइ-पेस-वरगेणं
 ११२.२. चंक्रमितमहं
 ११५.१. धीठल्ल-पंसु^०
 ११६.१. बुद्धी-
 ११६.२. कला-
 ११७.१. लेहं
 ११८.१. निउणिं
 ११९.१. अमिक्खोवमे
 १२२.१. तो काम-
 १२२.२. बाललण रावणयं
 १२३.२. जायया एति

- १२४.१. "रूव"
 १२२.२. साहीय
 १२८.१. विणएण गुरु-जणो मे; भिक्खुय-
 १३०.१. करेत्ताणं
 १३१.१. पिति
 १३३.१. महं
 १३६.१. काली; धवलायय-दुकूला
 १३७.१. नव-पल्लव-संपुंडं
 १३९.१. वास-णियत्ता-
 १४३.१. सा एव जंपमाणी उवागया
 १४६.२. स-कलत्ताणं पि पुप्फाई
 १४७.१. ° निम्मलेहि
 १४८.१. कंघण-गोरि ?
 १४९.१. सण्णिहं
 १५२.१. ° जोणि-
 १५३.१. सत्तिवण्णाणं
 १५३.२. कारण-
 १५५.१. जोमेहि; ° फलाणं तु कीरए य राग
 १५५.२. बिइयं कारण-
 १५६.१. ओसह-गुणेणं
 १५६.२. ° फलाणं बहू °
 १५७.१. तो हं तयं कुमुम °
 १५८.१. ° गुणफरिस °
 १६१.१. सिप्पिय-;
 तिहि पोसण-कारणेहि
 १६१.२. इहं
 १६६.२. निलिति
 १६७.१. ते
 १६८.२. तो तेण लच्छिवर-कयवरेण
 आपीयया जाया
 १६९.२. हु सुणियं ति भाणीय.
 १७०.२. हरिसापूरिय °
 १७४.१. नाढं
 १७६.१. सोहणाणि य गंधे
 १७७.१. य सव्वाहि
 १७७.२. सयराहं
 १७९.१. उइए, जो एत्थ न सुंजए
 १८२.२. सुक्विट्टि (?)-
 १८४.२. पभूय(?), होळ
 १८५.२. ° गंध-पेसल-गुण °
 १८६.१. इत्थोदगां
 १८८.१. जुवतीणं
 १८८.२. परियद्धिओ (?)
 १८९.२. रत्ती
 १९१.१. अरहंते
 १९२.१. जुवतीहि
 १९२.२. बहुयाहि
 १९४.१. पूइय-
 १९८.१. सुंदेर °
 २०४.१. निग्गमणं
 २०४.२. वाहित्तु
 २१२.१. तो एव
 २१२.२. सुह-वोज्जकमारूटा
 २१७.१. जुवतीहि
 २२०.१. रमिदब्ब
 २२१.१. कासीय
 २२२.२. राय-पहे
 २२३.१. राय-पहम्मि विसाले
 २२९.१. सति तो
 २३१.१. [य] समवइण्णा
 २३४.१. घण-व्ववाय-; °पेहुण°
 २३५.१. कयली °
 २४१.१. ° विबुद्ध °
 २४१.२. महु-मत्तो
 २४५.१. ° महुयारि °
 २४७.२. ओच्छाइऊण
 २५०.१. आसासिमा य चेडिए
 २५०.२. भमरेहि; रेहि; दूहविया
 २५१.२. छप्पय-
 २५३.१. संभग-विभग्गे
 २५४.१. वीर (?)

जन तोथंकरों को द्वितीया मूर्तियों का प्रतिमान-निरूपण मारुतिनन्दन प्रसाद तिवारी	१
भगवान महावीर का उपदेश और आधुनिक समाज दलसुखभाई मालवणिया	८
शत्रुंजयगिरिना केटलाक अप्रकट प्रतिमालेखो मधुसूदन ढांकी - लक्ष्मण भोजक	१५
मध्यकालीन गुजराती साहित्यनां हास्य - कथानको हसु यात्रिक	२६
जन कवि का कुमारसम्मन सत्यवत	४३
जन दर्शन के 'तर्क प्रमाण' का आधुनिक सन्दर्भों में मूल्यांकन सागरमल जैन	५२
श्री आनंदधन-रचित संस्कृत स्तवन संपा. कुमारपाल देसाई	७५
गजथंभ संपा. लक्ष्मणभाई भोजक	८०
श्री बोरस्तुतिद्वात्रिंशिका संपा. पं. बाबुभाई सवचंद शाह	९१
सकल-तीर्थ-स्तोत्र संपा. र. म. शाह	९५
प्राचीन जैन आगमों में जैनदर्शनको भूमिका दलसुख मालवणिया	१०१
वे अप्रसिद्ध ताम्रपत्रो संपा. लक्ष्मणभाई भोजक	११४
RIVIEW-स्वाध्याय	११९
Summary of Lecture by Mr. John Irvin on "The Pillar and the Cross in the Cults of India and Europe"	134
महाकवि श्री रामचन्द्र-विरचितं मल्लिकामकरन्द-नाटकम् संपा. आगमप्रभाकर मुनिराजश्री पुण्यविजयजी	१-६४
संखित्त-तरंगवई-कहा (तरंगलोला) संपा. अनु. हरिवल्लभ भायाणी	२६६-२६२

OUR LATEST PUBLICATIONS

61. Sādhāraṇa's Vilāsavaikahā (Apabhraṃśa Kāvya), Edited by Dr. R. M. Shah. (1977)	Rs. 40-00
62. Amṛtacandra's Laghutattva-sphoṭa (Sanskrit Jaina Philosophical Kāvya) Edited with English translation and Introduction by Dr. P. S. Jaini	Rs. 50-00
63. Ratnasūri-siṣya's Ratnacūdarāsa Ed. by Dr. H. C. Bhayani (1978)	Rs. 4-20
64. Early Jainism by Dr. K. K. Dixit (1978)	Rs. 28-00
65. Jayavantasūri's Śṛṅgāramañjarī Ed. by Dr. Kanubhai V. Sheth (1978)	Rs. 30-00
66. Sramaṇa Tradition - Its History and Contribution to Indian Culture by Dr. G. C. Pande (1978)	Rs. 20-00
67. Nyāyamañjarī (Ahnika II) with Gujarati translation, Edited and translated by Dr. Nagin J. Shah (1978)	Rs. 20-00
68. Vā. Kamalaśekhara's Pradyumnakumāra Copai Ed. by Dr. M. B. Shah (1978)	Rs. 8-90
69. Treasures of Jaina Bhandars Ed. Dr. U. P. Shah (1978)	Rs. 250-00
70. Proceedings of the Seminar on Prākṛit Studies 1973, Ed. by Dr. K. R. Chandra	Rs. 40-00
71. Catalogue of Gujarati Manuscripts : Munirāja śri Puṇyavijayaji's Collection compiled by Munirāja Puṇyavijayaji, Ed. by Dr. Vidhatri Vora	Rs. 120-00
• Aspects of Jaina Art and Architecture : Editors Dr. U. P. Shah and Prof. M. A. Dhaky. (1976) [Sole Distributor]	Rs. 150-00
• Mahāvira and his Teachings Ed. Dr. A. N. Upadhye	Rs. 50-00
• Sambodhi Vol. I-VI
(Rs. 40/- per volume)	Rs. 240-00

In Press :

1. Vasudevahindī (Majjhima Khaṇḍa) Edited by Dr. H. C. Bhayani and Dr. R. M. Shah
2. Jain Theory of Anekāntavāda by Dr. B. K. Mati Lal
3. Jinaratnasūri's Lilāvatisāra (Sanskrit) Edited by Dr. H. C. Bhayani.
4. Śilopadeśamālā with Bālāyabodha of Merusundara Gaṇi (Old Gujarati)
5. Sandhikāvyaśamuccaya (Old Gujarati) Edited by Dr. R. M. Shah
6. Tilakmañjarī with Three Commentaries Edited by Dr. N. M. Kansara.
7. Padmasundara's Sundara-Prakāśaśabdārṇava (Sanskrit) Edited by Pt. Harishankar Shastri.
8. A Study of Civakacintāmaṇi-Particularly from the Point of View of the Influence of Sanskrit Language and Literature on Tamil by Dr. Vijayalakshmy Rangarajan.
9. Saṃkhitta Taramgavatīkahā (Taramgalolā) Edited with Gujarati Translation by H. C. Bhayani.
10. Some Minor Tales of the two Great Epics by Dr. Rajendra Nanavati
11. Dohāpāhuda of Rāmasimha with English and Gujarati Translations.